

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
ORTAÖĞRETİM SOSYAL ALANLAR EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
TARİH ÖĞRETMENLİĞİ PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

**MODERNLEŞME DÖNEMİNDE TÜRK
AYDINININ EĞİTİME BAKIŞI**

Ercan UYANIK

**İzmir
2006**

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
ORTAÖĞRETİM SOSYAL ALANLAR EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
TARİH ÖĞRETMENLİĞİ PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

**MODERNLEŞME DÖNEMİNDE TÜRK
AYDINININ EĞİTİME BAKIŞI**

Ercan UYANIK

**Danışman
Doç. Dr. Abdullah MARTAL**

**İzmir
2006**

Doktora Tezi olarak sunduğum “*Modernleşme Döneminde Türk Aydınunun Eğitime Bakışı*” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

30 / 06 /2006

Ercan UYANIK

YÜKSEK ÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

Tez No:

Konu Kodu:

Üniv. Kodu:

1.1.1.1 Tezin Yazarının

Soyadı: UYANIK

Adı: Ercan

Tezin Adı: Modernleşme Döneminde Türk Aydınının Eğitime Bakışı

Tezin Yabancı Dildeki Adı: A Study on the Turkish Intellectual's Viewpoint to the Concept of Education in the Modernization Period

Üniversite: Dokuz Eylül Üniversitesi

Enstitü: Eğitim Bilimleri

Yıl: 2006

Diğer Kuruluşlar:

Tezin Türü:

1. Yüksek Lisans
2. **Doktora (X)**
3. Tıpta Uzmanlık
4. Sanatta Yeterlilik

Dili: Türkçe

Sayfa Sayısı: XIV+278

Referans Sayısı: 813

Tez Danışmanları: Doç. Dr. Abdullah MARTAL

Prof. Dr. Zeki ARIKAN

Yrd. Doç. Dr. Fikret Yılmaz

Türkçe Anahtar Sözcükler:

1. Modernleşme
2. Eğitim
3. Aydın
4. Tanzimat
5. Islâhat
6. Bakış Açısı
7. Fikir Aşlamak
8. Modern Eğitim
9. Maârif-i Umûmiyye Nezâreti
10. Maârif-i Umûmiyye Nizâm-nâmesi

İngilizce Anahtar Sözcükler:

1. Modernization
2. Education
3. Intellectual
4. Reorganizations
5. Reforms
6. Viewpoint
7. Indoctrinate
8. Westernized Education
9. Ministry of Public Education
10. Regulation of Public Education

Tarih: 15. 06. 2006

İmza:

Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir.

Eğitim Bilimleri Enstitüsü M¼d¼rl¼đ¼'ne

**İŖbu alıŖmada, j¼rimiz tarafından Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi
Anabilim Dalı Tarih Bilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiŖtir.**

BaŖkan: Doç. Dr. Abdullah MARTAL

Adı Soyadı

¼ye: Prof. Dr. Recep YILDIRIM

Adı Soyadı

¼ye: Prof. Dr. Zeki ARIKAN

Adı Soyadı

¼ye: Yrd. Doç. Dr. Fikret YILMAZ

Adı Soyadı

¼ye: Yrd. Doç. Dr. Sabahattin AğIN

Adı Soyadı

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen ğretim ¼yelerine ait olduğunu onaylarım.

/ /2006

Prof. Dr. Sedef GİDENER

Enstit¼ M¼d¼r¼

ÖZET

18. yüzyıl boyunca Avrupalılarla yaptığı savaşlarda yenilgiye uğrayan Osmanlı Devleti, askeri teknoloji ve eğitimini gözden geçirmek zorunda kalmıştı. Batının bilimsel ve teknolojik ilerlemeler konusunda Doğu İslam dünyasını geride bıraktığının farkına varılması, Osmanlı reformcularının geleneksel eğitim sistemi ve ders programında değişiklik yapmalarını zorunlu hale getirmişti. Bununla birlikte reformcuların, Avrupa'nın askeri üstünlüğünün sadece bir belirti olduğunu ve Batı'nın ilerlemesinin tek sebebi olmadığını keşfetmesiyle, askeri hedeflerde başarılı olmak için giderek daha çok Batılı tarzda kurumu almaları gerektiği sonucuna vardılar. Batılı tarzda kurulan ilk askeri eğitim kurumlarıyla başlayan süreç, Osmanlı ülkesine eşitlik, rasyonalizm ve liberalizm gibi Batılı fikirlerin girmesine yol açtı.

Reform dönemi boyunca Osmanlı modernleşmesinin en önemli ayağı olan kamu eğitiminin modernizasyonunu konu alan bu çalışma, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden edinilen bir dizi birinci elden kaynaklara, yayınlanmış belge, kitap ve hatıralara dayanarak Osmanlı eğitim modernleşmesini etkileyen asıl faktörleri tartışmaktadır.

Bu tezin değindiği diğer konular, vilayetlerde eğitimin gelişmesi, eğitimin finansmanı, ders programlarının içeriği ve Tanzimat döneminde Osmanlı devletinin eğitim ideolojisini içermektedir.

Çalışmanın birinci bölümünde, ideolojik bir çarpışma alanı olarak algılanan Tanzimat dönemi eğitiminin günümüze kadar yapılan çalışmalarda nasıl ele alındığını ortaya koyarak tezin problemi tartışılmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Tanzimat dönemi boyunca Osmanlı aydınlarının modern eğitime nasıl baktıkları, eğitimden neler bekledikleri ve okula nasıl bir işlev yükledikleri analiz edilmektedir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise bir nevi Osmanlı aydınlarının modern eğitimden beklentilerinin sonuçları olarak okunabilecek Tanzimat dönemi modern eğitim kurumları ele alınmaktadır. Bu nedenle üçüncü bölümde, Tanzimat döneminde kurulan okulların ders programları, öğrenci sayıları ve okulların yaygınlık kazanmalarına bakılarak aydınların eğitimden beklediklerinin gerçekleşip gerçekleşmediği anlamaya çalışılmaktadır.

19. yüzyılda bir çok alanda reformlar yapan Osmanlı İmparatorluğu, eğitim alanında da ıslahat yapmaya çalışmıştır. Bu girişimlerin sonucunda 1857 yılında Maârif-i Umûmiyye Nezâreti kurulmuş ve eğitime ilişkin bir çok yasal düzenleme yapılmıştır. Batılı benzerleriyle aynı süreçte kurulan Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, eğitimle ilgili problemleri çözmeye çalışırken hem başarılı hem başarısız sonuçlar almıştır.

1857 yılında kurulan Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'yle birlikte Osmanlı eğitim reformunun diğer bir kilometre taşı ise 1869 yılında yayınlanan Maârif-i Umûmiyye Nizâm-nâmesi'dir. Her iki girişim de imparatorluk sathında rasyonel ve merkezi bir eğitim sistemi kurmak niyetiyle gerçekleştirilmiştir.

Tanzimat döneminin eğitim politikasını belirleyen Osmanlı bürokratları, 1870 öncesinde ilköğretimi dini alanın bir parçası olarak varsaymışlardır. Bu nedenle, Tanzimat dönemi boyunca medreselere dokunulmamış ve buna paralel bir şekilde modern eğitim kurumları oluşturulmaya çalışılmıştır.

İmparatorluğun karşı karşıya kaldığı tehlikeleri çok iyi anlayan Osmanlı politik eliti ve bürokratları, bu tehlikeyi defetmek için askeri, diplomatik, ekonomik, ideolojik ve kültürel mücadelelerini eşzamanlı olarak sürdürmüşlerdir. Yerel milliyetçilik ve ayrılıkçılığın önüne geçebilmek ve devlete sadakat bağını geliştirmek için okulları, politik bir araç olarak kurmuşlardır.

Osmanlı eğitim reformunun amacı, bir eğitilmiş bürokrat sınıfı yetiştirmek yoluyla merkezi yönetimi güçlendirmek ve devlet otoritesini meşrulaştırmak için otoriter ve dini değerleri nüfusa aşılaktır.

1856'dan sonra, ilköğretimde dini cemaatlerin kendi kültürlerini öğrenip korumaları amaçlanırken ortaöğretimin hedefi ise gayrimüslim unsurların imparatorluk kültürüne entegre edilmesiydi. Bu Osmanlıcı bakış açısı, müslim ve gayrimüslimleri devletin eğitim kurumlarında birlikte eğitmeyi hedefliyordu. Fakat, Tanzimat döneminde müslim ve gayrimüslimlerin karma eğitim görmeleri bugün Galatasaray Lisesi olarak adlandırılan Mekteb-i Sultani ile mesleki yüksek okullarla sınırlı kalmıştır.

A STUDY ON THE TURKISH INTELLECTUAL'S VIEWPOINT TO THE CONCEPT OF EDUCATION IN THE MODERNIZATION PERIOD

ABSTRACT

After a series of reversals in its wars with European powers during the 18th century, the Ottoman Empire was forced to reevaluate its military technology and training. The realization that the West had outstripped the Muslim East in scientific and technological advancements had led to Ottoman reformers to introduced changes to the traditional educational system, especially to the curriculum.

However, what the reformers soon realized was that the military superiority of Europe was only a symptom, and not the cause of, the West's advancement; this led to the introduction of more Western-style institutions in an effort to achieve its military goals. It was through these new institutions that Western ideas of equality, rationalism and liberalism were introduced into the Ottoman Empire.

This study, which deals with the modernization of Ottoman public education during the period of reform, is based on array of sources, such as archival sources from the Prime Minister's Ottoman archive in Istanbul, published documents, textbooks, and memoirs. It discusses the main factors that caused to Ottoman educational reforms.

In this thesis the topics include the expansion of provincial education, financial policies, curricular issues and the educational ideology of the Ottoman State during Tanzimat Period (1839-1876).

The first part of this study examines the various ways of how the westernization movement was perceived and practised in the country and describes the ideological bases of the movement.

The second part of this study is to analysis of the viewpoint of the Ottoman intellectual in the Tanzimat Period and secular educational reform in the Ottoman Empire during the Modernization Period.

The third part of this thesis is to focused on the notion of Westernized Education and is to assessment how influenced the movement of westernization during the educational reforms of Tanzimat Era.

In the 19th century, the Ottoman Empire has begun to make many reforms in several fields, as well as in the field of education. As a result of this attempt, the Ministry of Public Education (*Maârif-i Umûmiyye Nezâreti*) has been founded in 1857 and it was organized many laws.

The Ministry of Public Education, taking into consideration the conditions of that time, in solving the problems about education, was sometimes successful, sometimes not. Besides, the historical process of the Ministry of Public Education was almost similar to the ministries in the West.

Milestones in Ottoman educational reform were the Ministry of Public Education 1857 and the Regulation of Public Education (*Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi*) 1869, both with the intention of establishing a rationalized and centralized school system throughout the Empire.

During the early Tanzimat period, the traditional system of Qur'an schools remained largely untouched and was complemented by the parallel structure of the elite state schools in Istanbul. Tanzimat bureaucrats before the 1870s still understood primary education as a natural part of the religious realm.

The Ottoman political elite and bureaucracy understood very well its precarious situation in which it had to fend off simultaneously military, diplomatic, economic, ideological, and cultural challenges. They were established schools as political tools for building loyalty to the state or to prevent the development of local nationalism or separatism.

The aim of the Ottoman educational reforms was to raise a class of educated bureaucrats as a means of administrative centralization, and a design to inculcate authoritarian and religious values among the population for the legitimization of state authority.

After 1856 the intention was that “the primary level should preserve the culture of the religious community, the secondary level should provide the socialization of non-Muslims into the Ottoman imperial culture”. The ‘Ottomanist’ vision of educating Muslims and non-Muslims in common state institutions, however, was realized only in the *Mekteb-i Sultânî* in Istanbul (today’s *Galatasaray Lisesi*) and at the professional higher schools.

ÖNSÖZ

Birçok farklı unsurdan meydana gelen Osmanlı Devleti için Tanzimat döneminde Osmanlılıktan başka kurtuluş yolu göremeyen bürokrat aydınlar, Osmanlılık ideolojisini tüm imparatorluk sathına yaymak için eğitim kurumlarından etkin bir şekilde yararlanmaya çalışmışlardır.

Osmanlı aydınları, halkı eğitiminin, askeri yeterlikten ekonomik sorunlara varıncaya kadar çok sayıda meselenin çözümü olacağına inandılar. Okulun “benzersiz gücüne” duyulan iyimser bir inançla karma eğitimin, giderek artan bir hızla imparatorlukta yayılan ve gayrimüslim unsurlar arasında ayrılık tohumları eken milliyetçilik dalgasına çözüm olabileceğine inanıyorlardı. Bu nedenle ortak padişah ve vatan odağı etrafında bir sadakat duygusu oluşturularak tebaanın siyasi bağlılığını kazanmak istiyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu’nda eğitim çalışmaları yoğun bir mücadele, hatta çarpışma anlayışıyla şekillenmekteydi. Söz konusu olan Fransa’daki gibi, toplum içindeki iki karşıt grubun değil, Müslüman Osmanlı çoğunluğu ile azınlık halklar, Amerika, İngiltere ve Fransa gibi yabancı ülkelerin korumasında misyonerlik faaliyetlerini yürütenler arasında eğitim alanı üzerinde bir çarpışma yaşanıyordu. Çoğu kez görmezden gelinen bu kuşatılmışlık duygusu, Osmanlı eğitim çıkmazını anlamakta önemli bir noktadır ve konuyu anlamakta bir anahtar niteliğindedir. Bir taraftan imparatorluğu bir arada tutmak için çözüm olarak gördükleri modern eğitim kurumlarına duyulan ihtiyaç diğer tarafta modern eğitim aracılığıyla imparatorluğun uyruk halklarında uyanan milliyetçi ve ayrılıkçı duygular karşısındaki çelişkili Osmanlı tutumlarına açıklık kazandırır. Osmanlı’nın misilleme, manevra sahası olan sayılı arenalardan birinde açık bir çatışma tutumu benimseme zorunluluğunun da izahıdır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun içerde ve dışarıda yaşadığı gelişmelerden fazlasıyla etkilenen Osmanlı eğitim politikası, yer yüzündeki diğer benzerleri olan mutlak monarşilerle benzer özellikler gösterir. İmparatorluğun dağılmamasına çözümler bulmaya çalışan Tanzimat ricalinin, tıpkı kendilerinden sonra gelen II. Abdülhamit ve Jön Türkler’in faaliyetleriyle bir çok açıdan benzeştiğini ileri sürebiliriz. Fakat varolan medrese sisteminden yararlanmayıp sıfırdan bir eğitim sistemi kurmaya çalışmaları çifte bir mücadele vermelerini gerektirmiştir. Dünyadaki diğer benzerleri ve halefleri sadece

varolan eğitim sistemini geliştirmeye çalışırken Tanzimat bürokratları yoktan bir sistem kurmaya çalışmışlardır.

Tezin konusu, yüksek lisans çalışması konumuz olan İttihat ve Terakki'nin eğitim politikası incelenirken geçmiş uygulamalara dönük soruların sorulardan yola çıkılarak şekillenmişti.

Tez izleme jürisinde yer alıp görüşleriyle tezin çerçevesini genişleten ve değişik açılımlar getiren başta tez danışmanım Sayın Doç. Dr. Abdullah MARTAL'a, Yrd. Doç. Fikret YILMAZ'a, Prof. Dr. Zeki ARIKAN'a ve Yrd. Doç. Dr. Mustafa ŞAHİN'e teşekkür ederim. Tezin yazım aşamasında anabilim dalının sekreteryasına ait fazla iş vermeyerek anlayışlı davranan Tarih Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Recep YILDIRIM'a ve kitaplığını paylaşma alicenaplığını gösteren ve tezin taslak halindeki bazı bölümlerini okuyup eleştirerek tezimi zenginleştiren ve destekleyen katkılarından dolayı Öğr. Gör. Dr. Erkan SERÇE'ye teşekkür ederim. Ankara Milli Kütüphane ile Bilkent ve OTDÜ Kütüphanelerinde bulunan bazı kaynaklara ulaşmamda yardımını esirgemeyen TODAİE'de asistan olarak çalışan arkadaşım Arş. Gör. Erkan TURAL'a, İstanbul'daki çalışmalarım sırasında kaynaklara ulaşmama yardımcı olan ve dostluğunu esirgemeyen İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde çalışan arkadaşım Arş. Gör. Metin ÜNVER'e teşekkür ederim. Bilgisayarla ilgili bilgisini paylaşan ve tezin taslak halindeki bölümlerini imla açısından değerlendirip düzelten arkadaşım Arş. Gör. İlyas YAZAR'a ve tezin ilk müsveddelerini okuyarak önerilerde bulunan arkadaşım Arş. Gör. Raziye OBAN'a teşekkür ederim. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul Atatürk Kitaplığı, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü, Ankara Milli Kütüphane, İzmir Milli Kütüphane, İslam Araştırmaları Merkezi ile İSAM Kütüphanesi çalışanlarına ve son olarak tez çalışması süresince bana katlanarak kahrımı çeken ve maddi-manevi desteklerini esirgemeyen kardeşlerim Erhan ve Yusuf'a teşekkürü bir borç bilirim.

<u>İÇİNDEKİLER</u>	<u>Sayfa No</u>
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMA ALANININ YERİ VE SINIRLARI.....	1
2. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE ÖNEMİ.....	2
3. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	3
4. ARAŞTIRMADA KULLANILAN MALZEME VE METOT	4
I. BÖLÜM: BİR İDEOLOJİK ÇARPIŞMA ALANI OLARAK TANZİMAT DÖNEMİ EĞİTİMİ	6
1. GÜNÜMÜZE KADAR YAPILAN ÇALIŞMALARDA TANZİMAT DÖNEMİ EĞİTİMİ.....	8
2. TARTIŞMA VE TEZİN PROBLEMİ.....	18
3. DEĞERLENDİRME.....	24
II. BÖLÜM: TANZİMAT DÖNEMİNDE TÜRK AYDINININ EĞİTİME BAKIŞI	26
1. TANZİMAT ÖNCESİNDE ASKERİ KAYGILARLA BATIYA YÖNELME VE DÜŞÜNCELERİN DEĞİŞMESİ.....	26
2. BATI'NIN GELİŞME SEBEBİNİ KEŞFETME VE BİLİMİN OSMANLI DÜŞÜNÇESİNDEKİ YENİ ROLÜ.....	34
3. TANZİMAT AYDINININ MEDENİYET VE BİLİM ANLAYIŞI.....	39
3.1. MEDENİYET VE TERAKKİ.....	47
3.2. ULÛM / AKIL VE FÜNÛN / MAARİF.....	53
4. TANZİMAT REFORMLARIYLA ORTAYA ÇIKAN AYDINLARIN EĞİTİME BAKIŞ AÇILARI (1856 - 1876)	57

4.1. TOPLUMSAL MODERNLEŞMEYİ SAVUNAN AYDINLARIN EĞİTİME BAKIŞI.....	61
4.1.1. CEMİYYET-İ İLMİYYE-İ OSMÂNİYE, MECMUA-İ FÜNÛN VE MÜNİF PAŞA’NIN HALK EĞİTİMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ.....	61
4.1.2. MÜNİF PAŞA.....	65
4.1.3. ŞİNASİ.....	70
4.2. SİYASAL MODERNLEŞMEYİ SAVUNAN AYDINLARIN EĞİTİME BAKIŞI.....	77
4.2.1. ALİ SUAVİ.....	77
4.2.2. NAMIK KEMAL.....	79
5. TANZİMAT DÖNEMİ’NDE MODERN EĞİTİM VE ULEMÂ	83
5.1. DEĞERLENDİRME.....	97
6. TANZİMAT DÖNEMİ’NDE EĞİTİMDEN BEKLENENLER VE OKULUN İŞLEVİ	102

III. BÖLÜM: TANZİMAT DÖNEMİ’NDE EĞİTİM ALANINDAKİ GELİŞMELER (1839 - 1876).....

1. MAARİF TEŞKİLATI (1839 - 1876).....	119
1.1. MAARİF NEZARETİ’NİN KURULUŞUNA KADAR MAARİF TEŞKİLATI (1839 - 1857).....	119
1.1.1. Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti’nin Kurulması.....	120
1.1.2. Muvakkat Meclis-i Maârif.....	121
1.1.3. Meclis-i Maârif-i Umûmiye.....	122
1.1.4. Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti.....	123
1.1.5. Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti’nin Mekâtib-i Umûmiye Müdürlüğü’ne Dönüştürülmesi ve Tekrar Nezarete Dönüştürülmesi.....	124
1.1.6. Meclis-i Muhtelât-i Maârif.....	126

1. 2. MAÂRİF NEZARETİ'NİN KURULUŞU'NDAN I. MEŞRUTİYET'E KADAR MAARİF TEŞKİLATI (1857 - 1876)	128
1.2.1. Maârif-i Umumiye Nezaretinin Kuruluşu.....	128
1.2.2. Meclis-i Maârif-i Umumiye Heyeti.....	130
1.2.3. Maârif-i Umumiye Nizamnamesi.....	133
1.2.4. Değerlendirme.....	139
2. TANZİMAT DÖNEMİNDE İLKÖĞRETİM (1839 - 1876)	140
2.2.1. Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimde Islahat Girişimleri.....	140
2.2.2. İlköğretimde Usul-i Cedit'in Uygulanması Girişimleri	154
3. TANZİMAT DÖNEMİNDE ORTAÖĞRETİM (1839 - 1876).....	157
3.1. Mekteb-i Maârif-i Adliye.....	157
3.2. Mektebi Ulûm-u Edebiyye.....	158
3.3. Mahrec-i Aklâm.....	159
3.4. Rüştîye Mektepleri.....	160
3.5. Darülmaarif Mektebi.....	166
3.6. İdadiler.....	168
3.7. Mekteb-i Sultani.....	173
3.8. Meslekî ve Teknik Öğretim.....	180
4. TANZİMAT DÖNETİMİNDE YÜKSEKÖĞRETİM (1839 - 1876).....	183
4.1. Öğretmen Okulları.....	183
4.1.1. Darümuallimin-i Rüşdiye.....	184
4.1.2. Darümuallimin-i Sıbyan.....	189
4.1.3. Darümuallimin-i İdadiye Şubesi.....	193
4.2. Darülfünûn.....	194
5. TANZİMAT DÖNEMİNDE KIZ EĞİTİMİ (1839 -1876).....	202
5.1.1. Kız Sıbyan Mektepleri.....	202

5.2.2. Kız Rüştîye Mektepleri.....	204
5.3.3. Meslekî Eğitim.....	209
5.3.1. Ebe Mektebi.....	210
5.3.2. Dârümuallimât.....	210
5.3.3. Kız Sanayi Mektepleri.....	215
5.3.4. Değerlendirme.....	215
SONUÇ.....	217
1.1.2 KAYNAKÇA	227 - 278

KISALTMALAR

A.g.e.	Adı geçen eser
A.g.m.	Adı geçen makale
Bkz.	Bakınız
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
Haz.	Hazırlayan
s.	Sayfa
ss.	Sayfalar
S.	Sayı
v.b.	ve benzeri
Yay.	Yayımlayan
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMA ALANININ YERİ VE SINIRLARI

Araştırma, 1839 - 1876 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyeti altında bulunan topraklarda yaşayan Müslüman unsurun eğitim - öğretim faaliyetlerini konu almaktadır. Osmanlı modernleşmesinin resmi tesciline tekabül eden bu zaman sürecinde, Osmanlı bürokrat aydınının eğitime nasıl bir anlam yüklediği araştırılacaktır.

2. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE ÖNEMİ

Türkiye'de eğitimin Osmanlı'dan günümüze kadar geçirdiği aşamalar; medrese eğitiminden modern eğitim kurumlarına geçiş, okullaşmayla ilgili bilginin yeni kuşaklara aktarılması ve bu toplumsal süreç içinde biçimlenen eğitimin amaçları, ilkeleri ve felsefesi, yüzlerce yıllık tecrübelerin sonucunda biçimlenerek bugüne gelmiştir. Bu nedenle eğitim tarihimizi bilmek, bu tarihin değişik dönemlerinde denediğimiz metotları öğrenmemizin yanı sıra Batılılaşmadan beklentilerimizle birlikte neden bir türlü toplumsal yapımıza özgü bir eğitim sistemi oluşturamadığımıza ilişkin cevapların ipuçlarını da verecektir.

Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile (1839) tüm tebaasını kanun önünde eşit sayarak can ve mal güvenliklerinin sağlanacağını taahhüt etmiştir. Bununla gayrimüslimlerin imparatorluktan kopmalarını engellemek istemenin yanında, bir *Osmanlı Milleti* bilinci oluşturmayı amaçlamıştır. Bu amacı güderken başvuracağı en önemli enstrümanlardan bir tanesi eğitimidir. Bu amaç çerçevesinde daha önce vakıflara bırakılan eğitim işlerine devlet el atarak Batı tarzında okullaşmaya gidilmiştir.

İç ve dış sorunlarla başa çıkmak için III. Selim ve II. Mahmut'un başlattığı reformlar, Tanzimat'la birlikte düzenli bir reform programına dönüştürülmüştü. Tanzimat'tan önce açılan az sayıdaki askeri okullarda modern eğitim yapılmaya başlanmıştı. Tanzimat'tan sonra da sivil bürokrasinin personel ihtiyacı göz önüne alınarak yeni okullar açılmıştır.

Özellikle devletin kurtarılması ve ülkeyi geleceğe taşıyacak kadroların yetiştirilmesi hayati bir öneme sahipti. Bu nedenle Tanzimat döneminde eğitimi yönlendiren bürokratlar, ilkokullardan ziyade orta ve yüksek okullardaki seçkinlerin eğitimi üzerine yoğunlaşmışlardır.

1839 tarihli Meclis-i Umuru Nâfia lâyihası, Osmanlı eğitim modernleşmesinin sivil okullara yönelik olarak başlatılmasının manifestosu olarak kabul edilebilir. Tanzimat'ın arifesi sayılabilecek bir devrede, devletin siyaset belirleyici mekanizmalarında bulunan reformcu bürokratların zihniyet dünyasını açık bir biçimde yansıtan bu belgede, net bir şekilde bir yandan teknolojik modernizasyona yönelik güçlü bir tavır, diğer taraftan da geleneksel nitelikli dinsel bir bakış açısı görülmektedir. 1856 öncesine ait birçok eğitimsel uygulama ve nizamnamelerde bu *Modernizm - İslâmiyet* ikiliği birbirinden ayrılmaz ikizlermiş gibi karşımıza çıkmaktadır. Genel geçer tarih yazımının okuyucuya hissettirdiğinin tersine bir kültür ve toplumsal kurum olarak İslâmiyet, 1856 öncesi Tanzimat bürokratları tarafından modernleşme ve gelişme karşısında aşılması gereken bir engel olarak algılanmamıştır. Dolayısıyla Modernleşme - İslâmiyet ikilisindeki İslâmiyet ögesine daha yakından bakmak ihtiyacı açıktır. Bu ögenin, özellikle kriz dönemlerinde Osmanlı devlet siyasetinde önemli bir yere sahip olup olmadığı ve içinde bulunulan koşullara göre farklılıklar arz edip etmediğinin irdelenmesi bu merakımızı giderecektir.

1860'lara kadar reformcu devlet adamları, ilk öğrenimi sadece dinsel eğitim çerçevesinde idrak edilebilmekteydiler. 1860'ların sonlarına kadar devlet ve Maarif-i Umumiye Nezareti desteğiyle İstanbul'da ve taşra eyaletlerinde açılan sayısız geleneksel sıbyan mekteplerinin varlığı, bu argümanı destekleyici mahiyettedir.

Sıbyan mekteplerinin sunduğu eğitimin yetersizliği yüzünden bu okullardan mezun olanlar, yeni açılan Rüştiye mekteplerinin öğrenim seviyesini olumsuz etkiliyordu. 1860'larda Tanzimat bürokratları mahalle mekteplerinin ıslahı amacıyla dinsel içerikli programa dokunmadan Türkçe okuma, dört işlem aritmetik gibi bazı pozitif ve pratik nitelikli dersler ekleyerek sınırlı bir ıslahata girişmişlerdir.

1869 Maârif-i Umumiye Nizâm-nâmesi ise yukarıdaki gelişmelerden ciddi bir kopuşu ifade eder. Adı geçen nizamname ve gerekçe belgesinde, ilköğrenim

politikasında *laik* bir bakış açısının geç dönem Tanzimat devlet adamlarında yer almaya başladığını gösterir nitelikte işaretler gözlenmektedir. Maarif-i Umumiye Nizâm-nâmesi'nin gerekçe belgesinde ilk öğrenimde din adamlarının oynadıkları rolden söz edilerek tüm okulların devletin kontrolünün altına alınmasının gerekliliği üzerinde durulmaktadır. Ayrıca söz konusu nizamnamenin hazırlanış sürecinde Fransız diplomatik baskısının rolü, bu laikliğe doğru gidişin sadece iç gelişmelerle izah edilemeyeceğini göstermektedir.

Fakat Tanzimat Fermanı'nda neden eğitim meselesine değinilmediği, 1857 öncesinde bakanlık düzeyinde kapsamlı bir kurumsal örgütlenmeye gidilmediği ve özellikle Mekteb-i Maarif-i Adliye, Mekteb-i Ulûm-u Edebiye gibi erken dönem devlet okullarının niçin aslında birer meslek içi kurs niteliğini aşmadığı sorularına cevap bulma gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Kanaatimizce yukarıdaki sorulara cevap bulmak için Tanzimat'ın ilk dönem (1839-1856) aydın ve bürokratlarının zihniyet dünyaları dönemin şartları içinde yeniden değerlendirilmedi.

Bu bağlamda yapılan çalışmaların ve tartışmaların yankıları günümüze kadar devam ede gelmiştir. Günümüzde Avrupa Birliği ile entegrasyon sürecinde yapılan tüm tartışmaların kökeni, araştırmanın kapsama alanı içinde olan Osmanlı Modernleşmesi döneminde başlamıştır. Bu nedenle söz konusu dönemin derli toplu bir panoramasını sunma hedefiyle hazırlanan bu araştırma, günümüz eğitim tartışmalarına tarihsel perspektiften bakma imkânı sağlayacağı için önemli bir eğitim tarihi çalışması olacaktır. Ayrıca bu araştırma, düşünce tarihimizde önemli bir tartışma konusu olan Batılılaşmanın / Çağdaşlaşmanın eğitim ayağını konu aldığı için bir eğitim tarihi çalışması olduğu kadar, bir düşünce tarihi çalışması da sayılabilir.

3. ARAŞTIRMANIN AMACI

Tüm imparatorluklar gibi Osmanlı İmparatorluğunun eğitim sistemindeki temel sorun, kendi halkları arasında “aidiyet” duygusunu güçlendirmektir ki; bu, topraklarının muazzam genişliği ve halklarının çeşitliliği, ancak ilkel düzeyde bir yurttaşlık kavramını mümkün kılıyordu. Bu bağlamda ortaya çıkan boşluk, dinin yeni bir içerikle kavramsallaştırılması ve padişahın yarı-kutsal kişiliğine dolaysız

bağlanma ile dolduruldu. Bu bağlanma, kitle eğitimiyle aşılacaktı. Bu da eğitimin standartlaştırılmasını gerektiriyordu. Osmanlı eğitim politikasının temeli, çağdaş dünya eğilimleriyle uyum halinde, merkezin değer sistemini destekleyerek *uyruk halkları* tedricen “uygarlaştırmaya” yönelik bir çabaydı.

Ama bu standardizasyon çabalarının niçin -hayli geç bir tarih sayılabilecek- 1860’larda yoğunlaştığının nedenleri aydınlatılmaya muhtaç bir konudur.

İlk olarak, ilerici ve tutucu unsurlar arasındaki mücadelede Batılı ve yerli temalar arasındaki diyalektik gözlemlenebilir bir nitelikte midir? Osmanlı’nın, Türk olmayan unsurlara, merkezin değer sistemini özümsetmeye çalışırken ne tür zorluk ve engellerle karşılaştığı da önemli bir problematiktir.

Yurttaşlık için sadakat odağı olarak bir padişah kültü inşa etme çabası ile eğitimin bu süreçteki rolünün ne olduğu da merak edilebilecek bir diğer konudur.

Osmanlı İmparatorluğu’nun, Avrupa devletleri karşısında geri kaldığını fark ve kabul etmesinden sonra başlattığı birçok reform çalışmalarının önemli bir ayağını eğitimin modernleştirilmesi oluşturmuştur. III. Selim döneminde Batı’ya giden daimi elçilerin, Batı eğitim kurumlarına dair gönderdikleri lâyihalarla başlayan ve günümüze kadar devam eden eğitim tartışmalarının başlangıç safhası niteliğinde olan Tanzimat Fermanı’nın ilanı (1839) ile I. Meşrutiyet’in ilanı (1876) tarihleri arasında Osmanlı Aydını’nın eğitime nasıl baktığını ortaya çıkarmak, Türk eğitim tarihi açısından önemli bir boşluğu dolduracaktır. Osmanlı modernleşmesi bağlamında söz konusu dönemde eğitim kurumlarını yönlendiren idarecilerin eğitime ilişkin görüşlerini derli toplu bir şekilde sunan bir çalışmanın olmayışı, Türk eğitim tarihi açısından ciddi bir eksikliklerdir. Bu çalışma ile *Batıcı, Gelenekçi ve Sentezci* eğitim görüşlerini savunan aydınların ve devlet ricalinin görüşlerini yansıtan derli toplu bir çalışma yaparak bu önemli boşluğu doldurmayı amaçlıyoruz.

4. ARAŞTIRMADA KULLANILAN MALZEME VE METOT

1839-1876 tarihleri arasında kapsayan döneme ilişkin birincil kaynaklar taranarak söz konusu dönemde, modernleşme ve reform çabaları çerçevesinde yapılan tartışmalar tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla, Başbakanlık Osmanlı

Arşivinde yer alan Tanzimat dönemi eğitim tarihine ışık tutacak belgelerin özetlerinden yola çıkılarak araştırmada kullanılacak belgelerin fotokopisi temin edilmiştir.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü, İstanbul Atatürk Kitaplığı, İzmir Milli Kütüphane, Ankara Milli Kütüphane, İslâm Araştırmaları Merkezi ve İSAM Kütüphanesi'nde, araştırmanın konusunu oluşturan döneme ilişkin mevcut süreli yayınlar taranarak tartışmanın hangi noktalarda yoğunlaştığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Kütüphane çalışmaları aşamasında konu ile doğrudan ya da dolaylı ilgisi olan kaynaklar tespit edilerek incelenmiş, konuya uygunluk sağlayanlar değerlendirilerek ilgili bölümlerle anlam bütünlüğü oluşturacak şekilde kullanılmak üzere ayıklanmıştır. Ayrıca, genel ağdaki (internet) veri ve kaynaklardan da faydalanılarak liste oluşturulmuştur.

Mevcut Türkçe ve İngilizce literatür taranarak konu ile ilgili okumalar gerçekleştirilmiştir. Bu okuma faaliyetinden edinilen veriler değerlendirilerek tezin izleyeceği yön ve kapsam belirlenmiştir.

I. BÖLÜM :

BİR İDEOLOJİK ÇARPIŞMA ALANI OLARAK TANZİMAT DÖNEMİ EĞİTİMİ

Cumhuriyet sonrasında ilk olarak bir Osmanlı parantezi yaratan Türk resmî ideolojisi, bu “karanlık dönemi” tarihinin dışına itmeye çalışmıştır. Bu, genellikle varsayıldığının aksine, bir devr-i sabık (ancien régime) yaratmanın oldukça ötesine giden bir yaklaşımdır. Diğer bir ifadeyle, Türk resmî ideolojisi sadece Cumhuriyet öncesi rejimi eleştirmekle kalmamış, tüm Osmanlı geçmişini Türk tarihinin olağan gelişme sürecini bozan, karanlık bir çağ olarak mütâlaa etmiştir. Bunu sağlamak için, bir yandan Orta Asya ve Anadolu’da Osmanlı öncesi parlak geçmişler yaratılırken diğer yandan da Osmanlı’dan koparak, ona isyan ederek doğduğu savunulan bir Cumhuriyet kutsanmıştır.¹

Osmanlı, geçmişiyile sürekli bir aşk - nefret ilişkisi yaşayan Türk toplumunun bu alandaki devamlılık - kesinti yaklaşımı süreç içinde ciddi değişimlere uğramıştır. 1938 sonrasında bu tez bir ölçüde yumuşatılarak devamlılık tezi, bazı sınırlamalarla benimsenmiş ve Osmanlı geçmişi, tarihimiz içine yeniden alınmakla birlikte devr-i sabık vurgusu ön plâna çıkarılmıştır. Nitekim devamlılık tezine dönüşün ilk ciddi ürünü olarak 1940 yılında yayınlanan Tanzimat kitabı, Tanzimat’ı, Cumhuriyet’in doğuşuna yol açan gelişmeler zincirinin mühim halkalarından birisi olarak kabul etmekle birlikte, eserin konuya yaklaşımı “Cumhuriyet’in başardığı büyük dönüşümü Tanzimat’ın neden gerçekleştiremediği?” şeklindedir.²

Türkiye Cumhuriyeti’nin hangi bakımlardan Osmanlı geçmişinden bir “kopuş”, hangi bakımlardan onun bir “devami” olduğuna ilişkin tartışmalar, çeşitli platformlarda sürmektedir. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu elbette ki, yeni bir başlangıcı simgeliyordu. Diğer yandan Cumhuriyet, selefî Osmanlı’dan, pek çok unsuru da miras almıştı.³

¹ M. Şükrü Hanioglu, “Osmanlı Geçmişi ve Dış Siyaset Yapımı”, Zaman, 27 Nisan 2006, s. 18.

² Hanioglu, a.g.m., s. 18.

³ Değişme ve süreklilik hakkındaki tartışma için bkz. Kemal H. Karpat, “Tarihsel Süreklilik, Kimlik Değişimi ya da Yenilikçi, Müslüman, Osmanlı ve Türk Olmak” Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si (Der. Kemal H. Karpat) İstanbul, 2004, ss. 19 - 50, Fatma Acun, “Osmanlı’dan Türkiye

Osmanlı modernleşme tarihinin en önemli kırılma noktalarından biri olan Tanzimat dönemi batılılaşma hareketleri, hakkında en çok yazılan ve üzerinde en çok tartışılan konulardan biridir. Tanzimat'ın yanında ve karşısında yer alanlarca sürdürülen bu tartışma, sonuçları itibarıyla hâlâ günümüzü etkilemeye devam eden bir hareket olarak tartışılmaya devam etmektedir.⁴

Radikal siyasal iktidar değişimlerinde iktidarlar, kendilerini meşrulaştırmaya yönelik kurgusal bir geçmiş yaratma eğilimi içinde olurlar. Kişi, dönem, olay ve olgular tabusal bir nitelik taşımaya başlar. Türkiye'nin modernleşme serüveninde, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçilirken yaşanan gelişme ve değişimler, süreklilik-kopuş ekseninde tartışılırken konu ilerencilik-gericilik tartışmasına dönüşerek tabulaşmıştır. Bazıları her şeyin Cumhuriyet ile başladığını iddia ederken, bazıları da Cumhuriyet'te varolan her şeyin, Cumhuriyet'ten önce de var olduğunu savunmaktadır. Bu karşıtlık, özellikle son dönem Osmanlı ve erken Cumhuriyet tarihinin değerlendirilmesi konusunda daha belirgin şekilde gözlenmektedir.⁵

Yaklaşık son iki yüzyıldır değişim ve dönüşümlerin girdabında bocalayan Türk toplumu, henüz modernleşmesini tamamlayamadığı için, modernleşmenin yarattığı siyasal ve toplumsal çalkantıların akislerini tartışmaya devam etmektedir. Gelişmek ve değişmek isteyen toplumlar, eğitimi sihirli bir değnek olarak görürler. Bu sihirli değneği eline alan her düşünce, her inanç, her eğilim ve her ideoloji, kendi tasarımına uygun düşen bir dünya yaratmak ister.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte devletin eğitime olan ilgisi giderek artan bir ivme kazanmıştır. Tanzimat döneminde *Osmanlıcılık*, II. Abdülhamit döneminde *İslâmcılık*, II. Meşrutiyet döneminde *Ulusçuluk*, Türkiye Devleti'nde ise *Cumhuriyet* ideolojisi eğitim aracılığı ile aktarılmaya çalışıldığı için Türkiye'nin siyasal tarihi ile eğitim alanında meydana gelen değişimler arasında paralellikler bulunmaktadır. Siyasal değişimin özellikleri eğitim sistemine yansımakta gecikmemiş, siyasal iktidarlar, eğitim aracılığı ile kendi değerlerini

---

Cumhuriyeti'ne: Değişme ve Süreklilik", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı (Ekim 1999), ss. 155 - 167.

⁴ Coşkun Çakır, "Türk Aydınımın Tanzimat'la İmtihanı: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasi Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 2004, ss. 9 - 11

⁵ Mehmet Ö. Alkan, "İmparatorluktan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim" Osmanlı Geçmiş ve Bugünün Türkiye'si (Der. Kemal H. Karpat) İstanbul, 2004, ss. 73 - 74.

topluma aktarmaya çalışmışlardır. Dolayısıyla, kültürel batılılaşmanın en önemli aracı olagelen eğitim, her zaman ideolojik kamplaşmaların mücadelelerine sahne olan bir alan olmuştur.⁶

Tanzimat dönemine ilişkin şimdiye kadar yapılan çalışmalara bakıldığında, en çok eleştirilen konulardan birinin dönemin eğitim tarihi olduğu görülmektedir. Bu nedenle söz konusu araştırmalarda, Tanzimat dönemi eğitim tarihine ilişkin değerlendirmelere tekrar bakmaya ihtiyaç vardır. Bu bölümde, Tanzimat dönemi eğitim tarihine ilişkin tartışmalardan yola çıkılarak tezin problematiği ortaya konulacaktır.

1. GÜNÜMÜZE KADAR YAPILAN ÇALIŞMALARDA TANZİMAT DÖNEMİ EĞİTİMİ

Türk aydın ve entelektüeli, başından beri modernleşme tarihinin önemli kişi, dönem, olay ve olgularını, yanında veya karşısında olma noktasında ideolojik bir konum belirleme enstrümanı olarak ele almaktadır. Resmi ve gayri resmi tarih anlayışlarının hepsi, farklı dönemleri, aynı değerlerle kutsamakta veya karalamaktadır.⁷

Tarih çalışmalarında önemli problemlerden biri olan birbirini tekrar etme meselesi ve bazı yazarların, Tanzimat hakkındaki yaklaşımlarının net bir yargı içermiyor olması, işimizi zorlaştırmaktadır. Bazı aydınlar için, Tanzimat yanlısı veya karşıtı olmak çok net bir durum iken, birçoğu için aynı şeyi söylemek mümkün gözükmemektedir. Çünkü bazı yazarlar bir yerde Tanzimat'tan övgüyle söz ederken, başka bir yerde son derece eleştirel bir tavır sergilemektedirler.⁸

Diğer birçok konu gibi Tanzimat dönemi de kendi dönemi ve şartları içinde değerlendirilmek yerine genellikle, araştırmanın yapıldığı zamanın konjonktür ve siyasi görüşleri çerçevesinde değerlendirilmekte, kişiler ve tarihi olaylar ya mahkum edilmekte ya da yüceltilmektedir. Tanzimat dönemi eğitiminin araştırmacılar

---

⁶ Alkan, a.g.m., s. 77.

⁷ Çakır, a.g.m., s. 11.

⁸ Çakır, a.g.m., s. 11.

tarafından ele alınışı incelendiğinde görüleceği üzere yerme - yüceltme paradigması bir kez daha karşımıza çıkmaktadır.

Tanzimat'la birlikte yetişen Avrupa görmüş nesil, bir taraftan yapılan ıslahatları yeterli görmezken, diğer taraftan da Tanzimat'ın ilk kuşak bürokratlarının icraatlarını beğenmemekteydi. Eleştirileri dile getirebilme aracı olan ve 1860'lardan itibaren önemli bir güç haline gelen basınla birlikte yoğunlaşan tartışma ortamında, gidişattan memnun olmayan aydınlar, tepkilerini dile getirerek, oluşmaya başlayan kamuoyunu şekillendirmeye çalışmışlardır.

İkinci kuşak Tanzimatçılar sayılan Yeni Osmanlıların, diğer birçok konunun yanında itiraz ettikleri bir diğer mesele de Tanzimat dönemi eğitimidir. 27 Temmuz 1868 tarihli Hürriyet gazetesinde, “*Türkistan'ın Esbab-ı Tedennisi*” başlıklı makalede Ziya Paşa, özellikle Ulemâ'nın niteliksizliğini eleştirdikten sonra, bırakın uzak memleketleri, İstanbul'daki Ermeni ve Rum okullarında bile Müslüman okullarından daha kaliteli bir eğitim verildiğine dikkatleri çeker. Gayrimüslimlerin on yaşına gelmiş bütün çocukları okuma yazma bilirken Müslümanların on beş yaşında bile doğru dürüst okuyamadıklarını dile getirerek verilen eğitimin yetersizliğinden şikayete mevcut eğitim sistemini eleştirir.⁹

Namık Kemal de birinci kuşak Tanzimatçıları, III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde kurulan Mühendishane, Harbiye, Bahriye ve Tıbbiye ile taşrada halktan haraç alır gibi toplanan *iane* paralarıyla yaptırılan rüştiye mektepleriyle övünmekle suçlar. Devletin ikbal ve gelecek ümidinin eğitim olduğunu ifade eden Namık Kemal, eğitim alanında atılacak adımların, yabancı elçiler istediği için değil, memleketin ihtiyacı olduğu için atılması gerektiğini savunur. Bu nedenle, Tanzimat dönemi devlet adamlarını, Fransa elçisi Mösyö Bouré'yi tatmin etmek için Mekteb-i Sultani'yi açmakla suçlamaktadır.¹⁰

Tanzimat Dönemi devlet adamlarını, üretimi modernleştirmeden önce tüketim biçimlerini değiştirdikleri için eleştiren Ziya Gökalp'e göre, onların bir diğer büyük hatası da, Doğu ve Batı medeniyetleri sentezinden bir kültür karışımı yapmak istemeleriydi. Gökalp, Tanzimatçıların, sistemleri tamamen ayrı prensiplere dayanan,

⁹ Aktaran, İhsan Sungu, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, Tanzimat I, Cilt 2, ss. 840 - 841.

¹⁰ Aktaran, Sungu, a.g.m., ss. 842 - 843.

birbirine zıt iki medeniyetin uzlaştırılamayacağını düşünemediklerini, adalet, eğitim, maliye alanlarındaki mevcut ikiliklerin bu yanlış hareketin neticesi olarak ortaya çıktığını ileri sürmektedir.¹¹

Gökalp, verilen eğitimin kozmopolit karakterinden ve milli kültüre dayalı bir milli eğitimin oluşturulamamasından yakınmaktadır. Ayrıca, medreseler, yabancı okullar ve Tanzimat okullarından üç farklı neslin yetiştiğini ve birbirleriyle anlaşamayan bu üç türlü zihniyetin memleketin en büyük hastalığı olduğunu ifade etmektedir.¹²

Tek Parti döneminde, modernleşme sürecinin milat noktası sayılan Tanzimat dönemi ile barışma girişimi, Milli Eğitim Bakanlığı'nın Tanzimat I kitabının yayınlanmasıyla sonuçlanmıştı. Adı geçen kitapta, Tanzimat eğitimini değerlendiren Sadrettin Celal Antel, cami veya mezarlık köşelerinde, ışısız ve havasız binalarda açılmış olan sıbyan mekteplerinin sayı itibarıyla ihtiyacı karşılayamadığını, nitelik bakımından da asrın gereklerine uygun eğitim vermekten uzak olduğunu ifade etmektedir.¹³

Tanzimat'a, Avrupa bilimini memlekete sokma teşebbüsü ile Batı medeniyetine doğru atılmış önemli bir adım olarak bakan Antel'e göre; yine de Tanzimat'ın Avrupa'nın zihniyet ve metodunu, ilim ve tekniğini memlekete sokamadığını, Türkiye için hakiki bir Rönesans olamadığını belirtmektedir. Buna en büyük engel olarak dini taassubu gösteren Antel, Tanzimat devlet adamlarının gerçek Avrupa kültürü almamış insanlar olmalarının, eğitimdeki modernizasyonun Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını devam ettirmeye yarayacak fena bir zorunluluk olarak kabul ve telakki etmelerine yol açtığını belirtmektedir.¹⁴

Antel'e göre, medreseleri kapatma cesareti gösterilemediği için, Tanzimat'tan sonra eski teşkilat ve eski zihniyetle devam eden ve Arap kültürünü temsil eden medreselerde yetişen neslin yanında, yeni açılan Tanzimat okullarından, zihniyetleri ve idealleri tamamen farklı yeni bir nesil yetişmiştir. Kıyafet, yaşam ve düşünce tarzları ile biri taassup ve irticayı, diğeri ilerleme ve yeniliği temsil eden bu iki farklı

¹¹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, 2003, ss. 50 - 51.

¹² Hikmet Yıldırım Celkan, "Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi", İstanbul, 1989, ss. 115 - 117.

¹³ Sadrettin Celal Antel, "Tanzimat Maarifi" *Tanzimat I*, İstanbul, Cilt 1, 1999, s. 441.

¹⁴ Antel, a.g.m., s. 445.

kuşak arasında yaşanan çatışmada II. Meşrutiyet dönemine kadar medreselilerin galip geldiğini belirtmektedir. Antel'e göre, Tanzimat, hem Arap ve Acem medeniyetleriyle alakasını kesememiş, hem de medresenin devlet ve eğitim üzerindeki nüfuzunu kıramamıştır. Bu nedenle de eğitimde köklü bir değişim yapamadığı için Türk milletinin Batı medeniyeti ailesine girebilmesi için gerekli olan eğitim kurumlarını kuramamıştır.¹⁵

Tanzimat eğitimine yönelik tüm bu eleştirilerine rağmen, Antel'e göre Tanzimat, medreseden tamamen ayrı bir sistemde, Avrupa tarzı okul ve kurumları ile az çok batı kültürünü alanların sayısını çoğaltmış, böylece *gericiler* ile *ilericiler* arasındaki mücadeleyi, ikincinin lehine kuvvetlendirmiştir. Özellikle Avrupai tarzda çıkarılan Maârif-i Umumiye Nizâm-nâmesi'ni meydana getirmekle kendinden önceki dönemlerde görülmeyen çok önemli bir icraat yapmış olan Tanzimat, memleketi özgürlüğe, bağımsızlığa ve medeniyete götüren bir hareket olmuştur.¹⁶

Cemil Bilsel, eğitim ve kültür alanında doğan ikiliğin, Tanzimat'ın telifçi niteliğinin bir sonucu olduğunu belirtmekte, yeni kurumlar ve vekaletler oluşturulurken eskilerin kaldırılmamış olmasını eleştirmektedir.¹⁷

Tanzimat Fermanı'nda eğitimden tek kelimeyle de olsa bahsedilmediğine değinen Osman Ergin, Tanzimat'ın Osmanlılık ve Hilafet kavramlarının anlamlarını değiştirdiğini, önceleri Osmanlılık İslâmiyet'le eşanlamlı iken, Tanzimat'tan sonra Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan tüm etnik unsurların birliğine (ittihad-ı anâsır) gönderme yaptığını belirtmektedir.¹⁸

Ahmet Hamdi Tanpınar, Tanzimat'ın en büyük hatası olarak, her alanda ortaya çıkardığı eski - yeni ayırımına dikkat çekmektedir. Tanpınar'a göre Tanzimat, en önemli kurumlarda, ne eski kurumların yeni icaplara göre gelişmesini sağlayabilmiş, ne de onları tamamen ortadan kaldırabilmiştir. Bunun sonucu olarak da, "milli hayatın hangi tehlikeli mıntıkalara kadar gideceği bilinmeyen bir zihniyet mücadelesine terk" edilmiştir.¹⁹

¹⁵ Antel, a.g.m., ss. 459 - 461.

¹⁶ Antel, a.g.m., ss. 461 - 462.

¹⁷ Cemil Bilsel, "Tanzimat'ın Harici Siyaseti", Tanzimat I, Cilt 2, İstanbul, 1999, s. 697.

¹⁸ Osman Ergin, İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri -Dolayısıyla- Türkiye Maarif Tarihi, Cilt 1 - 2, İstanbul, 1977, ss. 420 - 421.

¹⁹ Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1988, ss. 136 - 137.

Tanzimat döneminin bariz karakterinin, düşüncede ve hayatta ikilik olduğunu belirten Hilmi Ziya Ülken, “eski ve yeni, aynı devirde, esasta hiçbir çatışmaya girmeksizin, karşı karşıya yer almaktadır. Bu alaturka - alafranga ikiliği, başlıca yeni kurulan ilim ve eğitim kurumları ile eskileri arasında açıkça görülür” demektedir. Ülken, Tanzimat’ın getirdiği yeniliklerin, eski müesseselerin yanı başında onlara yabancı ve uzun süre birbirine kapalı, yeni müesseselerin doğmasına sebep olduğunu, dolayısıyla Tanzimat dönemi aydınlarında da tam bir düalizmin hakim olduğunu iddia etmektedir.²⁰

Niyazi Berkes, Tanzimat döneminde, eğitimin çağdaştırılması yolundaki bütün çabalara rağmen, en az başarının ilköğretim alanında görüldüğünü öne sürmektedir. Bu başarısızlığı, Tanzimat’ın bu alanda sadece yüzeyle kalmış yenilikler getirmiş olmasına bağlamaktadır. Tanzimat bürokratlarını, yeni tarzda öğretmen yetiştirecek okullar kurmanın önemini geç kavrayıp ilköğretimi, yine rekabet etmek durumunda olduğu medreselilerin elinde bıraktıkları için eleştirmektedir.²¹

Yapılan ıslahatların yüzeysel ve kararsız olduğunu belirten Hasan Ali Koçer, bu duruma; bir taraftan yeni okulların açılması, diğer taraftan medreseyi de memnun etmek düşüncesi ve eşitlik ilkesine uyma düşüncesi ile gayrimüslim unsurların eğitimin serbest bırakılmasını örnek göstermektedir. Tanzimat eğitiminin üç zıt nesli bağrında barındırarak beslediğini, dünya görüşleri zıt hatta birbirine düşman kuşaklar yetiştirdiğini belirtmektedir.²²

M. Tayyib Gökbilgin, Tanzimat’ın Osmanlı kurumlarına yaptığı etkiyi değerlendirirken, Tanzimat hareketinin eğitim alanındaki kurumlar ve teşkilat üzerindeki etkilerinin tatmin edici ve verimli olmadığı kanaatinin yaygın olduğunu söylemektedir.²³

İlber Ortaylı, yapılan reformların bir ikirciklenme içinde tasarlanıp yürütülmesine rağmen, 19. yüzyılın başından itibaren orduda ve mülki idaredeki

²⁰ Hilmi Ziya Ülken, “Tanzimat’tan Sonra Fikir Hareketleri”, Tanzimat I, Cilt 2, İstanbul, 1999, ss. 761 - 762. Hilmi Ziya Ülken, Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, 1994, s. 49.

²¹ Niyazi Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, İstanbul, 2002, s. 230.

²² Hasan Ali Koçer, Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773 - 1923), İstanbul, 1991, ss. 123 - 124.

²³ M. Tayyib Gökbilgin, “Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri”, **Bellekten**, Cilt 31, No. 121, Ocak 1967, s. 93.

modernleşme dolayısıyla laik niteliğe yakın modern okulların kurulmasını ve bunların dini eğitim veren kurumların yanı başında ve onların aleyhine yayılıp gelişmesini önemli bulur. Osmanlı reformcularının, din adamları ve dini kurumlarla açıkça savaştığını, Ulema'nın ve medreselerin dışında laik eğitimi örgütleyip, laik bir bürokrasi yetiştirdiklerini belirtir. Bu laik bürokrasi, modernleşmeyle toplum hayatındaki etkisini arttırdıkça, ilmiye sınıfının kenarda kaldığını ve II. Meşrutiyet'ten sonra darbe yemeğe başladığını ifade eder. Tanzimatçılar, memuriyeti belirli ölçüde bir eğitimle girilen ve terfilerde belirli bir hiyerarşik sıra gözetilen meslek haline getirebilmişlerdir. Eğitim sistemi, dağınıklığına rağmen kısmen beklenen sonucu sağlayabilmiştir.²⁴

Bernard Lewis, özellikle II. Mahmut döneminden başlayarak gerçekleştirilen idari değişikliklerin ve kurulan öğretim kurumlarının yeni bürokrasiye gelişme ortamı sağladığını belirtmektedir. Bu değişikliklerden önce, devlet memurları arasında işe göre bir ayırımın olmadığını, her çeşit işle görevlendirme yapılabildiğini, fakat yeni sistemde memurların nazırlıklara göre bölündüğünü ve böylece ihtisaslaşmaya doğru adımlar atıldığını söylemektedir. Yeni okullardan yetişen memurların sayıca artması, onların siyasi iktidarı elinde bulunduran bürokrasinin elemanları olarak önemli bir grup haline gelmelerini sağlamıştır. Yeni eğitimin sağladığı ihtisaslaşma, aynı zamanda bürokrasinin de güçlenmesine sebep olmuştur.²⁵

Mehmet Ali Kılıçbay, Batılı kültürel öğelerin oluşumuna sahip olmayan Osmanlı-Türk unsurunun, ancak bunların formuyla yetinmek zorunda kaldığını ve bu nedenle de özgün bir Tanzimat kültüründen söz edilemeyeceğini belirtmektedir.²⁶

Dönemi, mecburi kültür değişimleri devri olarak niteleyen Mümtaz Turhan, Tanzimat'ı, kendisine hüviyetini veren konularda acz gösterdiği halde, diğer bazı alanlarda da az-çok başarılı olmuş teşebbüslerin başlangıcı olarak görmektedir. Dil ve edebiyatta yenilikle başlayan bir fikir hareketi, başlangıçta kararsız olsa da, bir sisteme doğru gitmeye çalışan geniş bir eğitim hareketine dönüşmüştür.

²⁴ İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul, 1987, ss. 133 - 156.

²⁵ Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu (Çev. Metin Kıratlı), Ankara, 1993, ss. 90 - 91.

²⁶ M. Ali Kılıçbay, "Osmanlı Batılılaşması", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1, ss. 150 - 151.

Batılılaşmanın yegane ve hakiki aracı olan eğitim sahasında nisbi bir gelişme görüldüğünü belirten Turhan'a göre, Tanzimat devrinin lehine kaydedilmesi gereken ilk önemli fark, eğitim alanındaki bu gelişmedir. Fakat, öğretmen yetiştirilmeden okulların açılması, ortada henüz rüştiyeden başka okul, elde yetişmiş öğrenci ve hoca yokken Dârülfünûn'un kurulmak istenmesi; yalnız bütün yenilikleri, ıslahat hareketlerini ve reform teşebbüslerini daha başlangıcında akamete mahkum etmekle kalmamış, hazırlık yapılmadan yenilik teşebbüslerine girişilmesi gibi tehlikeli bir alışkanlığın topluma yerleşmesine sebep olmuştur. Turhan'a göre, Tanzimat'ın en büyük fenalığı buradadır. Yaygın kanaatin tersine, Tanzimat ricalinin kabahati, eskiyi yıkmadan yenisini koymalarında değildir. Bilakis, bu düalist yapı, Tanzimat'ın belki en akıllıca icraatlarından birisidir. Yeniyi iyice yerleştirmeden, onu cemiyete faydalı bir unsur haline getirmeden, eskiyi yıkmamanın sadece felaketlere sebep olduğunu savunmaktadır.

Turhan'a göre, Tanzimat Fermanı'nda eğitime değinilmemesine rağmen, bu dönemde görülen yenilik ve gelişmelerin en önemlisi, eğitim sahasındadır. Bugün varolan bütün eğitim kurumlarının temeli, bu dönemde atılmıştır. Fakat, okulların tamamı, memleketin bir ihtiyacını karşılayacağı düşüncesiyle açılmış olmasına rağmen, gerçekte hiç birisi tatmin edici mahiyet ve seviyede değildi. Çünkü, hepsi yetersiz araçlar ve hocalarla, sistemsiz ve plansız bir şekilde kurulmuştu.²⁷

Memleketin ihtiyaç ve şartları dikkate alınmadığı için, Tanzimat yıllarında açılan Batı örneğindeki okulların, kendilerinden bekleneni tam olarak veremediğini belirten²⁸ Yahya Akyüz'e göre, "Tanzimat'tan itibaren eğitim anlayışı ve uygulamalarında kaydedilen yenilikler, öğretmenlerin mesleki bakımdan daha iyi yetişmelerine ve sınıf ortamının daha iyi düzenlenmesine imkan verdiği için eğitim ve öğretime bir düzen ve etkinlik kazandırmıştır."²⁹

Tanzimat döneminde öğretmen yetiştirilmesi meselesini ele aldığı makalesinde Abdülkadir Özcan, her türlü yenilik ve ıslahın yolunun eğitimden

²⁷ Mümtaz Turhan, Kültür Değişimleri (Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik), İstanbul, 1994, ss. 162 - 165. Kazım Yetiş, Tanzimat Karşısındaki Tavırların Tasnifi Konusunda Bir Deneme, 150. Yılında Tanzimat, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1992, ss. 107 - 134.

²⁸ Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi (Başlangıç'tan 1997'ye), İstanbul, 1997, s. 376.

²⁹ Yahya Akyüz, "Tanzimat Döneminde Eğitim Biliminde ve Öğretim Yöntemlerinde Gelişmeler" Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Ankara, 31 Ekim - 3 Kasım 1989), Ankara, 1994, ss. 501 - 513.

geçtiğinin bilincine varılmasına rağmen, ıslahata ilk eğitimden değil de orta eğitimden başlanması ve modern eğitimin yaygınlaştırılmasının en büyük aracının öğretmenler olduğunun düşünülmemesini eleştirir. Özcan, pedagojik formasyon kazandıran meslek derslerinin öneminin çok geç kavranmasını önemli bir eksiklik olarak görmektedir.³⁰

Uzun zaman ilkokullar ve medreselerin, reform hareketinin dışında tutulmasını muhalefetten çekinildiği için gerçekleşmediğini belirten Kodaman ve Saydam, Tanzimat dönemi eğitimde modernleşme hareketinin, yavaş, yer yer inişli çıkışlı (Darülfünûn örneğinde olduğu gibi) bir gelişme seyri takip ettiğini belirtmektedirler. İlk, orta ve yüksek öğretim için çıkarılan kanunlarla modern bir eğitim sistemi oluşturulmasına rağmen, uygulama alanında yetersiz kalınmıştır. Bayram Kodaman, bu açıdan bakıldığında, teorik bakımdan önemli kararların alındığını, uygulamada ise Tanzimat'a başlangıç devri gözüyle bakılabileceğini söylemektedir.³¹

Tanzimat öncesinden başlayarak Osmanlıların eğitim ve bilim anlayışında meydana gelen değişimleri inceleyen Ekmeleddin İhsanoğlu, yeni müesseseler kurulduğu halde bilim zihniyeti ve Avrupa bilim anlayışının teessüs edilemediğini, bunun sebebinin de şimdiye kadar söylenegeldiği gibi medrese ve ulemanın taassubu olmadığını belirtmektedir. Bu iddiasını desteklemek için, hem medrese hem de modern eğitim gören Ali Suavi'nin ilerici fikirlerinin kaynağını, daima dini temele dayandırmasını, istediği yeniliklerin köklerini İslâm'da aramasını göstermektedir.³²

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yapısında meydana gelen değişmelere ve reformlara paralel olarak Müslüman kesimde eğitimin önce yüksek öğretimden başlayarak, daha sonra ilk ve ortaöğretime nasıl dönüştüğünü, 19. yüzyılın ikinci yarısında, eğitimin kitleye dönük, laik hale gelerek Osmanlı aydınlanmasının yaşanmaya başlandığını tespit eden İlhan Tekeli ve Selim İlkin'e göre; Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda yaşanan gelişmelerle oluşturulan

³⁰ Abdülkadir Özcan, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", 150. Yılında Tanzimat (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1992, ss. 465 - 467.

³¹ Bayram Kodaman-Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", 150. Yılında Tanzimat (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1992, ss. 495 - 496. Bayram Kodaman, Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, Ankara, 1991, s. 163.

³² Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı" 150. Yılında Tanzimat (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1992, ss. 389 - 393.

sistem, bilgi aktarımını gerçekleştirebilmesine karşın, bilgi üretici bir nitelik kazanamamıştır. Fakat Batı'dan bilgi aktarımındaki zaman aralığını küçültmüş, çok kanallı ve kurumsallaşmış hale getirmiştir. Batı'dan bilgi aktarımı araçsallık ve seçmeciliğini yine de korumaktadır. Temel bilim, felsefe alanındaki düşüncelerin girişi yine gecikmesini sürdürürken, pratikle ve siyasetle ilgili gelişmeler daha kısa süreli aralıklarla aktarılmaya başlanmıştır.³³

Batı'da ortaya çıkan çağdaş eğitim akımlarının Türk eğitim sistemine girişi ve etkilerini bir problem olarak incelediği “Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma” adlı çalışmasında Osman Kafadar, Tanzimat döneminde eğitim alanında yapılan reformların, sonuçları itibarıyla kanunlaştırma hareketlerinden bile daha önemli olduğunu ifade ederek Tanzimatçıların en büyük başarılarını, bu sahada elde ettiklerini savunmaktadır.³⁴

Şerif Mardin, eğitim kurumlarının tekeli elinde tutan Ulema'yı bir yana iterek, sivil bir eğitim sistemi geliştirmek, rüştüyeleri ülke düzeyine yaymak, vilayet merkezlerinde askeri-sivil liseler, öğretmen okulları açmak gibi Tanzimat'tan itibaren eğitim düzeyinde sağlanan ilerlemelerin tümünü, “laikleşme”ye doğru atılan önemli adımlar olarak saymaktadır.³⁵

Mardin, formel eğitim kurumları dışında, Babıâli'nin bürolarında nitelikli memur yetiştirme gayretleri, Encümen-i Dâniş'in çalışmalarıyla başlayan dili sadeleştirme çabaları, paşa konaklarındaki tartışma ortamları, muhalefet etme ve fikirleri dile getirme imkanı sağlayan gazete aracılığıyla “kültür yayma” girişimlerinin başlatılmasını yenilik olarak nitelemektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda bir “kamuya açık alan” Tanzimat reformlarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeyi Tanzimat devlet adamlarının ikinci kuşağının ürünü olarak gören Mardin, 1860'larda Babıâli'nin kalemlerinde yetişmiş ve daha sonra

³³ İlhan Tekeli - Selim İlkin, Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü, Ankara, 1999, ss. 194 - 196.

³⁴ Osman Kafadar, Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma, Ankara, 1997, s. 93.

³⁵ Şerif Mardin, “Yenileşme Dinamiği'nin Temelleri ve Atatürk”, Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1, İstanbul, 1992, ss. 212 - 213.

gazeteciliğin kurucuları olan bir grubun gazetelerdeki yazılarının bir çeşit “kamuoyu” oluşturduğunu belirtmektedir.³⁶

İmparatorluktan Cumhuriyet’e geçerken modernleşme ve uluslaşma sürecinde eğitimde yaşanan gelişmeleri değerlendirdiği çalışmasında Mehmet Ö. Alkan, Tanzimat döneminin eğitim açısından başlıca özelliğinin, o zamana kadar dinsel otoritelerin tekelinde olan eğitimin, devlet yönetimine ve denetimine alınması yönünde atılan cesaretli adım olduğunu belirtmektedir. Eğitimi, Osmanlı modernleşmesinin en önemli yanı olarak değerlendiren Alkan, bu dönemde modernleşmenin bir amaç haline geldiğini ve bu amaca ulaşmak için en etkili araçlardan birinin eğitim ve bilim olduğunu fark edildiğini ifade etmektedir.³⁷

Alkan’a göre, Tanzimat döneminde eğitim ve bilim, sihirli iki kavram olarak, askeri ve ekonomik kalkınmanın yanında siyasal birliğin de anahtarı olarak algılanmıştır. Devletin ilk açtığı okulların askeri nitelikte oluşu, değişimin meşruluk kaynağını oluşturmuş ve beklenenin altında tepki almıştır. Kısa süre sonra, askeri ihtiyacın yanı sıra sivil kamusal ihtiyaçlar göz önüne alınarak modern okullar açılmıştır. Fikir aşılama (endoktrinasyon) aracı olarak görülen eğitim, ders programı, müfredat ve kitaplar aracılığı ile dönemin resmi ideolojisini taşıma aracı olarak değerlendirilmeye başlanmıştır.³⁸

Tanzimat dönemini, beklenenin oldukça üzerinde atılımların yapıldığı bir dönem olarak değerlendiren Alkan, özellikle rüştiye eğitimine çok önem verilip çok sayıda rüştiye açılmasına rağmen, okuryazarlık oranında büyük bir artış meydana getirilememesini de eleştirmektedir.³⁹

Yukarıda da görüldüğü gibi, Tanzimat eğitimini değerlendirenlerin büyük çoğunluğu, “olanı değil olması gerekeni” ele almışlardır. Modernleşmenin Batı eğitilmiş bürokratlar ve aydınlar vasıtasıyla topluma yayılması çabasına, devlet kurumlarının ve eğitimin sekülerizasyonuna bakılarak yapılan bu değerlendirmelerde toplumun iç toplumsal - kültürel süreçleri göz ardı edilerek yüzeysel bir şekilde tek-

³⁶ Şerif Mardin, “Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak “Sivil Toplum”, Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler 1, İstanbul, 1992, s. 30. Şerif Mardin, “Tanzimat ve Aydınlar”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1, ss. 48 - 49.

³⁷ Alkan, a.g.m., ss. 78 - 79.

³⁸ Alkan, a.g.m., ss. 78 - 79.

³⁹ Alkan, a.g.m., s. 113.

çizgili evrimci görüşler desteklenmiştir. Halbuki, söz konusu dönemde dış görünüşün Batılı bir görünüm kazandığı, fakat mazrufun tarihsel - kültürel özelliklerini büyük oranda koruduğu yapılar söz konusuydu.⁴⁰

Sonuç olarak, Türk eğitiminde bir başlangıç olarak nitelenebilecek ve bugün varolan eğitim kurumlarının temelini atıldığı bir döneme tekabül eden Tanzimat eğitimi ve okulları; ilköğretimin zorunlu kılınarak okullaşma sürecinin başlatılması, bir ölçüde laik eğitimin ve yabancı dil öğretiminin gündeme gelmesi, kızlara okulların kapılarının açılması ve Türkçe'nin sadeleştirilerek halkın bilgi seviyesinin yükseltilmeye çalışılması açılarından önemli bulunmaktadır.⁴¹

Tanzimat dönemi eğitime yöneltilen eleştirilerin yoğunluğuna rağmen, Tanzimat reformlarından itibaren Batı ve Doğu dünyalarının geçişi, dinin kendisini laik açıdan ifade edebilmesinin yanında, laik olanın dinsel motifler kullanabilmesini sağlayan bir toplum üretmişti. Kemalistler, bu uygarlıklar arası sentezin canlı örneği, tutan aşısıydı.⁴²

2. TARTIŞMA VE TEZİN PROBLEMİ

Genellikle pozitivist bir bakış açısıyla ele alınan Osmanlı modernleşmesi tarihi anlayışına göre; 19. yüzyıl modernleşmesi süresince maddi ilerleme ve uygarlaşma hedefine ulaşmak amacıyla reformcu - ilerici bürokratlar ile bu sürece muhalif muhafazakar - ilmiye zümresi arasında açık veya örtülü çatışmalar yaşanmıştır.

Tartışma, eğitimin bir yandan toplum çevresiyle ilişkisi, öte yandan çağdaşlaşma sorunundaki rolü gibi iki sorun çerçevesinde odaklanmaktadır. Söz konusu bu tartışma ortamında da genellikle iki grup karşı karşıya gelmektedir. Sorun, bir bakıma çağdaşlaşırken nasıl bir yol izleneceğidir.

Yukarıda sözü edilen tarihsel bakış açısına göre; 1789 sonrası Osmanlı Modernleşmesi çizgisel bir gelişme niteliğinde olup bu süreç dahilinde, özellikle Tanzimat döneminden itibaren “Avrupa Aydınlanmacılığı idealleri” giderek okumuş

⁴⁰ Suavi Aydın, Modernleşme ve Milliyetçilik, Ankara, 1993, s. 15.

⁴¹ Necdet Sakaoğlu, Osmanlı Eğitim Tarihi, İstanbul, 1993, ss. 97 - 98.

⁴² Selim Deringil, İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, İstanbul, 2002, s. 182.

Müslüman - Osmanlı elit tabakasını etkilemiştir. Osmanlı eğitim modernleşmesinin başlıca etmenlerinden birisi de Batılılaşma idealini benimsemiş reformcu devlet adamlarının bu süreci yaygınlaştırma siyasetidir.

Çağdaşlaşmacı / Batılılaşmacı diyebileceğimiz 19. yüzyıl dönemi Osmanlı tarih yorumu esasen bir çok tarihsel olguyu bir yere kadar açıklayabilmekte, ancak çok temel bazı meselelerin özüne inememektedir. Örneğin, bu tarih görüşünü temel alarak 19. yüzyıl Osmanlı reformlarının bir “Magna Carta’sı” sayılan *Gülhane Hatt-ı Hümayunu*’nda nasıl olup da eğitim ıslahatına dair herhangi bir ibarenin konmaması olduğunu açıklamamız mümkün değildir. Yine, Tanzimat devlet adamlarının Batılılaşma siyasetine rağmen, 1860’lara değin geleneksel sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi doğrultusunda neden ciddi bir teşebbüste bulunmadıklarını açıklayamamaktadır. “Çağdaşlaşmacı” tarih yazımı bu çelişkiyi ya Tanzimat bürokratlarının dünya görüşlerindeki yüzeyselliğe bağlamakta, ya da söz konusu dönemde ilmiye’nin şiddetli tepkisinden çekinmeleriyle ilintilendirmektedir. Bu sonuncu argümana göre, ilmiye zümresi Evkaf Nezareti vasıtasıyla kontrolü altında bulundurduğu geleneksel Mahalle Mektepleri’nin denetimini ve ilköğretim üzerinde sahip olduğu tekeli reformcu bürokrasiye devretmeyi istememektedir. Bu görüşte doğruluk payı bulunmakla birlikte, Tanzimat bürokratlarının neden 1860’lara gelindiğinde, ani denilebilecek bir dönüş yaparak sıbyan mektepleri konusunda ıslahat girişimlerine başladıkları ve ilmiye sınıfının niçin bu yeni eğitim siyasetine karşı tespit edilebilir bir muhalefet göstermediğini aydınlatamamaktadır.

Bu argümanların pratikteki uzantısı olarak diğer bir mesele de, söz konusu dönemde eğitimdeki modern - geleneksel ikiliktir. Yani söz konusu olan, bir taraftan devletin açtığı Rüştiye, İdadiye tarzı modern okulların, diğer taraftan da mahalle mektepleri ve medreselerin yer aldığı geleneksel İslâmi okulların varlığıdır. “Batılılaşmacı” tarih görüşü bu iki kesimin bir arada varlığını birbiriyle uzlaşması güç ve bir tezat olarak görmektedir. Bu tarihsel olgu, Tanzimatçı / Batıcı devlet adamlarının aczine ve İslâmi kurumları lağvetme konusundaki kararsızlıklarına bağlanmaktadır. Tanzimat reformcularının kafasında, “Modernleşme ile İslâmcılık hiçbir kontrol ve hesaplaşmadan geçirilmeden birbirine yabancı iki düşünce alanı halinde yaşamaktadır” eleştirisi getirilmektedir. Tanzimat devlet adamlarına dair bu görüş, gözden geçirilmelidir. Öyle ki, tarihçilerin temel akademik görevlerinden

birisi, geçmişteki olguları içinde buldukları dönemin şartları içinde anlamaya çalışmaktır.⁴³

Modernleşme teorisi güdümlü tarih yazını tarafından genellikle üzeri örtülüyor olsa da dini boyut, laik olduğu düşünülen devlet girişimleri içerisindeki yerini korumuştur. İslâm'a karşı Osmanlı laikleşmesi eğitimle bağlantılı olduğunda aşırı yanıltıcı olabilmektedir.⁴⁴

Tanzimat'ın reformcu bürokratları ve aydınları için bir zihniyet faktörü olarak İslâm, dönemin entelektüel kültürünün doğal bir unsuruydu. Böyle bir kültür dünyasında modernleşme ile İslâmi kurumlar arasında temel zıtlık olduğu konusunda bir algılayışa gerek de yoktu. Çünkü bu dönem aydınları için İslâmi söylemden vazgeçerek seküler bir fikir yürütme olanağı da pek bulunmuyordu. Bunu yaptıkları takdirde hitap edecekleri bir toplumsal kesim kalmazdı.⁴⁵

Tarihçilerin, 19. yüzyıl Osmanlı tarihini, batıcı reformcular ile gelenekçi gericiler arasında bir ikilem olarak ele almak eğiliminde olduklarına yukarıda değinmiştik. Bu yaklaşımın ürünü olarak 19. yüzyıl tarihi Batıcılar, modernleştiriciler, reformcular ve laiklerin bir safta; İslâmcılar, gelenekçiler, muhafazakarlar, ve dinci gericilerin öbür safta yer aldığı bir mücadele olarak tasvir edilmektedir. 19. yüzyıl Osmanlı fikir - devlet adamlarının ve düşünce hayatının bu şablona sığmayacak kadar karmaşık olduğu belirtilmelidir.⁴⁶

19. yüzyılda Türk düşünce tarihinden söz etmenin mümkün olmadığını ileri süren Mardin'e göre; bu süreçte olsa olsa bir düşünce sosyolojisinden bahsedilebilir. Batı'daki gibi bir felsefi spekülasyon geleneği söz konusu olmadığı için amaç, "devleti kurtarmak" için kısa vadeli ve pratik, devlet için geçerli çözüm yolları aramaktır. Dolayısıyla dönemin düşünce adamlarının zihniyetini etkileyen -devletin içinde bulunduğu- ortamı iyi anlamak durumundayız.

⁴³ Selçuk Akşin Somel, "Osmanlılarda İslâmiyet ve Modernleşme, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 58, Kasım - Aralık 1999, ss. 116 - 117.

⁴⁴ Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayûn Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, İstanbul, 2005, s. 62.

⁴⁵ Christoph K. Neumann, "Paradigmalar Arasında: Ahmet Cevdet ve Aidiyet", **Düşünen Siyaset**, Sayı 7, Aralık 2004 (II. Baskı), s. 264.

⁴⁶ Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İstanbul, 1991, ss. 42 - 43.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, Rusya tehlikesi ve giderek yükselen bir ivmeyle ortaya çıkan gayrimüslim unsurların imparatorluktan ayrılma istekleri gibi iki temel tehditle karşı karşıyaydı. Söz konusu dönem için en ciddi sorun farklı unsurlardan oluşan imparatorluğu ayakta tutma çabasıdır. 1840’lardan başlayarak 1870’lere değin siyasi fikir tartışmaları ve mücadeleler, aslında devletin nasıl kurtarılacağına dair aranan cevaplardan ibarettir.⁴⁷

Yukarıda tartışılan argümanların da ortaya koyduğu gibi 1839 - 1876 yılları arasında, Tanzimat projesinin yürütücüleri olan nazırlık veya elçilik yapmış, bürokrasiden yetişme devlet adamlarının ve ulemanın eğitime bakışlarının yeniden değerlendirilmesine ihtiyaç vardır. Söz konusu zaman diliminde kültürel politikaların belirleyicileri konumundaki kişiler aşağı yukarı aşağıdaki isimlerden oluşmaktadır: Mustafa Reşit Paşa (1800 - 1858), Sadık Rifat Paşa (1807 - 1858), Mustafa Sami Efendi (ö.1851), Ali Paşa (1815 - 1871), Fuat Paşa (1815 - 1869), Safvet Paşa (1814 - 1883), Mithat Paşa (1822 - 1884), Ahmet Cevdet Paşa (1822 - 1895), Ahmet Vefik Paşa (1823 - 1891), Münif Paşa (1828 - 1910), Sadullah Paşa (1838 - 1891), Tunuslu Hayrettin Paşa (1825 - 1890), Şinasi (1826 - 1871), Ziya Paşa (1829 - 1880), Ali Suavi (1839 - 1878), Namık Kemal (1840 - 1888). Bu liste, Tanzimat’ın teorisyenleri, uygulayıcıları ve sonrasında gelenler olmak üzere üç kuşağı kapsar. Bu kişilerin bizzat kaleme aldıkları metinlerden ve Tanzimat bürokrasinin yazışmalarından yola çıkarak Tanzimatçıların eğitim anlayışlarının ortaya çıkarılması, 19. yüzyıl eğitim ve düşünce tarihi açısından önemli bir katkı olacaktır.

Düşük okuryazarlık geleneği göz önüne alındığında, Osmanlı toplumunun yazılı bilgiyi, bir kitle iletişim aracı olarak değil de, dar bir tanış çevrenin bilgi birikimlerini karşılıklı sergiledikleri, kullanımı sınırlı bir araç olarak görmesi Ortadoğu’nun bin yıllık kültürel seçkinciliğinin uzantısıydı.⁴⁸

Osmanlı bürokrat aydınları, Batı düşünce ve eğitiminin imparatorluğa girişinde anahtar rol oynamışlardır. Yeni fikirlerin, Osmanlı İmparatorluğu’na girişinde en önemli kanallardan biri olan bu dar seçkin çevredekiler, dönemin karar verici ve siyasa yapıcıları olarak “devleti kurtarabileceklerine” içtenlikle

⁴⁷ Gökhan Çetinsaya, “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti, “Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Ansiklopedisi, Cilt 1, İstanbul, 2000, ss. 54 - 55.

⁴⁸ Carter Vaughn Findley, Kalemiye’den Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, İstanbul, 1996, s. 53.

inanmaktaydılar. Ahmet Cevdet Paşa bunlar arasında karakteristik bir sestir: “Tüm bu tehlikeler Devlet-i Aliye’nin gerekli reformları yapmasını gerektirmektedir. Eğer ciddi ve etkili bir (reform) siyasası yürütülebilirse devlet, on veya on beş yıl içinde tüm tehlikelere karşı direnecek kadar güçlü olacaktır”.⁴⁹

Bu bağlamda, Tanzimat Aydınları’nın eğitim kariyerleri de göz önünde bulundurulması gerekli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Belirli bir yaşa kadar geleneksel medrese eğitimi alan birisi, daha sonra hükümet kalemlerinde usta - çırak ilişkisi içinde cereyan eden bürokrat eğitimi imkanından yararlanabilirdi ya da Avrupa’da eğitimini sürdürebilirdi. Bu dönemdeki aydınların en önemli özelliklerinden biri, otodidakt bir tarzda kendilerini geliştirirken enteraktif bir etkileşim içinde olmalarıdır. Özellikle yabancı dil öğrenimi konusunda birbirlerine yardım ettikleri bilinen bir durumdur.

Batıyla alışveriş içinde bulunan bu dar çevre seçkinlerinin ortak özelliği olarak, çoğunun kendi kendilerini eğittiklerine yukarıda değinmiştik. Bu aydınlara, çağdaşları tarafından *ayaklı kütüphane* olarak nitelenen Ahmet Vefik Paşa, Fransızca’yı Viyana’daki Osmanlı Büyükelçiliği bahçesinde bir ağacın altında öğrenen Ali Paşa, Berlin Üniversitesi’nde üç yıl öğrenim gören Münif Paşa, evinde kendi kendine Fransızca çalışan Ahmet Cevdet Paşa örnek gösterilebilir. Söz konusu aydınların her biri İslâmî geçmişleriyle Batıyı uzlaştırmak ihtiyacını duymuşlardır. Ayrıca, hemen hepsi kişisel olarak da Batılı eğitimin avantajlı yanlarının alınmasına karar vermişlerdir. Bu aydınlar ve onlar gibi düşünenler, İmparatorluktaki Batılı eğitimin gerçek önderleriydiler. Dolayısıyla ulema ve aydınları homojen bir zümre olarak değerlendirmek bizi kategorik bir yanılığa götürebilir.⁵⁰

Daha önce ve sonraki reform hareketlerinde de sıkça karşılaşıldığı gibi “yukarıdan aşağıya reform”, Tanzimat dönemi reformlarının ayırt edici bir özelliği idi. Aynı ölçüde ayırt edici başka bir özellik de, reformların dışarıdan gelmesiydi. Reformlara, eğitim ve tarım gibi temel meseleler halledilmeden giyim - kuşam gibi dış görünüşe ait özellikler alınmaya başlanmıştı.⁵¹ Niyazi Berkes’in de belirttiği gibi; Osmanlı düşünsel yaşamının seçkinciliği ve Osmanlı toplumu içinde

⁴⁹ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, İstanbul, 2002, s. 183, Findley, a.g.e., s. 201.

⁵⁰ Roderic H. Davison, “Osmanlı Türkiyesi’nde Batılı Eğitim”, (Çev. Mehmet Seyitdanlıoğlu), **Bellekten**, Cilt 51, Sayı 20, s. 1033.

⁵¹ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform*, Cilt 2, İstanbul, 1997, s. 18.

ortaya çıkan kültürel çatlak (kültürel çatallanma), dönemin en ciddi sorunlarından biriydi.

Dilin karakteri, eğitimi dil becerileri edinmeyle belirgin biçimde özdeşlemeye zorluyordu. Planlarını topluma yansıtmaya çalışan reformcular, halkla iletişim kurabilmek için resmi dili daha basit bir şekilde kullanma zorunluluğu hissetmişlerdi. Matbaanın yerleşmesi ve Batı'ya duyulan yeni ilginin bir çeviri dönemini açmasıyla bir iletişim devrimi başladı. Yeni medya ve edebiyat türleri halkın ilgisini çekme yarışına girdi.⁵²

Eğitim reformunun etkileri ve kültürel ikiliğin yarattığı gerginlikler sonucunda, bu gruplar arasındaki ayrılık genişledi. Batılı eğitim görenlerle, geleneksel medrese eğitimi görenler arasındaki kültürel ayrılık büyüdü. İki sistem ve ürünleri yan yana yaşadılar. Bu farklı eğitim görmüş iki grup arasında yaşayan “karma” olarak nitelenebilecek üçüncü bir grubun varlığı da söz konusuydu.⁵³

İlk ve ortaöğretimdeki okullar ağının kurulması ve bu okullardaki eğitimin başarıyla sürdürülmesi, uzun yıllara yayılan ve bir çok engellerle karşılaşan zor bir hedefti. 1869 Maârif-i Umumiye Nizâm-nâmesi'nden önce ve sonra sıbyan mekteplerinin inşa, tamir ve kırtasiye giderleriyle hocaların maaşlarının getirdiği mali külfetin halka yüklenmesi, devletin eğitime kaynak sağlayamadığını, bunun da pratikte reform girişimlerini olumsuz yönde etkilediği yadsınamaz bir gerçektir.⁵⁴

Bütün okulların bir hiyerarşi içinde Batılılaşması imparatorluğun her tarafında aynen gerçekleşmemiştir. Okulların etkisini, 18. yüzyıldan itibaren imparatorluğu etkileyen bir çok diğer etkenden ayırt etmek de oldukça güçtür. Bu nedenle şimdilik, deneme mahiyetinde bir takım sonuçlar çıkarılabilir.

Bu sonuçlardan birincisi, 1839'da yapılan politik gelişmenin gerisinde başlı başına Batılı eğitimin rolüdür. İkincisi, Türk dili sadeleşmeye doğru yönelişini, kısmen batılılaşmış liderlere borçludur. Üçüncüsü ise bürokrat aydınlar, Türkler, Rumlar, Ermeniler, Museviler, Bulgarlar ve diğer etnik topluluklardan oluşan karma

⁵² Findley, a.g.e., ss. 185 - 186.

⁵³ Davison, a.g.m., s. 1044.

⁵⁴ Cihan, a.g.e., ss. 203 - 205.

okulların, İmparatorluğu bir arada tutacak bir katalizör olacağını umarak aldanmışlardır.⁵⁵

19. yüzyılın ilk çeyreğinde ve özellikle Tanzimat'tan itibaren başlatılan eğitim alanındaki reform girişimleri sonunda, Osmanlı yöneticileri ancak kısmen başarılı sonuçlar elde edebilmişlerdir. Okuryazarlık oranının düşük olması, modern eğitimin toplumun bütün kesimlerince kısa sürede benimsenmemesi, Müslümanlar arasındaki kültürel bölünme, gayrimüslim unsurların çeşitliliği, kaynakların eksikliği, yeni fikirleri kitaplar aracılığıyla yayma ve toplumun çeşitli kesimlerine ulaştırma güçlükleri gibi çeşitli problemler eğitim alanındaki reform girişimlerinin başarısını önemli ölçüde sınırlamaktaydı. Bütün bu zorlukları idrak eden Tanzimat reformcularının, ilk başta sistem içinde bu sahada en yetenekli olması düşünülen ilmiye sınıfı mensuplarına belirli fonksiyonlar yüklediği, daha sonra ise reform girişimlerinin meşrulaştırılmasına ve teşekkülüne katkıda bulunan ilmiye zümresinin, modern eğitim kurumlarının gelişmesine paralel olarak yavaş yavaş sistemin dışına çekmeye çalıştıkları görülür.⁵⁶

3. DEĞERLENDİRME

Diğer birçok konu gibi Tanzimat dönemi de, kendi dönemi ve şartları içinde değerlendirilmek yerine, genellikle konjonktürel siyasi görüşler çerçevesinde değerlendirilmekte, kişiler ve tarihi olaylar mahkum edilmekte veya yüceltilmektedir. Çokuluslu imparatorluk geçmişine güncel ulus-devlet parametreleri ve değerleriyle yaklaşıldığından, Tanzimat dönemi eğitim tarihine ilişkin, “*eski*” ve “*yeni*”, “*geleneksel*” ve “*modern*” bileşkeleri nihayetinde pek iyi anlaşılammıştır.

Osmanlı eğitimi, “*modernleşme*”, “*laikleşme*” ve “*batılulaşma*” gibi tam gelişmemiş soyut süreçlerin sonucu olmaktan ziyade, misyonerler, komşu propagandacılar ve imparatorluğun kendi azınlık grupları gibi farklı aktörlerin saldırısı karşısında giderek savunmasız kalan Osmanlı'nın bilinçli bir yanıtıdır.

Tanzimat hareketinin politikasını belirleyen yetkililer, pozitif ve rasyonel bilimin imparatorluğun sorunlarına çözüm olacağına içtenlikle inanıyorlardı. Yeni

⁵⁵ Davison, a.g.m., s. 1044.

⁵⁶ Findley, a.g.e., s. 143, Cihan, a.g.e., s. 251.

tarz okullar kurulabildiği takdirde, imparatorluğun Batı karşısındaki dengesizliğini giderilebileceklerini düşünüyorlardı.

Yakın tarih ve özellikle Tanzimat dönemini ele alan çalışmalarda; daha çok Namık Kemal, Ahmet Cevdet ve Şinasi gibi şahsiyetler üzerinde durulmuştur. Halbuki söz konusu dönemdeki gelişmeler, adı geçen birkaç şahsın çabaları ile sınırlı olmayıp oldukça geniş bir kadronun eseridir. Dolayısıyla Tanzimat döneminde eğitimin modernleştirilmesi çabası içinde yer alan bürokrat aydınlarının toplam katkısının değerlendirilmesi, yeni kültür hareketlerinde aydınların gerçek katkısını ortaya koyacaktır.

Bu aydınların eğitim geçmişlerinin incelenmesi ve ulaştıkları mevkilerin karşılaştırılması, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşmaya doğru ilerleyişi kadar, toplumsal ve siyasal bölünmenin nedenlerini de tamamen aydınlayabilecektir.

Kısaca, 1839 - 1876 arası dönemde eğitimsel faaliyetlerin gidişatını belirleyen karmaşık faktörler söz konusudur. Dolayısıyla bu dönemdeki eğitim tartışmalarının anlaşılabilmesi için dönemin aydınlarının bakış açılarını belirleyen etkenlerin tarihsel konjonktür içinde değerlendirilerek yeniden ele alınmasının daha doğru bir yaklaşım olacağı kanaatinde olduğumuzu belirtmek istiyoruz.

II. BÖLÜM :

TANZİMAT DÖNEMİNDE TÜRK AYDINININ EĞİTİME BAKIŞI

1. TANZİMAT ÖNCESİNDE ASKERİ KAYGILARLA BATIYA YÖNELME VE DÜŞÜNCELERİN DEĞİŞMESİ

İslâm dünyası ile Hıristiyan dünyanın birleştiği coğrafyada bulunan Osmanlılar üzerindeki Batı etkisinin bir anlamda Bizans kadar eski olduğu çoğu zaman gözden kaçırılır. Osmanlı Devleti'nin, savaşlar, diplomatik misyonlar, imparatorlukta yaşayan gayrimüslimler, Avrupalı seyyah ve tüccarlar ile İslâmiyet'i seçen Avrupalılar vb. kanallarla Batı uygarlığı ile temasları çok eskilere dayanmaktadır.⁵⁷

Kurdukları devletin büyüklüğü, umran ve mutluluklarının kendilerine yettiğine inanan Osmanlılar, uzun bir süre kendi uygarlıklarını Batı'ninkinden üstün saymışlardır. İmparatorluğun bu durumu, toplumda bir üstünlük ve gurur yarattığından dışarıda ortaya çıkan gelişmeler önemsenmediği gibi Avrupa'dan alınabilecek fazla bir şeyin bulunabileceğine de ihtimal verilmemiştir. Fakat, 17. yüzyılda Batı'nın askeri ve ekonomik alanda elde ettiği başarılar, Osmanlı'nın Batı'ya karşı tepeden bakan tutumunun yumuşamasına sebep olmuştur.⁵⁸

Öte yandan, Osmanlı Devleti'nde, 17. yüzyılda ıslahat fikrini savunanlar, devlet kurumlarındaki bozulmayı kötü gidişatın temel sebebi olarak görmüşlerdir. Bu kurumların eski haline getirilmesi halinde imparatorluğun kötüye gidişinin önüne geçilebileceğine inanmaktaydılar. Bu dönemde ıslahat fikirleri, yeni bir şey ortaya koymaktan ziyade geçmişteki şaşaalı dönemlere dönüş özlemi etrafında şekillenmekteydi.⁵⁹

Kısaca, 17 ve 18. yüzyılların da gerek dış, gerekse iç dinamiklerin bir arada etkilediği bir değişme dönemi olduğu, bu yüzyıllara sürekli *çözülme - gerileme* paradigmasıyla yaklaşmanın pek de yerinde olmadığını biliyoruz. Osmanlılar, kendi

⁵⁷ Lewis, a.g.e., ss. 42 - 44.

⁵⁸ Orhan Okay, "Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzerine Bir Deneme", Osmanlı Medeniyeti Tarihi (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), Cilt 1, İstanbul, 1999, s. 197.

⁵⁹ Bu konudaki literatürü değerlendiren bir çalışma için bkz. Mehmet Öz, Osmanlı'da 'Çözülme' ve Gelenekçi Yorumlar, İstanbul, 1997.

bilgi birikimleri ve donanımları çerçevesinde, yeni sorunlara yeni çözümler geliştirebilen, pragmatik ve esnek bir yönetim anlayışına sahiptiler.⁶⁰

Osmanlı - Avusturya savaşlarının sonunda, 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında yenilgisinin resmen kabulü olarak yorumlanmıştır. Osmanlılar, yükselme devrinin zaferleri arasından, çoğu zaman da küçümseyerek baktıkları Avrupa'nın, Doğu dünyasını geride bıraktığını ilk önce savaş meydanlarında anladılar. Bu tarihten itibaren, Osmanlı yönetici eliti ve bilim adamları arasında "devlet-i ebed-müddet" in geleceğine dair endişeler belirmiş ve buna bağlı olarak yeni arayışlar ortaya çıkmıştır.⁶¹

Özellikle, 18. yüzyıl sonlarındaki Rus savaşlarının ağır sonuçları, Osmanlı devlet adamlarını, İmparatorluğun gerileme sorunlarına karşı köktenci ve yenilikçi çözümler aramaya hazır bir noktaya getirmişti. Söz konusu sorunlar, değişimin rotasını belirlemede son derece önemli bir rol oynamıştır. Değişen dengeler, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri karşısındaki konumunu değiştirmiştir. Bu değişim, devletin iç yapısında da yeniden yapılanmayı zorunlu kılmıştır. Osmanlılar, bu durumdan kurtulmak için artık Avrupa bilgisi ve tekniğine dayanan yenilikleri gerekli görüyorlardı.⁶²

Artan ticari ilişkiler nedeniyle 18. yüzyıl, bir anlamda doğu - batı arasında bir yumuşama ve yakınlaşma dönemi olmuştur. Zira, Avrupa ekonomik gelişmesi icabı dışa açılma, yeni hammadde kaynakları, yeni pazarlar bulma gereği duymuş, artık Osmanlılar da Avrupa'ya tepeden bakma alışkanlığını terk etmiş ve Avrupa'yı yakından tanıma, oradaki gelişmeleri yerinde görme ihtiyacı hissetmişlerdir. Özellikle gerilemenin önüne geçebilmek için Avrupa kurumlarının kabul edilmesi gerektiği fikrinin gündeme geldiği 18. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlılar için Avrupa önemli bir ilgi odağı olmaya başlamıştır. Bu süreçte Avrupa'ya gönderilen elçiler, gittikleri ülkelerde Batı'yla doğrudan temas etme ve tanıma fırsatı bulmuş, memlekete dönüşlerinde anlattıkları, yenilik hareketlerinin gerçekleşmesinde etkili olmuşlardır.

⁶⁰ 16. - 18. Yüzyıllarda Osmanlı toplum ve devletinde yaşanan değişimin doğasına dair bkz. Rifa'at Ali Abou-El- Haj, Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu, (Çev. Canay Şahin - Oktay Özel), Ankara, 2000.

⁶¹ Bekir Karlıga, İslahatçı Bir Düşünür: Tunus'lu Hayrettin Paşa ve Tanzimat, İstanbul, 1995, s. 7.

⁶² Cihan, a.g.e., s. 117, Davison, a.g.e., ss. 17 - 18.

İlk bilinçli reform teşebbüsünü başlatan kişi olarak anılan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, Pasarofça anlaşmasından sonra 1719'da Viyana'ya bir elçilik heyeti göndermişti. 1720 yılında da Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'yi elçi olarak Fransa'ya gönderen Damat İbrahim Paşa, Çelebi Mehmet Efendi'den oradaki bayındırlık araçlarını ve bilimi inceleyerek bunlardan uygulanabileceklerin yazılmasını istemişti. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi, 80 kişilik maiyetiyle birlikte Paris'e gitmiş ve bir yıl sonra İstanbul'a dönerek bu göreviyle ilgili sefaretnamesini III. Ahmet'e sunmuştu.⁶³

Batı medeniyetinin üstün taraflarını ilk defa Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Sefaretnamesi'nden öğrenen Osmanlı aydın ve yöneticilerinin Sefaretname'yi ilgiyle karşıladığını, Sefaretname'nin 1840 - 1872 yılları arasında beş defa basılmış olmasından anlamak mümkündür.⁶⁴

1721 Fransa'sında gördüğü bazı şeyleri “anlatılır gibi değildir” ifadeleriyle anlatan Çelebi Mehmet Efendi, şaşkınlığını ve hayranlığını gizleyemez. Sefaretnamesinde, Fransızların bilim ve kültürde pek ileri gittiklerini yazan Çelebi Mehmet Efendi, ümran ve eğitim araçları olarak Fransa'daki cam, kağıt tezgahları, tıbbiye ve eczacı okulu gibi okulları örnek olarak gösteriyordu. Ayrıca şehirlerin ve sokakların intizamına hayran olan elçi, bahçe, orman ve nehir kanallarının insan eliyle fenni bir hesaba göre tanzim edildiğini anlatır.⁶⁵

Bu seyahatin akabinde İstanbul'da Fransız bahçe dekorasyonu ve mobilyalarının kullanımı küçük ölçüde bile olsa Frenk tarz ve stiline moda olmasını sağlamıştı. Avrupa ile bu alışverişler, ilk kez, kültürel ve sosyal hayat üzerinde hafif de olsa bazı etkiler uyandırmıştı.

Bir Macar dönmesi olan İbrahim Müteferrika, 1726'da matbaanın tesisini gerektiren sebepleri ve kurulması durumunda sağlayacağı kolaylık ve faydaları anlatan Vesiletü't-Tıbbâ'a (Matbaanın Gerekleri) isimli risaleyi dönemin devlet erkânı ve ulemasına sunmuştu. Bu risale ilgiyle karşılanmış ve 1727'de risaledeki fikirlerini kısaca tekrar ederek devrin sadrazamı İbrahim Paşa'ya matbaayla ilgili faaliyetlerin

⁶³ Lewis, a.g.e., ss. 46 - 47.

⁶⁴ Okay, a.g.m., s. 197.

⁶⁵ Dönemin reformcu devlet adamlarının Batı'yı tanınmasında önemli bir yeri olan ve onlar için bir program niteliği taşıyan bu sefaretnamenin içeriğine dair bkz. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Sefaretnamesi, (Haz. Abdullah Uçman), İstanbul, 1975.

hangi safhada olduğunu ve daha nelere ihtiyaç duyulduğuna dair bir arzuhal sunmuştu. Bu konudaki istekleri kabul edilen Müteferrika'ya, sadece din dışı kitapların basımı için izin veren bir fetva ve ferman verilmişti.⁶⁶

1728'de Mehmed Said Efendi ile birlikte matbaayı kuran İbrahim Müteferrika, "Usûlü'l-Hikem fi Nizâmü'l-Ümem" adlı siyasetnamesini 1732'de Sultan I. Mahmut'a sunmuştur. Müteferrika, Avrupa'daki yönetim tarzlarını kısaca anlattıktan sonra askerliğin lüzumundan bahseder. Eski askerlik tarzıyla yeni askerlik tarzını karşılaştıran Müteferrika, yeni usulün faydalarını sayarak Frenk ordularının üstünlüğüne değinir. Avrupa'nın gelişmesindeki sırrın burada olduğunu söyleyerek onları örnek almanın Osmanlılar için önemini vurgular.⁶⁷

Osmanlı Devleti'nin değişim macerası, Avrupa karşısında zaafını anlamasıyla başlamıştır. Batı'da uzun bir süreden beri gelişmekte olan bilim, teknolojiye dönüşüyor ve bu teknolojik üstünlüğün ilk görüldüğü alan ise savaş sanayisiydi. Tarihi düşmanlarıyla savaş alanlarında rekabet edebilmek için Osmanlı ordusunun modernize edilmesi bir zorunluluk olarak ortaya çıkıyordu. Bu nedenle, 18. yüzyılın ilk yarısında Batılı tarzda açılan ilk okullar, askeri okullardır.

Belli bir plan ve programa bağlı olmasa da Avrupa'dan uzmanların gelmesi bu döneme rastlar. Bunlar, genellikle tesadüfen İstanbul'a gelerek ordu hizmetine giren kişilerdir. Bunlardan, bir Fransız subayı iken Humbaracı Ahmet adını alan, Comte de Bonneval, Humbaracı Ocağı'nı ıslah etti ve 1734 yılında hizmete giren Hendesehane'nin açılışına katkıda bulunmuştur. Baron de Tott ise Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar yaşayacak olan Topçu Harbiye Mektebi'nin çekirdeğini oluşturan Mühendishane'nin kuruluşunda görev almıştır.⁶⁸

Osmanlı Devleti, 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren genelde devletin askeri ağırlıklı güncel bilgi boşluğunu doldurmak ve mühendislik dallarındaki zayıflığını ortadan kaldırmak amacıyla Batılı uzmanlar istihdam etmiştir. Daha çok askeri

⁶⁶ Müteferrika'nın hayatı, matbaanın kuruluşu ve ilk basılan eserler ile "Usûlü'l-Hikem fi Nizâmü'l-Ümem" hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Adil Şen, İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fi Nizâmü'l-Ümem, Ankara, 1995, ss. 55 - 57.

⁶⁷ A. Hamdi Tanpınar, Müteferrika'nın "Usûlü'l-Hikem fi Nizâmü'l-Ümem" eserini Avrupalılaştırma hareketinin beyannâmesi olarak addedilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

⁶⁸ Baron de Tott'un bu döneme ilişkin anıları için bkz. Baron de Tott, 18. Yüzyılda Türkler (Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar), Ankara, 2004.

alandaki istihdam edilen Batılı uzmanlar, orduda eğitimci olarak çalışmışlar ve askeri teknolojinin ıslahına ilişkin raporlar hazırlayıp sunmuşlardır.⁶⁹

Avrupa ile iletişim kanallarını arttıran askeri reformlar, Batı'ya dair bilgi akışını sağlayan ilk pencereydi. Bu tarihten itibaren Avrupa'nın durumuna ilişkin Osmanlı'ya gönderilen sefaretname ve seyahatnameler Batı'nın gelişmişliğine olan ilgiyi arttırmıştır.

1768 - 1774 Osmanlı - Rus savaşında alınan ağır yenilgi, ıslah çalışmalarının orduda fazla bir şeyi değiştirmedikçe açıkça ortaya koymuştur. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması, Osmanlılar için uyarıcı bir etken olmuştur. 1783 yılında Müslümanlarla meskûn ilk toprak parçası olan Kırım'ın elden çıkması, üzüntü ve endişeye sebebiyet verdiği gibi -18. yüzyıldaki her büyük yenilgiden sonra olduğu üzere- Osmanlı devlet adamları arasında ordunun yetersizliğine dair açık sözlü tartışmalar yapmaya ve onları yeni ciddi tedbirler aramaya sevk etti.⁷⁰

Bu arayış Osmanlı yönetici zümresini, eğer imparatorluk varlığını devam ettirecekse, meselelere yeni bir anlayışla bakılması ve yenileyici çözümler bulunması gerektiğine inandırmaya başlamıştı. Ancak bu yeni anlayışın gelişmesi yavaştı. Her ne kadar birçok kimse eski usullere yapışıp kaldıysa da, 1789'da tahta çıkan III. Selim (1761 - 1808) gerekli reformları ele almaya başlamıştı.⁷¹

III. Selim, şehzadeliği sırasında İshak Bey aracılığıyla Fransa Kralı XVI. Louis'le mektuplaşmış ve Avrupa'ya gittikçe artan bir ilgi göstermişti. III. Selim seleflerinden farklı olarak, Avrupa devletlerinin üstün olduklarının farkındaydı. Osmanlı Devletinin içine düştüğü zaafı kurtarmak için orduyu modernleştirmeye çalıştı. Bu amaçla yeni askerlik ve denizcilik okulları açarak Batılı uzmanlardan yararlandı.⁷²

Osmanlı Devleti'nin savaş alanlarında gerileyişi Avusturya ile yaptığı savaşlarla başladı. Bu nedenle Osmanlılar, Avusturya'da olup bitenleri öğrenmeye özel bir dikkat göstermişlerdir. Nitekim sefaretnameler içinde Avusturya'ya

⁶⁹ Mustafa Şahin, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Uzmanlar Aracılığıyla Batılılaşma Çabaları", **Milli Eğitim**, Sayı 143, 1999.

⁷⁰ Lewis, a.g.e., s. 38. Norman Itzkowitz, Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmî Gelenek, İstanbul, 1989, s. 155.

⁷¹ Itzkowitz, a.g.e., ss. 155 - 156.

⁷² Lewis, a.g.e., ss. 38 - 39.

anlatanlar ön sırada yer alır. 1857 yılında cülus tebliği için Viyana'ya gönderilen Ahmed Resmi Efendi, sefaretnamesinde Avusturya İmparatorluğu'nun dahili ve mali yönetimi hakkında bilgiler vermiştir.⁷³

Viyana'ya yönelik özel bir dikkat gösteren ve ıslahat programında model almak istediği Avrupa'yı daha yakından tanımak isteyen Sultan III. Selim, Avusturya ile barış imzalanır imzalanmaz Ebubekir Ratip Efendi'yi 1791 yılında elçi olarak Viyana'ya göndermiştir.

Avrupa'yı doğrudan tanımak isteyen III. Selim, Ebubekir Ratip Efendi'ye sefaret görevinin yanında Avusturya'nın bütün müesseselerini görüp tetkik etmesi görevini de vermişti. Bu seyahati sekiz ay süren Ebubekir Ratip Efendi, 1792'de geri döndüğünde Avrupa devletlerinin özellikle Avusturya'nın askeri sistemleri, hükümet, toplum ve siyasal düşüncesine ilişkin gözlem ve bilgilerini kapsayan ayrıntılı raporunu saraya sunmuştur. Avusturya ve Osmanlı imparatorluklarını mukayese eden Ebubekir Ratip Efendi'nin sefaretnamesinde ifade edilen bir takım fikirlerin, III. Selim'in ıslahatlarıyla benzerlik göstermesi, söz konusu ıslahatlar üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.⁷⁴

III. Selim, ıslahatlara girişmeden aksaklıkları görebilmek için 1791 yılında sivil, asker ve ulemeden oluşan, önde gelen devlet adamlarından ne yapılması gerektiğine dair lâyhalar istedi. Söz konusu ileri gelen devlet adamlarına bir emir çıkararak imparatorluğun zayıflığının nedenleri hakkındaki görüşlerini ve ıslahat tekliflerini bildirmelerini istedi. Devletin kötü gidişi üzerine kafa yoran devlet adamları, askeri sistemdeki bozulmaları düzelttiklerinde, imparatorluğun eski gücüne kavuşacağı inancını taşıyorlardı. Bu nedenle padişaha gelen önerilerin hepsi de askerlik ocağının düzene konulması yönünde olmuştur. Fakat askeri reformun nasıl yapılacağı konusunda ayrılıyorlardı. Bunlar; eski askeri yöntemlere dönerek Osmanlı altın çağıının askeri başarıları yeniden kazanacaklarına inanan muhafazakârlar ile mevcut askeri düzene Batı tekniğinin entegre edilmesini isteyenler ve sıfırdan Batı tarzında bir ordu kurma taraftarları olmak üzere üç gruba ayrılıyordu. Sonunda Sultan III. Selim de eski ordunun ıslah edilemeyeceğine inanan ve Batı tekniğiyle

⁷³ Mümtaz'er Türköne, Osmanlı Modernleşmesinin Kökleri, İstanbul, 1995, ss. 47 - 48.

⁷⁴ Türköne, 1995, a.g.e., ss. 48 - 50.

donatılmış bir ordu kurulmasını isteyenlerin tarafını tutarak yeni bir ordu kurulması için “Nizam-ı Cedit” ıslahatı yapılmasına karar verdi.⁷⁵

Bu tarihten itibaren, “*ehl-i islâmın kefereye taklidi yakışmaz denür ise*” şeklinde başlayan ifadeler, zorunluluk nedeniyle Batı’ya yönelmenin gerekliliğini savunan argümanlarla sona ermeye başladığını görüyoruz. Aşağıdaki ifadelerde de görüldüğü gibi, Osmanlı elitinin, kendi toplumsal yapılarını üstün görme anlayışı artık bütünüyle değişmeye başlamıştır. Batı’yı taklit etmenin gerekliliğini kabul ve itirafta zorlandıklarında, bazı yeniliklerin islâmî olduğunu savunmuşlardır. Bu süreçte savundukları diğer bir fikir de; Batı’yı öğrenerek üstün olma argümandır.

“...Devlet-i Aliyyenin ibtidada donanması olmayıp efrenc taifesi taklid ile tanzim ettiği cümlelerin malumudur. Ve hâlâ tersanede istimal olunan tabirat ve ıstılahat cümle Frenk tabiratıdır...”⁷⁶

Mevcut asker ocaklarını sil baştan yenilemek mümkün olmadığından III. Selim mevcut ocakları yeniden düzenleme yolunu tercih etti. Avrupa usulünde “Nizam-ı Cedit” ocağının kurulmasından sonra, tophane, tersane ve mühendishanenin düzenlenmesine girişildi. Eğitimli subay ve teknik adamlar için Mühendishâne-i Bahr-i Hümayûn (1773) ile Mühendishâne-i Berr-i Hümayûn (1795) okulları kuruldu. Bu okullarda ise Fransız subaylardan da yararlanıldı. III. Selim’in yaptığı yeni düzenlemeleri destekleyen önemli ıslahatlardan birisi de yabancı dilde yazılmış kitapların Türkçe’ye çevrilmesiydi. Bu dönemde, ordunun teknik ihtiyacı konusunda Avrupa bilgisi ve Avrupalı uzmanlardan yararlanma düşüncesi Batı’ya teması sağlayan başlıca kanaldı.⁷⁷

19. yüzyılın ilk yarısında, modern Batı biliminin Osmanlı Devleti’ne girişinde ilk kanal sayılan Mühendishane-i Berr-i Hümayûn’da baş hoca unvanıyla çalışan Hoca İshak Efendi, okulun programına yeni dersler eklemişti.⁷⁸

⁷⁵ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi - Nizamı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789 - 1856), Cilt 5, 1995, s. 63.

⁷⁶ Enver Ziya Karal, “Nizam-ı Cedide Dair Lâyhalar”, **Tarih Vesikaları**, Cilt 1, Sayı 6, 1942, s. 425.

⁷⁷ Karal, a.g.e., ss. 66 - 69.

⁷⁸ Okulun programına eklenen yeni dersler ve İshak Efendi’nin katkısı için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, “Mühendishane-i Berr-i Hümayûn Başhocası İshak Efendi, Hayatı ve Çalışmaları Hakkında Arşiv Belgelerine Dayalı Bir Değerlendirme Denemesi”, **Bellekten**, Cilt 53, Sayı 207 - 208, 1989, ss. 735 - 763.

Hoca İshak Efendi'nin 1831 - 1834 yılları arasında yayınlanan 4 ciltlik "Mecmua-i Ulûm-i Riyaziye" adlı eseri, Batılı kaynaklardan derlenmiş toplama niteliğindeki eseri pozitif bilimlerin Osmanlı'ya girişinde etkili olmuştur.⁷⁹

Bütün bu faaliyetlerin sonunda, öğrenim, okuma ve kişisel temasla Batı uygarlığının bazı cephelerini tanıyan, Fransızca bilen ve Batılı teknik uzmanlarla temas kurabilen genç bir kara ve deniz subayları grubu yetişti. Bunlar, diğer çağdaşları gibi kafir Batıya küçümsemeyle bakamazlardı. Aksine bunlar, Batı'dan öğrenebilecekleri daha çok şey olduğuna inanıyorlardı. Fransızca bildikleri için ders kitapları dışında başka şeyler okuma imkânı da buluyorlardı.⁸⁰

Batı'ya ikinci bir pencere açan uygulama ise, 1792'de Londra, Paris, Viyana ve Berlin gibi önemli Avrupa şehirlerine daimi elçiliklerin kurulmasını sağlayan diplomasi reformuydu.⁸¹

"Avrupa'nın terakkiyat-ı cedidesi ve Devlet-i Aliyyenin vakt ü hali iktizasınca düvel-i Avrupa ile peyda olan revabıt-ı adidesi düvel-i Avrupa kaidesinde sefaret usulünün vaz' u te'sisini ispat idüp...",

"Avrupa Kaidesi" çerçevesinde hareket etme gereği hissederek, Avrupa'nın belli başlı şehirlerinde daimi elçilikler açma fikri bile Osmanlılardaki zihniyet değişikliğine işaret eder. Böylece Osmanlılara Avrupa'yı daha yakından tanıma imkânı doğuyordu.⁸²

18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın ilk yarısında Batı ülkelerinin birinde bir süreliğine kalma fırsatı bulanlar, bütün dünyayı hakimiyeti altına alacak gibi görünen Avrupa'ya kıyasla Osmanlı'nın yoksulluk ve geriliğini fark ettiklerinde üzuldüler. Bunların bir kısmı ümitsizliğe kapılırken bir kısmı da ülkelerine dönüp canla başla çalışma yolunu tutular. Bu sefaretnamelerde sorun, Batı'ya yönelmenin gerekliliği

⁷⁹ Ercüment Kuran, "Müspet Bilimlerin Türkiye'ye Girişi (1797 - 1839), Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler içinde, Ankara, 1997, s. 7.

⁸⁰ Lewis, a.g.e., s. 63.

⁸¹ Ercüment Kuran, "Türkiye'nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Rolü", **VI. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler** (20 - 26 Ekim 1961), Ankara, 1967, ss. 489 - 496.

⁸² Faik Reşit Unat, Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, Ankara, 1992, ss. 19 - 20.

ve Batı'lı yöntemlerin Osmanlı ülkesinde de uygulanması olarak ortaya konulmaktadır.⁸³

Önceden, “Osmanlı İmparatorluğu neden çöküyor?” sorusu 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın ilk yarısında Batı ülkelerinin birinde bir süreliğine kalma fırsatı bulanlar arasında, Avrupa ilerleyip gelişirken Osmanlı İmparatorluğu neden çöküyor? Avrupa'nın başarısının sırrı nedir? şeklinde formüle ediliyordu.⁸⁴

Askeri alanındaki yenileşme çabalarıyla başlayan, çeşitli yeniliklerin İslâmi olduğunu belirten ifadelerle birlikte Batı'yı öğrenerek üstün olma şeklinde bir yaklaşımın yerleşmeye başladığını görüyoruz. Giderek artan üstünlük anlatımlarının kendi geriliğinin farkına varmaya götürdüğünü görüyoruz.⁸⁵

Bir süre sonra, hâlâ bazı açılardan hakir olarak görülen Avrupa'nın başarısının altında yatan sırrın, fen ve ilimde olduğuna kanaat getirildi. Mısır'da Mehmet Ali ve Osmanlı'da II. Mahmut'un şahsında billurlaşan, zamanın şartlarına uygun Avrupa tarzı modern ve güçlü bir orduya sahip olmak için fen, bilim, fabrika ve okulları, Avrupa'nın sahip olduğu servet ve güce erişmek için bir tılsım sayıyorlardı. III. Selimle başlayan reformcu çalışmaların temelinde yatan fikir buradan doğmuştur.⁸⁶

2. BATI'NIN GELİŞME SEBEBİNİ KEŞFETME VE BİLİMİN OSMANLI DÜŞÜNCESİNDEKİ YENİ ROLÜ

Daha yüzyılın başlarında, Napolyon'un imparatorluğunu kutlamak için 1806 yılında Paris'e büyükelçi olarak gönderilen Abdurrahim Muhib Efendi'nin görev talimatnâmesinde “*Sefir-i mumaileyhin maiyetinde olan memurinin cümlesi ol tarafda bihude izaa-i vakt etmeyip hidmet-i Devlet-i aliyeye yarayacak elsine ve ulûm*

⁸³ 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmeye başlanan ve 18. yüzyılda yaygınlaşan Osmanlı sefaretnamelerine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Unat, a.g.e., Baki Asiltürk, Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa, İstanbul, 2000.

⁸⁴ Lewis, a.g.e., s. 130.

⁸⁵ Şükrü Hanioğlu, Bir Siyasal Örgüt Olarak “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti” ve “Jön Türklük” (1889 - 1902), 1985, s. 12.

⁸⁶ Lewis, a.g.e., s. 131.

ve maarif ve fûnûn tahsiline sa'y-i beliğ etmeleri matlûb olmağla leyl ü nehar iştilal ve mürazemetden hâli olmayalar” kaydı düşülmüştü.⁸⁷

Abdurrahim Muhib Efendi, Avrupa hakkında bilgi vermeye başlarken, 1719'da sefaret göreviyle Paris'e giden Yirmisekiz Mehmed Çelebi tarafından tasvir edildiği zamandan beri Avrupa'da epey değişmelerin meydana geldiğini vurgulamaktadır. Abdurrahim Muhib Efendi, Fransa'da en çok cam, ayna, porselen ve kumaş fabrikalarına ilgi duymuştu. Çeşitli basım evlerini gezen Muhib Efendi, fizik ve kimya ilimlerinin çok gelişmiş olduğunu ve birçok kütüphanenin mevcudiyetinden bahsediyordu.⁸⁸

1826'da savaş tazminatı meselesini görüşmek üzere Rusya'ya gönderilen Halil Rıfat Paşa İstanbul'a döndüğünde, “Devlet-i Aliyyenin yaşaması için Garb'ı taklit etmekten başka çaresi” olmadığını açıkça ifade etmişti.⁸⁹

Osmanlı yöneticilerinin şartların zorladığı basit bir teknoloji ithali olarak gördükleri Batı ile temasa geçtiğini yukarıda görmüştük. Batı'yı taklit ederek modernleşme çabalarında Batı dünyasıyla temasa geçen Osmanlı aydınları ilk olarak çok değişik bir yapı ile karşı karşıya oldukları kanaatine varmışlardır.

“Hasılı Avrupa'da meşhud olan servet-i tabîye ve sinaiyenin ekserisi ahalisinin himmetiyle kıtaat-ı saireden nakl ve celb kılındığı âzâde-i kayd ü beyân bir keyfiyettir. Fakat bâlâdan beri zikr ve beyan olunduğu üzere Avrupa kıt'ası yalnız bir çok ormanlar ve Timur madenleri ile meşhun olup mahsulat-ı saire yüzünden zaten çıplak ve hali bir arazi-i gayr-i mamure iken insanın kuvve-i akliyesi ve terbiye cihetiyle hasıl olan vatan muhabbeti ve gayreti semeresi olarak dört bin seneden beri usul-ü temeddüniye ve emr-i müvanesse sayesinde arz-ı mezkur büsbütün suret-i diğere mütehavvil ve mütebeddil olmuştur. (Varak 3/b)

Hasılı Avrupa zaten sairleri yanında bir kıta-i sağire iken fûnûn ve ulûmun ilerülemesi cihetiyle şimdi bütün kuvvet-i insaniyenin merkezi olmuş yani ruy-u arzda mütevattın kâffe-i milel ve ümem bayağı Avrupalıların hükm ve kavaninine ittiba ve ittisal eylemiştir. (Varak 4/b)

Hasıl-ı kelam ulûm ve fûnûnu Avrupalılar teksir edip bundan böyle ulûm-u hazıra-i mevcudenin muhafazasıyla beraber daha nice nice ulûm ve kemalata ve fûnûn ve sanayiîin zuhuruna muvaffak olacakları derkardır.”⁹⁰
(Varak 6/b)

⁸⁷ Türköne, 1995, s. 47.

⁸⁸ Unat, a.g.e., ss. 184 - 186.

⁸⁹ Tanpınar, a.g.e., s.72.

⁹⁰ “Avrupa Medeniyeti ve Ümrani Hakkında Risale”, İÜK - C.7, 6623, varak 3b, 4b, 6b.

Bu değişik yapının aynı zamanda büyük bir üstünlüğü de ihtiva ettiğini ve artık bu işi Batılılardan öğrenmekten başka bir çarenin kalmadığını itiraf ediyorlardı. İşte “kürre-i arzın vüs’atce en küçüğü ise de medeniyet ve ma’ûriyet cihetiyle birincisi...” olduğu belirtilen Avrupa hakkındaki bu düşünceler onunla temasta bulunan kimseler tarafından fazlasıyla romantize edilen bu yapının aktarılmasının kaçınılmaz bir zorunluluk olduğu sonucuna bağlanmaktaydı.⁹¹

Paris elçiliği birinci sır katibi olarak 1838’de İstanbul’dan ayrılıp Napoli, Roma, Milano, Venedik ve Londra güzergâhında gördüklerini anlattığı Avrupa Risalesi’nin çeşitli yerlerinde, Fransızların bazı huylarını eleştirmesine rağmen Mustafa Sami Efendi Fransız kültüründen bahsederken, çobanın dahi okuma yazma bildiği, kör, sağır ve dilsizler için bile okullar kurulduğunu ve özellikle akıl hastanelerindeki şefkatten övgüyle bahseder.⁹²

“Kadın ve erkek bütün Avrupa ahalisi okuyup yazmaktan haberdârdır; özellikle Fransa’da her bir şahıs ve basit bir hamal bile kendisine ait bir mektubu yazmaya ve okumaya muktedirdir. Kısacası hüner ve marifet konusunda Avrupalıların çabaları öyle bir sınıra ulaşmış ve öğretim ve öğrenme işleri öyle bir kolaylık kazanmıştır ki çoğu yerlerde kör ve dilsiz kız ve erkek çocukların dahi müstakil mektepleri ve üstadları vardır... Şimdi bu açıklamalardan hüner ve maarifin her bir muamele ve maslahattaki gereklilik derecesi ve Avrupa halkının durumlarının bu merteye muntazam olmasının, ancak diyarlarında fenlerin ve faziletin yayılmış olmasından kaynaklandığı anlaşılmıştır. Gelelim bunların ilimlere bu kadar aşına olmalarının nedenine; çünkü Avrupalılar, Dünya’da en çok utanılacak şeyin cehalet olduğuna hüküm ve imza eylemiş olduklarından, artık bu alanda devlet ve milletçe uğraşmış ve çalışmışlardır ve yukarıda geçtiği gibi, kör ve dilsizlere varıncaya kadar müstakil mektepler ve bütün fenler için sayısız dershaneler kurmuşlar ve erkek ve kız bütün çocuklarını en azından on sene boyunca terbiyeye dikkat etmişlerdir ve bir de ilim arttıkça diğer bir ilmin de artmasına yardımcı olduğundan, varsayalım hendese fenni genişledikçe cebir ilminin de genişlemesine neden olarak buharlı makineler icat edilmiş ve bu aletlerle de bir senede imal olunacak şeyler bir günde üretilmiştir. Mesela kimya fenninin gelişmesiyle litografya fenni bulunmuş ve bu vasıtayla bir kitabın kalemlle yazıldığı süre içinde iki bin cüz kitap basılmıştır ve böylece her türlü kolaylık nedenleri ve herkesin yeteneği ölçüsünde okuyup yazmasını kolaylaştıracak yöntemler bulunmuştur.”⁹³

⁹¹ Şükrü Hanioglu, “Osmanlı Aydınındaki Değişme ve Bilim”, **Toplum ve Bilim**, Sayı 27, Güz 1984, ss. 183 - 192. Ebubekir Ratib Efendi’nin Sefaretnâmesidir, İÜK - Türkçe Yazmalar (TY), 6096, varak 22 - 23.

⁹² Mustafa Sami Efendi, Avrupa Risalesi, (Haz. Remzi Demir), Ankara, 1996, ss. 42 - 43.

⁹³ Mustafa Sami Efendi, a.g.e., ss. 42 - 54.

Pratik olarak gözlemlenmesi mümkün bir hale gelmiş olan bu olay, Avrupalıların ilerlemelerinin de tek nedeni olarak görülmektedir. Avrupa'dan İstanbul'a yazdığı mektuplarla Tanzimat'ın fikir babası unvanını kazanan Sadık Rıfat Paşa'nın ifadesiyle:

“Çünkü bunların ulûm-ı nakliyyeden ma'ada ulûm-ı akliyyeden olan hikmet ve hey'et ve tabâbete ve musikiye ve ale-l-husus fûnûn-i harbiye ve bahriye ve usûl-ı politika-i düveliye ve maarif-i saireye itibarât-ı müfritesi olduğundan, onların mahsus mektepleri olarak usûlü vechile tahsil ederler ve bunlardan başka kâffe-i tabâyi'-i eşyaya kesb-i vukuf etmek dahi usûl-i mer'iyeden bulunduğundan bilcümle hayvanat ve ma'deniyyat ve nebatatın keyfiyet ve te'siratını dahi tecrübe ile her biri fûnûn-i mahsusa hükmünde olarak iktizasını tahsil eyerler(...) İlm-i teşrihi dahi lâyıkiyla tecrübe ve amelisini tahsil ederler. Hasis ve nefis kâffe-i umuru fenn-i mahsus hükmüne koyub, kitablara telif olunmuş olduğundan, erbabı, cümlesinin ilim ve amelisini kaidesine öğrenirler ve bu ikdamat cihetiyle o makûle ehl-i ulûm ve fûnûn kesret üzere bulunub hele kendü lisanını okuyub yazmayan ve maslahat-ı zâtiyesini idare edecek kadar hesâb ve kitab bilmeyen zükûr ve inâs da yok hükmündedir.”⁹⁴

Avrupa'nın tartışılmaz üstünlüğünü ifade etmeye çalışan kişilerin anlatımlarında 'ulûm ve fûnûn' kavramlarının fazlaca kullanıldığı görülür. Bu kavramlar, artık üstünlüğün nedenleri olarak görülmektedir. Böylece Osmanlı eliti, Avrupa'daki korkunç gelişmenin yaratıcısını keşfetmiştir; “bilim ve fen”.

Bütün bu gelişmelerin nedeninin “bilim ve fen” olduğu kanaatinin Osmanlı aydınları üzerindeki en önemli etkisi, düşünceleri içinde 'bilim' kavramının merkezi bir rol alması olmuştur. Artık, herhangi bir konudaki iddialar sıralandıktan sonra Osmanlı aydınları, klâsik yazarların yaptığı gibi birbirinin ardına dini delilleri sıralayarak bunların ispatını yapmak yerine, bu konunun “bilim ve fûnûn nokta-i nazarından” nasıl çözümlenebileceğini anlatmaktadırlar. Bundan sonra, Osmanlı aydınlarının en temel problemi olan devletin kurtarılması ve devletin iyi yönetilmesi de bilime dayalı bir konu olarak ele alınmaktadır. Bu tarihten itibaren “bilim” kavramı, klâsik düşünce eserlerinde “din” kavramının gördüğü rolü üstlenmeye başlamıştır.⁹⁵

⁹⁴ Sadık Rıfat Paşa, “Avrupa'nın Ahvâline Dair Risale”, **Asâr-ı Rıfat Paşa**, İstanbul, 1275, ss. 10 - 11.

⁹⁵ Hanioglu, a.g.m., ss. 185 - 187.

*“Ma’ûriyet-i mülk ve memleket kesret-i nüfus ve ziraat ve san’at ve sermaye ve ticaret ve ahalice say ü gayret ile hâsıl olur ise de bu dahi, akl ve ilme menut ve muhtaç olmakla tahsîl-i malûmata ikdam etmelidir.”*⁹⁶

Aydınlar nezdinde, meşrulaştırma işlevi dahil olmak üzere dinin oynadığı rolü, bilim ve akıl üstlenince, bilim yerini aldığı din ile çatışan bir nitelik kazanmaktaydı. Sadık Rıfat Paşa’ya göre, her ne kadar din ve dinin emirlerini korumak ve tatbik etmek konusunda ciddiye beğenilen bir tavır ise de taassup zararlı bir meslektir.⁹⁷

Modern bilimle İslâm’ı bağdaştırmaya çalışan yazarlar ortalama okuyucuya hitap eden mecmualarda halkın anlayabileceği sadelikte bilimin faydalarını anlatan makaleler kaleme almışlardır. Namık Kemal’in gazetelerde ve Münif Paşa’nın Mecmua-i Fünûn’da yazdıkları yazılar, modern bilimi İslâm’la bağdaştırma çabası olarak görülebilir.

Modernleşme taraftarlarının, İslâm dininden bir toplumsal ilerleme aracı olarak yararlanmaya çalışmaları bir kenara bırakılırsa, 19. yüzyılın sonunda bu tür çabalar çağdaşlaşma yanlıları tarafından tamamen terk edilerek bilimin tartışılmaz üstünlüğü kabul edilmiştir. Bilim’in Osmanlı aydınlarının nezdinde edindiği bu yeni konum, kısa süre sonra kamuoyunda “din - bilim” çatışması konusunun güncel hale gelmesi sonucunu doğuracaktır.⁹⁸

Bütün bunların sonucunda, bilim’in bu yeni yerinin düşünce tarihimizde bazı önemli sonuçları olmuştur. Bunların başında, biyolojik materyalist düşüncenin büyük bir hızla İmparatorluğa girişi gelmektedir. “Bilim dini” olma iddiasıyla ortaya çıkan pozitivizm, Osmanlı aydınınının beklediği tüm gereksinimlere cevap vermek açısından yeni seçkinleri en fazla etkileyecek düşüncelerin başında gelecektir. Bu da, toplumsal tabakalaşmanın olmadığı bir yapıda ilerencilik - gericilik ekseninde etrafında şekillenen siyasal mücadelenin günümüze kadar sürmesine yol açmıştır.⁹⁹

⁹⁶ Sadık Rıfat Paşa, “Zeyl-i Risâle-i Ahlâk”, **Asâr-ı Rıfat Paşa**, İstanbul, 1275, s.11.

⁹⁷ Hanioğlu, a.g.e., ss. 23 - 25.

⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hanioğlu, a.g.e., ss. 24 - 25.

⁹⁹ Hanioğlu, a.g.m., ss. 187 - 190. Murtaza Korlaelçi, **Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi**, İstanbul, 1986.

3. TANZİMAT AYDINININ MEDENİYET VE BİLİM ANLAYIŞI

17. yüzyıldan itibaren toprak kaybeden imparatorluğun sınırları 19. yüzyıla gelindiğinde artık Tuna Nehrine gerilemişti. Osmanlı aydınları 17. yüzyıldan itibaren olduğu gibi bu gerilemenin nedenlerini ve bunu engellemenin yollarını arıyorlardı.

18. yüzyılın başlarından itibaren yavaş yavaş gerçekleşmeye başlayan yenileşme hareketlerinin neticesi olan değişim ve dönüşümle beraber Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi düşüncenin değişmesi ve hukuk devleti olma yolunda ilerleme, birbiriyle paralellik gösterir. Bir yandan eski Osmanlı devlet anlayışı ve siyasal düşüncesi devam ederken, diğer yandan da Avrupa'da doğup gelişen liberal düşünceler Osmanlı aydınının ve yöneticisinin gündemine girmiştir. 1839 yılında ilân edilen Tanzimat Fermanı ile bu değişimin rotası kesin olarak Batı'ya yönelmiştir. İngiltere ve Fransa'da doğup gelişen bu liberal düşünceler, direkt olarak öncelikle yine Avrupa'nın Osmanlı yönetim anlayışına yakın sistemlerine sahip Prusya ve Avusturya gibi mutlak monarşilerini etkilemiş, Osmanlı yöneticilerini ise daha çok bu yolla, dolaylı olarak etkilemiştir. Reisülküttab Atıf Efendi, 1798 yılında yazdığı bir raporda Fransız İhtilâlin getirdiği düşünceleri “*Volter ve Ruso demekle marûf ve meşhur olan zındıkların... avâm-ı nâsa ilân olunduğu üzere güyâ saadet-i kâmile-i dünyevîyyeyi ihrâz etmek ümniyyesiyle müsavât ve serbestiyete can attılar*” diyerek eleştirmektedir.¹⁰⁰

Ancak, 1830'lu yıllara gelindiğinde artık farklı düşüncelerin Osmanlı yüksek bürokrasisi ve kimi aydınlar tarafından dile getirilmeye başlandığı görülür. Bunlar hiç şüphesiz, onların devletin içinde bulunduğu durumdan nasıl kurtarılacağı sorusuna çözüm ararken geliştirdikleri düşüncelerdir.

1839 yılında ilân edilen Gülhane Hatt-ı Hümayûnu, Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma sürecinde çok önemli bir dönüm noktasıydı. Tanzimat Fermanı, getirdiği yeni prensiplerle Osmanlı Devleti'ni modern hukuk ve devlet anlayışı yolunda değiştirmiş, günümüze kadar uzanan derin ve kapsamlı etkiler yapmıştır.

¹⁰⁰ Ercüment Kuran, “Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları ve Sâdık Rıfat Paşa (1807 - 1857)”, Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler içinde (Der. Mümtaz'er Türköne), Ankara, 1997, ss. 143 - 148.

Sadık Rıfat Paşa'nın Mustafa Reşit Paşa'ya Viyana'dan gönderdiği mektuplar, Ferman'da dile getirilen prensipleri çoktandır tasarlayan Reşit Paşa'nın reform düşünceleriyle örtüşüyordu. Sadık Rıfat Paşa ile Mustafa Reşit Paşa'nın birbiriyle örtüşen düşüncelerinin, Tanzimat Fermanı'nın alt yapısını oluşturduğu varsayılır. Sadık Rıfat Paşa'nın Tanzimat Fermanı'nın ilanının hemen öncesinde yazdıkları, adeta Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nda yer alan prensiplerin geniş açıklamaları ve Tanzimat'ın teorik temellerinin arka planı gibidir. Bu metinlere bakılarak Tanzimatçıların kafasındaki problemler ile devlete ve topluma vermek istedikleri yön, açık bir şekilde anlaşılabilir.¹⁰¹

“Avrupa'nın Ahvâline Dair Risale”si ile Tanzimat'ın ilânından önce ortaya koyduğu görüş ve fikirleriyle Tanzimat'ın düşünsel zeminini hazırlayarak haklı olarak Tanzimat'ın fikir babası ve teorisyeni unvanını kazanan Sadık Rıfat Paşa, doğulu devlet anlayışından farklı, liberal bir devlet yönetimi anlayışı öne sürmüştür. Sâdık Rıfat Paşa, yenileşmeyi bir zihniyet sorunu olarak ele alarak insanı, onun hak ve ihtiyaçlarını, rasyonel bir devlet ve yönetim anlayışı ortaya koymuştur.

Sâdık Rıfat Paşa raporunda bir devletin gelişebilmesi yani “i'mârât-ı mülkiyye” için “sulhun harbe” tercih edildiği barışçı bir ortamın “müsalâha-i umûmiyye”nin olması gerektiğini, Avrupalı hükümdarların öncelikle bunu sağladıklarını belirtir. O'na göre devletlerin gücü üç önemli esas üzerine kuruludur. Bunlar; tebaanın mutluluğu, hazinenin bolluğu ve askeri güçtür. Bunları sağlamak için de askeri yollara değil, uluslararası ilişkilerde diplomasiye ve barışçı çözümlere başvurulmalıdır. Devletin geliştirilebilmesi ancak, “*tev'em-i seyf olan kuvvet-i kalemiyye*” ile yani, kılıcın ikizi olan kalemin gücüne yönelmekle mümkün olabilecektir.

Sadık Rıfat Paşa, raporunun bundan sonraki bölümünde tebaanın hakları ve görevlerine değinir. Bu temel haklar, güvence altına alındıktan sonra devletin gücü artırılabilir. Bunun için gerekli gördüğü temel şartları ise “*her bir akvâm ve milletin can ve mal ve ırz ve i'tibârı hakkında emniyyet-i kâmile*”nin bulunmasıdır. “*Memâlik-i Mahrûse-i Devlet-i Aliyye'de hukûk-ı lâzime-i hürriyyetin kemâ-yenbagî*” uygulanması gereklidir. Avrupalı hükümdarların yönetimde uyguladıkları

¹⁰¹ Türköne, 1995, a.g.e., ss. 56 - 57.

prensipleri, “*hukûk-ı millet ve kanûn-ı devlet*” üzerine hareket ederek “*gadr ve cebr*” muamelesi yapmadıkları ve “*ekser umûr ve usûlleri kavânîn-i müessise tahtında olduğundan hiç bir hükümdâr ve vükelâsı dahî ol kanûn-ı mer’iyye mugayyir (...) hüküm irâde idemez*” sözleriyle ifade etmektedir. Bu görüşleriyle Osmanlı İmparatorluğu’nun bir kanun devleti olması gerektiğini öne süren Sadık Rıfat Paşa, hükümetlerin halk için olduğu yoksa halkın hükümetler için olmadığı sonucuna varır.

Sadık Rıfat Paşa yazılarında, devleti yaşatma gayretiyle ilgili tüm meselelerde birbiriyle bağlantılı olarak “hukukun üstünlüğünün tesisi”ni ön plana çıkarıyordu. Nitekim, daha sonraki düzenlemelerde, hukukun üstünlüğü prensibi Tanzimat’ın temel amacı ve programının itici gücü olacaktır.¹⁰²

Devletin bekasına yönelik meselelerde Sadık Rıfat Paşa’nın, hukukun üstünlüğüyle ilgili kurduğu bağlantılar şu başlıklar altında toplanabilir.

- 1- Osmanlı imparatorluğunun sonunu hazırlayan milliyetçi ayaklanmalar, ancak yeni bir bağlılık meydana getirmekle, özellikle de “vatan gayreti” yaratmakla önlenebilir. İmparatorluğun sonunu hazırlayan modern çağın ayrılıkçı fikirleri, halkın teveccühü kazanılarak durdurulabilir. Bunu temin etmek için insan hakları garanti altına alınmalı, hukuk devletinin asgari şartları yerine getirilmelidir. Hukukun üstünlüğüne dayalı bir siyasi düzen, ayrılıkçı eğilimlerin panzehiri olacaktır.
- 2- Hızla sanayileşip kitle üretimine geçen Avrupa devletlerine nazaran geri kalmış bir tarım toplumu olan Osmanlı imparatorluğu’nun “verimlilik” esasına göre işleyen güçlü bir ekonomi oluşturabilmesi, ferdi teşebbüslerin harekete geçirilmesine bağlıdır. Girişim gücünün harekete geçirilip güvenle işlemesi için de ticaret hayatının tam anlamıyla hukuki güvenceye kavuşturulması gerekir.
- 3- Osmanlı devleti, artık Avrupa dengesi içinde yer alıp Avrupa devletlerinin desteğini almadan yaşayamaz. Bu denge politikası

¹⁰² Türköne, 1995, a.g.e., s. 61

içinde, sık sık Avrupa devletlerinin içişlerimize karışmasını engellemek için insan haklarını güvence altına alıp “müsâvat” esasını yerleştirerek bu dış müdahalelerden kurtulabiliriz.

- 4- Güçlü bir Osmanlı devleti için imparatorluğu merkezileştirmeliyiz. İletişim ve ulaşım imkânlarının geliştiği bir çağda bu mümkün üstelik de gereklidir. Modern devlet, merkezi devlet demektir. Modern merkezi devlette de monist bir hukuk sistemi geçerli olabilir.
- 5- Yine merkezi ve rasyonel esaslara göre iş yapan bir devlet cihazı için gerekli olan bürokrasidir. Merkezileşmenin temel direği olan bürokrasinin oluşabilmesi için keyfilikten ve şahsilikten uzak, hakları, görevleri, yetkileri ve sorumlulukları hukuki olarak belirlenmiş devlet memuriyeti anlayışının geliştirilmesi gerekir.¹⁰³

Diğer imparatorluklar gibi, bir taraftan ayakta kalabilmek için zorunlu değişme ihtiyacı, diğer taraftan geleneksel eğitim sisteminin yetersizliği, 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı devlet adamlarının dikkatini, mevcut kurumların adım adım ıslah edilmesine ve yeni modern eğitim kurumlarının oluşturulmasına yöneltmişti.

Askeri gereklerle başlatılan modernleşme, süreç içinde daha değişik temel kurumlara doğru genişletilmiştir. Zamanla sivil eğitimi alanına sıçrayan Batı tarzı eğitim ve bilim, modernleşmeyi toplumsallaştıran ana kanal misyonunu üstlenmiştir. Bu temel kanal, ilerde yoğunlaşan düşünsel ve siyasal modernleşmenin de temeli olmuştur.¹⁰⁴

Avrupa'ya karşı koymada askeri güçte ilerleme gereği, sağlam bir ekonomiyi gerektiriyordu. Aynı şekilde eğitim sisteminde, adaletin sağlanmasında, hukukun yeniden düzenlenmesinde ve kamu yönetiminin etkinliğinin sağlanmasında da ilerleme kaydedilmeliydi. Değişim gereklilikleri örtüşmüştü, hepsi de birbirini etkiliyordu. Dolayısıyla, reform ihtiyacı duyulan alanlardan herhangi birisi,

¹⁰³ Türköne, 1995, a.g.e., ss. 60 - 65, Berkes, a.g.e., ss. 202 - 203.

¹⁰⁴ Aydın, a.g.e., ss. 38 - 39.

diğerlerinden ayrılamaz ve diğer alanlardaki bütün gelişmelerin de ona bağlı olduğu söylenemez.¹⁰⁵

Reform hareketinin arkasındaki temel dürtü, Avrupa'nın gözünü boyamak değildir. Aksine, sayılan çeşitli alanlarda bazı Batılı fikir ve kurumların benimsenmesini ya da uyarlanmasını kapsayan iç yeniden düzenleme tedbirleriyle imparatorluğu yeniden canlandırmaktır. Değişen dengeler, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri karşısındaki konumunu değiştirmiştir. Bu değişim, devletin iç yapısında da yeniden yapılanmayı zorunlu kılmıştır.¹⁰⁶

Reformların birbirine bağlı bulunması, herhangi bir alanda kaydedilecek ilerlemenin mutlaka diğer alanlara yansiyacak olması, hükümetin reform sürecinin merkezinde yer almasını gerektirmiştir. Bu yüzden, yönetim yapısıyla idari sistemin etkinliğinde yapılacak reformlar diğer alanlarda başarılabilir reformları da büyük ölçüde etkilemekteydi. Kuşkusuz yönetimin yeniden yapılandırılması, örneğin daha iyi bürokratlar yetiştirip reformlara daha elverişli bir düşünce iklimi doğuracak eğitim reformunun yapılması ya da daha fazla ulusal gelir elde edilip hükümet gelirlerini çoğaltacak ekonomik ilerlemeler sağlanması gibi başka değişikliklere bağlıydı. Bu, her değişikliğin diğer değişikliklere bağlı olduğu, dönüşlü bir süreç olup bütün alanlardaki reformların planlayıcısı ve yürütme aracı daima hükümetti.¹⁰⁷

19. yüzyılın başlarında aydınla bürokrat arasında bir fark yoktu. Kalemeye mesleğinden gelen bu kişiler, kalemleriyle sivrilerek bürokratik görevlerde hızla yükselmişlerdi. Mustafa Reşit Paşa, halefleri Ali ve Fuad Paşalar ile Ahmet Cevdet Paşa ilk esnada akla gelen isimlerdir. Devleti kurtarmak üzere yenileşmenin gerekliliğine inanarak bu programı yürüten bürokratlarla aydınlar aynı kişilerdi. Bu aydınlar, modernleşmeyi, Batı'ya hayran olduklarından değil, zorunluluk hissettikleri için tercih etmişlerdi. İçlerinde ünlü sadrazamları ve nazırları barındıran bu aydın - bürokrat modernleşmeciler, 19. yüzyılın ilk yarısına damgalarını vurdular.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Roderic H. Davison, Osmanlı İmparatorluğunda Reform (1856 - 1876), İstanbul, 1997, Cilt 1, ss. 16 - 17.

¹⁰⁶ Ahmet Cihan, Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı, İstanbul, 2004, s. 117, Davison, a.g.e., ss. 17 - 18.

¹⁰⁷ Davison, a.g.e., s. 17.

¹⁰⁸ Ortaylı, a.g.e., ss. 23 - 24, Türköne, 1995, a.g.e., s. 56.

Bu bölümde, Tanzimat projesinin teorisyenleri ve bürokrasiden yetişme yürütücüleri olan devlet adamları ile Tanzimat'ın ürünü olup 1865'ten itibaren gazete çevresinde bir araya gelen aydınların eğitime nasıl baktıklarını anlamaya çalışacağız. Genellikle 19. yüzyıl başıyla 1830'larda doğmuş olan ve 1839 - 1876 yılları arasında imparatorluğun kaderinde etkili olmuş üç kuşaktan oluşan bu kişilerin, kaleme aldıkları metinlerden yola çıkarak Tanzimat bürokratlarının bilim ve eğitime bakış açıları yansıtılmaya çalışılacaktır.

19. Yüzyıl'da Osmanlı İmparatorluğu, kuzeyde Rusya tehlikesi ve içeride de gayrimüslimlerin ayrılıkçı eğilimleri olmak üzere iki temel tehditle karşı karşıyaydı. 1821 yılında Yunan isyanının bastırılmasında Mehmet Ali Paşa'dan yardım alınmasını gerektirecek derecede ordusunun zaaf içinde olması ve mali sıkıntı, durumu daha da kötüleştiriyordu. En büyük problem, farklı unsurlardan oluşan imparatorluğu bir arada tutmaktı. Tanzimat dönemi boyunca bütün siyasi fikir tartışmaları, devletin nasıl kurtarılması gerektiği konusunda ileri sürülen çözümlere ve imparatorluk nüfusunun yaklaşık % 40'ını oluşturan gayrimüslimlerin ayrılıkçılığını önleme çabalarına ilişkindir.¹⁰⁹

Tanzimat dönemi aydınlarının yazdıklarına bakıldığında, devletin iç ve dış problemleri karşısında ne yapılması gerektiğini sorgularken birleştikleri ortak fikrin, “eski usullerden vazgeçmek” olduğu görülür. Onları bu fikirde buluşturan kendilerinden önceki ıslahat teşebbüslerinin sonuçlarıdır. Çok uzun bir zamandan beri ıslahat yapılmasına rağmen arzulanan neticeler bir türlü elde edilememiştir. Bu tecrübelerin muhasebesi, Tanzimat Fermanı'nda, “usûl-i atfıkayı bütün bütün tağyir ve tecdîd etmek” biçiminde ifade edilmişti. Dönemin önemli simalarından Fuat Paşa'ya göre; geçmişte yararı görülen bir çok yasa ve düzenlemeler, bugünkü topluma yarar yerine zarar verdiğinden geçmişle ilgiyi keserek yeni gelişmelere yönelmek zorunludur: “Herhangi bir Avrupa devletinden daha ileri gitme potansiyelimiz vardır. Fakat, bunu başarabilmemiz için mutlaka bütün siyasi ve idari kurumlarımızı değiştirmeliyiz.”¹¹⁰

¹⁰⁹ Çetinsaya, a.g.m., s. 54.

¹¹⁰ Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyyetnâmeleri, (Çeviren ve yayıma hazırlayan: Engin Deniz Akarlı), 1978, ss. 1 - 2. Bundan sonra Akarlı, a.g.e. olarak yer alacaktır.

Bu topyekûn değişim önerisi için dinî ve beşeri olmak üzere iki temel gerekçe ileri sürülmüştür.

Fuat Paşa'ya göre, herhangi bir devletin artık Avrupa'da varlığını sürdürebilmesi için gerekli ve zorunlu olan, bu önemli siyasi ve idari kurumların İslâmiyet'in güvenliği açısından da bir an önce iktibas edilmesi gerekmektedir. Devletin yönetimini bu doğrultuda değiştirerek İslâm'a aykırı hiç bir şey yapılmayacaktır. Zira, dinî ve beşeri bütün kurumlar için geçerli olan birinci yasa, kendini koruma yasasıdır. Girişilen bütün ıslahat hareketlerinde İslâmiyet'in korunmasından başka bir amaç güdülmemiştir.¹¹¹

Fuad Paşa'nın gerekçeleri, modernleşme teşebbüslerinin aynı zamanda dini bir yorum haline gelen ve ıslahat hareketlerinin ta başından beri savunulan görüşlerin tekrarı gibidir. İlk yenileşme hareketlerinden itibaren, din ve devlet ayrılmazlığıyla alakalı tasavvurun doğal bir sonucu olarak devletin çöküşü ile İslâmiyet'in çöküşü aynileştirilmişti. Devleti kurtaracağına inanılan yenileşme çabalarının aynı zamanda İslâmiyet'i de kurtaracağı öngörülmüştür. Bu nedenle, devletin modernleşmesi doğrultusunda yapılacak düzenlemeler dine, aykırı bazı unsurlar taşısalar da esas itibariyle meşru sayılmışlardır. Küfrü temsil eden Avrupalıları taklit etmek, dinen problem teşkil etmekteyse de din ve devlet açısından burada ölüm - kalım meselesi söz konusu olduğu için onları taklit etmekte zaruret vardır denilerek bu mahzur bertaraf edilmiştir. “Zaruret ise mahzurları ortadan kaldırır, haramları geçici olarak helal hale getirir. Ayrıca bugün Avrupa'dan alınacak unsurlar, zaten İslâm dünyasından onlara geçmiş veya Kur'an'dan istihraç edildiklerinden bizim meşru malımızdır”.¹¹²

Ali Paşa'ya göre; İslâm devletini ve milletini kurtarmak için artık ufak tefek sakıncalara bakılmamalıdır. Asıl olanı korumak için ayrıntılardan belli bir dereceye kadar fedakârlık etmek gerekmektedir. Osmanlı devletinin karşı karşıya bulunduğu felaketler karşısında, “devlet gemisini kurtarmak için bir yük atmakta” tereddüt edilirse, başka bir anlatımla “en az kötüyü benimsemek (ehven-i şer)” hükmünde olan bu tedbirler benimsenmezse, İslâm devletlerinin en

¹¹¹ Akarlı, a.g.e., ss. 2 - 7.

¹¹² İsmail Kara, “Türkiye'de Din ile Modernleşme Yahut Modernleşme Teşebbüslerinin Dinleşmesi - Metodolojik Temel Problemler”, **Dergâh**, Cilt 12, Sayı 136, 2001, ss. 16 - 17.

büyüğünün varlığı tehlikeye girer, İslâm devleti çöker ve İslâm milleti istiklalini kaybeder. Osmanlı Devletine bir şey olursa, din ve milletimiz tamamen sahipsiz kalır. Bu yüzden, durumumuzu içinde bulunduğumuz zamanın gereklerine göre düzeltmek farz derecesine gelmiştir.¹¹³

Beşeri olan ikinci gerekçe en güzel ifadesini Sadık Rıfat Paşa'nın kaleminde bulur: “*insan ihtiyacat-ı zamaniyeyi takip etmeli, icab-ı asr u zamana uygun hareket etmelidir. Efkâr ve etvâr-ı mutaasibânedan sakınmalı, hal-i inziva ya da taassub-ı hal yerine Avrupa ile mübaddele-i efkâr yolu tutulmalıdır.*” Devlet işlerinde “*asır ve zamanın hükmünü ve ihtiyacâtını bilip ona göre hareket etmek*” gerekmektedir. Zira, “*tabiat-ı beşeriyyeye muhalif olan hüküm ve madde, daimî, câri ve payidar olamaz (...) Hilâf-ı tabiat olan şey, hiç bir zamanda iyi olamaz (...) Çünkü mizac-ı asr u efkâr-ı zamane cuş u hurûşa gelmiş bir nehre*” benzer. Bu sebeple, “*efkâr-ı zamaneye tebaiyyet eden zevat, hem sür'atle ileri gider, hem de ser-menzil-i merama vâsıl olur. 'Rüzgârın önüne düşmeyen âdem yorulur' denildiği gibi mizâc-ı asra muhalif olan niyât ve efkârın fi'ile gelmesi ve gelse bile devam etmesi*” mümkün değildir.¹¹⁴

Sadık Rıfat Paşa, “*hubb-ı vatan u millet*” ve “*celb-i kulûb*” kavramlarını Tanzimat projesinin iki önemli kavramı olarak ön plana çıkarır. Bundan kasıt, vatan ve millet sevgisiyle tebaanın kalbini kazanarak ayrılıkçı hareketlere tedbir amacıyla millet şuurunun oluşturulmasıdır. Vatan fikri etrafında ve müsavata gönderme yaparak oluşturulacak bir Osmanlı milleti vücuda getirilerek farklı din ve ırktan gelen insanların devletin sadık vatandaşları haline getirilmesi amaçlanmaktadır.

Tanzimat dönemi metinlerinde, mevcut duruma ve taleplere cevap niteliğinde birbiriyle ilintili olarak en çok kullanılan “*medeniyet / terakki*” ve “*ulûm / fûnûn*” kavramlarını ele alarak Tanzimat dönemi düşünce dünyasını anlamaya çalışacağız.

¹¹³ Akarlı, a.g.e., ss. 12 - 15.

¹¹⁴ Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I (1839 - 1865), (Haz. Mehmet Kaplan - İnci Enginün - Birol Emil), 1974, ss. 38 - 50.

3. 1. MEDENİYET VE TERAKKİ

Sivilizasyon (civilization) kavramı, 1830'larda ilk kullanılmaya başlandığında henüz Türkçe bir karşılık bulunamamıştı. Nitekim bu kavramı ilk kullanan kişi olan Sadık Rıfat Paşa, 1834 yılında Paris'ten gönderdiği resmi yazılarında bu kelimenin tam bir karşılığını bulamadığı için sivilizasyon kelimesinin karşılığında “terbiye-i nâs ve icrayı nizâmât” ifadesini kullanmıştı.

Mustafa Reşit Paşa ve Sadık Rıfat Paşa gibi Tanzimat öncülerinin yazdıkları metinlerde, “sivilizasyon usûlü”, “Avrupa'nın şimdiki sivilizasyonu yani usûl-i me'nûsiyet ve medeniyeti” olarak ifade edilen kavram, 1850'lerde “medeniyet” karşılığını alır.¹¹⁵

Mustafa Reşid Paşa, Ali Paşa, Fuad Paşa, Ahmet Cevdet Paşa ve Münif Paşa gibi dönemin öne çıkmış isimleri çeşitli yazılarında, “medeniyet” kavramının tarifini yapmağa çalışmışlardır. 19. yüzyılda Batı'dan gelen her kavrama bir karşılık bulmaya çalışan Osmanlı aydınları, medeniyet kavramına da, Arapça'da “şehir” demek olan “medine'den medeni ve medeniyet” kelimelerini türetmişlerdir.

İbn Haldun'un kavramsal çerçevesine bağlı kalarak yaşadığı zamanı ve özellikle Osmanlı devletinin içinde bulunduğu durumu analiz etmeye çalışan Ahmet Cevdet Paşa, ünlü Cevdet Tarihi'ne medeniyet ve bedeviyet hallerini karşılaştırarak başlar. İnsan toplumlarını tasnif ederken birinci safhada, toplumsal hayatın en aşağı derecesini çadırlarda yaşayan kabileleri; ikinci safhada köylerde (ehl-i kura) ve şehirlerde yaşayan “medain-i muazzama” ahalisini ve üçüncü safhada da devlet ve saltanat mertebesinde olanları görür. İkinci safhadakiler, birincilere göre medenidirler ama üçüncü safhaya ulaşanlar, korunma endişeleri olmadığı için bir yandan beşerî ihtiyaçlarını karşılarken, öte yandan insani olgunluklarını tamamlarlar. Buna göre medeniyet, toplumların devamlı değişerek çeşitli aşamalara maruz kalmasını ifade eden tavırlar nazariyesiyle doğrudan irtibatlı olarak her toplumun geçtiği bir merhaledir. Medeniyetin başlıca belirtileri ise iş bölümü ve nüfusun şehirlerde toplanması olup şartı da devlettir. Ahmet Cevdet Paşa, yeryüzünde tek bir medeniyet bulunduğunu savunan determinist bakış açısına karşı çıkarak tarihte büyük

¹¹⁵ Tuncer Baykara, Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar, İzmir, 1992, s.12. Cemil Meriç, Umrandan Uygarlığa, İstanbul, 1974, s. 83.

medeniyetlerin varlığını kabul eder. Ahmet Cevdet Paşa'ya göre, tarihin büyük medeniyetleri, belli iklimlerde ve mesut tesadüflerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkmışlardır. Ona göre; medeniyet, ulaşılmaması gereken bir ideal değil, sosyal bir olgudur.¹¹⁶

Ahmet Cevdet Paşa, medeniyete ilişkin görüşlerini anlatırken eğitim, devlet, ilim ve medeniyetle ilgili olarak “terakki” kelimesini çok sık kullanır. Ahmet Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti'ndeki ıslahat hareketlerini değerlendirirken sık sık “zamanın şartlarına uymamak, çağın gereklerine uymamak”, anlamında; “îcâb-ı hal ve zaman”, “muvâfık-ı hal ve maslahat”, “asrın mütehammil olmaması”, “dehrin ilcââtı”, “icab-ı hal ve vakt”, “icâbât-ı zamâniye”, “ilcâât-ı zamaniye”, “hal ve zamanın müsaîd olmaması” gibi ifadeler kullanır.¹¹⁷

Ahmet Cevdet Paşa'nın, “terakki” ile kastettiği, her çağın ihtiyaçlarını dikkate alarak geliştirilecek ilim, medeniyet, gelenek ve devlet anlayışı gibi hususları kastettiği sonucuna varabiliriz. Cevdet Paşa'nın kendisinin Batı medeniyetinden alınan bilimlerini ve bunların metotlarını “usûl-i cedide” ve bu medeniyetten alınan unsurlara ise “yeni medeniyet” adını vererek eskiye sıkı sıkıya sarılanları, ya da yeniliklere karşı çıkanları “mutaassıp” ve “efkâr-ı atîka ashâbı” şeklinde olumsuz bir ifadeyle niteleyerek suçlar. Ona göre; medeniyetlerin geçirdiği çeşitli tavırlarda farklı davranmak ve buna göre müesseseler geliştirmek gerekmektedir.¹¹⁸

Medeniyetleri izah ederken başvurduğu İbn-i Haldun'un “tavırlar” nazariyesi de “terakki (ilerleme)” fikrini ihtiva etmektedir. Ahmet Cevdet Paşa'ya göre; her şeyde bir “teceddüt (yenilik)” bulunmaktadır. Geçmiş tamamen terk edilmesi gereken bir unsur olarak görmeyen Ahmet Cevdet Paşa, zamana göre yapılması lazım gelenlerin yapılmasını ister.

¹¹⁶ Ümit Meriç Yazan, Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü, İstanbul, 1992, ss. 39 - 45, Harun Anay, “Ahmet Cevdet Paşa'nın Modernizme Bakışı”, **Ahmet Cevdet Paşa (1823 - 1895), (Sempozyum: 9 - 11 Haziran 1995), Vefatının 100.Yılına Armağan**, Ankara, 1997, ss. 69 - 70.

¹¹⁷ Cevdet Paşa, Tezâkir, I, II, s. 24, III, s. 198, 240, IV, s. 23. Ahmet Cevdet Paşa'nın Hanefi mezhebi fikhına dayanarak oluşturduğu Mecelle, “zamanın değişmesiyle ahkâmın değişeceği prensibine” dayandırılmıştır.

¹¹⁸ Cevdet Paşa. Tezâkir, IV, s. 26.

Medeniyeti, insanlığı oluşturan her ferden her açıdan emniyet ve refahtan faydalanması olarak tanımlayan Ali Paşa'ya göre, insanoğlu tabiatı itibarıyla medenidir ve bu medenilik tabiatı gereği daima medeniyetin ilerlemesini ister.¹¹⁹

Tanzimat döneminde halka bilimin faydalarını anlatmayı amaç edinen Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin yayın organı olarak 1861'de yayına başlayan Mecmua-i Fünûn dergisinde çıkan yazılarda; insanları servet ve mutluluğa ulaştıran bir yol olarak tanımlanan medeniyetin insanoğlu için tabii ve zaruri olduğu, insanların medeniyete muhtaç oldukları vurgulanıyordu.

Medeniyetin gerekliliği, kaçınılmazlığı ve üstünlüğü bazı argümanlara dayandırılmaktaydı. Her şeyden önce, yaratılış itibarıyla insanın medeni olma zorunluluğu vardır. Medeni insanlar, işbirliğiyle ulûm, fünûn ve sanayi sayesinde tabiata hükmederek doğayı kendi kontrollerine alır ve menfaatine göre kullanıp saadete ulaşır.

Münif Paşa, "Mukayese-i İlm ü Cehl" başlıklı yazısında, medeniyetin askeri güç bakımından üstünlüğünü; yirmi otuz bin kadar Avrupalının, birkaç aylık mesafeyi geçerek, üç yüz elli milyonu aşkın nüfusu ve birkaç milyon askeri bulunan Çin devletini kolayca mağlup etmeleri örneğiyle açıklıyordu. "Eğer Çinliler usul-i kadime-i medeniyet-i gayri mükemmelenin muhafazasında ısrar etmemiş olsalar idi, birkaç bin ecanibin şu hakaretine duçar olurlar mıydı?" diye soruyordu.

Diğer bir argümanda da, klasik İslâm'dan hareketle dini açıdan medeniyetin bedeviyete üstünlüğü savunuluyordu. İlim - cehalet ve medeniyet - bedeviyet arasında paralellik çizilir; medeni olmak eşittir Müslüman olmak formülüne, medeni olmak dinin bir gereğidir, sonucuna varılır.

Medeniyet ile ilerleme arasında güçlü bir ilişki kuran Tanzimat aydınları tarafından en sık kullanılan diğer bir argüman da klasik İslâm düşüncesinde yer etmiş olan "ilim Müslüman'ın yitik malıdır, ilim Çin'de dahi olsa onu bulup elde etmek görevdir" ifadesidir.

Fuat Paşa'ya göre, tabiatı gereği sürekli kendini aşmak eğiliminde olan insanın bu özelliği İslâm'ın özülüyle tamamen uyumludur. Çünkü, İslâm terakkiyi amaçlayan bütün inançları içermektedir. "İslâmiyet bize aklımızı iyi kullanıp

---

¹¹⁹ Çetinsaya, a.g.m., s. 56.

dünyanın terakkisi yolunda ilerlemeliğimizi emretmekte ve bizi değil Arabistan'da ve Müslüman ülkelerde, hatta yabancı yerlerde, Çin'de, dünyanın en uzak köşelerinde bile, bilim ve beceri ışığını aramaya yöneltmektedir".¹²⁰

Fuat Paşa, "İslâm'ın emrettiği bilim, başkalarının tahsil ettiği bilimden farklıdır sanılmasın. Katiyen, bilim tektir. Akıl ve idrak dünyasını her yerde aynı güneş ısıtır ve ısıtır. Ve madem bizim inançlarımızca İslâmlık evrensel gerçeklik ve bilginin bir ifadesidir, o halde yararlı bir buluş, yeni bir bilgi kaynağı nerede bulunmuş olursa olsun, ister putperest ister Müslümanlar arasında, ister Medine ister Paris'te olsun, her zaman İslâm'a aittir" diyordu.¹²¹

Tanzimat aydınları için medeniyet, her türlü maddi ve manevi ilerlemenin ön şartıdır. Medeniyette ilerlemenin sonu yoktur. Avrupa'da söz sahibi olarak yaşayabilmek için gereken, terakki yolunda Avrupa ülkelerine yetişmek ve onlarla bu yolda gururla yarışmaktır. "İhmaller yüzünden mahvolmaktan kurtulabilmemiz, İngiltere kadar paraya, Fransa kadar bilgi aydınlığına ve Rusya kadar askere sahip olmamıza bağlıdır. Bizim için artık önemli olan çok terakki etmek değil, fakat kesin olarak Avrupa'nın öteki ülkeleri kadar terakki etmektir."¹²²

Medeniyet, insanoğlunu mutluluğa götüren her şeydir. Söz konusu aydınlar nezdinde; bir ülkedeki kara ve demiryolları, şirketler, nüfus çokluğu, şehirleşme, kanun ve nizam, emniyet ve refah toplumun medeniyet ve terakkisinin göstergesidir. Fuat Paşa'nın, "Avrupa ülkeleri kadar demiryoluna sahip olduğumuz gün dünyada en önde gelen bir devlet olacağız" sözü bu düşüncenin tipik bir ifadesidir.¹²³

Medeniyet fikri, Tanzimat'ın ilanı yıllarından itibaren Osmanlı aydınının konusu olmuştur. Medeniyet, başlangıçta sınırları belirsiz olarak kullanılan bir kavramken zamanla Batı uygarlığının temeli olan bilim ve teknikteki ilerlemeyle; şehirler, ticari hayat, sanayi ve bütün bunların meydana getirdiği günlük yaşam tarzındaki düzen ve hayatı kolaylaştırma olarak belirlenmiştir. Medeniyet kavramının çeşitli yazarlarca kullanımına bakıldığında, bir tek medeniyetin bulunduğu bunun da Avrupa

¹²⁰ Akarlı, a.g.e., s. 2.

¹²¹ Akarlı, a.g.e., s. 2.

¹²² Akarlı, a.g.e., ss. 1 - 2.

¹²³ Akarlı, a.g.e., s. 2.

medeniyeti olduğu görülür. Bu nedenle Tanzimat dönemi kullanımında, Osmanlı'nın bir medeniyetten diğerine geçmesi gibi intikalden söz edilmez.¹²⁴

Nitekim, 1856 tarihli Islahat Fermanı'nda da Batılı devletlerden “mîlel-i mütemeddine” (medeni milletler) diye söz edilmesi dikkate alındığında, dönemin ortak kavrayışında tek medeniyetin varlığının yer ettiği anlaşılıyor.

Tanpınar'ın belirttiği gibi, ilk düşünce “kristalizasyonu” medeniyet kavramının etrafında şekillenir. Tanzimat dönemi kullanımında medeniyet her şeydir ve kendisinden bir din gibi bahsedilir. Örneğin kasidelerinde, medeniyetten bir din gibi bahseden Şinasi, Mustafa Reşid Paşa'yı, getirdiği nizâmla medeniyetin kapısını açan bir peygamber gibi över. Bu nedenle, medeniyetçiliği Tanzimat döneminin ilk ideolojisi olarak değerlendirmek mümkündür.¹²⁵

Medeniyetçilik düşüncesini bir ideolojiye dönüştüren kişi ise Şinasi'dir. Her türlü değişimin mihreri olarak gördüğü medeniyeti mutlaklaştıran Şinasi, yazılarında adeta medeniyet tebliği yapmaktadır.¹²⁶

Ettin azad bizi olmuş iken zulme esir
 Cehlimiz sanki idi kendimize bir zencir
 ....
 Olmuş insana taassup bir onulmaz illet
 Hüsn-i tedbirin ile kurtulur andan millet
 ....
 Acep midir medeniyet resûlü dense sana
 Vücut-i mu'cizin eyler taassubu tahzîr.

Yukarıdaki beyitlerde zulüm cehalet, taassup - hüsn-i tedbir (yönetim), medeniyet - taassup arasında bağ kuran Şinasi, bu kavramları gelişigüzel kullanmamıştır. Ona göre; bilgisizlik, taassup, zulüm ve esaret birbirini doğuran kavramlardır. Bunların zıddı olan bilgi, medeniyet, hüsn-i tedbir ve özgürlük ise yine birbirini netice veren kavramlardır.

Olmuş insana taassup bir onulmaz illet

¹²⁴ Okay, a.g.m., s. 202.

¹²⁵ Tanpınar, a.g.e., s. 152.

¹²⁶ Bedri Mermutlu, Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi, İstanbul, 2003, s. 81. Tanpınar'a göre; Şinasi “Garpta filan ve falan muharririn değil, bir medeniyetin ve düşünce sisteminin dersini almıştır.” Tanpınar, a.g.e., s. 205.

Hüsn-i tedbirin ile kurtulur andan millet.

Medeniyeti bilime bağlayan Şinasi, rasyonel yönetimin de medeniyete giden yolu açacağını düşünür. Medeniyete kavuşmak, kendiliğinden cehaleti, taassubu ve zulmü ortadan kaldırır.¹²⁷

1 Ocak 1873 yılında İbret Gazetesi'nin 84. sayısında yayınladığı “Medeniyet” adlı makalesinde Namık Kemal, bazılarınca Avrupa'nın kötü ahlâkına eşdeğer olarak algılanan medeniyetin güzelliklerini anlatırken medeniyetsiz yaşamayı ecelsiz ölmeye benzetir.¹²⁸

Medeniyetin en hararetli savunucuları arasında yer alan Namık Kemal, çok abartılı ifadelerle medeniyeti alabildiğine yüceltir ve buna karşı duranları, ecelden kurtulmaya çalışmakla suçlar. Namık Kemal'e göre medeniyet, asayişte kemaldir, beşer hayatının kefilidir ve medeniyeti tanımamak demek insanı tanımamak demektir. Eğer uluslar medeni değilse, medeni olanların esareti altına girerler. Namık Kemal, medeniyetin “fuhşiyat” yani çirkin davranışlar, hayasızlıklar olduğunu asla kabul etmez. Batı medeniyetinde bu tür hayasızlıklar varsa bile, medeniyeti onlardan alacak olanların bu yönlerini almak zorunda olmadıklarını söyler. Namık Kemal, medeniyeti, hiçbir milletin malı olmayan evrensel ve ilmî gerçekler olarak görür. Bu nedenle herkesin bunları iktibas etmesi gerektiğini savunur. Namık Kemal, İslâm şariatının ilkeleri ve halkının olağanüstü yetenekleri sayesinde Osmanlıların da dünyayı şaşırtacak bir medeniyet kurabileceği inancındadır.¹²⁹

Yukarıda yazılan argümanlardan hareketle modern bilimin İslâmiyet'teki yerinin ne olabileceğini tayin etmeye çalışan Osmanlı aydınlarının bu konuda vardıkları sonuç şudur: Hıristiyanlığın aksine İslâm'ın batıda gelişen bilimsel faaliyetleri kabul edebilecek bir karaktere sahip olduğu ve Kuran'ın hükümleriyle bilimsel faaliyetlerin büyük ölçüde örtüşme içinde bulunduğu şeklindedir. Hatta bu tür bilimsel gelişmelerin İslâma yakınlaşmayı ve bağlılığı artıracaklarını savunuyorlardı. Bundan hareketle, “Öyleyse, Avrupa'nın buluşu olan terakki vasıtalarını benimsememizde hiçbir engel yoktur. Avrupa medeniyetinin kaynağı olan bilim, İslâm'ın yitik malıdır; geçmişte Avrupa'nın Müslümanlardan

¹²⁷ Mermutlu, a.g.e., s. 240.

¹²⁸ Namık Kemal, “Medeniyet”, **İbret**, Sayı 84, 1 Ocak 1873, Aktaran Özön, a.g.e., ss. 210 - 214.

¹²⁹ Ali Bulaç, Tarih, Toplum ve Gelenek, İstanbul, 1997, s. 163

devralıp geliştirdiği miras, şimdi tekrar İslâm dünyasına ithal edilebilir” olduğunu savunuyorlardı.¹³⁰

Tanzimat dönemi Osmanlı aydınları, yukarıda yazılan argümanlarla meşrulaştırdıkları ve taklit etmek istedikleri Avrupa medeniyeti ve ilerleme fikrini bilim merkezli olarak algılıyorlardı. Bir çok açıdan üstünlüğü ortaya çıkan Avrupa medeniyetini iktibas etmenin yolunun da, Ahmet Cevdet Paşa'nın ifadeleriyle; “*bahâristân-ı âlemde imâr u medeniyetin tezâyüd ve terakkî bulması fûnûn ve ma'rifetin ilerlemesine*” bağlı olduğuna inanıyorlardı.¹³¹

3. 2. ULÛM / AKIL VE FÜNÛN / MAARİF

İnsanları, faziletleri saymakla bitmeyen medeniyete ulaştırarak vasıta nedir? Tanzimat söyleminde, ilerleme ile bilim arasında güçlü bir ilişki kurulur. Avrupa medeniyetinin arkasındaki sebebi merak eden aydınlara göre, Avrupa'nın ilerlemesinin nedeni onların iklimi, toprağı veya dinleri değil, ilim ve fendir. Bu kanaatin ifade edildiği ilk eserlerden biri, Mustafa Sami Efendi'nin Avrupa Risalesi'dir.

*“...maarifin her bir muamele ve maslahattaki gereklilik derecesi ve Avrupa halkının durumlarının bu mertebe muntazam olmasının, ancak diyarlarında fenlerin ve faziletin yayılmış olmasından kaynaklandığı anlaşılmıştır. Gelelim bunların ilimlere bu kadar aşına olmalarının nedenine; çünkü Avrupalılar, Dünya'da en çok utanılacak şeyin cehalet olduğuna hüküm ve imza eylemiş olduklarından, artık bu alanda devlet ve milletçe uğraşmış ve çalışmışlardır ve yukarıda geçtiği gibi, kör ve dilsizlere varıncaya kadar müstakil mektepler ve bütün fenler için sayısız dershaneler kurmuşlar ve erkek ve kız bütün çocuklarını en azından on sene boyunca terbiyeye dikkat etmişlerdir.”*¹³²

Tanzimat yazarlarına göre, medeniyetin bütün nimetlerinin ortaya çıkışı bilim ve akla bağlıdır. Sadık Rıfat Paşa'nın ifadesiyle, medeniyetin bütün güzellikleri, “*Cenab-ı Hakkın insana ihsan eylediği liyakat ve istidat ve sa'y u gayret ve ulûm ve maarifin kisb ü tahsiline ikdam ve dikkat semeresiyle eşref-i mahlukat olan insanın*

¹³⁰ İsmail Kara, “Modernleşme Dönemi Türkiye'sinde “Ulûm, fûnûn ve sanat” Kavramlarının Algılanışı”, Din ile Modernleşme Arasında, Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri içinde, İstanbul, 2003, s. 135.

¹³¹ Cevdet Paşa, Tezâkir (Haz. Cavit Baysun), 40 - Tetimme, Ankara, 1991, s. 25.

¹³² Mustafa Sami Efendi, a.g.e., ss. 53 - 54.

*işidir. Ma'muriyet-i mülk ve memleket kesret-i nüfus ve ziraat ve san'at ve servet ve ticaret ve ahalice sa'y u gayret ile hasıl olur ise de, bunların cümlesinin husulü dahi, yine ilim ve akla menut ve muhtaçtır.”*¹³³

5 Şubat 1839 tarihli Takvim-i Vekayi'de yayınlanan Meclis-i Umur-ı Nafia Lâyihası'nda da eğitim ve bilimin güç, saadet ve zenginlik kaynağı olduğu ifade ediliyordu:

*“...Maarif ve ulûm efrâd-ı enâma sermaye-i izz ü saadet ve medâr-ı mübahat u mefharet ve herhalde menba-ı servet u gına olduğu delâil-i akliye ve nakliye ile müsbet ve mevcud ve meşhûd olan sanâyi' ve hiref mahza ilim ile zuhura geldiği ve ulûm-u diniye vesile-i necat-ı ahiret olduğu misullu fünûn-ı saire dahi muaşeret-i nev-i ben-i âdemin kemâline sebep olacağı vâreste-i kayd-ı beyan u işaretdir.”*¹³⁴

1849 yılında kurulan Valide Sultan Mektebinin açılışında Mustafa Reşit Paşa açılış nutkunda eğitimle ilgili olarak şunları söylüyordu:

“insana insanlığı bildirecek ve herkesi dünya ve âhirette saâdet ve selâmete erdirecek ulûm ve maârifin intişârına dahi bir tarîk-i suhûlet açarak (...) devlet ve mülkde terakkisi görülmekte olan kuvvet ve mâmûriyetin ve âlemin nail olduğu saadet ve emniyetin mebde-i mübârekidir. (...) az vakit içinde semere-i nâfiasını ve irfân-ı hakikî-i şahanelerinin dahi delîl-i kavisini gösterdiler. Bizler nasıl bahtiyar adamlarız ki hayırlı bir asra yetişerek envâ-ı niam-ı sûriyye ve mâneviyye ile mütenaim olmaktadır. Ve bizim evlâdlarımız bizden ziyâde bahtiyardır ki her bir nimette bizlerle müşterek olduktan başka kemâlât-ı insâniyyeye lâzım olan ulûm ve maârifin esbâb-ı suhuletini dahi inâyet-i veli-nîmetle hâzır ve âmâde bulmaktadırlar.”

Ali Paşa'ya göre, her toplumun medenilik ve ilerlemesinin ölçütü, o toplumu oluşturan fertlerin eğitim ve vukufuna göredir. Gıdasız beden olamayacağı gibi yaratılışça medeni olan insan dahi, ruhun gıdası olan ilim olmazsa, medeni bir hayattan mahrum kalır.¹³⁵

Münif Paşa, *“Bir devletin kuvvet u azametinin ve şan u şevketinin esas-ı hakikisi bilâ şüphe ilm ü marifet olduğundan her şeyden evvel bunun tekessür ve intişarına sa'y u ihtimam eyler. Bir milletin ulûm ve maârifte ileri bulunmaları*

¹³³ Kaplan, a.g.e., s. 48.

¹³⁴ Mahmud Cevat, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı (19. Asır Osmanlı Maarif Tarihi), (Haz. Taceddin Kayaoğlu), İstanbul, 2001, s. 6.

¹³⁵ Çetinsaya, a.g.m., s. 58.

metbu'alarına mucib-i fahr u şeref olduğundan..." eğitime önem verilmesi gerektiğinden bahseder.¹³⁶

1869 yılında çıkarılan Maârif-i Umumiye Nizâmnâmesi'nin gerekçe belgesinde; "*Tarif ve beyandan azade olduğu üzere umran-ı alemin menba-ı esasisi fûnûn ve maarif olup an be-an semt-i kemâle mâil olan nev-i insanın medeniyetce müstaid olduğu terakkiyatı istihsal edebilmesi ve hiref u sanayi'e müteallik ihtira'at ve tesisat-ı nâfiayı meydana getirmesi ulûm ve maarife mevkuftur.*

Çünkü ulûm ve maarif hiref ve sanayi'in ibdâna ve hiref ve sanayi' dahi cemiyet-i beşeriyece ihtiyacat-ı zaruriyeyi teshil edecek bunca vesait ve asar-ı nafianın ihtira'ına medar ve delil olduğundan daire-i medeniyete dahil olan milel ü akvamın hazain-i servet-i alemde hissedar olmaları terbiyet-i insaniyenin esbab-ı mükemmellesini istihsal etmelerinden neşet eylediği bedihiyyü's-sübut olan halattandır." deniyordu.¹³⁷

Yukarıda görüldüğü gibi, toplumsal refahtan tutun askeri üstünlüğe kadar sayısız faydası bulunan ilim ve fen, "bu dünyayı kazandırdığı gibi ahireti de kazandıracaktır" deniliyordu. Mustafa Sami Efendi'nin ifadeleriyle; "bir yandan ahiretimizi dahi bayındır kılarken, diğer yandan halkımızın bütününün ilimden nasibi olduğu takdirde herkes vatan ve milletin kıymetini gerektiği gibi öğrenecektir".¹³⁸

Mustafa Fazıl Paşa'ya göre, Prusya'nın Avusturya'yı yenmesinin sebebi, "Prusya ahâlisinin Avusturyalıdan ziyade malûmâtlı olduğudur". Bütün bu sebeplerle, Sadık Rıfat Paşa için ilim tahsil etmek dince ve akılca farzdır. Ali Paşa için ise, "sermaye-i saadet olan ulûm ve fûnûn-i nafianın neşr u tamimine say eylemek vezaif-i hubb-i vatan ve millettir."

Toplumsal ilerlemenin biricik esası ve temel kaynağı kabul edilen ulûm ve fûnûnu halka yaymanın aracı olan kamu eğitimine önem verilmesinin zorunluluk derecesine geldiğine, hemen hemen bütün aydınlar kanaat getirmiştir. 1867 yılında Girit'ten gönderdiği lâyiha'da devlet kurumlarının

¹³⁶ Münif, "Mukayese-i İlm ü Cehl", **Mecmua-i Fünûn**, Cilt 1, No. 1, Muharrem 1279, s. 38.

¹³⁷ BOA., İ. MEC. MAH. 1541, 29 Safer 1286 / 10 Haziran 1869.

¹³⁸ Mustafa Sami Efendi, a.g.e., s. 57 - 58.

düzeltilmesi gerekliliğinden ve bu hususta tutulması gerekli yoldan söz ederken eğitimin önemine değinen Ali Paşa, bu zorunluluğu şöyle ifade ediyordu:

“Milletimizin eğitim ve bilgisini lüzumlu dereceye getirmeye ziyadesiyle gayret ve para sarf etmek farz mesabesindedir. Zira bu hasıl olmaz ise yine dayanamayıp biteriz ve her nasıl etsek ve etrafımızda Çin duvarı gibi surlar çeksek yine bilgili kavimler bizi yener ve yavaş yavaş her şeyi elimizden alırlar. Fakat biz milletimizi terbiye edelim. Bunu sağlayıncaya kadar usul-ü hazırayı tutup gidelim. Ve Hıristiyanlara yeniden feyz ve istihdam kapısını tamamen açmayalım der isek bu da mümkün olamaz. Ve bazı tehlikeler için acilen almamız gereken tedbirlerle beraber kamu eğitimine gerekli olan esbabın istihsal ve ikmalini dahi devletin en birinci işi bilip ona göre elbirliğiyle seri bir şekilde düzeltilmesine gece ve gündüz gayret etmek ve bu yolda akçe esirgememek münasip görünüyor.

Gayri Müslim tebaanın idaresini günden güne güçleştiren, kalp ve zihinlerinde düşmanlık ateşini yakan sebeplerin biri de bizde istenen düzeyde okullar olmadığından tahsil için Rum çocuklarının Yunanistan'a ve Bulgar çocuklarının Rusya'ya gönderilmesi velhasıl bir yandan bütün tebaanın terbiye ve efkarca Devlet-i Aliye'ye muhalif olmağa yüz tutması muhim meselesidir. Bir an önce okulların tanzim ve çoğaltılarak İslâm ve Hıristiyan çocuklarının karıştırılmasıyla şu büyük tehlikenin dahi def edilmesi önemli bir iştir.

Elhasıl bilcümle tebaanın din ve mezhepten başka her şeyde yekdiğerine mezc ederek aralarındaki rekabetin külliyen kaldırılması meydanda olan tehlikeleri imhaya Allah'ın izniyle esas devleti ahkama ilac-ı münferid add ve şiar kılınır.”¹³⁹

Görüldüğü üzere ilk dönem Tanzimat devlet adamları için temel hedefi toplumun ilerleme ve medenileşmesini sağlamaktı. Bunu sağlayacak olan şey, bütün problemleri çözecek, her derde deva, sihirli bir değnek olarak görülen bilim ve fendi. Bir kurtarıcı gözüyle bakılan bilimin, yetişmekte olan kuşaklara eğitim aracılığıyla aktarılacağı düşünülüyordu.

Tanzimat bürokratları, İslâm kimliği ve kültürü korunarak Avrupa'dan arzu ettikleri kurumları ve değerleri ithal etmenin mümkün olduğunu düşünüyorlardı. Yapılacak şey, bazı siyasi ve idari reformlar yoluyla

¹³⁹ BOA., Y. EE. 91 / 29, 3 Şaban 1284 / 30 Kasım 1867.

Osmanlı toplumundan Avrupa toplumu gibi eğitilmiş ve bilimde ilerlemiş kuşaklar yetiştirmektir. Tanzimat Fermanı'nda da, bunun gerçekleşebilmesi için şartların hazır olduğu ifade ediliyordu. Özellikle 1856 öncesinde, memleketin coğrafi konumu, toprakların verimliliği ve halkın yeteneğine bakarak “gerekli teşebbüslerde bulunulduğunda”, beş on sene zarfında Avrupa medeniyetine çok kısa bir zamanda ulaşılacağı beklentisi yaygındı. Bu işin çok kısa bir zamanda olamayacağı 1856 sonrasında fark edilmeye başlanacaktır.

4. TANZİMAT REFORMLARIYLA ORTAYA ÇIKAN AYDINLARIN EĞİTİME BAKIŞ AÇILARI (1856 - 1876)

1853 - 1856 yılları arasında devam eden Kırım Savaşı, Rusya'nın kendisini Osmanlı tebaası Ortodoksların koruyucusu gibi görmesinden dolayı çıkmıştı. Kırım Savaşı sırasında İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devletine yardım etmişti. Bu devletler, yaptıkları yardıma karşılık, Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimler lehine bazı düzenlemeler yapmasını istiyorlardı. Osmanlı Devleti de Paris antlaşmasına, imparatorluğun gayrimüslim tebaasını koruyucu herhangi bir madde konulmasını engellemek için 1856 yılında Islahat Fermanı'nı yayınladı. Islahat Fermanı'nın yayınlanmasının bir diğer nedeni ise Rusya karşısında Batının desteğini alabilmektir. Bu ferman, yüzyıllardan beri imparatorluktaki cemaatler arası cari ilişkilere dair çok köklü bir değişim getiriyordu. Bu nedenle Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'ndan sonra Osmanlı'nın Batılılaşma tarihindeki ikinci radikal değişim olmuştur.

Islahat Fermanı'yla gayrimüslimlere Müslümanlarla eşit hukuki ve siyasi hakların verilmesi, Müslümanların devlet hakkındaki düşüncelerini şekillendiren temel problem olarak ortaya çıkmıştır. Sultan Abdülmecit'e baskı yaparak Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesini sağlayan Mustafa Reşit Paşa bile haleflerinin bu konuda fazla ileri gittiklerini düşünerek onları eleştirmekteydi. İmparatorluğun müslüman unsuru, Osmanlı Devleti'nin artık İslâm devleti niteliğini kaybettiğini düşünmekte ve devlete duydukları bağlılık ve özdeşlik duyguları büyük bir darbe almaktaydı. Gerçekte bir züğürt tesellisi haline gelen Osmanlı müslümanlarının “millet-i hakime” ayrıcalığı ortadan kalktığı için derinden yaralanmışlardı. Belli bir süre sonra

müslüman unsurdan yükselen şikayetler aydınlar tarafından ifade edilir olmuş ve Osmanlı aydınlarının bir çok meseleye bakış açıları bu tarihten itibaren değişmiştir.

Namık Kemal'in aşağıdaki ifadeleri dönemin müslüman hissiyatını tam olarak ifade eder: *“Biz ki müslümanlarız. Vatanımıza hem paramızla hem canımızla hizmet ederiz. Sair vatandaşlarımız ki edyân-ı saire erbabıdır, bu hususta yalnız para sarfederler. Acaba bize kavalık, onlara köşe sarraflığı divan-ı kudretten tevcih olmuş bir hizmet midir?”*

Yenilik girişimleri, Tanzimat'tan önce reformcu sultanlar (III. Selim ve II. Mahmut), Tanzimat'la birlikte ise yüksek rütbeli vezirler ile üst tabaka bürokratlar (Sadık Rıfat Paşa, Mustafa Reşit Paşa, Ali ve Fuad Paşalar) tarafından savunulup sürdürülmüştü. Devleti ayağa kaldırmak için yapılan reformlar, toplumun tepkisini çekmişti. Tanzimat'ın başından beri reform programını yürüten kadroya karşı toplumda bir tür öfke birikmişti. Hıristiyan tebaa bir türlü tatmin olmuyor, Müslümanlar ise yönetime her geçen gün daha büyük bir tepki duyuyorlardı. Padişah, inancı şüpheli bir kişi olarak görülüyor, Mustafa Reşit Paşa'ya da padişahı kandırıp milleti küçük düşüren, imansızlara satılmış bir gavur gözüyle bakılıyordu.¹⁴⁰

Mustafa Reşit Paşa, bu tepkileri azaltmak için kendisiyle toplum arasında uygun bir anlaşma sağlayacak tampon bir zümreyi araya koymak gerektiğini düşünüyordu. Yenilik girişimleri, siyasi iktidarın ideolojisini yapacak bir zümreye ihtiyaç duyuyordu. Bu zümre, Tanzimat reformlarıyla yetişmiş aydınlardı. Bu aşamada reform hareketlerinin devam edebilmesi için siyasi iktidar el değiştirmese bile entelektüel iktidar el değiştiriyordu.¹⁴¹

19. yüzyılın ikinci yarısında, Tanzimat projesini tasarlayıp yürüten bürokrat aydınlardan farklı bir aydın tipi karşımıza çıkmaktadır. Bu aydınlar, Tanzimat dönemi reformlarının ürünü olmakla birlikte bürokratik egemenlik içinde yer almayan fakat varlıklarının devamını devletin bekasında gördükleri için hedefleri “devleti kurtarmak” olan kişilerdi. Dolayısıyla bunların da temel problemi, Türk

¹⁴⁰ Engelhard, a.g.e., ss. 34, 37.

¹⁴¹ Mermutlu, a.g.e., s. 75.

aydınının ve bürokratinin ta baştan beri kafa yorduğu “bu devlet nasıl kurtarılabilir?” sorusudur.¹⁴²

1839 - 1856 arası dönemde yenileşme hareketi yavaş yavaş bir kısım aydın tarafından benimsenerek devlet katından topluma inmeye başlamıştır. 1856’tan sonra ise toplumun tüm problemleri yeni tip aydınlar tarafından tartışılmaya başlamıştır.¹⁴³

Bu yeni reform döneminin önderleri, şair ve yazar gazetecilerdi. Otokrat bürokratların iktidarına tepki duyan bu zümre, söz konusu iktidarın nasıl sınırlandırılacağına ve hangi yeniliklerin kabul edileceğine artık ulemanın yerine onlar konuşuyorlardı.¹⁴⁴

Batı’dan gelen sosyal ve felsefi konulara ilgi duyan Tanzimat dönemi şair ve yazarları, bunları fikir yazılarında olduğu kadar roman, hikâye ve şiirlerinde de kullanmışlardır. Tanzimat aydınının edebiyat ve edebiyat dışı eserlerine akseden Batı kaynaklı düşünceleri bir takım ekollere, doktrinlere kolay ve isabetli görünmüyor. 19. yüzyılın ortalarından başlayarak, değişik yazarlar tarafından medenileşerek ilerlemek başlığı altında toplanabilecek bu düşünce hareketleri, dönemin yazarlarının Batı düşünce akımları içinden yerli basına aktarabildikleri fikirlerden ibarettir. Eklektik bir yapı sergileyen Tanzimat sonrası fikir akımlarını ve aydınlarını, belli kategorilere sığdırmak mümkün değildir. Dönemin hemen hemen tüm aydınlarının üç temel düşüncede birleştikleri görülür: Hürriyet, medeniyet, bilim ve tekniğe açılmak.¹⁴⁵

Bu nedenle Tanzimat dönemi aydınlarını, modernleşme karşısındaki tavırlarıyla değil siyasal mücadeleye bakış açılarıyla sınıflandırmak daha doğru olur. Batılı değerlerle tanışan Tanzimat dönemi Osmanlı aydınında iki ana eğilim ortaya çıkıyordu. Birinci grup, Batının temsil ettiği modern bilim, modern kurumlar gibi unsurları, Osmanlı toplumuna aktarmak için her şeyden önce toplumun aydınlatılması gerektiğini savunan aydınlardır. Bu aydınlara **toplumsal modernleşmeci aydınlar** diyebiliriz. Bunlar, toplumun aydınlanması gerçekleşikten sonra siyasi modernleşmenin başlatılması gerektiğini savunan aydınlardır. Bu gruba,

¹⁴² Aydın, a.g.e., ss. 130.

¹⁴³ Ülken, a.g.m., ss. 757 - 775.

¹⁴⁴ Lewis, a.g.e., s. 135.

¹⁴⁵ Okay, a.g.m., s. 198.

Münif Paşa, Hoca Tahsin ve özellikle hayatının son devresinde halkın aydınlatılmasına yönelik çabalarından dolayı Şinasi'yi de dahil edebiliriz.¹⁴⁶

Halkın aydınlatılması gerektiğini savunup bütün çabalarını Batı bilimini ve düşüncesini halka aktarmaya adanmış aydın grubu, 1861 yılında kurulan Cemiyet-i İlmîye-i Osmâniye'nin çatısı altında toplanmışlardı. Bunların başını Münif Efendi çekiyordu ve cemiyetin yayın organı Mecmua-i Fünûn'la halka Batı pozitif bilimlerini tanıtmaya çalışıyorlardı. Şinasi de aynı şeyi gazete aracılığıyla yapmaya çalışıyordu.

İkinci grupta yer alan aydınlar ise, hürriyet ve demokrasiyi savunarak anayasal parlamenter bir rejim kurulmasını istiyorlardı. Bu grupta yer alanları da **siyasal modernizmi savunan aydınlar** olarak nitelendirebiliriz. Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi gibi aydınlardan oluşan ve sonradan Yeni Osmanlılar olarak isimlendirilen bu ikinci kuşak Tanzimatçıların görevleri eğitim ve kültür alanlarıyla sınırlı olan orta kademe bürokratlardır. Bu gruptakiler 1865'ten itibaren bir araya gelerek gazete aracılığıyla Babıali bürokrasisine karşı siyasal muhalefet yürütmüşlerdir. İlk muhalefet denemelerini yapan aydınlar olarak halkla ilişki kurmak ve halka hitap edebilmeleri şart olan bu aydınlar da eğitimin Osmanlı'yı ayağa kaldıracığına inanıyorlardı. İslâmi modernleşmeciliğin geniş sayılabilecek yelpazesi içinde yer alan bu aydınlar, Batı toplumunun tüm temel kurumlarını yeni İslâm içtihadı imbiğinden geçirerek Osmanlı toplumuna getirmek amacındadırlar.¹⁴⁷

Ahmet Cevdet Paşa'nın, Mustafa Reşit Paşa'nın ekolüne bağladığı ve bir takım olarak nitelendirdiği her iki gruptaki aydınların amacı, "*neşr-i maarif ve ta'mim-i terbiye ile usûl-i cedide üzere Avrupa'ya tevfikân tanzim*"¹⁴⁸ etmektir. Yani kültür ve eğitimi yaygınlaştırarak devleti Avrupa'daki yeni usullere göre düzenlemektir. Tanzimat'tan sonra yetişen bu *yeni aydın tipi* toplum içinde oynadığı rol açısından eskiden ulemanın maddi iktidara karşı yerine getirdiği muhalefet görevine taliptir. Bir nevi manevi iktidar odağı olan ulema, maddi iktidarı sınırlandırıcı, tenkit edici ve yol gösterici bir konuma sahipti. Ulema bu işlevi dine dayanarak yaparken yeni aydın tipi, bu görevi Tanzimat'la birlikte gelişen akıl,

¹⁴⁶ Türköne, 1991, a.g.e., s. 91.

¹⁴⁷ Aydın, a.g.e., ss. 130 - 131, Mümtaz'er Türköne, Türk Modernleşmesi, Ankara, 2003, s. 269 - 270.

¹⁴⁸ Cevdet Paşa, Tezâkir, IV, s. 23, Fatma Aliye, a.g.e., s. 34.

hürriyet duygusuna ve vicdanına dayanarak yerine getirmiştir. Ulemanın zaten zayıflamış olan bu iktidarının yerini doldurmaya çalışan yeni aydınlar sınıfı, hem halkı neşr-i maarif yoluyla aydınlatacak, hem de devletin bürokratik kademelerinde bizzat görev alacaktır.¹⁴⁹

Tanzimat periyodunda her iki sınıfta yer alan aydınların tümü, birçok farklı unsurdan meydana gelen Osmanlı Devleti'ni kurtarmak için tüm tebaayı "Osmanlılık" ortak paydasında birleştirmenin çözüm olabileceğine inanıyorlardı. "Terakki", bu dönemin aydınlarının sihirli kelimelerinden biridir. Osmanlı toplumunun ilerlemesi, Avrupa'nın ulaştığı seviyeye mutlaka ulaşması gerektiği fikri dönemin reddedilmeyen fikridir.¹⁵⁰

4. 1. TOPLUMSAL MODERNLEŞMEYİ SAVUNAN AYDINLARIN EĞİTİME BAKIŞI

4.1.1. CEMİYYET-İ İLMİYYE-İ OSMÂNİYE, MECMUA-İ FÜNÛN VE MÜNİF PAŞA'NIN HALK EĞİTİMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

Osmanlı Devleti'nde pozitif bilimlere uyanan merak ve öğrenme ihtiyacının, bir sohbet ortamı içinde giderilmeye çalışılmasının belki de ilk örneği Şânizâde Atâullah Efendi'nin yalısındaki toplantılardır. Tarihçi ve tıp doktoru olan Şânizâde'nin, kendi yalısında arkadaşlarıyla düzenli biçimde bir araya gelerek 1815 yılının sonlarında başlattığı felsefe, matematik, astronomi, edebiyat, tarih ve din konulu tartışmalar, "Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi" adıyla isimlendirilmiştir. Cemiyet'in bilimsel tartışma toplantılarına Londra'da büyükelçilik yapmış olan İsmail Ferruh Efendi, Melekpaşazâde Abdülkadir Bey, Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi, Fehim Efendi, Mustafa Şâmil Efendi, ve Bektaşî Şeyhi Mahmud Baba gibi isimler katılmaktaydı.¹⁵¹

¹⁴⁹ Nejat Göyünç, "Tanzimat'a Yöneltilen Eleştiriler", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler, Ankara, 13 - 14 Mart 1985**, Ankara, 1994, 2. Baskı, ss. 105 - 112, Mehmed Kaplan, "Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri, Ankara, 13 - 14 Mart 1985**, Ankara, 1994, 2. Baskı, ss. 113 - 120.

¹⁵⁰ Aydın, a.g.e., s. 142, Türköne, 1991, a.g.e., s. 88.

¹⁵¹ Bu cemiyetin oluştuğu ortam için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "19. Yüzyıl Başında Kültür Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi", **Belleten**, Cilt 51, Sayı 200, 1987, ss. 801 - 828.

Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi, daha sonra 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla birlikte Bektaşî tekkelerinin de kapatılması sırasında, Bektaşilik ve dinsizlikle suçlanarak dağılmak zorunda kalmış, üyelerinin bir kısmı da sürgüne gönderilmişti. Dağılan bu topluluğun ardından, 1851 yılında Darülfünûn'a ders kitapları hazırlamak üzere "Encümen-i Daniş" kurulmuştu. Darülfünûn'a ders kitapları hazırlamada başarılı olamayan Encümen-i Daniş üyeleri, sadece Kavaid-i Osmaniye ve Tarih-i Cevdet adlı eserleri ortaya çıkarabilmişti. Ahmet Cevdet Paşa, Kavaid-i Osmaniye'yi Fuat Paşa ile birlikte çıkarırken, Tarih-i Cevdet'i ise tek başına yazmıştır. Kuruluş amacındaki beklentiye karşılık veremeyen kısa ömürlü bu topluluktan sonra, Osmanlı'da kurulan bilimsel toplulukların üçüncüsü olarak 1861'de Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye kurulmuştu.¹⁵²

Petersburg Sefiri Halil Bey imzasıyla 11 Nisan 1861 tarihli dilekçede, "Avrupa milletlerini evc-i a'la-yı medeniyete isal eden ilim ve maarif-i nafianın" Osmanlı ülkesinde yaygınlaşması amacıyla Cemiyet-i İlmiye-i Osmâniye adında bir cemiyet kurmak istediklerini bildirmişlerdi. Bu arzuhale cevaben çıkan 11 Mayıs 1861 tarihli iradede bu isteğe olumlu cevap verilmişti.¹⁵³

Haziran 1862'den Haziran 1867'ye kadar yaklaşık 6 yıl faaliyet göstermesine rağmen Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye; bilim, kültür ve eğitim alanlarında çeşitli ve verimli çalışmalar yapmıştır. Faaliyette bulunduğu yıllarda hayli etkili olan cemiyet, bilimsel zihniyet açısından daha sonraki dönemleri de etkilemiştir.

Bu süreçte bir kitle iletişimi unsuru olarak rol oynayan Mecmua-i Fünûn, pozitif bilimlerin Osmanlı toplumunda yeni bir değer ölçüsü olarak kabulüne hizmet etmiştir. Bu bölümde Mecmua-i Fünûn dergisinde yayınlanan eğitimle ilgili yazılardan yola çıkarak başta derginin editörü Münif Paşa ve derginin diğer yazarlarının eğitime nasıl baktıklarını anlamaya çalışacağız.

Mecmua-i Fünûn'nun yayın politikasını belirleyen Münif Efendi ve İbrahim Edhem'le birlikte derginin yazar kadrosu, Batı'daki bilimsel gelişmelerden haberdar ansiklopedist aydınlardan oluşmaktadır. Bu kişiler ya Avrupa'da eğitim görmüş ya da İmparatorlukta açılmış Batı tipi eğitim kurumlarından yetişmiş insanlardır. Bu

¹⁵² Encümenin bünyesinde çalışan yerli ve yabancı üyelerin tam listesi için bkz. Server R. İskit, Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış, Ankara, 2000, ss. 39 - 40.

¹⁵³ Adem Akın, Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri, Ankara, 1999, s. 63.

nedenle, Mecmua-i Fünûn'u çıkaranlar, Lâle Devri'nden beri Osmanlı elitini etkilemeye başlayan Batı'lı eğitimin etkisine maruz kalma çizgisi üzerine oturtulabilir. Bu çizgiye, Kâtip Çelebi, Şânizâde Ataullah Efendi, Hoca İshak Efendi'lerin eserlerinde beliren Batı pozitivist düşüncesine yaklaşma eğiliminin bir devamı gözüyle bakılabilir. Mecmua-i Fünûn, doğanın ve dış dünyanın, batıl itikatlara itibar edilmeksizin, insan kontrolünde açıklanabileceği zihniyetinin simgesidir. Bu zihniyet değişimi ise 'laiklik' sinyalleri vermektedir.¹⁵⁴

Cemiyet Nizamnamesi'nde amaçlarını, "kitap telif ve tercümesi ve halka ders verilmesi gibi mümkün olan her vasıta ile Osmanlı mülkünde ulûm ve fünûnun yaygınlaşmasına çaba harcamak" olarak açıklıyorlardı. Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniye'nin yayın organı Mecmua-i Fünûn'da yayınlanan yazılar ve cemiyetin diğer faaliyetleri olan kütüphane açmak ve cemiyetin bazı üyelerinin Darülfünûn'da halka açık seminerler yapmaları göz önüne alındığında, cemiyetin pozitif bilimlerin halka aşılmasına yönelik bilinçli bir kültür hareketi olduğu anlaşılır.

Derginin yayın politikası incelendiğinde, yazarların çok fazla teknik ayrıntıya girmeden, fizik, kimya, tıp, astronomi gibi fen bilimleri ile dil, tarih, coğrafya gibi sosyal bilimlere ilişkin yazılan yazılarla, Batı pozitif düşüncesini tanıtmaya çalıştıkları görülüyor. Her konuda bilimsel bilgiyi medeniyetin ön şartı kabul eden derginin yazarları, okura bu bilinci aşlamaya gayret etmişlerdir.

Faaliyetlerini kısa sürede yayan cemiyet, Çiçek Pazarı'nda bulunan Taşmektep'teki merkezinde içinde çeşitli dillerde yazılmış 1.000 ciltten fazla kitap bulunan bir kütüphane kurar. Cemiyet merkezinde, İstanbul'da ve imparatorluğun diğer vilayetlerinde çeşitli dillerde basılan gazetelerin hemen hepsi ve Avrupa gazetelerinin en meşhur ve muteberleri olmak üzere 30'dan fazla günlük gazete ve dergilerin küçük bir ücretle okunabildiği bir kıraathane (okuma salonu) açılır. Ayrıca cemiyet, İngilizce, Fransızca ve Rumca kursların yanı sıra Osmanlı tarihi, Avrupa tarih ve coğrafyası, Roma tarihi, hukuk, jeoloji, fizik, ekonomi politik ve matematik konularında kamu yararına konferanslar düzenlemiştir.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Yeşim Işıl, "Mecmua-i Fünûn'da Bilimsel Zihniyet", **Tarih ve Toplum**, Cilt 8, Sayı 46, Ekim 1987, s. 46.

¹⁵⁵ "Cemiyet Merkezinde Kıraathane Küşadı" **Mecmua-i Fünûn**, No. 22, Şevval 1280, ss. 480 - 482. Münif, "Suret-i Hal-i Cemiyet", **Mecmua-i Fünûn**, No. 24, Zilhicce 1280, s. 481.

“Ulûm-i nâfia”nın sadece okullarda öğretilmesiyle sınırlı kalmasını yeterli bulmayan Münif Efendi’ye göre, “fünûn ve maariften herkesin hâline göre hissedar olması lazımdır”.¹⁵⁶

Cemiyet merkezinde kütüphane ve kiraathane açılması, Darülfünûn binasında halka açık konferanslar verilmesine ön ayak olunması da bu amaca yönelik çalışmalardır. Münif Efendi’nin önsözde belirttiği “fenleri kitleye yaymak” için yürütülmüş bilinçli bir hareket olduğu, esas itibarıyla halkın aydınlatılması amacını taşıdıkları anlaşılır.¹⁵⁷

Münif Paşa’nın Darülfünûn dersleriyle ilgili yazısında yer alan “Dersâdet ahâlisinin tahsil-i ilim ve marifet hakkında meşhûd olan bu derece meyl ve rağbetleri (...) gerek mecmua-i âcizânemiz ve gerek işbu ders hakkında amme tarafından fevk’al-me’ûl zuhura gelen hüsn-i kabul” ifadeleri İstanbul halkının da bir grup aydınının halkı aydınlatmaya yönelik çabalarına kayıtsız kalmadığını gösteriyor.¹⁵⁸

Halkın dergiye gösterdiği ilgiden dolayı umutlanan Münif Paşa, memleketin şiddetle ihtiyaç duyduğu ve küçük bir çabayla ortaya çıkacak “âsâr-ı hayriyyeye hayal-i muhal nazariyle bakmayarak” bir an önce işe başlamak gerektiğini yazar.¹⁵⁹

1865’lere doğru İstanbul’da küçük de olsa, kitlelerle bilgi alışverişinde yazılı metin, basılı kaynak kullanma zihniyetinin artık yerleşmeye başladığını gösterir. Özellikle gazeteci Şinasi’nin etkisiyle küçük de olsa, bir kamuoyu oluşmuştu. Bilgi, gazete ve dergi aracılığıyla aktarılır hale gelmiştir.

Cemiyetin halkın bilgilenmesine önem vermesinde, Tanzimat’la birlikte başlayan ıslahat hareketlerinin, ancak bu sayede başarıya ulaşacağına olan inanç yatmaktadır. Münif Paşa, Darülfünûn’un açılışında yaptığı konuşmada bunu açık bir şekilde ortaya koymuştur.

“...Asrımızın mîzâc ve ihtiyacına vâkıf olanlar indinde müsellemler olduğu veçhile zamanımızda ma’ûriyyet ve iktidarın mebnî aleyhi ilim ve ma’rifetdir. Bu

¹⁵⁶ Budak, a.g.e., s. 226.

¹⁵⁷ “Cemiyet Merkezinde Kiraathane Küşâdı” **Mecmua-i Fünûn**, No. 22, Şevval 1280, ss. 480 - 482.

¹⁵⁸ Münif, “Darülfünûn’da Ders-i Amm Vuku-ı Küşâdı”, **Mecmua-i Fünûn**, No: 7, Receb 1279, s. 302.

¹⁵⁹ Münif, a.g.m., s. 302.

olmaksızın ıslâh-ı memleket hakkında ittihâz olunan tedâbirin hiç birinden semere-i matlûbe hâsıl olamaz ve olsa da çok vakit devam etmez.”

Çünkü toplum fertlerden oluşmuştur. Fertler ne kadar iyi ve nitelikli ise toplum da o kadar iyi ve nitelikli demektir. Fertleri iyi ve nitelikli yapan ise ilim ve marifettir:

“Ferd kendi san’at veyahud hizmetini ne kadar iyi icra ederse memleket o kadar zengin olur ve hükümet o kadar kuvvet bulur. Efradın san’atlarını hüsn-i icra eylemeleri ise ilim ve ma’rifete muhtacdır. Fi zamanına umûmen devletler beyninde servet ü iktidarca görülen fark bundan başka sebep mebnî değildir dense caizdir.”¹⁶⁰

4. 1. 2. MÜNİF PAŞA

5 yıl Meclis-i Kebir-i Maarif Reisliği ve 3 kez getirildiği Maarif Nazırlığı’nda da yaklaşık 9 yıllık süreyle görev yapan Münif Paşa, Tanzimat dönemi eğitiminin içinde yer alan önemli simalardan biridir. Münif Paşa, Almanya’da eğitim gören biri olarak yurt dışı gözlemleri ve görev yaptığı sırada edindiği deneyimler neticesinde Osmanlı eğitimine ilişkin görüşlerini olgunlaştırmıştır. Olayları içerden değerlendirme şansına sahip bir kişi olarak Münif Paşa’nın, yazıları içerisinde ilim, medeniyet, sanayi ve kalkınma kavramları çok geniş bir yer işgal eder. Münif Paşa’nın eğitime ilişkin görüşleri iki başlık altında toplanabilir: Halk eğitimi ve temel eğitim. Münif Paşa’nın halkın eğitimi ile ilgili faaliyet ve düşüncülerini yukarı aktarmıştık. Şimdi de örgün eğitimle ilgili görüşlerine değineceğiz.¹⁶¹

1862 yılında Mecmua-i Fünûn dergisinde yayınlanan ve Münif Paşa’nın çocuk eğitimiyle ilgili görüşlerini içeren “Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan” başlıklı makalesi, Türkçe’de modern pedagojiye dair ilk deneme sayılır. Münif Paşa, bu makalede Osmanlı ve Avrupa’daki çocuk eğitimini karşılaştırarak çocuk eğitiminin

¹⁶⁰ Takvîm-i Vekâyi, 20 Zilkade 1286 / 21 Şubat 1869, s. 2-3.

¹⁶¹ Ali Budak, Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa, İstanbul, 2004, s. 571.

önemini ele alır. Çocuğun hayata hazırlanmasında ilim tahsil etmenin önemine değinir.¹⁶²

İki bölüm olarak kaleme aldığı makalesinde önce mevcut durumu ortaya koyarak tespitler yapan Münif Paşa, daha sonra çözüm önerileri sunmaktadır. “Memleketimizde âsâr-i medenîyyetin gereği gibi ilerlemesine ve beyne’l-ahâli vesâit-i servet ve saadetin tezâyüdüne mâni bazı ilel ü esbâb mevcûd”dur. Münif Paşa’ya göre sadece; vatanın gerçek menfaatlerine vâkıf olanlar bu duruma teessüfle bakmakta iseler de, halkın çoğunluğu “biz atalarımızdan böyle gördük” diyerek gafil davranmaktadırlar.

Hâl böyle olunca da bir arayış söz konusu olamamaktadır. “Bir şeyin fesadı bilinmedikçe ıslâhı tasavvur olunamayacağı gibi” cehaletini bilmeyen bir kişinin de ilim tahsiline yönelmesi beklenemez. Eğer iyi yetişmek zengin bir birikim sahip olunmak isteniyorsa, öncelikle şairin dediği gibi;

Çeşm-i insaf gibi arife mîzân olmaz

Kişi noksanını bilmek gibi irfan olmaz

en ince ayrıntısına kadar noksan ve kusurlar belirlenmeli, sonra birer birer ortadan kaldırılmaları için çaba sarf edilmelidir.

İnsanın ihtiyaçları cismanî ve ruhanî olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Cismanî ihtiyaçların karşılanması tabiatın bir gereğidir. İnsan da yaşamak için tıpkı hayvanlar gibi bu ihtiyacı karşılamak zorundadır. Ruhanî ihtiyaçlar ise aklî ve şer’î bir gerekliliktir. İnsanı bu kez tabiatı değil, akli ve inancı zorlamaktadır.

Şu hâlde insan, yeme, içme, beslenme, üreme gibi ihtiyaçlarıyla hayvanlarla müşterek, her türlü fikrî birikimi ve kültürüyle, yani ruhanî ihtiyaçlarıyla ayrıdır. Başka bir söyleyişle insan, hayvanlardan işte bu manevî ilgi alanıyla ayrılmaktadır. İnsan bu yönüyle günlük yaşantının üstüne çıkabilmekte, medenî ürünler ortaya koyabilmektedir. Bu sebeple, anne babalar için yapılması gereken, çocuklarının cismanî ihtiyaçlarının yanı sıra ruhanî ihtiyaçlarını da karşılamak, onları hayata en iyi biçimde hazırlamaktır.

¹⁶² Münif, “Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan”, **Mecmua-i Fünûn**, Cilt 1, No. 5, Cemaziyülevvel 1279, ss. 176 - 185.

Bu noktada, çocuklara hangi ilim ve sanatın okutulması gerektiği sorusuna cevap arayan Münif Paşa'ya göre; bu seçim, içinde bulunulan zamanın şartlarıyla birlikte çocuğun da eğilimi ve hevesi göz önünde tutularak yapılmalıdır.

Münif Paşa'ya göre; bir çocuk hangi mesleğe yönelirse yönelsin, öncelikle kendi dilini rahatlıkla okuyup yazacak kadar dil bilgisi öğrenmesi ve günlük hayatta kullanacağı kadar matematik bilmesi şarttır. Çocuk, bu iki şartı yerine getirdikten sonra gireceği mesleğe göre gerekli olan fenleri öğrenmelidir. Bu ilkeye uyulmadıkça hiç bir meslek ve sanatta maharet kazanmak mümkün olmaz. Genellikle sanıldığı gibi ilim ve sanat ayrı şeyler olmayıp gerçekte aralarında güçlü bir bağlantı vardır. Örneğin yapılması en basit görünen, duvarcılık, boyacılık, fırıncılık ve aşçılık gibi sanatlarda bile bir ilerleme meydana gelebilmesi için bir ilim alt yapısının üstüne oturtulması gereklidir.¹⁶³

Münif Paşa'ya göre; Osmanlı sanat ve sanayisinin ileri gitmemesinin sebebi, sanayide kullanımı çok gerekli olan bilimlerin kullanılmamasıdır. Ülkemizde sanat ve sanayinin ilerlememesine vesile olacak sanayi dalları için zorunlu olan kimya, fizik ve mühendislik gibi bilimlerin temel konuları öğrenilmedikçe, memleketimizin sanayisinin karşı karşıya kaldığı durgunluk durumundan kurtarılması mümkün olamaz. Komşumuz olan Avrupalılar sanayi ve maarifte yüksek bir dereceye varmış iken, bizim bilimsiz, şu durgunluk hâlinde bile kalmamız mümkün olmayıp gittikçe gerileyeceğimiz açıktır.

Çünkü Avrupalılar ulûm ve fûnûn sayesinde icat edip geliştirdikleri alet ve edevat vasıtasıyla ürünlerini daha az zahmetle üretebilmekte ve daha ucuza mal edebilmektedir. Ülkemize de girmekte olan bu ürünler, hâlâ üretimi eski usûllerle ve elle yapılan ürünler pahalıya mal olduğu için yerli sanayiye olumsuz etkilemektedir. Durum böyle devam ederse, şimdiye kadar pek çok kötü etkileri görüldüğü gibi, Avrupa ürünlerine mukavemet edemeyen Osmanlı sanayisinin tamamen çökmesine sebep olacağı aşikardır.¹⁶⁴

Devletin geniş ve verimli topraklara sahip oluşunu dikkate alan Münif Paşa, ziraatın geliştirilmesinin hayırlı olacağını öngörmektedir. Bununla beraber fûnûn ve

¹⁶³ Münif, a.g.m., 178 - 179.

¹⁶⁴ Münif, a.g.m., s. 179.

sanayiın de asla ihmal edilmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Bütün diğer zararları bir tarafa, Avrupalılar'a göre "ehl-i kura mesabesinde kalmak nâmus-ı milliyete" dokunacaktır.¹⁶⁵

Artık vakit geçirilmeden harekete geçilmesini isteyen Münif Paşa, yalnız devlet memuriyetinde bulunmak için değil, hangi meslek ve sanata yönelmek amaçlanmış olursa olsun, herkes hâl ve mevkiinin uygunluğuna ve seçilecek mesleğe göre çocuklarının eğitim ve öğretimine çaba harcamalı ve itina göstermelidir.¹⁶⁶

Münif Paşa, terbiyeden kastettiği şeyin biraz okuyup yazmaktan ibaret olarak anlaşılmasını gerektiğini, fûnûn ve maarife özellikle önem verilmesini istemektedir. "*işbu terbiyenin biraz okuyup yazmak öğrenmekten ibaret olması zamanımızda kifayet etmeyip, kitabetin mücerred tahsiline âlet olduğu fûnûn ve ma'ariften herkesin hâline göre hissedar olması*" çok gereklidir¹⁶⁷

Çünkü insanın ihtiyaçları hayvanlarıki gibi yerinde durmamakta, sürekli artmaktadır. Bunların karşılanabilmesi için aynı şekilde sürekli ve plânlı bir ilerleme gerekmektedir. Babalar, Eflatun'un; "*çocuğunu sadece kendin gibi terbiye etme zira o senin zamanından başka bir zaman için yaratılmıştır*", ifadesinde belirttiği gibi, çocuklarını başka bir zaman dilimine hazırlıklı olarak yetiştirmelidirler.

Fakat ne yazık ki, çoğunluk hâlâ bu gerçeğin ne öneminde ne de farkındadır. Maarif dairesinin genişletilmesi gereğini görememekteler. Hâlihazırda yürürlükte olan öğretim metodu da son derece yanlış ve yetersizdir. Çocuklara, anlamadıkları bir yığın sarf, nahiv ve mantık kuralları papağan gibi ezberletilmektedir.¹⁶⁸

İşin tuhaf tarafı, çocuk, ezberleyerek kurallarını öğrenmeye çalıştığı Arap dilinin mahiyetinden yoksun bırakılmaktadır. Bu durumda çocuklar, elbette okuduklarından bir şey anlamayacaktır.¹⁶⁹

Münif Paşa'ya göre, çocukların zihnini kurcalamak ve yormaktan başka bir faydası görülemeyen mevcut öğretim metoduyla hedeflenen başarıyı yakalamanın imkânı yoktur. Sözü edilen bilimler gereği gibi öğretilse bile sorun çözülmeyecektir.

¹⁶⁵ Münif, a.g.m., s. 180.

¹⁶⁶ Münif, a.g.m., s. 180.

¹⁶⁷ Münif, a.g.m., s. 180.

¹⁶⁸ Münif, a.g.m., s. 181.

¹⁶⁹ Münif, a.g.m., s. 181.

Çünkü asıl amaç olan “*fünûn-ı nâfia*” ihmal edilmektedir. Ebeveynler bu konuda hiçbir maddî fedakârlık yapmaya yanaşmamaktadırlar. Çocuklarının sünnet veya çoğu vakti gelmeden yapılan evlilik törenlerine hesapsızca para harcayan babaların, iş aynı çocuklarının eğitimlerine gelince duraksamalarını anlayamamakta, açık bir cahillik emaresi olarak görmektedir.¹⁷⁰

Hâlbuki çocuk eğitime çok önem verilen Avrupa’da, bir baba her şeyden önce çocuğunun eğitim masrafını düşünmektedir. Çocuk, ilk eğitimini anne - babasının bulunduğu yerdeki okulda aldıktan sonra büyük üniversitelerin bulunduğu şehirlere gönderilmekte, ailesi bütün eğitim masraflarını üstlenmektedir. Aileler, sadece çocuklarının eğitim masraflarını üstlenmekle kalmaz, hâli vakti yerinde olanlar yüksek eğitimlerini tamamladıktan sonra onları görgü ve bilgilerinin artması için diğer ülkelere göndermek için çaba harcamaktadırlar.¹⁷¹

Münif Paşa, Avrupa’da eğitime verilen önemi anlatırken, aile içi eğitim ile çocuk - ebeveyn ve aynı paralelde devlet - toplum ilişkilerine de değinir. Basiret gözü açık devletlerin, tebaalarına evlat muamelesi yaparak, eğitim konusunda her türlü kolaylığı sağlayarak eğitimin yaygınlaşmasına çalıştıklarını ifade eder.¹⁷²

Temel eğitimin gerçekleştirilmesi için Maarif Nezareti kurulmuş, gerek Dersaadet’te gerekse imparatorluğun diğer birçok şehrinde çocukların parasız eğitim gördükleri rüşdiye mektepleri açılmıştır. Ancak, “mekâtib-i mezkurenîn suret-i idare ve intizâmları henüz arzu olunacak derecede olmadığı gibi, yürürlükte olan usûl de ziyade ıslâha muhtaç”tır. Münif Paşa bu durumda ıslaha önce muallimlerden ve uygulanan öğretim metodundan başlamak gerektiği düşüncesindedir.¹⁷³

Sonra, çocukların kısa sürede Türkçe’yi kolaylıkla okuyup yazabilmelerini ve müspet bilimlere başlangıç teşkil eden dersleri öğrenebilmelerini sağlayacak uygun bir metot yürürlüğe konulmalıdır. Yeni sisteme uygun kitaplar sorunu kısa sürede çözülsün bile, öğretmen meselesi zaman alacaktır. İstenen nitelikte öğretmenler bulunsun bile halihazırda öğretmenlikle geçinenlerin ihraç edilmesi mağduriyetlerine sebep olacağı için bunlar kendi hallerine bırakılmalıydırlar. Fakat öğretmenlik

¹⁷⁰ Münif, a.g.m., s. 182.

¹⁷¹ Münif, a.g.m., s. 182.

¹⁷² Münif, a.g.m., s. 183.

¹⁷³ Münif, a.g.m., s. 183.

mesleğine yeni gireceklere usul-i cedide üzere imtihan yapılarak nitelikleri ortaya çıkanlar kabul edilip, bunların şevk ve gayretlerini artırmak için fazla maaş veya bir nevi imtiyaz verilmelidir. Eski muallimlerden de nitelikli olup öğretmenliğe kabule müsait ve talip olanların da sınavdan geçirildikten sonra bu imtiyaza mazhar olmaları iyi bir çözüm olabilir.¹⁷⁴

Münif Paşa makalesinin son bölümünü ise Türk eğitiminin o zamanlarda da en önemli yaralarından biri olduğu anlaşılan çocukların dayakla cezalandırılması konusuna ayırmıştır. Yıllardır, ülkede en büyük suçları işleyenlere bile uygulanmayan fiziksel şiddet, küçücük zavallı çocuklara reva görülmektedir.

Cezalandırılması gereken çocuklar için değnekten çok daha etkili olduğu bilinen, “uyarıda bulunmak, arkadaşları giderken bir süre okulda alıkoymak, ders tekrarı yaptırmak” gibi birçok yol bulunmaktadır. bütün bunları bir tarafa bırakarak bunun yerine sonuçları çok ağır olabilecek dayakla terbiyeyi gayr-ı insanî bir tavır olarak değerlendiren Münif Paşa, bu tarz bir muameleye tabi tutulan çocukların, hakaret ve tembelliğe alışkın hale gelecekleri için izzet-i nefislerini koruyamayacaklarını vikaye edemeyeceklerini söyler.¹⁷⁵

4. 1. 3. ŞİNASI

Avrupa’ya maliye okumaya giden Şinasi, oradan bir maarif adamı olarak geri dönmüş ve bu misyonunu hayatının sonuna kadar devam ettirmiştir. Tophane-i Amire kütüphanesinde görevli iken padişah iradesiyle tahsil için Paris’e gönderilen Şinasi Efendi, 5 - 6 yıl süreyle “ulûm-u edebiye ve maarif-i saireyi” tahsil edip 1855 yılında geri döndüğünde Avrupa’da eğitim görmüş kişilerin münasip memuriyetlerde istihdam edilmesi politikasına uygun olarak “hem o yolda mesai-i vakıasına mükafat olmak ve hem de malumat-ı müktesebesinden istifade olunmak üzere uhdesine rütbe-i saniye sınıf-ı sanisi tevcihiyle” Meclis-i Maarif üyeliğine memur edilmesi uygun görülmüştü. Tophane-i Amire’de ve Paris’te eğitim gördüğü sırada aldığı 2.500

¹⁷⁴ Münif, a.g.m., s. 183 - 184.

¹⁷⁵ Münif, a.g.m., ss. 183 - 185. Sıbyan mekteplerinde öğrencilere verilen falaka cezası hakkında bkz. Ahmet Rasim, Falaka (Yay. Haz. Necati Güngör), İstanbul, 2004.

kuruşluk maaşa Mekatib-i Umumiye tahsisatından 2.500 kuruş daha eklenerek 4 Temmuz 1855'te Meclis-i Maarif azalığına atanmıştı.¹⁷⁶

Şinasi'yi Batı'lı belli bir yazarın etkisine doğrudan doğruya bağlamanın zor olduğunu söyleyen A. Hamdi Tanpınar'a göre; Şinasi "Garpta filan ve falan muharririn değil, bir medeniyetin ve düşünce sisteminin dersini almıştır". Tanpınar'a göre, Türk irfanının Avrupalılaşmasını, yani yeni dünya içinde kendimizi bulmayı Şinasi'ye borçluyuz.¹⁷⁷

Şinasi'ye göre, medeniyetin esası akıl olmalıdır. Din ile aklın verdiği sonuç birdir. Sadece söyleyenleri farklıdır. İnsana şeref veren de akıl ile bilgidir. Şinasi'nin millet anlayışı da pozitivist etkiler sergiler, "Milletim nev-i beşer, vatanım rû-yi zemin" diyen Şinasi'ye göre; sadece fertler değil, milletler de insanlığa hizmetle, onu yükseltmek ve aydınlatmak vazifesiyle mükelleftirler.¹⁷⁸

Avrupa'dan henüz dönmüşken halkı aydınlatmanın yolunun, halkla aynı dili konuşmaktan geçtiğini kavrayan Şinasi, Türk dilinin gramerine ilişkin bir risale yazmıştı. Şinasi'nin yazdığı bu risale, kendisinin de üye olduğu Meclis-i Maarif'te 1856 yılında hazır olanlar huzurunda mütalâa edilmişti. Meclis-i Maarif üyeleri inceleme sonucunda, "mebadi-i ilm-i sarfin teshil-i tahsilini mucip olmasına" binaen söz konusu risalenin tabına ruhsat verilmesine ve Şinasi'nin de taltif edilmesine karar vermişlerdi.¹⁷⁹

Şerif Mardin'e göre, dünya'da yeni bir "gayr-i şahsi ilişkiler" devri başladığını fark eden Şinasi, bu ilişki biçimini kendi toplumunda yerleştirmeye kararlı bir şekilde çalışmış ilk sivil kişidir. Umum halka giden yol yazıdan ve yazı da matbaanın en yaygın ve hızlı ürünü olan gazeteden geçiyordu. Bu aracı fark eden Şinasi, bu imkânı çok iyi kullanmıştır.¹⁸⁰

¹⁷⁶ BOA., İ. DH. 20941, 18 Şevval 1271 / 4 Temmuz 1855.

¹⁷⁷ Tanpınar, a.g.e., ss. 204 - 205.

¹⁷⁸ Korlaelçi, a.g.e., s. 37.

¹⁷⁹ BOA., İ. DH. 22543, 6 Recep 1272 / 13 Mart 1856, BOA., İ. DH. 22543, 25 Recep 1272 / 1 Nisan 1856.

¹⁸⁰ Şerif Mardin, "19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", Türk Modernleşmesi, İstanbul, 1991, s. 86.

Türk gazeteciliğini kuran Şinasi, 1860'da Agâh Efendi ile birlikte çıkardığı Tercüman-ı Ahvâl gazetesinin ilk sayısına yazdığı önsöze aşağıdaki satırlarla başlıyordu:

“Madem ki bir heyet-i içtimaiye içinde yaşayan halk bunca vezâif-i kanuniyye ile mükelleftir; elbette ki, kâlen ve kalemen kendi vatanının menafi'ine dair beyan-ı efkâr etmeği cümle-i hukûk-ı müktesebesinden addeyleyler. Eğer şu müddeaya bir sened-i müsbit aranılacak olsa, maarif kuvvetiyle zihni açılmış olan milel-i mütemeddinenin yalnız politika gazetelerini göstermek kifayet edebilir”.¹⁸¹

Gazetelerin halk tarafından okunması ve ileri sürülen düşüncelerin kolayca yayılabilmesi, yazılarda herkesin anlayacağı sade bir dil kullanmakla mümkün olabilirdi. Şinasi, Tercüman-ı Ahvâl gazetesinin ilk sayısında yazdığı “Mukaddeme” başlıklı ilk ve son makalesinde, bu gazeteyi gittikçe herkesin kolaylıkla anlayabileceği bir dille yazmak gerektiğine inandığını ve bunu kararlılıkla yerine getireceğini ifade ediyordu:

“Ta'rife hacet olmadığı üzre, kelâm, ifade-i meram etmeğe mahsus mevhibe-i kudret olduğu misullu, en güzel icad-ı akl-ı insani olan kitabet dahi, kalemlle tasvir-i kelâm eylemek fenninden ibaretdir. Bu itibar-ı hakikata mebni, giderek, umum halkın kolaylıkla anlayabileceği, mertebede işbu gazeteyi kaleme almak mültezem olduğu dahi, makam münasebetiyle şimdiden ihtar olunur”.¹⁸²

İki buçuk yıllık gazetecilik tecrübesine dayanarak, gazeteden önce okuyucuyu hazırlamanın gerekli olduğu kanaatine varan Şinasi, gazeteden beklenen faydayı elde edebilmek için halkı eğitmenin gereğine inanmıştır. Ona göre; halkı eğitmek için de ona ilk önce kendi dilini sevdirmek ve öğretmek gerekir. Halka kendi dilini sevdirmek için de o dilin bir sözlüğünü hazırlayarak işe başlamak gerekir.¹⁸³

Bir çok modern bilim dalında olduğu gibi Batı düşüncesi Osmanlıca'ya aktarılırken Türkçe kelimeler yetersiz kalıyordu. Türkçe'nin Batı dillerini karşılama da yetersiz kalması nedeniyle ilk dönem Tanzimat aydınlarının başladıkları halde bitirebildikleri tercüme eser hemen hemen yoktur. Şinasi,

¹⁸¹ Ziyad Ebüzziya, Şinasi (Yay. Haz. Hüseyin Çelik), İstanbul, 1997, s. 392.

¹⁸² Agâh Sırrı Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, Ankara, 1972, s. 83.

¹⁸³ Ebüzziya, a.g.e., s. 182.

toplumla beraber gazetesinde toplanan aydınlara da önce bir dil öğretmiş, bu dilin kitleye ulaşma yolunu da birlikte göstermişti. Şinasi'yle birlikte gazete matbaaları aydınların bir araya geldiği bir okul mahiyetine girmiştir. Şinasi ve gazetelerdeki kültür ortamında sadeleştirilip geliştirilen dil Osmanlı düşünce hayatı açısından çok önemli bir gelişmeydi.¹⁸⁴

Çünkü, aydınının kitleye ulaşmasında ön şart olarak görülen şey, sade anlaşılır bir dilin varlığıdır. 1868 gibi geç bir tarihte bile, Ziya Paşa, halka ulaşmada karşılaştıkları en büyük engel olarak kolay anlaşılır bir dilin yokluğundan şikayet ediyordu: “Halk emirnamelerin, fermanların dilinden anlamıyor. Anlamadığı için de kendisini ilgilendiren meselelerden ve gelişmelerden bilgisiz kalıyor. Hâlâ Tanzimat'ın ve nizam-ı cedidenin mahiyetinden halkımız habersizdir. Zalim valiler, memurlar ve ayan elinde ezilmelerine rağmen seslerini duyuramamaları bu yüzdendir.”¹⁸⁵

Temmuz 1863'te çıkarmakta olduğu gazetede “daima mesalih-i devlet hakkında mu'terizane şeyler yazmakta olup bu ise memurin-i devlet sınıfına yakışmayacağı” gerekçesiyle Şinasi'ye tahsis edilen maaş kesilerek Meclis-i Maarif üyeliğinden ihraç edilmişti.¹⁸⁶

Meclis-i Maarif'ten azledildikten sonra eğitimle ilgili hizmetinden geri durmayan Şinasi, halkın cahil bırakılmasından sadece onu istismar edecek olanların kazançlı çıkacağını söyler:

*“Halkın rûşenî-i ezhanına kim kail olmaz? Varsa ukul-i muzlimedir ki ancak aharın cehli karaltısından pertevyâb-ı ikbâl olur.”*¹⁸⁷

Üzerine aldığı maarif dellâllığını, Tasvir-i Efkâr gazetesinde daha da ileri götüren Şinasi, maarif ilânlarını bedava basar. Bu sırada Münif Paşa ve arkadaşlarının bir araya gelerek oluşturdukları Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin Darülfünûn'da halka yönelik derslerinin saatlerini ve bu dersleri kimin vereceğini gösteren çok sayıda ilana yer verilir. Ayrıca, imparatorlukta modern eğitim

¹⁸⁴ Berkes, a.g.e., ss. 258 - 261. Tanzimat döneminde bilim dili ve Batı'dan gelen terimlere karşılık bulma sorunu için bkz. Levend, a.g.e., ss. 102 - 112.

¹⁸⁵ Ziya Paşa, “Şiir ve İnşa”, Hürriyet, 11, 20 Cemaziyülevvel 1285 / 8 Eylül 1868. Makalenin tam metni için bkz. Levend, a.g.e., ss. 117 - 122.

¹⁸⁶ BOA., İ. DH. 34687, 17 Muharrem 1280 / 4 Temmuz 1863.

¹⁸⁷ Tasvir-i Efkâr, 192, 28 Zilkade 1280 / 5 Mayıs 1864.

kurumlarında meydana gelen gelişmeleri yayınlayarak halkta bir “maarif duygusu” uyandırmak ister. Bu ilânlar bize, dönemin eğitim, kültür ve yayın faaliyetlerini izleme imkânını verdiği gibi Şinasi’nin eğitime bakış açısına da ışık tutar. Şinasi’nin böyle bir tercihte bulunmasının arkasında, medeni milletlerin başardığı gibi “*maarif kuvvetiyle*” halkın zihni açılabilir.¹⁸⁸

Şinasi’nin asıl kitap faaliyetini matbaası görür. Matbaanın kamuoyu üzerindeki etkisi tartışılmazdır. Matbaa teknik bir olgu olarak değil, Batı’nın *bikr-i fikrini* tasvir eden bir olgu olduğu için önemliydi. Nitekim bu gazeteye “*Tasvir-i Efkâr*” ismini verirken kastettikleri, matbaayla çoğaltılmış şeyin sadece gazete kağıdı olmayacağını fikirlerin tasvir edildiği bir gazete çıkaracaklarını öngörmeleri idi.¹⁸⁹

Şinasi, Türk gazeteciliğinin olduğu kadar matbaacılığının da babası sayılır. Şinasi’den önce İbrahim Müteferrika’nın matbaası dışında Türkçe basım yapan özel bir matbaa yoktu. Şinasi’den önce Türkçe kitaplar daha çok yabancıların veya Ermenilerin matbaalarında basılıyordu. Şinasi’nin matbaası bu duruma son vermiş, Şinasi’den sonra, 12 yılda yaklaşık 150 kadar Türk matbaası açılmıştı.¹⁹⁰

Gazetelerin çıkmaya başlamasıyla, birden bire cahilliğini keşfetmiş oldukları halkı aydınlatmak bilinciyle hareket eden Şinasi ve yanında yetişen diğer gazeteciler, gazetenin yayın gücünden yararlanarak halkı hazırlamaya çalıştılar. Böylece, bir kamuoyunun meydana gelmesini sağladılar.¹⁹¹

Şinasi, *Tasvir-i Efkâr* matbaasında, bir yandan *Tasvir-i Efkâr* gazetesini basıyor, öte yandan *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yayınlanan tefrikaları kitap hâlinde yayınlayarak çift taraflı eğitim hizmeti veriyordu. *Tasvir-i Efkâr*’da maarif ilânlarına ayrılan bölümde, okura bir kütüphane sunulmakta; kitaba ulaşması için yardımcı olunmakta ve Şinasi, tarafından kitap tanıtım hizmeti verilmekteydi.¹⁹²

¹⁸⁸ Memutlu, a.g.e., s. 248.

¹⁸⁹ Memutlu, a.g.e., s. 249.

¹⁹⁰ İsmail Habip Sevük, *Edebi Yeniliğimiz*, İstanbul, 1932, s. 173.

¹⁹¹ Levend, a.g.e., s. 138.

¹⁹² Memutlu, a.g.e., ss. 248 - 249.

“Halkın ruşenî-i ezhanı” ve “ıslah-ı efkârı” üzerindeki gazete matbaasının rolü çift yönlü olduğu için o zaman için memlekette ifa olunacak maarif hizmetlerinin belki de en kapsamlısıydı.¹⁹³

Şinasi'nin okullarla ilgilenmesi Tercüman-ı Ahvâl sütunlarında başlar. Tercüman-ı Ahvâl'de, sıbyan mekteplerinde verilen eğitimin yetersizliğine ve taşrada yeni açılmış rüştiyelerdeki eğitim faaliyetinin başarıyla yürüdüğüne dair çok sayıda yazı yayınlanır. Maarif Nezareti'nden gazete idaresine gönderilen çok sayıdaki haber de yayınlanır. Bu dönem eğitim bürokratları da halkta eğitime yönelik bir ilgi uyandırmak için okullardaki gelişmeleri gazetelerde ilan ettirmeye gayret gösteriyorlardı. Örneğin, Tercüman-ı Ahvâl'in 582, 588, 589 ve 599. nüshalarında “Maarif Nezaret-i Celilesinden İlân” başlığıyla Mahrec-i Aklam'da okuyan öğrencilerin yapılan sınavda başarılı olduğu, açılmak üzere olan Mülkiye Mektebi'ne alınacak öğrencilerde aranan nitelikler ve rüştiye mekteplerinin yıl sonu sınavı gibi eğitim - öğretim faaliyetleriyle ilgili bilgiler veriliyordu. Bu ilanların yayınlanmasının amacı “intişar-ı envar-ı maarif”e hizmet etmektir.¹⁹⁴

Bu dönemde gazeteler, taşradaki eğitim meselesine diğer meselelerden daha fazla ilgilenmişlerdir. Taşradan gönderilen eğitimle ilgili istek ve bilgiler içeren mektupların, gönderen kişinin kendi ifadeleriyle gazetede yer aldığı belirtiliyordu. Fakat bu tür mektupların en azından bir kısmının hayali kişilerden gelmesi de ihtimalden uzak değildir. Çünkü taşradan geldiği iddia edilen söz konusu mektupların, sıradan bir taşralının kaleminden çıkamayacak kadar edebi ifadelerle yazılmış olması, bu ihtimali güçlendiriyor. Ayrıca sansürden korkan gazetecilerin, eğitimle ilgili eleştirilerini yarattıkları hayali kişilere söyletmeleri de mümkündür.

Yeni yeni gelişmekte olan okullar karşısında heyecanlanan Şinasi de, gazetesinde eğitimle ilgili olumlu gelişmelere yer vermiş, halkın aydınlanması için yapılan faaliyetleri ve bu faaliyetlerin arkasındaki kişileri övücü bir dille örnek göstererek halkı eğitime daha çok destek olmaya çağırmıştır. Uzun süre Meclis-i Maarif üyeliğinde görev yapan Şinasi, okulların yaygınlaştırılması ile ilgili sıkıntıları

¹⁹³ Memutlu, a.g.e., s. 250.

¹⁹⁴ “Maarif Nezareti tarafından gönderilen varakadır”, **Tercüman-ı Ahvâl**, 582, 23 Recep 1281, “Maarif Nezareti Celilesinden verilen varakadır”, **Tercüman-ı Ahvâl**, 588, 7 Şaban 1281, “Maarif Nezaret-i Celilesinden İlân”, **Tercüman-ı Ahvâl**, 589, 10 Şaban 1281, “Maarif Nezaret-i Celilesinden”, **Tercüman-ı Ahvâl**, 599, 3 Ramazan 1281.

yakından bilen biri olarak zaman zaman eksikleri teşhir ederek çözüm önerileri de sunmuştur. Şinasi, bir maarif dellalı olarak, bu konudaki fikirlerini, bazen taşradan gönderilen hayali bir mektup aracılığıyla aktarmıştır.

4. 2. SİYASAL MODERNLEŞMEYİ SAVUNAN AYDINLARIN EĞİTİME BAKIŞI

4. 2. 1. ALİ SUAVİ

Osmanlı'nın gerileyişini matbaanın geç gelişine ve devleti yönetenlerin cahil oluşlarına bağlayan Ali Suavi'ye göre; bundan kurtulma ve ilerlemenin yolu maarifi düzelterek halka yeni terbiye (eğitim) vermektir. Nasıl ki bedenin gıdası yemekse kalbin gıdası da ilimdir. Bu sebepten ilmi olmayan kişinin kalbi hastadır. İmparatorlukta bilimi yaygınlaştırmanın başlıca çaresi de, ucuz fiyata kitapları basarak insanların hizmetine sunmaktır.¹⁹⁵

“Velhasıl insanın insan olması hiçbir şeyle değil ancak ilimledir. Belki yaratılması bile mücerred ilim içindir” diyen Ali Suavi, bilimi, ulûm ve fûnûn olmak üzere ikiye ayırır. Hesap, hendese, cebir, maani, mantık, şiir, resim ve musikiyi ulûm olarak değerlendiren Ali Suavi'ye göre, fûnûn ise sanayidir.¹⁹⁶

Politika ve askeri teknolojiye ait bilimleri her devletin bilmesi gereken bilimler olarak sıralayan Ali Suavi, *“Yakın bir vakitte göreceğiz ki, ilimsiz memurluk olmayacaktır”* diyerek döneminin gençlerini, zamanın değişen şartlarına göre kendilerini yenilemeleri konusunda uyarıyordu.

*“Ey kişizâdeler, gençler, beyler! Büyüyüp de ileride bir serbest vakte nail olacağınız memuriyetlerden milletinizin müstefid olmasını isterseniz hemen şimdiden çalışıp vakti zayi etmeyip şu zikrettiğimiz on beş ulûm ve fûnûnu tahsil ediniz.”*¹⁹⁷

1869'da hazırlanmakta olan Maârif-i Umumiye Nizâmnamesi vesilesiyle kaleme aldığı yazıda, 18. yüzyılın sonları sayısal verileriyle karşılaştırarak 1869 öncesi Osmanlı eğitiminin muhasebesini yapmaya çalışır. 1869 öncesinde yapılan eğitim - öğretim faaliyetlerini usûl-i atika olarak niteleyen Ali Suavi'nin tespitine göre Osmanlı eğitiminin eksiklikleri şunlardır:

¹⁹⁵ Nazile Abbaslı, Ali Suavi'nin Düşünce Yapısı, İstanbul, 2002, ss. 95 - 97.

¹⁹⁶ İsmail Doğan, Tanzimat'ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi Üzerinde Sosyo - Pedagojik Bir Değerlendirme, İstanbul, 1991, ss. 298 - 299.

¹⁹⁷ Suavi, “Lüzumlu Olan İlimler”, **Muhbir**, Sayı 28, İstanbul, s. 2'den aktaran Doğan, a.g.e., s. 299.

- Okullarda okutulan matematik, coğrafya, ve kompozisyon dersleri yeterli değildir. Özellikle felsefe, düşünce tarihi ve matematik gibi disiplinlerde belirgin bir eksiklik söz konusudur. Bazı yararlı bilim dalları da önemsiz sayılarak okutulmamaktadır. Oysa yaratıcı yeteneklerin ortaya çıkarılmasını amaçlayan bu sanatsal dersler terakki-i cedideye vesile olurlar.

- Öğretmenlerin niteliklerinin ve öğretim usullerinin denetlenmemesi
- Gerekli ders kitaplarının basılmaması
- Azınlıkların eğitim ve öğretim kurumlarının denetlenmemesi.¹⁹⁸

1869 tarihli Maârif-i Umumiye Nizâmnâmesi ve sonrasında yapılan faaliyetleri usul-i cedide olarak tavsif eden Ali Suavi, bilgiyi (marifet) tüm iyilik ve güzelliklerin kaynağı olarak görmektedir. Toplumun iyiliğini, esenliğini istemek; bilgiyi ve onu aktaran sistemi yani eğitim istemektir. İlim ve ma'rifetin topluma aktarılması ise eğitimle gerçekleşir. Suavi, genel tarih ve İslâm tarihi içindeki eğitimsel gelişmelere dikkat çekerek eğitimin bu anlamdaki işlevini ön plâna çıkarır.

Ona göre, insanlık bugünlere yazılı kaynaklar olmadan ulûm ve sanayi öğrenmek herkesin ağızdan bellediği kadarla sınırlı olan devirlerden geçerek gelmiştir. Yine bir zamanlar bir tek sosyal sınıfa yani hocalara, şeyhlere ve papazlara mahsus olan eğitim ve öğretim, giderek her sınıf insanın yeteneği nispetinde yararlandığı bir alan haline gelmiştir. Geçmişte bin bir güçlükle, ağaç kabuklarına ve deve derilerine yazarak ilim öğrenmiş insanlara nazaran bugün gelinen noktayı “maarif çağı” olarak niteler. O nedenle, böyle bir çağda mazhar olunan bu saadetin kıymetini bilmek gerekmektedir.

İçinde bulunulan çağ, eğitimin devlet düzeyinde ele alınmasını gerekli kılan bir çağdır. Fakat devlet buna uygun ve gerekli hizmeti yapmamaktadır. Buna rağmen eğitimde görülen bazı gelişmeler özellikle milletin fevkalâde himmeti iledir.

Devlet eğitime karşı öylesine kayıtsızdır ki, bazı mektep ve medreselerin yerlerinde meyhanelerin yapıldığını savunan Ali Suavi, bazı Avrupa ülkeleri ile

---

¹⁹⁸ Doğan, a.g.e., s. 313.

Osmanlı ülkesi arasında karşılaştırmaya imkân verecek sayısal bilgilerle Devletin bu konudaki tutumundan yakınmaktadır.¹⁹⁹

Ali Suavi'ye göre asıl sorun, Devlet'in eğitime yeterince para ayıramamasıdır. Suavi, harcamaları bu kadar geniş tutan devlet, eğitim için ne verebilir? diye sorarak bu konuda devletin yönelebileceği iki yolu salık verir: Birincisi, devlet gayrimüslimlere izin verdiği gibi Müslümanlara da izin versin ve herkes aralarında para toplayıp mektepler yapsın.

İkincisi, eğitim için her haneye bir vergi tayin etsin. Toplanılan vergi, düzenli bir idare altında eğitim uğruna sarf edileceğine emin olan herkesin böyle bir vergiyi vermeye hazır olduğunu savunur. Çünkü ilim uğruna verilecek vergi azizdir.²⁰⁰

4. 2. 2. NAMIK KEMAL

Namık Kemal, "Maarif" başlıklı makalesine, kamu eğitiminin (maarif-i umumiye) faydalarından bahsetmenin, "*güneşin vâsfında kaside söylemek*" gibi olduğunu belirterek başlar. Maarifi, "*nur-i mukaddes*" olarak niteleyen Namık Kemal, bir süreden beri o kutsal nurun gözlere girmeye başladığını söyler.

Namık Kemal'e göre; Avrupa, sahip olduğu yüksek medeniyet seviyesine maariife verdiği önem sayesinde ulaşmıştır. Avrupa'da maarif o kadar ilerlemiştir ki nüfusunun yüzde doksanı okuma - yazma bilir. Namık Kemal'in burada okuma - yazma bilmekten kastettiği, meramını anlatacak kadar yazı yazmak ve çeşitli bilimler hakkında bilgi sahibi olmaktır. "*Oraların adi gemicisine, hamalına varıncaya kadar okumak yazmak bilir denilen adamların cümlesi (...) bazı fünûna mahsus olan şeyler müstesna olmak üzere her okuduğunu layikiyle anlayacak ve her düşündüğünü imlasiyle yazacak kadar lisanlarını bilirler.*" Avrupa'da herkesin bir veya daha fazla yabancı dil bildiğini söyleyen Namık Kemal, coğrafya, tarih,

¹⁹⁹ Doğan, a.g.e., ss. 318 - 319.

²⁰⁰ Doğan, a.g.e., ss. 318 - 319.

hesap, cebir, geometri, felsefe, kimya ve astronomi bilimlerine ilişkin giriş bilgilerinin okullarda verildiğine dikkat çeker.²⁰¹

Namık Kemal, eğitimin önemini günlük hayattan somut örnekler vererek anlatmaya çalışır. *“Avrupa’da ise bilakis maarifin mertebe-i terakkisini üstümüze giydiğimiz elbise, kullandığımız saat, yazı yazdığımız kâğıt, denizde gezdiğimiz vapurlar, karada bindiğimiz tramvaylar, demiryollar”* Avrupa maarifinin ulaştığı noktayı apaçık gösteriyor. “Maarif” kavramını “medeniyet” kavramını kapsayacak şekilde kullanan Namık Kemal, medeniyetin teknik araçlarına ulaşmak için eğitimi şart olarak görmektedir. Avrupa medeniyeti seviyesine ulaşabilmek için eğitime mutlaka büyük önem vermek gerektiğini ileri sürer.

Avrupa ülkelerinde tahsilin zorunlu olduğunu belirten Namık Kemal, zaten her ailenin, çocuğunu okutmayı düşündüğünü bu nedenle de insanları tahsile zorlamaya gerek kalmadığını söyler. Ailelerin ev ihtiyaçlarına ayırdıkları miktar kadar kitap, gazete ve okul masrafı için de para ayırmaları eğitime verilen önemi gösterir. Aileler bilinçlidir; kimi yerlerde çocuklar alfabeyi, imlâyı, ülke coğrafyasını henüz okul çağına gelmeden ailelerinden öğrendikleri için bu bilgilerin okullarda verilmesine gerek bile kalmaz.

Avrupa’da eğitim alanında kadın - erkek ayrımı yapılmadığını belirten Namık Kemal, “Biliyoruz ki memâlik-i mütemeddinede kadınları da erkekler gibi terbiye ederler. Fakat şurasını dahi anlamalı ki kadınlar içinde kendi lisanının ve kendi devletinin birincisi sayılacak derecede katibeler, şaireler zuhur ediyor. On sekiz yaşında bir kız çıkıyor, hikemiyâttan hesâb-i tefazuli gibi dersler okutuyor. Karşısında ak sakallı hocalar kitap tutarak istifadeye çalışıyor”²⁰²

Namık Kemal sadece maarifin yaygınlığıyla ilgili tespitlerde bulunmakla kalmaz bu ilerlemenin hangi sebeplere dayandığı, nasıl sağlandığı, eğitim - öğretimin yaygın hale getirilmesinden ne amaçlandığı üzerinde de dikkatle durur. Ona göre, maarifin ve ilimlerin bu kadar ilerlemesinde tahsilin zorunlu olmasının etkisi büyüktür.

²⁰¹ Namık Kemal, “Maarif”, Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865 - 1876, (Haz. Mehmet Kaplan - İnci Enginün - Birol Emil), İstanbul, 1978, s. 235.

²⁰² Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II, s. 236.

Önce halkı eğitimin yararına inandırmak gerektiğini savunan Namık Kemal'e göre, halk buna inanıp güven sağlandıktan sonra gerekli mevzuat değişiklikleri de yapılabilir.

Namık Kemal, bir çok yazısında yıllarca okula devam eden çocukların doğru dürüst bir sayfa okuyamayıp, birkaç satır yazamadıklarından şikayet ermiştir. Mevcut imlâ ve edebiyatın eğitimi engellediğine inanan Namık Kemal, edebi eserleri de halkın eğitimi için bir araç olarak görmektedir.²⁰³

Eğitimin evde başladığına inanan Namık Kemal, "Aile" başlıklı makalesinde, kendileri iyi yetişmeyen anne ve babaların çocuklarını da iyi yetiştiremeyeceklerini savunur. Fertlerin iyi yetişmemesinin, ailenin bozukluğuna yol açtığını savunan Namık Kemal, bu makalesinde, iyi yetişmeyen aile bireyleri yüzünden zengin bir ailenin tükenişini anlatır. Aileyi bir çeşit eğitim merkezi olarak gören Namık Kemal, bütün erkekleri kadınların ilk öğretmeni olarak değerlendirir. Ona göre; aile, vatan ve insaniyet için gerekli olan insanların iyi yetişmesi önemlidir.²⁰⁴

Namık Kemal, Tasvir-i Efkâr gazetesinin 10 Şubat 1868 tarihli nüshasında yazdığı "Terbiye-i Nisvân" başlıklı makalesinde, kadınların çoğunun bugün cahil durumda olmalarının, onlara hep "haz vasıtası" olarak bakılmasından ileri geldiğini savunmaktadır. Halbuki kadınların beşerî kabiliyetleri inkişâf ettirilir, onlara akıl, his, annelik terbiyesi verilirse, toplumun yarısı mefluç olarak yaşamaktan kurtarılır.²⁰⁵

Namık Kemal, "Nüfus" başlıklı makalesinde de, iyi yetişmiş kadınların yetiştirdiği çocuklarla kaliteli bir nüfus artışının sağlanabileceğini ifade eder. Bu kaliteli nüfusun da Osmanlı İmparatorluğu'nun medenileşerek ilerlemesini kolaylaştıracağını savunur.²⁰⁶

²⁰³ İnci Enginün, "Namık Kemal'in Eğitim Konusundaki Görüşleri", Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları içinde, İstanbul, 1998, ss. 401 - 402.

²⁰⁴ Namık Kemal, "Aile", Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865 - 1876, (Haz. Mehmet Kaplan - İnci Enginün - Birol Emil), İstanbul, 1978, ss. 246 - 250.

²⁰⁵ Namık Kemal, "Terbiye-i Nisvan", **Tasvir-i Efkâr**, No. 457, 16 Şevval 1284 / 10 Şubat 1868.

²⁰⁶ Namık Kemal, "Nüfus", **İbret**, Sayı 9, 25 Haziran 1872, Aktaran Mustafa Nihat Özön, Namık Kemal ve İbret Gazetesi, İstanbul, 1997, ss. 72 - 85.

Eylül 1865'te Leskofçalı Galip'e yazdığı mektupta eğitimin yaygınlaşmasına yönelik teşebbüsleri memnuniyetle karşılayarak eğitimden üç fayda umduğunu söyler: Islâh-ı efkâr, tezhîb-i ahlâk ve istihsal-i servet.²⁰⁷

1872 yılının Kasım ayında İbret Gazetesinde yazdığı "Terakki" makalesinde, özlem duyduğu medeniyeti, Londra'yı örnek vererek anlatırken eğitimin önemine dikkat çekerek medeni ülkelerde insanların sadece okullarda eğitilmediğini, Avrupalıların her tarafı adeta bir "*meclis-i maarif*" şekline dönüştürdüklerine dikkatleri çeker. Bu sayede, Avrupa'da ilim ve fen hayret edilecek derecede ilerlemiştir. Avrupalılar bu seviyeye ulaşabilmek için gece gündüz durmadan çalışmışlardır.²⁰⁸

Namık Kemal'e göre; medenileşmenin temelini, eğitimin bütün kurumlar tarafından ortaklaşa yürütülmesi ve ihtiyaçlara göre yenilerinin kurulması oluşturur. Medeniyet, şehrin her tarafında görülür ve hissedilir. Baskı sanatının amacı, adeta "cihanı bir meclis-i marifet haline getirmek" olmuştur. Bu ilerleme eğitimin eseridir. Makalesinin sonlarına doğru, insan unsuruna dikkat çeken Namık Kemal, bu hedefe ulaşmak için bir çok engelin ortadan kalkması ve şartların hazırlanması gerekir. En önemli şeyin, "*marifet ve sa'yde olan noksanımızın ıslâhına bir çare bulmak*"tır diyen Namık Kemal, bu çalışma hırsını kazandıracak bir eğitimin özlemini çektiğini ifade eder.

Namık Kemal, "Terakki" makalesinin sonunda okuyuculara seslenerek gaflet karanlığının ve tembellik uykusunun daha ne kadar süreceğini sorarak okuyucuyu uyanmaya davet eder:

*"Ey ihvan-ı vatan, nice bu zalam-i gaflet?.. Nice hâb-i tenperestane?.. İdrakten mi kaldık? Biz de bir fen öğrenemeye çalışalım... Ellerimiz tutmaz mı oldu? Biz de yeni bir şey yapalım da meydana çıkaralım".*²⁰⁹

Namık Kemal, eğitim konusunda yazdığı makale ve edebi eserlerle, kendisinden sonra birçok tiyatro eseri, hikaye ve roman yazılmasının öncüsü

²⁰⁷ Aktaran Enginün, a.g.m., 406. Namık Kemal'in Mektupları, Avrupa ve Magosa Mektupları, Cilt 1, (Haz. Fevziye Abdullah Tansel), Ankara, 1967, s. 1.

²⁰⁸ Namık Kemal, "Terakki", Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865 - 1876, (Haz. Mehmet Kaplan - İnci Enginün - Birol Emil), İstanbul, 1978, ss. 195 - 201.

²⁰⁹ Namık Kemal, a.g.m., s. 201.

olmuştur. Bu eserler sayesinde, aile içi ilişkiler ve aile fertlerinin iyi yetiştirilmesinin önemine inanan yaygın bir kamuoyu oluşmuştur.²¹⁰

5. TANZİMAT DÖNEMİ'NDE MODERN EĞİTİM VE ULEMÂ

İslâm dünyasında bir nevi dini hareket olarak başlayan modernleşme hareketleri, aynı zamanda dinin ve dini yorumlamanın bir parçası olmuştur. Osmanlı modernleşmesi ekseninde, din ve modernleşme arasındaki ilişki, dini boyut göz önünde tutularak incelenmelidir. Aslında, dini alanı geriye iterek dönüştüren modernleşme teşebbüslerinin nasıl dini bir hüviyete büründüğü önemli bir sorudur. Bu soruyu, sadece modernleşme teşebbüslerinin doğurduğu tepkileri veya yönetici elitin dinden modernleşme doğrultusunda yararlanma, meşruiyet kazanma gibi amaçlarla açıklamak, meseleyi basite indirgeyerek geçiştirmek olacaktır.²¹¹

Her şeyden önce ilmiye sınıfı dendiğinde, çok geniş bir alanda hizmet gören bir sınıfı kastettiğimizi gözden kaçırmamalıyız. Şeyhülislâmlık, kazaskerlik, kadılık, medrese, vakıf ve nakibul-eşraflık kurumları ilmiye sınıfının yönetimindeydi. İslahat hareketleriyle birlikte devreye giren modern okullar ve nizami mahkemeler, uzun yıllar hukuk ve eğitim alanlarındaki hizmetleri ellerinde bulunduran ilmiye sınıfının tekeline yavaş yavaş kırmaya başlamıştı. Fakat bu durum birden gerçekleşmediği için, eğitim - öğretim ve hukuk gibi alanlarda ikili yapılanmalar meydana geliyordu.²¹²

Maarif, Adliye ve Evkaf nazırlıklarının kurulmasıyla Şeyhülislâmlık ile bu yeni kurumlar arasında problemler ilişkiler başlıyordu. Bu problemler ilişkiler, Darülfünûn, medreselerin ıslahı, ulemanın statü ve itibar kayıpları gibi bir çok konuyu kapsıyor. Osmanlı'daki yenileşme hareketleriyle ilmiye sınıfı ilişkilerinin mahiyeti henüz yeterince incelenmemiş bir alandır. Bu nedenle, modernleşme hareketlerinin ilmiye sınıfı üzerindeki etkileriyle, ilmiye sınıfının yeni gelişmeler karşısındaki tavırları konusunda yeterli bilgi düzeyine henüz sahip değiliz.

²¹⁰ Enginün, a.g.m., s. 402.

²¹¹ İsmail Kara, "Ulema - Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak / Muhalefete Katılmak I", **Divan**, Sayı 4, 1998, s. 15.

²¹² İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri: Hilafet ve Meşrutiyet*, Cilt 1, İstanbul, 2001, s. 47.

İlmiye kurumunun gözle görülür çöküşü, bu sınıfı araştıranları, ulema hakkında hatalı ve yanlış bir takım aceleci genellemeler yapmaya yöneltmiştir. Bu yüzden tartışma, ulemanın bütün reform teşebbüslerini genellikle engellediği biçiminde sürmüştür. Ancak, Osmanlı'da bu sınıfın oynadığı rol, bu tarz yaygın genellemelerden çıkarılan sonuçlardan daha karmaşık bir yapı göstermektedir. Anti reformist tavırlarında çok katı olan ulema ile ilgili örnekler öne çıkarılırken, bazılarının da reformcu sultanlarla işbirliği içinde çalıştıkları çoğu zaman göz ardı edilmektedir.

Nizam-ı Cedit Islahatı'nı yapan III. Selim ile Yeniçeriliği kaldıran II. Mahmud'la işbirliği yapan ulemanın, söz konusu ıslahatların hazırlanmasında ve uygulanmasında önemli katkılar yaptıkları bilinen bir durumdur.²¹³ Tatarcık Abdullah ve Keçecizade gibi yüksek dereceli ulema, reformları tasvip eden tutumlarını, ya fıkhi hükümlerle ilk dönem İslâm tarihine, ya da akıl ve sağduyuya dayanarak savunuyorlardı.²¹⁴

III. Selim zamanında başlayan Nizam-ı Cedit hareketinden itibaren, ulema tarafından yenileşme hareketlerinin meşruiyeti şu şekilde savunulup içselleştiriliyordu: “Devleti kurtaracak olan şey, dini de kurtaracağı için devletin modernleşmesi istikametinde yapılacak düzenlemeler, dine aykırı bazı unsurlar taşısalar dahi esas itibariyle meşrudurlar. Küfrü temsil eden Avrupalıları taklit etmek dinen bir problem teşkil etmektedir, fakat burada din ü devlet açısından hayat - memmat meselesi olduğu için zaruret söz konusudur. Zaruret ise dini mahzurları ortadan kaldırır, haramları geçici olarak helal hale getirir. Ayrıca bugün Avrupa'dan alınacak unsurlar, zaten İslâm dünyasından onlara intikal etmiş veya Kur'an'dan istihraç edilmiş hususlardır yani bizim meşru malımızdır”.²¹⁵

Islahat programını yürütebilmek için ulemanın desteğini kazanması gerektiğini düşünen II. Mahmut, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışına kadar çift taraflı bir

²¹³ III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde yapılan ıslahatlara ulemanın nasıl tepki verdiğine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Uriel Heyd, “III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması”, İslâm Dünyası ve Batılılaşma -Değişim ve Sorunlar- içinde, İstanbul, 1997, ss. 13 - 56, Avigdor Levy, “Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmud'un Askeri Islahatı”, Modern Çağda Ulema içinde, ss. 29 - 61.

²¹⁴ Heyd, a.g.m., s. 27.

²¹⁵ İsmail Kara, “Türkiye’de Din ve Modernleşme Yahut Modernleşme Teşebbüslerinin Dinleşmesi - Metodolojik Temel Problemler-, **Dergâh**, Sayı 136, Haziran 2001, s. 17.

politika izlemiştir. Bir yandan ilmiye sınıfına yeni imkânlar tanıyış, güçlerinden faydalanabileceği kişileri kilit mevkilere getirmiş, diğer yandan muhalefette ısrar edenleri de sürgün ve azille cezalandırmıştır. II. Mahmut'un askerlik kurumuna yönelik yaptığı ıslahat sırasında ulema, yeni bir askeri örgütün kurulması, planlanması ve ona hukuki bir çerçeve çizilmesi konusunda sorumluluk almış ve ıslahat taslağının belirlenmesinde yardımcı olmuşlardır. Padişahla işbirliği yapan üst düzeydeki ulema, ıslahata dini bir içerik kazandırarak ıslahata karşı gelenlerin şeriata karşı gelmiş olacakları kanaatini yayarak alt katmandaki ulemanın muhalefetini engellemiştir. 1826'da ulemanın alt katmanının takındığı tavır, güçlü ve popüler bir muhalefetin oluşmasını önlemiş, ıslahatın kabulü için en önemli ilk adımın atılmasını sağlamıştır.²¹⁶

Padişah ve ulema arasındaki bu uzlaşma, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışından sonra çözüldü. Saray, bu tarihten itibaren ilmiye sınıfının gücünün kırılması yönünde bir politika izledi. Bu noktada kendi içinde bir kırılma yaşayan ilmiye sınıfı, bir tarafta devletin nimetlerine mazhar olan kesim, esas itibariyle Osmanlı'nın yıkılışına kadar yenileşme hareketlerini destekledi. Diğer tarafta ise muhalefette kaldığı için sürgüne gönderilmiş ve azledilmiş bir kesim ulema kaldı. Bunlar, açıktan muhalefete cesaret etmeseler bile, yenilik teşebbüslerine “*gavur icadi*” diyerek muhafazakar halkın muhalif hareketlerine destek verdiler.

İlmiyenin üst katmanındakiler, genel olarak Sultan Mahmud'u desteklemiş ya da en azından isteklerine boyun eğmiş olmalarına rağmen, alt mevkilerdeki bir çok ulema Avrupa yeniliklerine karşı son derece düşmanca bir tavır takınmışlardır. İlmiye piramidinin üst katmanında yer alıp yenilik hareketlerine en azından ses çıkarmayan kesimin görüşlerini biliyoruz. Fakat alt katmanda yer alan Batılılaşma karşıtlarının fikirleri yeteri kadar incelenmemiştir. Bu biraz da, bu kişilerin karşıtlıklarını hangi gerekçelere dayandırdıklarını açıkça ifade etme cesaretini gösterememelerinden kaynaklanmıştır. Bu nedenle, söz konusu süreçte reform karşıtlığı konusundaki bilgileri o sırada Osmanlı ülkesinde bulunan Avrupalı

---

²¹⁶ Levy, a.g.m., ss. 31 - 56.

seyyahlardan öğreniyoruz. Fakat söz konusu seyahatnamelerin güvenilirliği şüphelidir ve bu yüzden büyük bir dikkatle kullanılmalıdır.²¹⁷

Bunlardan biri olan Ubicini, Osmanlıdaki modernleşme hareketine en güçlü desteğin ancak ulema sınıfından gelebileceği halde, aksine, ulema yenileşme hareketine engel olduğu için reformları yürütmeye hükümetin yalnız kaldığından ve zorlandığından söz eder.²¹⁸

Ulema, kendi arasında yaşadığı yozlaşma ve çekişmeden dolayı halk nezdindeki itibarını daha önce önemli ölçüde yitirmişti. II. Mahmut, Bab-ı Meşihat'ı kurmasıyla ve vakıfları hükümetin kontrolüne almasıyla ulema, mali ve idari özerkliğini de kaybetmiş; merkezi otoriteye karşı zayıfladığı gibi, yetki ve statülerinin kaybına engel olamamıştı.²¹⁹

Ulema zümresinin yönetim alanındaki nisbi gücü, 1840'tan sonra hızla daralmış, dinle devlet arasındaki mevcut bütünleşmenin ayrılmaya başlamasına paralel olarak da, ilmiye zümresinin sistem içindeki önemi iyice azalmıştı. Ulema, başta yargı ve yönetim olmak üzere siyasi, moral ve entelektüel güç kaybına uğramıştı.²²⁰

Türk eğitim tarihi yazınında genellikle Tanzimat döneminde açılan modern eğitim kurumlarının gelişmesine ulemanın engel teşkil ettiğine dair bir önyargı öne sürülmektedir. Bu dönemde medreselerle birlikte Şeyhülislâmlık makamının denetimine verilen vakıf sıbyan mekteplerinde verilen eğitimin, ulemanın muhafazakar tutumu yüzünden modernize edilemediği savunuluyor. Hatta ulemanın muhafazakar tepkilerinden çekinen reformcu devlet adamlarının, bu tepkinin daha fazla büyümesini engellemek için böyle bir yola başvurdukları savunuluyor. Bu nedenle devlet ricalinin geleneksel sıbyan mekteplerini ıslah etmeden ortaöğretim kurumları olan rüştiye mektepleri açmaya ağırlık verdiklerini, bunun da modern eğitim kurumlarının bir sistem içinde gelişmesini engellediğini ifade ediyorlar.

²¹⁷ Heyd, a.g.m., ss. 13 - 56

²¹⁸ M. A. Ubicini, Türkiye 1850 (Tanzimat - Ulema - Basın) (Çev. Cemal Karaağaçlı), Cilt 1, Tercüman 1001 Eser, İstanbul, Tarihsiz, ss. 107 - 108.

²¹⁹ Lewis, a.g.e., ss. 97 - 98, Berkes, a.g.e., 98.

²²⁰ Cihan, a.g.e., ss. 249 - 271.

Halbuki, söz konusu dönemin eğitim modernizasyonunun başarısızlığını sadece ulemanın muhafazakar engellemesine bağlamak, sorunlu bir yaklaşım tarzıdır. Ayrıca meseleyi tek nedene bağlamak fazlaca basite kaçmak olur. Her şeyden önce Tanzimat devlet adamları, modern bir eğitim sistemi oluşturmak istediklerinde ellerinde yeterli finans ve insan kaynağı yoktu. Kurmak istedikleri bu okullara yeterli mali kaynak bulup uygun bina sağladıklarında bu defa karşılarına, okullarda modern eğitim yapacak öğretim kadrosu ve nitelikli öğrenci bulmak konularında sorunlar çıkıyordu. Örneğin, rüştiye mektepleri üzerinde eğitim yaptığı için bir bakıma Osmanlı Devleti'nin ilk sivil lisesi sayılan Darülmâarif Mektebi açıldığında, bu okula öğrenci bulma konusunda sorunlar yaşanmıştı. Bu sorun, İstanbul'daki tüm rüştiye mekteplerinde okuyan öğrenciler arasında elverişli olanların ayıklanmasıyla çözülmeye çalışılmıştı. Aslında bu öğrenciler, henüz rüştiye mektebini bitirememişlerdi. Ama durumun aciliyeti bunu zorunlu hale getirmişti.

Aşağıda göreceğimiz gibi Tanzimat dönemi boyunca modern eğitim kurumlarının oluşturulmasına engel olan temel sorunlar vardı. Bu sorunların başlıcaları; yeterli mali kaynak, uygun bina ile nitelikli öğretmen ve öğrenci bulamamaktı. Dönemin belgelerine bakıldığında, eğitim modernizasyonu konusunda karşılaşılan problemler arasında ulemanın muhalefetinden bahsedilmez. Aksine görev tevcihine ilişkin belgelerde, ilmiye sınıfı mensuplarının fazilet ve bilgileri övülerek göreve getirildikleri görülür.

Tanzimat'ın arifesi sayılabilecek bir devrede, devletin siyaset belirleyici mekanizmalarında bulunan reformcu bürokratların zihniyet dünyasını açık bir biçimde yansıtan 1839 tarihli Meclis-i Umuru Nafia lâyihasında net bir şekilde, bir yandan teknolojik modernizme yönelik güçlü bir tavır, diğer taraftan da geleneksel nitelikli bir dinsel bakış açısı görülmektedir. 1856 öncesine ait birçok eğitimsel uygulama ve nizamnamelerde bu modernizm - İslâmiyet ikiliği karşımıza çıkmaktadır. Bu da bize, bir kültür ve toplumsal kurum olarak İslâmiyet'in, 1856 öncesi Tanzimat bürokratları tarafından modernleşme ve gelişme karşısında aşılması gereken bir engel olarak algılanmadığını gösteriyor.

Nitekim, Tanzimat döneminde modern eğitim konusunda ilk reformları hayata geçiren kadronun büyük kısmı ilmiye kökenliydi. Örneğin, rüştiyelerin

kurulmasıyla, ilk eğitimi laikleştirme yönünde 1838’de Meclis-i Vâlâ’da alınan kararı uygulayan Kemal Efendi bir ulema mensubuydu.

Kemal Efendi, İstanbul’da henüz hiç rüştiye mektebi kurulmamışken finansmanını kişisel bütçesinden karşılayarak rüştiyelere model olmak üzere kendi inisiyatifiyle 1847 yılında iki okul açmıştı. Bu iki okuldaki öğrencilerin kısa zamanda başarı göstermeleri üzerine Kemal Efendi’nin teşebbüsünden etkilenen Babıâli, 1848 yılında İstanbul’da beş tane daha rüştiye açılması için harekete geçmişti.²²¹

Kemal Efendi, 1849 yılında İstanbul’da Bezm-i Alem Valide Sultan’ın vakfiyesi olarak kurulan Dârülmaârif adındaki okulun açılışına da katkıda bulunmuştu. Bu sırada Mekatib-i Umumiye Nazırı olarak görev yapan Kemal Efendi, daha önce rüştiyelere model olarak açtığı iki okuldaki deneyiminden yararlanarak Dârülmaârif Mektebi’nin ders programı ve öğrenci seçimi konusunda titiz davranarak söz konusu okula sadece nitelikli öğrencileri almıştı.²²²

Tanzimat sonrasında yapılan bu ilk modern eğitim teşebbüslerinin mimarı Kemal Efendi, bir yanlış anlamadan dolayı gözden düşmüş ve eğitim kurumlarını incelemek amacıyla Avrupa’ya gitmişti.²²³

Türk Eğitim Tarihi’nin yazarı Osman Nuri Ergin’in naklettiğine göre; Darülmaarif Mektebi’ni ziyarete giden Valide Sultan, neden okulda bu kadar az öğrenci olduğunu merak etmiş ve bunun nedeni Molla Vehbi Efendi’ye sorulmuştu. O da cevaben; “Kemal Efendi, sizin kurduğunuz okulu kıskanıyor, kendisinin icad ettiği okulları geçmemesi için kasten okula az sayıda öğrenci kaydettirdi” demiştir. Tanzimat dönemi Osmanlı eğitim tarihini inceleyen bir çok araştırmacı, Osman Nuri Ergin’in naklettiği bu olayı, Molla Vehbi Efendi’nin ilmiye kökenli olması hasebiyle muhafazakarlığına hamlederek ulemanın yeni eğitim kurumlarına muhalefet ettiği yönünde delil olarak değerlendire gelmişlerdir. Aslında olayın iki kahramanı da ilmiye kökenliydi ve ilk modern okulların kuruluşunda görev almışlardı.

²²¹ Akyıldız, a.g.e., ss. 236 - 237.

²²² Ergin, a.g.e., ss. 449 - 453.

²²³ Fatma Aliye, a.g.e., s. 55.

Ahmet Cevdet Paşa da, Molla Vehbi Efendi, Ali Paşa'nın himayesiyle Daülmualimin'e yönetici olarak atandığında kendine göre dine aykırı görünen her yeniliğe köstek olduğunu söyler. Molla Vehbi Efendi, okulun bütün haritalarını, gavur icadı diyerek tuvalete atmıştı. Molla Vehbi Efendi'nin bu tavrını eleştiren Ahmet Cevdet Paşa, kendisinin sıbyan mektebinden başka yerde eğitim almadığına inandığını söyler. Gerçi Ahmet Cevdet Paşa'nın bu iddiası abartılı ise de Molla Vehbi'nin yeni bilimler karşısındaki tavrını göstermek için böyle bir ifade kullanmış olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır.²²⁴

Ulemanın yenilikler karşısında gösterdiği menfi tavırlara örnek olarak gösterilen Molla Vehbi Efendi, 1855 - 1861 yılları arasında Mekatib-i Umumiye Nezareti muavini olarak görev yapmıştır.

Vehbi Efendi, 1855 yılında Rumeli'nin uygun yerlerinde rüştiye mektepleri açmak göreviyle memur edilmişti.²²⁵ 1856 yılında söz konusu görevde gösterdiği başarı dolayısıyla taltif edilmişti.²²⁶ 1858 yılında Selanik ve Manastır'da rüştiye mektebi açmak için yine Rumeli'ye gitmişti.²²⁷ 1859 yılında da Vehbi Molla Efendi marifetiyle, Rumeli'de bulunan Debre-i Bala ve Debre-i Zir kazalarında sekiz adet rüştiye mektebi açılmıştı.²²⁸

Mekatib-i Umumiye Muavini Vehbi Efendi, 1860 yılında, "ahval-i mekatibe derkar olan vukuf ve malumatına binaen", Kütahya, Karesi, Biga, Limni ve Midilli adalarıyla diğer bazı yerlerde bulunan sıbyan mekteplerini teftiş ve tanzim etmek göreviyle bölgeye gönderilmişti. Vehbi Efendi, bu görevi sırasında, daha önce bazı Balkan vilayetlerinde sıbyan mekteplerine gönderildiği gibi, 10.400 adet risaleyi de adı geçen yerlerdeki sıbyan mekteplerine dağıtacaktır.²²⁹

²²⁴ Christoph K. Neumann, Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı, İstanbul, 1999, s. 91,

²²⁵ BOA., A. MKT. UM. 199 / 49, 13 Şevval 1271 / 29 Haziran 1855.

²²⁶ BOA., A. MKT. NZD. 174 / 95, 22 R 1272 / 1 Ocak 1856.

²²⁷ BOA., A. MKT. MHM. 135 / 93, 8 Zilhicce 1274 / 20 Temmuz 1858.

²²⁸ BOA., A. MKT. NZD. 208 / 71, BOA., A. MKT. NZD. 297 / 100, 15 Cemaziyülevvel 1276 / 10 Aralık 1859.

²²⁹ BOA., A. MKT. NZD. 316 / 12, 16 Zilkade 1276 / 5 Haziran 1860. Vehbi Efendi'nin söz konusu okullara dağıtmakla görevli olduğu toplam 10.400 risale; 6.000 Elifba Cüzü, 1.000 İlmihal, 800 Tecvid, 100 Tecvid Şerhi, 1.000 Ahlâk Risalesi, 800 Zübde-i İlmihal, 200 Birgivi Metni, 500 Malumat-ı Nafia'dan oluşuyordu. BOA., A. MKT. NZD. 316 / 12, 19 Zilkade 1276 / 8 Haziran 1860 .

Mekatib-i Umumiye muavini Vehbi Efendi 1861 yılında, o zamana kadar taşrada mekteplerin açılması görevinde “harcadığı mesai ve gayret mükafata değer görüldüğünden” rütbesinin terfi edilmesine dair padişah iradesi çıktığı sırada yine uygun yerlerde rüştiye mektepleri açmak üzere Rumeli’ye gitmek için yolculuk hazırlığı yapıyordu.²³⁰

Vehbi Efendi, Tanzimat sonrasında Batı Anadolu’da ve Balkanlar’da açılan mekteplerin teftiş, tanzim ve ihtiyaçlarının tespitiyle ilgili görevini, 1861 yılında yerine söz konusu muavinlik görevine yine ilmiye kökenli Meclis-i Maarif azasından Hoca İshak Efendi ile Abdülkerim Efendi’nin atanmasına kadar sürdürmüştü.²³¹

Yukarıda görüldüğü gibi ilmiye kökenli Molla Vehbi Efendi’nin, Tanzimat sonrasında Babıâli’nin başlattığı eğitim modernizasyonu sırasında imparatorlukta açılan ilk rüştiye mekteplerinde epey emeği geçmiştir. Bu da bize, Vehbi Efendi’nin Kemal Efendi’yi Valide Sultan’a şikayet etmesinin altında yatan asıl sebebin, muhafazakar olduğu için modern okulların gelişimine karşı olmasından ziyade kişisel kıskançlık nedeniyle böyle bir tavır içine girdiğini düşündürüyor. Ayrıca Vehbi Efendi, yeni bilimlere ve yeni eğitim kurumlarına karşı olan tavrını zamanla değiştirmiş de olabilir.

Burada ilmiye sınıfının kendi arasında yaşadığı çatışma, göz önünde bulundurulması gereken bir unsur olarak karşımıza çıkıyor. Eski devşirme yetiştirme yönteminin yerini, Tanzimat döneminde iyice gelişen intisap ve himaye sistemi almıştı. İntisap, hükümdara sadakatle bağlı en üstteki kişilerin, etraflarında kendilerine bağlı müntesip klikler kurmalarıdır. Makamların görevlendirme usulü ile (tevcihat) verilmesi sonucunda, hizipçi ve entrikanın yoğun olarak bulunduğu bir siyasal ortam oluşmaktaydı. Bu mevkilerde, tutunmak için müntesip kliklerinin en üst sadakat odağı olan sultan etrafında şiddetli rekabet ve dalkavukluk yarışına giriyorlardı. Bu çatışma, belirli konularla ilgili olmaktan çok hizipleri yaratan kişisel bağlılıklara dayanıyordu. Üst düzey memurlar, kendilerine yandaş ve bağımlı kişilerden bir çevre oluşturmak ve rakiplerini yok etmek için sürekli mücadele

²³⁰ BOA., A. MKT. MVL. 128 / 88, 7 Zilkade 1277 / 16 Haziran 1861.

²³¹ BOA., A. MKT. NZD. 368 / 25, 20 Rebiyülevvel 1278 / 25 Eylül 1861, BOA., A. MKT. NZD. 374 / 75, 22 Rebiyülahir 1278 / 27 Ekim 1861.

ediyorlardı. Bu çevre, büyük memur ailelerinin siyasal nüfuz kazanmasını ve himaye ilişkilerine dayalı bir ağ oluşmasını sağlıyordu.²³²

İlmiye sınıfına da sıçrayan ve özellikle ilmiyenin üst katında belli aileler arasında oluşan bu himaye ilişkileri konusunda ulemaya en sert eleştirilerin kendisi de ilmiye kökenli olan Ahmet Cevdet Paşa'dan geldiğini görüyoruz.²³³

Ahmet Cevdet Paşa, eserlerinde ilmiyenin alt ve üst katmanı arasında yaşanan gerilimi yansıtır. Ahmet Cevdet Paşa, ilmiyenin üst katmanında yer alan birkaç aile tarafından makamların alınıp satılmasını şiddetle eleştirmektedir. Bu tür ilmiye mensupları için “ulema-yı resmiye” ifadesini kullanan Ahmet Cevdet Paşa, bu kişilerin dünyevi faydalar peşinde koşarken ilmin izzetini koruyamamalarını eleştirir. İlmiye'nin kendini yenileyemediğinden bahisle, ilmi haşiye ve şerhden ibaret hale getirdiklerini söyleyen Ahmet Cevdet Paşa, ilmiyenin çöküşünü 1780'lere kadar götürür.²³⁴

1848 yılında İstanbul'da açılmakta olan rüştiye mekteplerine öğretmen yetiştirmek için kurulan Darülmuallimin'den istenilen neticeler alınamamıştı. Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin Meclis-i Vâlâ'ya gönderdiği mazbatada; okulun ıslah edebilecek bir kişi olarak ilmiye kökenli Cevdet Efendi'yi yönetici olarak önermişti.²³⁵

Ahmet Cevdet Efendi (Paşa), Darülmuallimin Müdürü olarak başladığı görevde gerekli hazırlıkları tamamlayarak Darülmuallimin'in ilk nizamnamesini 21 Mayıs 1852'de yürürlüğe sokmuştur. Öğretmenliğin uzmanlık gerektiren bir meslek dalı olarak gelişmesine katkıda bulunmuştu.²³⁶

İlk mezunlarını 1854 - 1855 öğretim yılında veren Daülmuallimin'den mezun olan yılda ortalama 20 öğretmen, imparatorluktaki mevcut tüm rüştiye mekteplerinin öğretmen açığını kapatamazdı. Bu tarihten itibaren öğretmen atamalarında,

²³² Berkes, a.g.e., 205 - 206, Findley, a.g.e., s. 70.

²³³ Ahmet Cevdet Paşa'nın ilmiyenin bozulmasına ilişkin yorum ve eleştirileri için bkz. Neumann, a.g.e., ss. 86 - 103

²³⁴ Neumann, a.g.e., ss. 90 - 96.

²³⁵ BOA., İ. MVL, 6008, 29 Safer 1267 / 3 Ocak 1851.

²³⁶ BOA., İ. MVL, 6894, 29 Cemaziyülahir 1268 / 20 Nisan 1852, Yahya Akyüz, “Dârülmuallimîn'in İlk Nizamnamesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa”, **Milli Eğitim**, Sayı 95, Mart, 1990, ss. 3 - 20.

Darülmualimin mezunlarına öncelik hakkı tanınmışsa da, toplumun geleneksel öğretmenleri olan ulema olan ihtiyaç bitmemiştir.

1853 yılında imparatorluğun değişik vilayetlerinde 25 adet yeni rüştiye mektebi açmaya karar veren Babîâli'nin önündeki en büyük engel; yeterli miktarda para, yeterli sayıda nitelikli öğretmenlerin ve rüştiye eğitimi yapılacak uygun binaların bulunamamasıydı.

Kapatılmış medrese binaları, uygun sıbyan mekteplerinin rüştiyeye dönüştürülmesi, hükümete ait uygun yapılar ile en az 4 odalı evlerin kiralanması veya satın alınmak yoluyla bina ihtiyacı çözümlenmeye çalışılmıştı. Projeyi hayata geçirmek için devlet memurlarının maaşında kesinti yapan Babîâli, elde yeterince para olmadığı için son çare olarak rüştiye binası yapmayı tercih ediyordu. Fakat imparatorluğun mali olanakları bu kadar büyük bir bütçeyi eğitime tahsis etmeyi engellemiş olacak ki, 1856 yılında bu okullardan ancak 6'sının açılabilirdiği anlaşılmaktadır.²³⁷

Finansman problemini halledemeyen Babîâli, muallim-i evvellere göre daha düşük maaşlarla çalışan ve yerel ulema arasından seçilen muallim-i sânilerin eğitim yaptırdığı yarım tabir edilen rüştiyeler açma yoluna gitmişti. Muallim-i evvel olmadan açılan çok sayıdaki yarım (nim / nısf) rüştiye mekteplerinde muallim-i sâniye sadece bir kapıcı yardım ediyordu.²³⁸

Aradan yaklaşık on yıl geçtikten sonra, 1863 yılının Ekim ayında yapılan imtihanda, Darülmualimin eğitimini başarıyla tamamlayan 20 öğrenciye diploma verilerek rüştiye mekteplerine muallim-i evvel olarak atanmışlardı. Fakat bu sayı öğretmen açığını kapatmada yeterli olmadığı için okulun muvazzaf öğrencilerinin daha önce muallim tayin edilmesinden dolayı mülazım sınıfından dahi yerlerine alınacak öğrenci kalmamıştı. Darülmualimin'e yeni baştan, imtihanla 15 muvazzaf ve 20 mülazım (stajyer) olmak üzere 35 öğrenci alınması lazım gelmişti. Fakat Darülmualimin'de müstakil Arapça dersleri olmadığı için Darülmualimin'e girmek

²³⁷ BOA., İ. MVL, 15492, 23 Şaban 1272 / 29 Nisan 1856.

²³⁸ BOA., İ. MVL, 23870, Tarihsiz. Genelde muallim-i evvellere aylık 600 ile 700 kuruş arasında değişen maaşlar verilirken muallim-i sânilere ise 300 ile 400 kuruş veriliyordu.

isteyenlerin, müntehi yani hariçten Akaid Şerhi'ne kadar ders görmüş ve meramını yazarak ifade edecek kadar yazı yazmaya muktedir olmaları şart koşulmaktaydı.²³⁹

Yukarıda sayılan şartları yerine getirip Darümuallimin'e girmek isteyenlerin çoğu medrese öğrencileriydi. Darümuallimin'e alınacak 35 öğrenci, Kasım 1863'te Meclis-i Maarif'te oluşturulan bir mümeyyiz heyeti tarafından sınavdan geçirilerek seçilmişlerdi.²⁴⁰

Sıbyan mekteplerinde verilen eğitimi bir türlü düzeltemeyen Babıali, bunun öğretmenlerin yetersizliğinden kaynaklandığını düşünerek sıbyan okullarına öğretmen yetiştirilmek üzere İstanbul'da bir Darümuallimin-i Sıbyan açılmasına karar vermişti. Modern eğitim kurumlarından mezun yeterli öğrenci olmamasından dolayı, medrese öğrencilerinden Kafiye'ye kadar ders görmüş olanlar, Darümuallimin-i Sıbyan'da altı aylık bir süreyle eğitildikten sonra sıbyan mekteplerine öğretmen olarak atanacaklardı.²⁴¹

1868'de açılan Darümuallimin-i Sıbyan daha ilk mezunlarını vermediği halde 1869 yılında çıkarılan Maârif-i Umumiye Nizâm-nâmesi'nde, temel eğitim okullarına modern eğitim almış hocaların tayin edilmesinin tasarlanması, tedrici olarak nüfuzu daralan ilmiye sınıfı mensuplarını sistemin dışına itecek bir teşebbüs olarak kabul edilebilir. Fakat, Darümualliminin eğitim - öğretim kadrosunun büyük bir çoğunluğunu ilmiye zümresi mensupları oluşturuyordu. Bu okula devam eden ve mezun olan öğrencilerin sayısının azlığı ve bu öğrencilerin büyük bir kısmının daha önce medrese eğitimi aldığı göz önünde bulundurulursa bu girişimin zümre üzerindeki etkisinin sınırlı kaldığı söylenebilir. Nitekim, I. Meşrutiyet'e kadar Darümuallimin'deki öğrenci sayısı 20 - 30'u geçmiyordu ve öğretmenlerinin % 70 - 80'i ilmiye mensubuydu.²⁴²

1870 yılında, çeşitli vilayetlerden gönderilen yazılardan anlaşıldığına göre; bazı vilayetlerde yeni açılan rüştiye mekteplerine atanmak üzere 30'dan fazla öğretmene ihtiyaç vardı. Ancak Darümuallimin mezunu bütün öğretmenlerin tümü bir süreden beri değişik vilayetlerde açılan rüştiye mekteplerine atanmışlardı.

²³⁹ Tercüman-ı Ahvâl, No. 308, 21 Cemaziyülevvel 1280 / 3 Kasım 1863.

²⁴⁰ Takvim-i Vekayi, 727 Def'a, 9 Receb 1280 / 20 Aralık 1863.

²⁴¹ BOA., İ. ŞD. 484, 9 Cemaziyülevvel 1285 / 28 Ağustos 1868.

²⁴² BOA., ŞD. 2389 / 49, 18 Cemaziyülahir 1285 / 6 Ekim 1868, Davison, a.g.m., s. 1043, Cihan, a.g.e., s. 204.

İstenilen nitelikte hariçten öğretmen temini de mümkün olmadığı için iki sene içinde vilayetlerde yeni açılan rüştiye mekteplerinde bir iki sene süreyle eğitim, Darülmuallimin'den yeterince diplomalı muallim-i evvel yetiştirilinceye kadar, tümü yerel ulema arasından seçilen muallim-i saniler aracılığıyla sürdürülecekti.²⁴³

Babîali, baştan beri elde yeterince Darülmuallimin mezunu öğretmen olmadığına, rüştiyelere muallim-i sani olarak yerel ulemayı öğretmen olarak atanmıştır. Tanzimat projesinin modern eğitim politikasını yürüten bürokratlar, ulemayı bir nevi ihtiyat kuvveti olarak görmüş ve kullanmışlardır. Örneğin, Hersek Sancağına bağlı Mostar Kasabası Rüştiye Mektebi'nin muallim-i sanisi Hayrullah Efendi istifa edince yerine Hüseyin Vasfi Efendi atanmıştı. Ancak Temmuz 1856'den beri maaş verilmediğinden Hüseyin Vasfi Efendi de görevini bırakmıştı. 1857 yılında Mekatib-i Umumiye Nezareti tarafından Hersek Mutasarrıfı İshak Paşa'ya yazılan yazıda, mahallî ulemadan uygun birinin muallim-i sani atanarak isminin mazbatayla İstanbul'a bildirilmesi isteniyordu.²⁴⁴

1872 yılında Köprülü Kasabası'nda açılan rüştiye mektebine muallim-i sani olarak yerel ulemadan Hamza Efendi atanmış ve kendisine aylık 330 kuruş maaş tahsis edilmişti.²⁴⁵

1875 yılında, İzmir rüştiye mektebinin öğrenci sayısının 150'yi aşması ve okulun muallim-i sanisi Halid Efendi'nin istifa etmesi üzerine, öğrencilerin tek öğretmenle idaresi güçleşmişti. Halid Efendi'nin yerine Hacı Mustafa Efendi muallim-i sani, okulun 3. öğretmenliğine de (muallim-i salis) belde ulemasından Mehmed Efendi tayin edilip her birine aylık 250 kuruş maaş bağlanmıştı.²⁴⁶

Yukarıda görüldüğü üzere, başlangıçta elde yetişmiş nitelikli insan ve malzeme olmadığı için yeni okullarda ilmiye sınıfının etkisi hissedilmiştir. Devlet yeni okullar kurmaya başladığında, uygun hazırlık kurumlarının yokluğu, bu okulların amaçlanandan çok daha düşük bir düzeyde eğitim vermesiyle sonuçlanmıştı.²⁴⁷

²⁴³ BOA., İ. DH. 42265, 7 Zilkade 1286 / 8 Şubat 1870.

²⁴⁴ BOA., A.MKT.UM. 279/91, 25 Şaban 1273 / 20 Nisan 1857.

²⁴⁵ BOA., MF. MKB. 4 / 1, 27 Rebiyülevvel 1289 / 4 Haziran 1872.

²⁴⁶ BOA., MF. İBT. 5 / 103, 14 Safer 1292 / 22 Mart 1875.

²⁴⁷ Findley, a.g.e., ss. 140 - 141.

Bu zorunluluk, Tanzimat sonrasında modern eğitim sisteminin gelişmesinde karşılaşılan büyük güçlüklerden biridir. Bir taraftan, eğitim sistemini ilmiye zümresinin tekelinden uzaklaştırma girişimleri, diğer taraftan modern eğitim kurumlarında ilmiye zümresi mensuplarının istihdam edilmesi, reformcu yöneticilerin hedefleriyle çelişki gibi görünüyorsa da, bu durumun Tanzimat döneminin başında yukarıda sözü edilen zorunluluktan kaynaklandığı söylenebilir.²⁴⁸

Tanzimat bürokratlarının, yeni eğitim kurumları oluşturma teşebbüslerinde karşılaştıkları uygun öğrenci ve öğretmen sıkıntısı, Darülfünûn kurma teşebbüslerinde bir kez daha karşılarına çıkıyordu. 1869 yılı Mayıs ayının ilk yarısında Darülfünûn'un açılmasının tasarlanmasına ve nizamnamede mekteplilere avantajlar sağlanmasına rağmen ilk yıl imtihanla kaydedilen öğrencilerin çoğu medreseliydi. Medrese öğrencilerinin üç aylarda cerre²⁴⁹ çıkmaları yüzünden Darülfünûn ancak 20 Şubat 1870 tarihinde açılabilmiştir.²⁵⁰

Darülfünûn'da okumaya hak kazanan öğrencilerin birçoğunun medrese öğrencisi olması nedeniyle bu öğrencilerin Arapça bildikleri düşünülerek daha önce Darülfünûn'da verilmesi tasarlanan Arapça dersi programdan çıkarılmıştı.²⁵¹

Çok sayıda ulemanın modern rüştiyelerde muallim-i sani olarak görev yapması, modern darülmualiminler ve Darülfünûn kurulurken medrese öğrencileri bu kurumun ilk öğrencileri olmasının haricinde ilmiye mensubu müftüler de modern eğitim kurumlarının gelişiminde katkıda bulunmuşlardır. Müftüler, bulunduğu yerin ileri gelen devlet memurlarından biri olarak okulların yıl sonu sınavlarını yapan heyet içinde yer alıyordu. Müftüler öğretmenlerin ve okulların teftişinde de görev alıyorlardı. Her ne kadar müftüler, bu görevlerin bazılarını memur oldukları için bazılarını da para karşılığı yapıyor olsalar da gönüllü olarak hizmette bulunanlar da vardı.

İşkodra Müftüsü Arif Efendi, İşkodra havalisindeki ilk modern okulların açılışından itibaren müfettiş olarak atanmıştı. O zaman öğretmen olarak seçilenler

²⁴⁸ Cihan, a.g.e., s. 246.

²⁴⁹ Cerre çıkmak: Medreselerde okuyan öğrencilerin, üç aylarda (Recep, Şaban ve Ramazan) taşraya giderek halkın ibadetlerine yardımcı olmak için gördükleri imamlık veya müezzinlik hizmetleri karşılığında halktan sadaka ve zekat almalarıdır.

²⁵⁰ Arslan, a.g.e., s. 35.

²⁵¹ BOA., İ. DH. 42253, 2 Şevval 1286 / 5 Ocak 1870.

yeterli bilgiye sahip olmadıkları için müftü eyalet dahilindeki okulları gezerek karalama derecesinde yazı yazabilen bu hocalara gerekli dersleri öğretmişti. Debre Müftüsü Yümni Zühdü Efendi de, Debre'deki mevcut okullara nezaret etmek üzere 1875 yılında 600 kuruş maaşla müfettiş olarak atanmıştı.²⁵²

Yeterli öğrencisi olmadığı için rüştiye mektebi açılmayan Vidin Vilayetine bağlı Berkofça Kazasında, Berkofça müftüsü Hafız İbrahim Efendi ile kaza meclisi azası Müderris Salih Efendi, kazadaki sıbyan mekteplerinden mezun az sayıdaki öğrenciyi bir araya toplayarak rüştiye eğitimi yaptırıyorlardı. Hükümet tarafından muntazam bir rüştiye mektebi kuruluncaya kadar söz konusu öğrencilere bedava ders vermeyi taahhüt etmişlerdi.²⁵³

Yukarıda verilen örneklerden anlaşıldığı gibi, modern bir eğitim sistemi oluşturulamamasının temel sebebi, şimdiye kadar söylenegeldiği gibi medrese ve ulemanın taassubu değildir. Ali Suavi ve Ahmet Cevdet Paşa gibi hem medrese hem de modern eğitim gören Tanzimat aydınları ilerici fikirlerinin kaynağını, daima dini temele dayandırarak yeniliklerin köklerini İslâm'da aramışlardır.²⁵⁴

Ulemanın Batılı etkilerden tamamen kaçmadığı da dikkati çekmektedir. Ulemanın eğitimle yakından ilgilenmeye başlaması ise 1864'te kurulan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye'nin faaliyetleri çerçevesinde başlar. Bir ulema cemiyeti olan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye'yi Daire-i Askeriye günlükçüsü Yusuf, yüksek rütbeli askerlerden Ahmet Muhtar (Paşa) ve Vidinli Tevfik (Paşa) kurmuş, Namık Kemal de sonradan bunlara katılmıştır.²⁵⁵

İlk etkinlikleri ve çabası Kapalıçarşı'daki esnaf çıraklarına boş zamanlarında okuma - yazma ve sosyal bilgiler öğretmek olan bu cemiyet, Aksaray'da Simkeşhane içindeki Valde Mektebi'nde herkese açık sabah dersleriyle başlamıştı. Daha sonra yetenekli ve yoksul İslâm çocuklarına daha yüksek düzeyde eğitim olanakları sağlayabilmek için çalışan cemiyet, günümüzde de yaşamaya devam eden Darüşşafaka'yı kurup idare etmekteydi.

²⁵² BOA., MF. MKB. 10 / 181, 25 Ramazan 1292 / 25 Ekim 1875.

²⁵³ BOA., A. MKT. MHM. 283 / 15, 20 Cemaziyülevvel 1280 / 2 Kasım 1863.

²⁵⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı" 150. Yılında Tanzimat (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1992, ss. 389 - 393.

²⁵⁵ İskit, a.g.e., s. 50.

Ahmet Cevdet Paşa, yetişmesinde etkili olan Murad Molla Tekkesi'ni anlatırken tekkedeki fikir ve edebi ortam hakkında bilgi verir. Cevdet Paşa, öğrencilik yıllarında çok istifade ettiği Murad Molla Tekkesi'ni övmek için “bayağı bir darülfünûn idi” ifadesini kullanır. Cevdet Paşa, söz konusu tekkenin postnişini Mehmed Murad Efendi'nin belirli günlerde Mesnevi-i Şerif okuttuğunu, diğer günlerde de sabahtan akşama kadar çeşitli dersler verdiğini söylüyor. Cevdet Paşa'nın “Burada her nevi ulûm ve maarif tahsil olunurdu” ifadesi de tekkede, dini ilimlerin yanında diğer bilim ve fenlerin de okutulduğuna işaret etmektedir.²⁵⁶

Ali Suavi'ye göre; eski eğitim sisteminden yetişip de yeniyi kabul etmeyen bir fırka yoktur. Aynı şekilde, öteden beri bilimlere karşı gelen, bilimsel gelişmeleri engelleyen din adamları da yoktur. Avrupa'da papazlar öteden beri bilimlere düşmanlık edegeldikleri halde İslâm'da her sınıfın, mantık, felsefe, matematik okutmadan ve bilimlerin yenilenmesiyle mutluluk duymuşlardır. Ali Suavi buna delil olarak kendi hayatının bir kesitini örnek verir.

*“Ben Filibe'de hesap ve mesehâ (ölçme) ve hendese ve hikmet-î tabiiye okuttum. Her medreseden suhteler (medrese öğrencileri) gelir ders alır idi. Medrese efendilerinden hiçbirinin bu bilimlere dair bir itirazını işitmedim. İstanbul'da Cevdet Efendi adındaki bir kişi camide coğrafya ve anatomi okutmağa başladı, Medrese öğrencileri dersine devam ettiler. Derviş Paşa'nın dersinde ise medreselerden çokça öğrenci bulunduğu ise herkesçe bilinmektedir”.*²⁵⁷

5. 1. DEĞERLENDİRME

İlmiye zümresinin nispi gücünü azaltan etkenlerden birinin, fonksiyonel farklılaşma ve uzmanlaşma olduğu söylenebilir. 1830 sonrasında bürokratik reformların yaygınlaştırılması ve fonksiyonel farklılaşmanın daha belirgin hale gelmesiyle, uzmanlık bilgisi isteyen çeşitli alanlarda nitelikli elemanlara ihtiyaç duyulmuştur. Alanlarında uzman kişilerin tedrici olarak yetişmesi ise, zümre

²⁵⁶ Cevdet Paşa, Tezâkir, 40 - Tetimme, s. 13, Fatma Aliye, a.g.e., ss. 33 - 38.

²⁵⁷ Doğan, a.g.e., s. 317.

mensuplarının ikinci plana itilmesine neden olmuştur. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından itibaren merkezi yönetimin daha da güçlenmeye başlaması ve toplumun çeşitli kesimleri üzerinde nüfuzunu artırması, ulemanın desteğine olan ihtiyacı azaltmıştır. Bunlara ilave olarak, Tanzimat döneminden itibaren devletin İslâmi görünümünün azalması ve Tanzimat öncesinde görülen din - devlet bütünleşmesinin ayrılmaya başlaması, modern bir devletin gereklerini yerine getirmek üzere, siyasi otoritenin gerçekleştirdiği reform teşebbüslerinin tabii bir sonucudur.

Ayrıca, Tanzimat döneminden itibaren taşrada, 1850'den sonra da merkezdeki organize kurumların üyeleri arasında, gayrimüslimlerin oranının yavaş yavaş arttığı gözlenmekteydi. Böylece, gayrimüslimlerin taşra ve merkezde yönetime iştirak etmesi, azınlıkların toplum içerisinde yeni baskı grupları olarak gelişmesine imkân sağlamıştır. Tanzimat döneminden itibaren gözlemlediğimiz bu gelişme, geleneksel toplum yapısını değiştirmiş ve ilmiye zümresini siyasi kararların meşruiyetini sağlamada yegâne güç olmaktan çıkarmıştır.²⁵⁸

Uzmanlaşmış elemanların yetişmesine paralel olarak, Tanzimat döneminden itibaren ilmiye zümresi mensuplarının, tıp sahası başta olmak üzere, askeri - teknik eğitim alanındaki idari, eğitim - öğretim fonksiyonlarının giderek azaldığı, yüzyılın sonunda ise belirli konularla sınırlı kaldığı gözlenmektedir. 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren tıp alanından tamamen çekilmeye başlayan ilmiye sınıfı mensuplarının askeri - teknik eğitimdeki idari fonksiyonlarının sona erdiği, bununla birlikte dini derslerin yanında istisnai olarak diğer bazı derslerle eğitim - öğretime katkıda bulunmaya devam ettikleri söylenebilir.

İlmiye sınıfı mensupları, Tanzimat'ın ilanından önce oluşturulmaya başlanan modern eğitim sisteminin plan, proje, icra ve denetim mekanizmasını meydana getiren Meclis-i Maarif-i Muvakkat, Meclis-i Maarif-i Umumi, ve Mekatib-i Umumiye Nezareti gibi kurumlarda görev almaktaydılar. Ayrıca, 1857'de kurulan Maarif Nezareti'nin merkez ve taşra teşkilatındaki muhtelif meclis ve komisyonların üyeleri arasında da, nisbi bir azalma olmakla birlikte, birçok ilmiye sınıfı mensubu bulunmaktaydı. Tanzimat dönemi başında olduğu gibi, 19. yüzyılın ikinci yarısında

---

²⁵⁸ Cihan, a.g.e., s. 146.

da modern eğitim alanındaki reform girişimleri, bazen nezaretlerin işbirliği ile, bazen de tamamen birbirinden bağımsız olarak, dönemin yasama ve icra organları içinde yer alan özel komisyon ve meclisler tarafından hazırlanıp geliştirilmiştir. Sonuç olarak, Sıbyan Mektepleri'nden Darülfünûn'a kadar modern bir eğitim sistemi meydana getirmek üzere hazırlanan yüzlerce plan ve proje ile bunları hazırlayıp icra eden kurumlarda ilmiye zümresi mensuplarının belirli bir katkısının bulunduğu öne sürülebilir.²⁵⁹

Hayrullah Efendi, Arif Hikmet Beyefendi, Hoca Tahsin, Kemal Efendi, Ahmet Cevdet Paşa ve Ali Suavi gibi modern eğitim sistemine katkıda bulunan nispeten az sayıdaki ilmiye zümresi mensuplarının idari ve siyasi karar organlarında görev almaları ve reform girişimlerindeki faaliyetleri, devlet otoritesinin geleneksel olarak ilmiye zümresinin kontrolünde bulunan alanlara daha fazla nüfuz etmesine katkıda bulunduğu da hesaba katılmalıdır.²⁶⁰

Osmanlıların yeni tipte okullar yaratma çabalarında karşılaştıkları en ciddi engel, belki de ulemanın geleneksel eğitim kurumları olan sıbyan mektepleri ve medreseler üzerindeki tekeliydi. Başlangıçta, imparatorluğu güçlendireceği inancıyla reformu bir parça da olsa destekleyen ulema, ilerleyen süreçte reformun "laikleşme" anlamına geleceğini keşfettiklerinde tereddüde düşmüş gibi görünmekteydiler.²⁶¹

Bu okulları destekleyen vakıflar üzerindeki denetim, II. Mahmut döneminde kurulan Evkaf Nezareti'nde toplanmasına rağmen, Osmanlı reformcuları II. Meşrutiyet dönemine kadar kendilerini hiçbir zaman bu tekeli kırmaya yeltenecek kadar güçlü hissetmediler. Eğitim reformu açısından bakıldığında, ulemanın eğitim alanında süren gücünün en ağır sonuçları, medreselerden çok sıbyan mekteplerinde yaşanmıştır.

Taşrada, daha gelenekçi düşünce sahibi ve ilmiye piramidinin tavanına nazaran daha muhafazakar olan alt kademedeki ilmiye mensupları arasında, farklı nedenlerden kaynaklanan anti reformist tavırlara da rastlanmaktadır.²⁶²

²⁵⁹ Cihan, a.g.e., s. 250.

²⁶⁰ Cihan, a.g.e., ss. 249 - 250.

²⁶¹ Findley, a.g.e., s. 39.

²⁶² Cihan, a.g.e., s. 115.

1858 yılında Karahisar-ı Şarki’de açılan rüştiye mektebinin muallim-i evveli Seyid Ahmed Efendi’nin Meclis-i Vâlâ’ya gönderdiği yazıda; müftünün tahrikiyle okul için ahalinin vermesi gereken parayı ödemeye yanaşmadığı, bu nedenle maaşının mahalli mal sandığından ödenmesini istiyordu. Maarif Nezareti, Trabzon Valiliği ve Meclis-i Vâlâ arasında yapılan yazışmalarla durum araştırılmıştı. Neticede, müftünün okulun muallim-i evvelini çekemediği için böyle bir harekette bulunduğu ortaya çıkmıştı.²⁶³ Meclis-i Vâlâ, durumu bir yazıyla Şeyhülislâm’a bildirerek söz konusu müftünün ahaliyi bu şekilde tahrik etmesinin pek uygunsuz olduğu ve bu hareketinden dolayı müftüye “tenbih ve tehdidi müstemil tahrirat” gönderilmesini istemişti.²⁶⁴

Taşradaki ilmiye zümresi mensuplarının, reform girişimleri karşısındaki bu tavrını şöyle açıklayabiliriz. Genel olarak, ilmiye zümresi içerisinde kadılar, merkezi yönetimle daha sıkı bir ilişki içinde buldukları ve devleti temsil etme konumunda oldukları için daha dinamiktiler. Halkla kaynaşmış ve halkın temsilcisi konumunda bulunan ve fonksiyonları itibarıyla siyasi otoriteden daha bağımsız ve otonomi sahibi, icra sorumluluğu olmayan nakibül-eşraf ve müftüler ise kadıların aksine daha muhafazakâr bir tutuma sahiptiler. Bu nedenle, bazı bölgelerde müftü ve nakiplerin yenileşme hareketleri karşısında muhalif bir tavır sergileyerek mevcut sosyal ve ekonomik yapıyı koruma düşüncesinde olmaları doğaldır.²⁶⁵

Ulema, eğitim sistemindeki organize kurumların denetim, idari ve icra birimleri ile eğitim öğretim alanında görev almış olsalar bile, II. Mahmut’tan itibaren modern eğitim sisteminin, yavaş yavaş ilmiyenin mensuplarının kontrolü dışında geliştiği söylenebilir.²⁶⁶

Yapılan reformlarla ikili bir yapı oluşmasına rağmen, 19. yüzyılın başından itibaren orduda ve mülki idaredeki modernleşme dolayısıyla laik niteliğe yakın modern okullar kurulmuş ve bunlar dini eğitim veren kurumların yanı başında ve onların aleyhine yayılıp gelişmişlerdir. Osmanlı reformcuları, din adamları ve dini kurumlarla açıkça savaşmamışlardır. Ulemanın ve medreselerin dışında modern

²⁶³ A. MKT. UM. 334 / 54, 9 Rebiyülahir 1275 /16 Kasım 1858.

²⁶⁴ A. MKT. NZD. 269 / 48, 15 Rebiyülahir 1275 / 22 Kasım 1858.

²⁶⁵ İlber Ortaylı, “18. Yüzyılda İlmıyye Sınıfının Toplumsal Durumu Üzerine Notlar”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1973 - 1980, Ankara, ss. 55 - 58.

²⁶⁶ Cihan, a.g.e., s. 250.

eğitimi örgütleyip, laik bir bürokrasi yetiştirmişlerdir. Bu laik bürokrasi modernleşmeyle toplum hayatındaki etkisini arttırdıkça, ilmiye sınıfı kenarda kalmıştır. Tanzimatçılar, memuriyeti, belirli ölçüde bir eğitimle girilen ve terfilerde belirli bir hiyerarşik sıra gözetilen meslek haline getirebilmişlerdir. Eğitim sistemi, dağınıklığına rağmen kısmen beklenen sonucu sağlayabilmiştir.²⁶⁷

Devlet, varolan medreseleri geliştirmek ya da Batılı sisteme adapte etmek yerine, paralel bir sistem oluşturma arayışına girmiştir. Bu, genel olarak ulemanın geleneksel sahasını kısıtlamak suretiyle onları marjinalleştirmek şeklinde yorumlanmıştır.²⁶⁸

İlk rüştiyeleri kurup geliştiren Kemal Efendi, modern Darülmullimin'in nizamnamesini hazırlayan Ahmet Cevdet Paşa ve Filibe'de medrese öğrencilerine pozitif bilimleri anlatan Ali Suavi gibi ilmiye kökenli isimler kişisel olarak Batılı eğitimden avantajlı yanlarının alınmasından yana tutum takınmışlardı. Dolayısıyla ilmiye sınıfının toptan modern eğitim kurumlarına karşı çıktıklarını düşünerek ulemayı homojen bir zümre olarak değerlendirmek bizi kategorik bir yanılığa götürebilir.²⁶⁹

Tanzimat'tan sonra kurulan modern eğitim kurumları, yabancı misyoner okulları, Avrupa'da eğitim gören öğrenciler ve pozitif bilimleri yaymaya çalışan yeni basın - yayın organları gibi birçok kanaldan Osmanlı'ya etki eden Batılı eğitim neticesinde Osmanlı'da mektep - medrese zıtlaşması ortaya çıkmıştı. İki farklı bilgi anlayışı ve değeri ortaya çıkmasına rağmen, Tanzimat döneminde hemen bütün Osmanlı aydınları ve okumuş yazmışları birbiriyle aynı kültür evreninde yetişiyorlardı.

---

²⁶⁷ Ortaylı, a.g.e., ss. 133-156. şerif Mardin, eğitim kurumlarının tekeli elinde tutan ulema'yı bir yana iterek, sivil bir eğitim sistemi geliştirmek, rüştiyeleri ülke düzeyine yaymak, vilayet merkezlerinde askeri-sivil liseler, öğretmen okulları açmak gibi Tanzimat'tan itibaren eğitim düzeyinde gelişmeleri, "laikleşme"ye doğru atılan önemli adımlar olarak değerlendirmektedir. şerif Mardin, "Yenileşme Dinamiği'nin Temelleri ve Atatürk", Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1, İstanbul, 1992, ss. 212 - 213.

²⁶⁸ Fortna, a.g.e., s. 100.

²⁶⁹ Davison, a.g.m., s. 1033.

6. TANZİMAT DÖNEMİ'NDE EĞİTİMDEN BEKLENENLER VE OKULUN İŞLEVİ

Diğer imparatorluklar gibi, bir taraftan ayakta kalabilmek için zorunlu değişme ihtiyacı, diğer taraftan geleneksel eğitim sisteminin yetersizliği, 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı devlet adamlarının dikkatini mevcut kurumlarının adım adım ıslah edilmesine ve yeni modern eğitim kurumlarının oluşturulmasına yöneltmişti. Askeri gereklerle başlatılan modernleşme, zamanla daha değişik temel kurumlara doğru genişletilmiştir. Zamanla sivil eğitimi alanına sıçrayan Batı tarzı eğitim ve bilim, modernleşmeyi toplumsallaştıran ana kanal olmuştur. Bu temel kanal, ilerde yoğunlaşan düşünsel ve siyasal modernleşmenin de temeli olmuştur.²⁷⁰

İmparatorluğun koşullarıyla birlikte değişimin bir sonucu olarak, 1770'lerde fikir düzeyinde başlayan ve Tanzimat'la birlikte kurumsal bir nitelik kazanan eğitimin modernizasyonunun amacı, Osmanlı'nın uluslararası arenada ve içerde yaşadığı meşruiyet bunalımına çare aramaktı. Bu nedenle modern eğitim, Tanzimat reformları ile modernleşme girişimlerini icra etmek için pratik bir amaç olarak kabul edilmekteydi. Ayrıca, askeri, yargı ve yönetim alanlarında da modern kurumlarda eğitim görmüş, uzmanlaşmış elemanların yetiştirilmesine de ihtiyaç duyulmaktaydı.²⁷¹

Avrupa'da kurulan ilk daimi elçiliklerde görev yapıp, Avrupa ve Osmanlı devletini karşılaştırma imkânı bulanlardan başlayarak, Osmanlı toplumunun ilerlemesi, Avrupa'nın ulaştığı seviyeye mutlaka ulaşması gerektiği fikri ön plana çıkarılmıştır. Tanzimat dönemi aydınları da, eğitimin yaygınlaşmasının, Osmanlı halkının gelişmesi ve medenileşmesi için bir ön gereklilik olduğu sonucuna varmışlardır. Tanzimat dönemi metinlerinde, eğitimin ülkenin her tarafına yaygınlaştırılıp halkın cehaletten kurtarılması halinde Osmanlı ülkesinin kısa sürede ilerleyip medeniyete ulaşacağı varsayılmıştır.

Her ne kadar Tanzimat dönemini inceleyen bir çok araştırmacı, Tanzimat Fermanı'nda eğitime ilişkin doğrudan bir ifadenin yer almadığına dikkat çekse de aslında Tanzimat Fermanı'nda yer alan "*memalik-i devlet-i aliyemizin mevki-i*

²⁷⁰ Aydın, a.g.e., ss. 38 - 39.

²⁷¹ Cihan, a.g.e., s. 236.

coğrafisine ve arazi münbitesine ve halkın kabiliyet ve istidatlarına nazaran esbab-ı lazimesine teşebbüs olunduğu halde beş on sene zarfında batevfik-i teala suver-i matlube hasıl olacağı zahir olmağla” ifadesinde yer alan **esbab-ı lazimesine teşebbüs** ifadesine Tanzimat bürokrasinin eğitim yazışmaları dikkate alınarak bakıldığında, bu gerekli teşebbüslerin içinde eğitimin de yer aldığı görülür.

Osmanlı bürokrat aydınları, Tanzimat Fermanı’ndan alınan yukarıdaki cümlede ifade edilen, Osmanlı Devleti’nin coğrafi konumu, verimli toprakları ve halkının yetenekleri göz önünde tutularak gerekli girişimler yapılırsa, ülkenin beş - on yılda kalkınabileceğine dair inançlarını her zaman korumuşlardır.

Bilim, toplumsal ilerlemenin yegane kaynağı olarak görülmeye başlandığı için halkı eğitime yöneltmek, teşvik etmek ve eğitimi yaygınlaştırmak da devletin görevi olarak görülmüştür. Tanzimat dönemi eğitim yazışmalarında, eğitim aracılığıyla toplumsal ilerlemenin sağlanabileceği başat bir argümandır. Bilim ve eğitimin sosyo - ekonomik ve sosyo - kültürel gelişme açısından taşıdığı önem göz önüne alınarak mesleki eğitimin toplumun ilerlemesine katkı yapacağı düşünülmüştür. Bu nedenle Osmanlı kamuoyu Tanzimat’tan itibaren, kalkınmak için fertlerin, bilim, sanat ve eğitime yönlendirilmeleri gerektiğine inanmaktaydı.²⁷²

İmparatorluktaki yeni nesilleri pratik ve pozitif bilgilerle donatmak, modernleşme sürecinde eğitimin yeniden yapılandırılmasındaki hedeflerden biriydi. Bu bağlamda eğitimdeki reformlar, Osmanlıdaki batılılaşma hareketlerinin ayrılmaz bir parçasıydı ve modern ilköğretim okullarının yaygınlık kazanması sadece sosyo - ekonomik gelişme ile gerçekleştirilebilirdi.²⁷³

II. Mahmut’un İstanbul’daki çocukların okula devam etmelerini zorunlu hale getiren 1824 yılında yayınladığı fermanın ardından itibaren halkın eğitime yönelik ilgisinin artırılması hedef haline gelmiştir. Tanzimat döneminin sonlarına doğru Maarif Nezareti bürokratlarının, sağlam bir kamu eğitimi sisteminin oluşturulmasının halkın desteğiyle sağlanabileceğine kanaat getirdiklerini aşağıda göreceğiz.

²⁷² Münif, “Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyân”, **Mecmua-i Fünûn**, Sayı 5, İstanbul, 1279, ss. 176 - 185. Tanzimat’tan sonra kurulan modern okullarda verilen eğitimin karakteri konusunda bkz. Benjamin Carr Fortna, “Islamic Morality in Late Otoman ‘Secular’ Schools”, **International Journal of Middle East Studies**, Nu. 32, 2000, ss. 369 - 393, ve Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, İstanbul, 2002.

²⁷³ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, 1992, s. 370.

Hükümetin eğitimle ilgili işleri henüz müdürlük düzeyinde ele aldığı bir sırada, 1846 yılında Mekatib-i Umumiye Nezareti kurulup Nakibüleşraf Esad Efendi Mekatib-i Umumiye Nazırı ve Kemal Efendi muavin olarak atandığında, kendilerinin memuriyetlerinin ne tür bir görevden ibaret olduğu keyfiyetinin halka ilânında maslahat görülmüştü. Bundan maksat, “*fazilet-i ulûm ve marifet ve reziliyet-i nadani ve cehalet keyfiyetlerini*” her şeyden önce “*tabirat-ı hakimane ve münasibe ile mesami’-i nasa*” yerleştirmekti. Eğitim işlerine bakacak bir müdürlük ihdas edildiğini halka bildirmek için Takvim-i Vekayi Gazetesine verilecek ilânı “*hüsniyat-ı ulûm ve marifet ve kubhiyat-ı nadani ve cehalet keyfiyetlerini*” halkın dimağına yerleştirmek için bir fırsat olarak kullanmak istiyorlardı.²⁷⁴

Aradan yaklaşık on yıl geçtikten sonra, eğitime bakanlık düzeyinde eğilmenin gerekliliği anlaşıldığında kurulacak olan Maarif Nezareti’nin hazırlıkları yürütülürken 1857 yılında Meclis-i Maarif’te toplanan komisyonun yazdığı mazbatada, dönemin eğitim bürokratları eğitimden bekleediklerini şu şekilde ifade ediyorlardı.

“*Azade-i külfet-i tarif ve beyan olduğu üzere nev-i insan medeni’ül-tab olarak yekdiğere kendi emekleri hasılatını mubayaa ile taayyüş eylemeleri emr-i tabii olup el emeğiyle geçinenler hiref ve sanayie muhtaç oldukları gibi kuvve-i fikriyesini imal ile hizmet edenler dahi maarif-i âliye tahsiline muhtaç olmalarıyla ve sınıf-ı tebaanın saadet halleri edeb ve terbiye tahsiline mevkuf bulunmasıyla amme-i halkın mekatibe ihtiyaçları emr-i zaruriyeden olup fakat ashab-ı ziraatten ibaret olan kura ahalisine şehirler ahalisinin ihtiyacatı daha ziyade olduğundan bu iki sınıfın derece-i tahsil ve terbiyeleri mütefavit olduğu misullu şehirler dahi ----- üzere olmayıp avamına nispetle bir sülük-i mahsus olan havas bir derece daha ziyade malumata muhtaç olmaktan naşi terbiye-i umumiye için yapılan mekatib-i umumiyenin üç derecesi olup ve bunların hiç birisi bir tarık mahsusa mahrec olmayıp eğerçi mekatib-i hassaya alınacak şakirdan bu mekteplerin taraf-ı hükümetden tahsis ve tayin buyrulacak sınıfından intihap olunacak ise de işbu mekatib-i umumiyenin maksad-ı asli herkes kendi emeğiyle mesud’ül-hal olarak dirayet ve sadakat ve tabiiyetini tevşik ve tekid ederek geçinmek mülahazası olduğu halde saltanat-ı seniye kendi usul-ü idaresine mügayir hareketi tecviz etmediği gibi sınıf tebasının din ve mezheplerine halel*

²⁷⁴ BOA., İ. DH. 6903, 7 Muharrem 1263 / 26 Aralık 1846, BOA., İ. DH. 6903, 15 Muharrem 1263 / 3 Ocak 1847.

getirecek halatın vukuunu dahi istemediğinden maksad-ı âlisi herkes kendi din ve mezhebinde edib ve terbiyeli adem olmasından ibaret olarak bu babda eltaf-ı aliyyesinin umum teb'a hakkında ale's-seviyye icrası mültezem bulunduğu mebni işbu mekatib-i umumiyye nezaret etmek üzere bir meclis-i muhtelit teşkiline karar verip ancak bu babda din ve mezahibe aid olan hususatda sınıfının rüesa-yı ruhaniyesi dahi mesul olacaklarından meclis-i muhtelitin vezaiifi bervech-i ati beyan olunur".²⁷⁵

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı gibi, imparatorluktaki bütün okulları ilk defa tek bir merkezi örgüt altında birleştiren Maârif-i Umumiye Nezâreti'nin kurulmasının amacı, toplumsal hak ve özgürlüklerin gereği olarak bütün unsurların eğitim hakkından yararlanması ve toplumsal konsensüs ortamının korunmasıydı. Bu ortak hedef, padişah iradesiyle belirlenmiş ve yeni Maarif Nazırı'nın görevlerini beyan eden ilmühaberde "*terbiye-i umumiye için derecat-ı müteneviada olarak memâlik-i mahrûse-i hazret-i şahanede her bir sınıfın tederrüs ve taallümleri için bulunacak kâffe-i mekâtibin nizâmât ve usûlüne nezâret etmek*" olarak ifade edilmişti.²⁷⁶

1858 yılında Maârif-i Umumiye Nazırı vekili tarafından Meclis-i Vâlâ'ya gönderilen tezkerede; İstanbul ve İstanbul'a bağlı üç kadılıktaki (Eyüp, Galata, Üsküdar) çocukların boş gezdirilmeyerek sıbyan ve rüştiye mekteplerine devam ettirilmeleri, sanat öğrenmek arzusunda olup esnaf olmak isteyenlerin bile imkân nispetinde biraz okuma - yazma öğrenerek "*izale-i cehl eyledikten*" sonra istedikleri kâr ve sanata girmeleri arzu edilirken bazı çocuklar her nasılsa velileri tarafından okullara gönderilmeyerek sokaklarda ve şurada burada serseri gezip vakit geçirmekte olduklarından şikayet ediliyordu. Okula verilmeyen bu çocukların mektebe devam ettirilmesi konusunda hükümet tarafından mahalle imamları ve muhtarlarına gerekli tembihlerin yapılması isteniyordu. Konu, Meclis-i Vâlâ'da görüşüldüğünde, muvafık-ı hal ve maslahat görülerek mahalle imamlarının gerekli tembihleri yapmaları için Zaptiye Müşiri'ne emir verilmişti.²⁷⁷

²⁷⁵ BOA., İ. DH. 24663, 17 Receb 1273 / 13 Mart 1857.

²⁷⁶ BOA., İ. MEC. MAH. 1204, 20 Şaban 1273 / 15 Nisan 1857.

²⁷⁷ BOA., A. MKT. NZD. 272 / 64, 19 Cemaziyülevvel 1275 / 25 Aralık 1858.

Aynı yıl, İzmir’de bulunan çocukların da “*hissemend-i hüner ve maarif olmaları emniye-i hayriyesiyle*” bir rüştiye mektebi açılmıştı.²⁷⁸

Maârif-i Umumiye Nezareti, 1861 yılında Meclis-i Vâlâ’ya, Arnavutluk, Yanya, Üsküp, Bosna ve Hersek taraflarında bazı kasabaların ahalisinin “*zarurat-ı diniyelerini kat’a bilmediklerinden ve şimdiye kadar bir takım yerlerinde bed-i besmele olmadığından*” buralarda rüştiye mektebi inşasından önce lüzumu olan yerlerde sıbyan mektepleri açılmasının daha önemli olduğunu bildirmişti. Bu işaret üzerine Meclis-i Vâlâ, söz konusu bölgede bulunan Mat ve Eşbat ve İpek ve Gora ve Yakova kasabalarında ikişer sıbyan mektebi açılması ve Debre-i Zir kazasında bulunan beş köyde açılması kararlaştırılıp henüz açılmamış olan beş adet sıbyan mektebinin dahi açılmasına karar vermişti. Maarif-i Umumiye muavini Vehbi Efendi, söz konusu okulları açmak, gerekli cüz ve risaleleri bu okullara dağıtmak ve aylık yüzer kuruş maaşla birer hoca tayin etmek göreviyle bölgeye gönderilmişti.²⁷⁹

1862 yılında Sultanahmet’te açılan Kız Rüştiye Mektebi’ne dâir 24 Haziran 1862 tarihli Takvim-i Vekayi Gazetesinde yayınlanan ilânda da kamu eğitimi, memleketin imarının en sağlam temeli olarak sunuluyordu:

“Umran-ı memleketin esâs-ı kavisi olan terbiye-i umûmiyeye muktezî görünen vesâil-i icâbiyenin istihsâline her ne derece sarf-ı nakdîne-i himmet buyurulmuş olsa sermâye-i ma’ûriyet ol mikdâr zîver-i bâzâr-ı iştihar olacağı cilve-nümâ-yı âyine-i bedâhetdir. Bu emr-i hayriye sezâ-vâr buyurulmakda olan lutf u ihsân-ı âlî-i cenâb-ı pâdişâhî âsâr-ı celîlesiyle Dersaâdet ve bilâd-ı selâseden başka memâlik-i mahrûsa-ı hazret-i mülûkânenin ekser mahallerinde küşâd buyurulagelen mekâtib-i rüşdiyede etfâl-i mevcûdenin tahsîl-i dest-mâye-i ma’lûmât-ı kâfiye eylemelerine dikkat olunduğuna mebnî bunun ahkâm-ı hayriyesinden yani izale-i cehl-i tebe’a kaziye-i matlûbesinden müntec olacak sa’âdet-hâl-i ahâli mûcib-i mesrûriyet-i sunûf-i esâfil ve e’âlî olmakdadır”.²⁸⁰

1862 yılında Yanya Vilayeti dahilindeki Berat Sancağı’na bağlı Iskarapar Kazası ahali tarafından gönderilen yazıda, kazalarında hiç sıbyan mektebi olmadığı için ahali tarafından bir mektep inşası kararlaştırıldığını, fakat okulun öğretmenine

²⁷⁸ BOA., A. MKT. MHM. 134 / 75, 28 Zilkade 1274 / 10 Temmuz 1858.

²⁷⁹ BOA., A. MKT. MVL. 129 / 95, 22 Muharrem 1278 / 30 Temmuz 1861.

²⁸⁰ Takvim-i Vekayi, 649 Def’a, 26 Zilhicce 1278 / 24 Haziran 1862.

maaş vermeye ahalinin gücü yetmediği için hocanın aylık 300 kuruşluk maaşının hükümet tarafından ödenmesi isteniyordu.

1862 yılında, Yanya Valisi Akif Paşa, Maliye ve Maarif-i Umumiye Nezareti'ne hitaben Sadaret'ten kaleme alınan yazıda; söz konusu kazada şimdiye kadar *“talim-i kur'an-ı mübin ve tedris-i mesail-i din edecek hoca ve mekteb olmadığı cihetle kamilen ahali vadi-i cehaletde kalmış olduklarından”* saltanat-ı seniyece fünûn ve maarifin yaygınlaşmasıyla kamu eğitiminin olgunlaşması için yapılan sürekli çalışmalara ek olarak söz konusu ahali çocuklarının dahi *“hal-i nadan ve cehaletten”* kurtarılması için orada da bir mektep yapılmasının uygun olacağı ve bu mektep için istenilen hoca maaşının hazine tarafından ödenmesinin kendilerinden esirgenmemesine karar verildiği belirtiliyordu.²⁸¹

Müfettişler, Temmuz 1862'de ahalinin durumunu teftiş etmek için Hanya Sancağı'na bağlı kazalara gittiklerinde, 2.000'i aşkın Müslüman ahali bulunan Selene Kazası'nda çoğu da zengin oldukları halde yalnız dört köyde dört adet okul olduğunu görmüşlerdi. Bu okullar da harap durumda olduğundan boş gibi duruyorlardı. Hiç okulu olmayan diğer köylerin çocuklarının *“tahsil-i ilimden bütün bütün mahrum ve cahil kalmış olduklarından ve asr-ı maarifhasr-ı hazreti padişahide sınıf-ı teba-i saltanat-ı seniye evladlarının tahsil-i ilim ve hünere izale-i cehl eylemeleri matlub ve mültezem-i ali bulunduğundan bunların çocuklarını okutup yazdırarak cehlden kurtarmak için”* halihazırda mevcut olup tamire muhtaç olan söz konusu dört okulun hemen tamir edilmesi ve hiç okulu olmayan köyler için de yeniden sekiz adet okul yapılması konusunda Müslüman ahalinin önde gelenlerini teşvik etmişlerdi. Okulların inşaat masraflarına kaynak olmak üzere gerekli iane toplanmış, söz konusu yeni okulların inşaatlarına başlanmıştı. Girit Valisi İsmail Paşa'ya yazılan yazıda da, harap durumdaki mekteplerin tamir edilmesi ve halktan iane toplanarak yeniden sekiz adet okul daha yapılarak ahalinin çocuklarının *“tahsil-i ilim ve hünere teşvik”* edilmesi işini sıkı bir şekilde takip etmesi isteniyordu.²⁸²

1863 yılında Sadaret'ten yazılan bir belgede, İşkodra'nın dağlık bölgelerinde Gerece, Kastrat ve Poka nahiyelerinde yaşayan müslüman ahalinin *“okuyup yazmak bilmez ve talim-i din için diğer mahale gitmez oldukları”* için beraber yaşadıkları

²⁸¹ BOA., A. MKT. MVL. 142 / 80, 1 Ramazan 1278 / 12 Mart 1862.

²⁸² BOA., A. MKT. MHM. 244 / 43, 26 Rebiyyülevvel 1279 / 21 Eylül 1862.

Katolik halkın ruhanilerinden işittikleri şeylerin bunları Hıristiyanlaştıracağından korkulduğu ifade ediliyordu. Bu tehlikeye karşı devletin aldığı önlem, söz konusu nahiyelere gerekli mescit ve okulların yapılmasıydı. Buradaki İslâm unsurunun dinlerini sahih olarak öğrenebilmeleri için gerekli cami ve mektep hocaları gönderilerek mektep ve mescitlerin açılmasıyla halkın Hıristiyanlaşmasının önüne geçileceği öngörülüyordu.²⁸³

Bu kritik durumdan dolayı bölgede inşasına acilen gerek duyulan mescit ve mekteplerin sayısı ile bunların söz konusu ahalinin meskun olduğu yerlerin hangi taraflarına yapılması ve bina masraflarının ayrıntıları konusunda İşkodra mutasarrıfından bilgi istenmişti. Uzun süreden beri bu havalide bulunup bölgeyi iyi tanıyan Ferik Osman Paşa ve yakın zamanda İşkodra'ya gidecek olan üçüncü Orduyu Hümayûn Müşiri Kaymakam Abdi Paşa'nın İşkodra mutasarrıfıyla bir araya gelerek kendi aralarında durumu ayrıntılı bir şekilde görüşerek bu konuda alınması gereken tedbirleri bildirmeleri istenmişti.

İşkodra dağlarında oturan müslüman tebaanın “*ezcehl ve nadani seyiesiyle ilerlemekte bulunan muamelat ve hareket-ı nameşruanın men'i hakkında*” 9 Temmuz 1863 tarihinde İşkodra Mutasarrıfına bir irade gönderilerek gereken mescit ve mekteplerin inşasıyla imam ve hocaların tayini gibi “*esbab-ı islahiyenin*” icra edilmesi isteniyordu.²⁸⁴

Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nin 11 Ocak 1864 (1 Şaban 1280) tarihli nüshasından öğrendiğimize göre; Müslüman halkın cehaletini önlemek için Bâb-ı Âli tarafından gönderilen irade üzerine İşkodra'nın kuzeyinde 22 okul, 18 cami ve 5 mescit inşa edilmiş, bu okulların ve camilerin dersleri ile imamlıklarının icra etmek üzere 250'şer kuruluş maaşla hocalar seçilmişti.²⁸⁵

Maarif Nezareti yetkilileri, tüm medeni ülkelerde olduğu gibi, fûnûn ve maarifin ilerlemesiyle kamu eğitiminin tanzim edilmesinin, genel okullara (mekatib-i umumiyeye) bağlı olduğunu düşünüyorlardı. Farklı unsurlardan meydana gelen imparatorlukta, önce her cemaatin çocuklarının kendi sıbyan mekteplerinde, ana

²⁸³ BOA., A. MKT. MHM. 269 / 5, 15 Muharrem 1280 / 2 Temmuz 1863.

²⁸⁴ BOA., A. MKT. MHM. 274 / 79, 23 Safer 1280 / 9 Ağustos 1863.

²⁸⁵ Necdet Hayta, Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278 / 1862 - 1286 / 1869), Ankara, 2002, s. 227.

dillerini okumayı yazmayı, din ve mezheplerini öğrenmeleri kuraldı. “*Mucib-i medeniyet ve ma'müriyet bulunan fünûn*”u kazandırmak amacıyla kurulan rüştiyeler mekteplerinde ise karma bir eğitim planlanmıştı. Burada öğrenilmesi gereken ulûm ve fünûnu tahsil ettikten sonra öğrencilerin tercih edecekleri sanata girmeleri veya yüksek okullara alınmaları öngörülüyordu. Bunun hakkıyla yapılması için de “*fünûn ve maarifin anbean teksir ve intişarıyla bilcümle bendegan ve tebaa-i saltanat-ı seniyeinin bu niam-ı celileden hissemend ve müstefid olmaları nezd-i ali-i hazret-i şehriyaride matlub ve mültezim olduğundan bu kaziye-i matlubenin hüsn-ü husulü*”ne çalışılacaktı.²⁸⁶

1863 yılında Hayrullah Efendi, Maarif Nezareti'ne gönderdiği yazıda, usul-ü mekatib ile her türlü klasik kitapları Osmanlı ülkesinde de istifade edilecek şekilde tercüme ve tertip etmek istediğini söylüyordu. İstanbul'da en önemli sanatların dahi imal şekli ve kolaylaştırılmasını araştırmak üzere gereken yerlerin teftişi için kendisine izin verilmesini istiyordu.²⁸⁷

1863 yılında Balkanlardaki okulları teftiş edip ihtiyaçlarını gidermekle görevli müfettişler, İstanbul'dan beraberlerinde getirdikleri 8.000 cilt kitap, risale ve cüzlerden birazını Drama ve Siroz'da dağıtmışlardı. Fakat Selanik'e gittiklerinde, kitap almağa rağbet eden kimseyi bulamamışlardı. Manastır'a gidip okulları teftiş ettiklerinde sıbyan mekteplerinde 2.000 civarında rüştiye mektebinde de 80 öğrenci bulmuşlar ve burada da 2.000 cilt kitap dağıtmışlardı.

Türkçe'nin kaybolmak derecesine geldiği ve ahali çocuklarının tamamen Rum lisanı üzere okutturulduğu Arnavutluk'a vardıklarında, üzüldükleri bu durumun tamamen defedilmesi için yöredeki İslâm çocuklarına mümkün miktar cüz gönderilmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Pirlepe'ye gönderilen Kaymakam Ali Bey'e 300 adet kitap verip iş için merkeze davet edilen kaza müdürlerine dağıtmasını istemişlerdi. Kaza müdürleri de bunları kendi kazalarındaki çocuklara dağıtacaklardı. Balkanlar'daki Müslüman ahalinin çocuklarına vermek için birkaç bin cüz

²⁸⁶ BOA., İ. MEC. MAH. 1204, 24 Rebiyülahir 1280 / 8 Ekim 1863.

²⁸⁷ BOA., A. MKT. MHM. 266 / 100, 6 Muharrem 1280 / 23 Haziran 1863, BOA., A. MKT. MHM. 267 / 4, 6 Muharrem 1280 / 23 Haziran 1863.

gerektiğini düşünen Maarif Nezaret müfettişleri, Yanya’da litografya tezgâhında birkaç bin cüz tab ettirilmesine karar vermişlerdi.²⁸⁸

1866 yılında Edirne Vilayetinden gönderilen yazının ekindeki mazbatada, Filibe Sancağı’na bağlı Tatarpazarı Kasabası’nda bir adet rüştiye mektebi inşasına ruhsat verilmesine dair istenen izin talebine verilen cevabın gecikmesinin, “*terbiye-i efsal-i memalik ile izale-i cehl-i tebanın mevki-i husulü bulunan mekatibin teksirini*” tehir ettiği gerekçesiyle ahalinden bu konuda şikayetler geldiği yazılıyordu.²⁸⁹

15 Ocak 1868’de Maarif-i Umumiye Nezareti’nden Meclis-i Vâlâ’ya havale edilen tezkerede, rüştiye mekteplerinin istenen şekilde ıslah edilebilmesinin; ders programının genişletilmesi, öğretim süresinin uzatılması ve bu kuruma öğrenci hazırlayan sıbyan mekteplerinin intizam altına alınmasına bağlı olduğu ifade ediliyordu. Bu nedenle rüştiye mekteplerine ilişkin yakında yapılacak yeni düzenlemelere zemin hazırlamak amacıyla ilk önce İstanbul’un uygun yerlerinden başlanarak sıbyan mekteplerinin düzeltilmesi öneriliyordu.²⁹⁰

Sıbyan mekteplerinde bulunan çocukların “*zaruriyat-ı diniye ve ahlâk ve Arapça*”ya dair dersler talim edeceği, rüştiye mekteplerine devam eden öğrencilerin ise “*zaruriyat-ı diniyesinden fazla fûnûn-u müteadide*” öğreneceği için bunların hemcinsleri arasında “*bir imtiyaz-ı mahsus ve fevaid-i külliye*” ile diğerlerinden ayrılarak seçkin hale gelecekleri öngörülüyordu.²⁹¹

Bazı yerlerde ahali Fransızca öğretildiği için çocuklarını yabancıların açtığı okullara göndermişlerdi. Özellikle misyonerlerin yoğun faaliyet yaptıkları Suriye, Beyrut gibi Arap vilayetleri ile ticaret nedeniyle hayli yabancı nüfus barındıran İzmir gibi çok sayıda yabancı okulların bulunduğu liman kentlerindeki rüştiye mekteplerinin ders programına Fransızca dersleri eklenerek müslüman öğrencilerin misyonerlerin ve yabancıların okullarına gitmelerinin önüne geçilmek isteniyordu. Örneğin, Suriye Valiliği, misyonerlerin yoğun şekilde faaliyet gösterdiği Kudüs-u Şerif’teki rüştiye mektebinde Fransızca okutturulmak üzere bir öğretmen görevlendirilmesinin “*muhassanat-ı kesireyi mucib*” olacağını düşünerek Yusuf Efendi’yi aylık 600 ile 1.000 kuruş arasında değişen bir maaşla söz konusu okulda

²⁸⁸ BOA., A. MKT. MHM. 268 / 45, 1 Muharrem 1280 / 18 Haziran 1863.

²⁸⁹ BOA., A. MKT. MHM. 358 / 69, 1 Safer 1283 / 15 Haziran 1866, Lef 4.

²⁹⁰ BOA., İ. MVL, 26278, 20 Ramazan 1284 / 15 Ocak 1868.

²⁹¹ BOA., İ. MVL, 26278, 20 Ramazan 1284 / 15 Ocak 1868.

Fransızca öğretmek üzere atamıştı. Aynı şekilde İzmir ve Beyrut gibi bazı yerlerde rüştiye mektebi öğrencilerine “*ehemm-i ihtiyacat-ı asriyeden*” sayılan Fransızca’nın öğretilmesine karar verilmişti.²⁹²

Yenipazar Sancağına bağlı Taşlıca Kasabası’nda bulunan beş adet sıbyan mektebinde geçimlerini sağlayacak kadar maaş verilemeyen hocalar okula devama dikkat etmediklerinden okullar harap olmaya yüz tutmuştu. Bu durumun söz konusu okulların tamamen kapanmasıyla sonuçlanmaması ve “*emr-i muhim-i maarifin intişarı esbabının istikmali levazım umurdan görüldüğü*” için bu okulların ıslah edilmesine çaba harcanmıştı.²⁹³

1868 yılında hazırlıkları yürütülen Maârif-i Umumiye Nizâm-nâmesi’nde yer alacak maddeler görüşülürken bürokratlar, eğitimdeki beklentilerini şu şekilde ifade ediyorlardı:

“Tarif ve beyandan azade olduğu üzere umran-ı alemin menba-ı esasisi fünûn ve maarif olup an be-an semt-i kemâle mâil olan nev-i insanın medeniyetce müstaid olduğu terakkiyatı istihsal edebilmesi ve hiref u sanayi’e müteallik ihtira’at ve tesisat-ı nafiayı meydana getirmesi ulûm ve maarife mevkuftur.

Çünkü ulûm ve maarif hiref ve sanayi’in ibdâna ve hiref ve sanayi’ dahi cemiyet-i beşeriyece ihtiyacat-ı zaruriyeyi teshil edecek bunca vesait ve asar-ı nafianın ihtira’ına medar ve delil olduğundan daire-i medeniyete dahil olan milel ü akvamın hazâin-i servet-i aleminden hissedar olmaları terbiyet-i insaniyenin esbab-ı mükemmellesini istihsal etmelerinden neşet eylediği bedihiyyü’s-sübut olan halattandır.

İşte bu kaide-i bahira faidenin hakiki mütalaa ve müvazene olundukça ve sunıf-ı tebaanın meratib-i istidadı müşahede kılındıkça memalik-i devlet-i aliyede fünûn ve maarifin intişarıyla terbiyet-i ammenin merkez-i kemale isalinde olan ehemmiyet bedaheten sabit olur.”

Maarif Nezareti’nin bünyesinde çalışan bürokratlar, eğitimin gelişmesini engelleyici şeylere rağmen, “**milel ve tebaanın mükemmel saadet ve medeniyeti olan böyle bir emr-i hayrın hayyiz-i husule vusulü**”nde söz konusu eksikliklerin karşısında durup vakit kaybetmenin uygun olmayacağını belirtiyor ve eğitim gibi “*bir emr-i azimin esası takdir-i ticariyeye müstenid olur ise faaliyeti ol mertebe*

²⁹² BOA, İ. DH. 42205, 25 Rebiyülahir 286 / 4 Ağustos 1869.

²⁹³ BOA., DH. MKT. 1310 / 7, 29 Cemaziyülahir 1286 / 6 Ekim 1869, Lef 2.

iktisab-ı seyr ve suhulet eyleyeceği” varsayılarak 1869 tarihli Maarif Nizamnamesi’ni eğitimin yaygınlaştırılması için bir kılavuz olarak değerlendiriyorlardı. Bu kılavuzdaki uygun maddelerden başlayarak icraata girişmenin yerinde olacağını düşünüyorlardı. Böylece halk, devletin bu işteki amacını anlayıp icraatların neticelerini takdir ettikçe uygulamada zorluk çekilmeyeceğini hesaplıyorlardı. Ayrıca bu yolla ahaliye eğitim giderleri için yüklenen ianelerin ödenmesinde zorluk çekilmeyeceğini öngörüyorlardı. Bir taraftan yapılacak Darülmualiminlerden hocalar yetiştirilip bir taraftan da gerekli kitaplar tercüme ettirildikçe eğitimin yaygınlaşacağını düşünüyorlardı.²⁹⁴

1872 yılına geldiğinde, Maarif Nezareti yetkilileri asıl amaçlarının cehalet karanlığını bitirerek maarif nurunun yayılması maddesi olduğu²⁹⁵ ve bu amaç için şimdiye kadar bir çok düzenleme yapıp hayli masrafa girildiği halde çoğu yerde ve özellikle taşrada çocukların cehalet karanlığı içinde kaldıkları, bir dereceye kadar okuyanların da okudukları ibarenin anlamını bilemediklerinden yakınıyorlardı. Diğer milletlerin çocukları öğrenilmesi gerekli ulûm ve fûnûn noktasında epey ilerlemişken Müslüman çocuklarının eğitim düzeyinin “*bais-i teessüf ve teessür olacak*” bir halde bulunmasından şikayet ediyorlardı.

Maarif Nezareti yetkililerinin bu sırada, sıbyan mekteplerindeki eğitimden beklentileri, çocukların başlangıçta amme cüzünü okuyabilmeleri, meramlarını anlatabilecek kadar Türkçe ve günlük hayatta ihtiyaçlarını karşılayacak kadar matematik öğrenmelerinden ibaretti. Bunun için mescit bulunmayan köylerde çocukların başka bir yer sağlanarak eğitilmeleri ve gereken yerlere İstanbul’dan öğretmenler gönderilerek herkesin eğitimden nasibini almasını istediklerini söylüyorlardı. Bu esasa dayanarak Maarif Nezaretince yeniden bir nizamname layıhası kaleme alınarak tetkik için Şura-yı Devlete gönderildiğini belirtiyorlardı.²⁹⁶

Tahsilin başlangıcı olan sıbyan mekteplerinin çoğalmasıyla ahalinin çocuklarının maarif nimetinden faydalanmaları, ulûm ve fûnûnun memleketin her tarafına yaygınlaştırılmasının boyunlarının borcu olduğunu söyleyen yetkililer, bunun da devlet memurlarının çaba ve teşvikleriyle “*ashab-ı hamiyet ve muhibb-i*

²⁹⁴ BOA., İ. MEC. MAH. 1541, 29 Safer 1286 / 10 Haziran 1869.

²⁹⁵ “asıl maksad izale-i zalam-ı cehl ve nadani ile intişar-ı envar-ı maarif maddesi olduğu” BOA., İ. ŞD. 205 / 45, 7 Cemaziyülevvel 1289 / 13 Temmuz 1872.

²⁹⁶ BOA., İ. ŞD. 205 / 45, 15 Cemaziyülevvel 1289 / 21 Temmuz 1872.

maarif olanların say ve gayreti ve belki umum ahalinin muaveneti ile hasıl olacağı”nı düşünüyorlardı. 1872 yılının hasat mevsimi geçmeden yani çiftçiler mahsullerini elden çıkarıp harcamadan, kaza reisi, hamiyet sahipleri, eşraf, ve ahali arasında güvenilir olanlardan birkaç kişinin sıbyan mektebi bulunmayan nahiyelere ve köylere gönderilerek ahalinin hal ve iktidarlarına göre her biri verdikleri öşrün münasip miktar zahire ambar gibi bir yerde depolanarak daha sonra köylünün söz anları, muhtar ve ihtiyarları marifetleriyle uygun zamanda satılarak elde edilen meblağın sıbyan mekteplerinin tamir ve diğer masraflarıyla hocaların yıllık maaşlarına harcanması tasarlanıyordu. Çoğu kazada misafir odası, metruk imam ve müezzin odaları, mescit harabesi, eski vali konağı ve han gibi yerler bulunduğundan bu tür yerlerin küçük bir tamirle sıbyan okul haline getirilmesi düşünülüyordu. Bu tür hiç bir yer bulunamayan köylerde ise uygun şekilde ve az masrafla birer sıbyan mektebinin süratle inşasını gündeme getiriyorlardı. Köyün hocalığıyla beraber imam ve hatipliğini de ifa etmek üzere ilmihal, bir miktar rakam bilir ve Türkçe okur hocaların maaşı köylerin büyüklüğüne göre üç sınıfa ayrılmıştı. Mahallerince tedariki mümkün olmayan cüz ve risalelerin bedava olarak hükümetçe İstanbul’dan gönderilmek üzere durumun seri bir şekilde maarif dairesine bildirilmesi isteniyordu. Bu teşebbüsün Ağustos’tan sonraya kalması halinde köylüden alacak gelir kalmayacağı için bunun bir faydasının olmayacağı düşünülerek hasat mevsimi geçmeden bir an önce işe girişilmesinin gereği üzerinde duruluyordu. *“Böyle bir emr-i mühim ve müstacilin mucib ve bu hal hiç ihmal ve ağmaz götürmez olan neşr-i maarif”*in ertelenmesinin caiz olmayacağı için bu yolda en küçük bir ihmal ve gevşeklik gösterilmeyerek mümkün olan en hızlı şekilde icraata başlanması isteniyordu.²⁹⁷

Önce Babıâli’ye oradan da Meclis-i Maarif’e gönderilen tezkerede; İşkodra Kazası’na bağlı köylerde ahali teşvik edilerek yapılmış olan okula 208’er kuruluş maaşlarla Yusuf ve Ali Efendilerin öğretmen olarak atanması hakkında yazılan yazıya nezaretten yazılan cevapta, bu tür sıbyan mekteplerinin maaşlarıyla masrafları cemaatleri tarafından verilmesinin Maarif Nizamnamesi gereği olduğu söylenmişti.

Fakat daha sonra o havali ve özellikle İşkodra’nın dağlık bölgesi ahalisinin *“gözlerini kapatıp kendilerini tefrik-i hayr ve şere muktendir etmemekte okuyup*

²⁹⁷ BOA., MF. İBT. 1 / 61, 10 Rebiyülahir 1289 / 17 Haziran 1872.

yazmak meayibden olduğu itikadında bulundurmakta olduğundan” şimdi bunun kabul edilmemesi halinde meydana getirilmiş olan hayırlı neticenin tamamen kaybolmasına ve memleketin daha epey süre *“ilim ve maarıften ziyadar olamamasını mucib olacağı”* ve söz konusu vilayetin gerek çoğu yerlerine bu ana kadar tayin olunan ve gerek bundan sonra atanacak olan hocaların görevinin hem ahalinin çocuklarını okutmak hem de vaaz, nasihat ve imamlık gibi hizmetleri ifa etmekten ibaret bulunduğuna binaen oraların *“menba-ı hayat-ı maneviyesi olan maarif ve medeniyetin tezyid ve tahkimi”* ve ahalinin *“intişar-ı maarif”* yolunda aylık harcadıkları 10.000 kuruş masraf üzerine 5.000 kuruş daha ilave edilmişti.

Söz konusu vilayetten daha önce vaki olan işara cevap yazılmış nizam gereği bu tür sıbyan mektepleri masraflarıyla hocaları maaşının cemaatleri tarafından verilmesi hakkında 16 Eylül 1871 tarihinde sadaretden gönderilen cevabın nizamname hükmünün haleldar edilmekten kurtarılmasına dayandığı ifade ediliyordu. Bununla beraber söz konusu havali ahalisinin *“tahsil-i ulûm ve maarıfe ihtiyaçları”* diğer yerlerin ahalisinden birkaç kat ziyade olduğu göz önünde bulundurulduğunda ve bu uğurda ne kadar masraf yapılırsa yerinde olacağının padişah nezdinde dahi uygun olduğu düşünülüşünden söz konusu vilayetin eskiden beri maarif tahsisatı olan 10.000 kuruş üzerine hazine müsait olduğu takdirde vilayet tahsisatından 5.000 kuruş daha ilave edilmesine karar verilmişti. Fakat hem hazinenin yükünü hafifletmek ve hem de daha fazla okul açılmasıyla söz konusu havalinin her tarafı *“envar-ı maarıfle tenvir edilmek”* ve yavaş yavaş ahalinin de nizamname hükmüne alıştırılması için mektep hocalarına verilmesi gereken maaşın mümkün olan yerlerde bir miktarının ahali tarafından verilip eksik kalan meblağın söz konusu 5.000 kuruştan verilmesine karar verilmişti.²⁹⁸

Yanya vilayetinin bazı kazalarında sakin Labtuska kabilelerinin *“ahlâk ve evsaf-ı islâmiyeden yalnız isimleri kalmış ve cümlesi nüfus ve mamuriyet cihetiyle teesüf olunacak derecede tedenniye yüz tutup bu da ahalinin ulûm ve maarıfden bibehre (nasipsiz)”* olmalarından kaynaklandığı varsayılıyordu.

Gerçi vilayet dahilinde bazı yerlerde daha önce mektepler yapılmış ve vilayet merkezinde bir ıslahhane açılmışsa da bu mekteplerin sayısının yeterli olmadığı düşünülüyordu. Söz konusu ahalinin *“düçar oldukları cehl ve nadaniden*

²⁹⁸ BOA., MF. İBT. 1 / 53, 29 Muharrem 1289 / 8 Nisan 1872.

kurtarılmalarına sebep-i müstakil” mevcut sıbyan mekteplerinin ıslahı edilerek gerçek ihtiyacı karşılayacak derecede okul açılmasıydı.

Fakat bu okulların açılmasının hayli zaman alacağı düşünülerek ahaliye hemen “zaruriyat-ı diniyelerini” bilecek ve gündelik hayatlarında şahsi işlerini görece kadar okuma - yazmayla beraber kendilerine bir miktar da sanat öğretilmesi ön plana alınmıştı.²⁹⁹

Tanzimat döneminin sonlarına yaklaşıldığı bir sırada, Manastır Vilayetinden gönderilen yazıda; şimdiye kadar açılan sıbyan mekteplerinin faydaları ve hayırları görülmekte ise de mevcut mekteplerin gerçek ihtiyaca yeterli olmadığından Debre-i Bâlâ Sancağı ile civarında bulunan Garburde Nahiyesi’nde 10, Debre-i Zir ve Mat Kazalarında 16 ve İlbasan Kazası’na bağlı Çerminke Nahiyesi’nde dört köyde 4 olmak üzere toplam 30 adet yeni sıbyan mektebi açılmıştı.

Maarif Nizamnamesi’nin hükmüne göre; sıbyan mektepleri öğretmenlerinin maaşları ile masraflarının kurucuları tarafından veya cemaat tarafından verilmesi gerekirken yukarıda adları geçen civarlarda “*neşr-i ve tamim maarif kaziyeye-i mutenası derece-i vücubda olduğuna*” ve bölgenin mevcut durumu ve konumu göz önüne alınarak söz konusu okulların hemen açılması için öğretmenlerin maaşlarının devlet hazinesinden verilmesine karar verilmişti.³⁰⁰

1856 yılında ilân edilen Islahat Fermanı’yla imparatorluğun gayrimüslim unsurlarına tanınan hakların, müslüman unsurda bir travma yarattığını biliyoruz. Kültürün tehdit altında olduğu ve yaşam tarzının silinip gittiği endişesini taşıyan Osmanlı kamuoyu, Islahat Fermanı’nda verilen haklara dayanarak okullaşma faaliyetlerini artıran gayrimüslimlerin ve misyonerlerin baskısını hissetmişlerdir. Bir şekilde bu faaliyetlere karşı koymak isteyen Osmanlıların bu konuya getirdiği çözüm, bu okulların karşısında müslüman unsura hizmet edecek modern okulların kurulması şeklindeydi.

Örneğin, 1858 yılında Fransız rahipler, Beyrut Vilayeti’ne bağlı Ada Sancağı’na tabi Hayfa Kazası’nın batı tarafındaki Hayfa Kalesi kapısının dışında bir arazi satın alarak burada ibadet ve eğitim için bina inşasına ruhsat istemişlerdi. Daha önce de bazı papazlar, özellikle okul ve kilise inşaatını bahane ederek emlak

²⁹⁹ BOA., MF. MKB. 9 / 24, 17 Cemaziyülevvel 1291 / 2 Temmuz 1874.

³⁰⁰ BOA., MF. MKB. 10 / 78, 11 Şaban 1292 / 12 Eylül 1875.

satın almış bazen ruhsatlı ve çoğu zaman da ruhsatsız olarak okul ve kilise inşa etmişlerdi. Bunlara ruhsat verilmeyip yerel kanunlara riayet etmeleri teklif edildiğinde, daha önce emlak satın alıp okul ve kilise yapmış olanlara bir şey denilmemiş olmasını öne sürerek itiraz etmekteydiler.

Yörenin Hıristiyan nüfusunu yanlarına çekerek nüfuzlarını artırmak isteyen Fransız, Amerikan ve İngiliz misyonerlerin, bu sebeple ahali arasında “*ihtilaf peyda etmekte buldukları hasebiyle bunların mülkçe ve tebaca emr-i gayr-i münker olan mahzuratının izalesi ise farizadan*” olduğunu düşünen yerel yetkililer, bunlara ne şekilde cevap vereceklerini ve bunlara karşı nasıl hareket edeceklerini bilemedikleri için bu konuyu Sadaret’e soruyorlardı.³⁰¹

1860 yılında Musul Mutasarrıfıyla Maarif-i Umumiye Nezareti’ne yazılan bir yazıda, Musul ve Musul’a bağlı kaza ve nahiyelerde İslâm çocuklarına mahsus okul olmadığından çocukların bazı cami, mescit, medrese ve dükkânlarda okutturulmakta olduğu belirtiliyordu. Hıristiyan çocukları ise Fransız ve Amerikalı misyonerlerce Musul’da kilise tarzında yapılmış olan yerlerde okutturulup halihazırda mevcut iki yüzü aşkın Hıristiyan çocuklarına ulûm-u mezhebiye, hesap, coğrafya ve tarih gibi derslerin öğretildiği ve bunların hocalarının kendi milletlerinin papazlarından seçildiği ve giderlerinin de kiliseleri gelirinden milletçe karşılanmakta olduğu ifade ediliyordu.

İslâm çocuklarına şimdiye kadar ne ahali ne de hayır sahipleri tarafından okul inşa ederek hocalarına maaş verecek kimse çıkmadığı gibi Musul’da hayrat inşasına muktedir zengin kimse olmadığı için diğer yerlerde olduğu gibi Musul’da da bir rüştiye mektebi açılmasıyla devlet tarafından görevli birkaç hoca tayininin daha önceki mutasarrıf tarafından istendiği beyan ediliyordu.

Musul’da ise mahalle mektebi olmadığı ve İslâm çocukları hiç okumak bilmediği halde şimdi bir rüştiye mektebi açılmasının uygun olmayacağı söyleniyordu. Çocuklar için başlangıçta gerekli olan mahalle mekteplerine ve hocalarına tahsisi gereken maaşa gelince; bu konuda İslâm ahalisinin gücünün yetmediğinden söz edilmesine rağmen “*bir milletin etfal ve sıbyanı cehlden kurtulmak ve tahsil-i ulûm ve maarif etmek için milletçe her türlü teshilat ve*

³⁰¹ BOA., A. MKT. UM. 319 / 39, 7 Zilhicce 1274 / 19 Temmuz 1858.

muavenetin icrası şiar-ı insaniyetden olarak” özellikle Fransa ve Amerika gibi uzak memleketlerden Musul’daki Hıristiyan çocukları için bu kadar mesai harcanması göz önünde iken Müslümanların hemşerilerinin çocuklarının eğitim nimetinden mahrum bırakılmasının hamiyet ve insaniyette aykırı olacağını öne sürüyordu.

Musul’da ve havalisindeki İslâm çocukları için cüzi masrafla kaç mahalle mektebi lazım gelirse yapılması ve buralara tayin olunacak hocalar için ne kadar maaş tahsisi gerekirse bunun gerek çocuğu olsun gerek olmasın ahalinin iştirakiyle ödenmesi isteniyordu. “*İzale-i cehl maddesi begayet matlub ve mültezem bulunmuş olmağla*” yazıldığı gibi “*teşvikat ve tergibat-ı müessirenin icrasıyla etfal-i islâmın o misullu cehaletde bırakılmaması*” konusunda durum Musul mutasarrıfına da bir tezkere ile bildirilmişti.³⁰²

Fransalı Cizvit rahipleri tarafından Beyrut haricinde inşasına ruhsat istenen okuldan dolayı cevaben Suriye Vilayeti’nden gelen mazbata ve ekleri Divan-ı Hümayun kaleminden yazılan mukteza varakasıyla beraber gönderilerek mazbatada, söz konusu rahiplerin Lübnan’da bulunan Azir Köyünde 1849 yılında inşa edilmiş 60 odalık ve Beyrut’da 1834 tarihinde yaptırılmış 40 odalık iki okulları vardı. Cizvit papazları bunların ayrı olmasından dolayı gerek masraf bakımından ve gerekse çocukların eğitimlerinde zorluk çektikleri gerekçesiyle adı geçen okulların birleştirilmesi amacıyla yeniden bir okul inşasına teşebbüs etmişlerdi. Satın aldıkları 40.000 zira’lık arazinin kale ve istihkâm nizamına dokunur yeri olmadığı ve söz konusu okulun içinde bir de kilise inşa olunarak mevcut öğrencilere Arapça, Türkçe, Fransızca ile matematik öğretileceği ve bunun İslâm’a bir zararı olmadığı gibi inşaat masraflarının söz konusu rahipler tarafından ödeneceği ifade ediliyordu.

Fransız padişahına tabi olan piskoposlar ve ruhbanlar, tasarruflarındaki kiliselerde ve diğer oturdukları yerlerde kendi hallerinde icra ettikleri ayinlere engel olunmamasının Osmanlı Devleti ile Fransa arasında daha önce imzalanan imtiyaz ahitnamesi gereği olduğunu savunuyorlardı. Yerel yetkililer de söz konusu ahitnamede yeniden kilise ve okul inşa etmelerine dair açık bir ifade olmadığını söylüyorlardı. Daha önce kilise ve mektep inşası hakkında Fransa tarafından vuku bulan iltimas üzerine özel izinler verilmişse de söz konusu rahiplerin daha önce Azir Köyüyle Beyrut’da yapılmış olan okullar için ruhsat verildiğine dair bir kayıt

³⁰² BOA., A. MKT. MVL 118 / 37, 4 Muharrem 1277 / 23 Temmuz 1860.

bulunmadığı beyan edilmişti. Daha önce yapılmış olan iki okula dair Maarif Nezareti'nin dahi bir bilgisi olmadığı gibi bu defa tesisine ruhsat talep edilen okulun inşasına dahi sormaksızın başlandığı bölgeden gönderilen yazıdan anlaşılmıştı. Halbuki Osmanlı mülkünde izin almaksızın yabancı devlet tebaası tarafından okul ve kilise inşa olunmaması gerekirken Cizvit rahipleri tarafından daha önce iki okul açılmış ve bu defa da adı geçen okulların birleştirilmesi ve Beyrut dışında yeniden büyük bir okulun inşasına teşebbüs kılındığı bildirilmiş ise de bunun inşası halinde eski okulların ne olarak kullanılacağı beyan olunmadığına nazaran rahiplerin bunları terk ve tatil etmeyecekleri açıktır. Böylece okulları birleştirme hakkında öne sürdükleri gerekçeler gerçek olsa bile rahiplerin asıl maksatlarının; o havalide okul aracılığıyla bölgedeki ilgilerini güçlendirmek ve bu vesileyle nüfuzlarını genişletmekten ibaret olduğu aşıkardır. Fakat söz konusu rahiplerin öteden beri ahali arasında icra ettikleri tahrike memalik-i mahruse-i şahanenin en mühim noktasında bulunan bir mevkide rahipler tarafından “*neşr-i ulûm ve maarif bahanesiyle*” okul adı altında 150 odayı kapsayan büyük bir bina yapılmasının sadece kendilerine bir merkez hazırlamak demek olacağı ve isteklerinin kabulü halinde bunun diğerlerine bir emsal oluşturacağı ve bu konuda meydana gelecek zararlı neticeler ile kilise inşasına ruhsat verilip verilmeyeceğinin yerel yönetimin değil Babîâli tarafından karar verilecek bir konu olduğu ifade edilerek top merkezi yönetime atılmıştı.³⁰³

Zamanlaması, iyimser ruhu, devlet güdümlü programı ve yeni yurttaş / tebaa yaratma amacıyla birlikte düşünüldüğünde, Osmanlı eğitim modernleşmesinin, çağdaşlarıyla benzer bir görünüm sergilediği söylenebilir. Bununla birlikte hem yabancı hem yerli güçlerin yoğun baskısı altındaki Osmanlı Devleti'nin eğitsel değişiminin öyküsü pek çok açıdan benzersizliğini de korur. Nitekim, uzak vilayetlerin yetkililerinden gelen tehlike sinyallerini dikkate alan merkezi hükümet, eğitim stratejisini bu tehlikelerin baskısı altında geliştirmiştir.

---

³⁰³ BOA., MF. TTD. 1 / 137, 7 Rebiyülevvel 1292 / 13 Nisan 1875.

III. BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİ'NDE EĞİTİM ALANINDAKİ GELİŞMELER (1839 - 1876)

1. MAARİF TEŞKİLATI (1839 - 1876)

1.1. MAARİF NEZARETİ'NİN KURULUŞUNA KADAR MAARİF TEŞKİLATI (1839 - 1857)

Osmanlı İmparatorluğu'nda sivil eğitim, yüzyıllardan beri hayırsever kişilerin kurduğu vakıflar ve dini müesseseler tarafından idare ediliyordu. Devletin sivil eğitime ilgisi ise 19. yüzyılda başlamıştır. Merkezileşme çabalarıyla bilinen II. Mahmut'un başkentteki çocuklara sıbyan mekteplerine devam mecburiyeti getiren 1824 tarihli fermanı, bu ilginin ilk göstergesi olarak kabul edilebilir.

Fermanda, cahil anne babaların çocuklarının eğitime gereken ilgiyi gösteremeyecekleri savunularak bir kısır döngü haline gelen durumun aşılması için bir an önce en azından İstanbul'daki çocukların maarif nimetinden faydalandırılması gerektiği vurgulanıyordu. Emrin uygulanması için mahalle imamlarına ve kadınlara sıkı tembihler yapılacağı, okul yaşındaki çocukları çalıştıran esnafın da cezalandırılacağı ilan edilmişti. Ancak bundan bir netice alınamamış olmalı ki, Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi arifesinde konu tekrar gündeme gelmişti.³⁰⁴

1838'de Meclis-i Maarif-i Nafia'nın aynı konuyla ilgili olarak yayınladığı lâyhada, imparatorluğun geleceği açısından ilköğretim zorunluluğunun hayati bir öneme sahip olduğu benzer argümanlarla savunuluyordu. Lâyhada, yoksulluğun en büyük sebebi olan cehaletin ortadan kaldırılması için halkın refah kaynağı olan eğitim ve bilimin İstanbul'dan başlanarak imparatorluktaki bütün tebaaya yayılmasının gerekli olduğu vurgulanıyordu.³⁰⁵

³⁰⁴ M. Cevat, a.g.e., ss. 3 - 4.

³⁰⁵ M. Cevat, a.g.e., ss. 7 - 10.

1.1.1. Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti'nin Kurulması

14 Ekim 1826'da kurulan Evkaf-ı Hümayun Nezareti'yle vakıflara bağlı okullar, devlet teşkilatı içinde bir merciye bağlanmış oluyordu. 1838 yılında ihtiyaç duyulan alanlarda yeni nizamlar koymak amacıyla kurulan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, memleketin kalkınması için Ziraat ve Sanayi Meclisi adıyla uzman kişilerden oluşan bir heyet görevlendirmişti. Ancak bu heyetin meşgul olduğu sahanın çok geniş olması, ayrıca bayındırlık ve eğitim faaliyetlerinin devletin kalkınması için ön koşul olarak görülmeye başlanması nedeniyle sadece bu alanla ilgilenecek bir heyete ihtiyaç vardı. Bu nedenle, 7 Temmuz 1838'de Meclis-i Umur-ı Nafia sadece eğitim ve bayındırlıkla ilgili işlerle ilgilenmek üzere kuruldu. Böylece modern eğitim için gerekli olan teşkilatlanma, Meclis-i Umur-ı Nafia'nın kuruluşu ile başlamış oluyordu.³⁰⁶

Meclis-i Umur-ı Nafia'nın eğitim konusunda hazırladığı lâyhalar, Dar-ı Şura-yı Babıali ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'den geçtikten sonra padişah tarafından onaylanıyordu. Böylece eğitimden sorumlu bir meclis olarak iş görmeye başlayan Meclis-i Umur-u Maarif tarafından, mahalle mekteplerinin üstünde selatin-i izam mektepleri ismiyle yeni bir öğretim kademesi açılıyor ve mekteplerin teftiş ve denetimi için bir teftiş müessesinin kurulması kararlaştırılıyordu. Mahalle mektepleri ile selatin-i izam mektepleri için bir nazır tayin edilmesi tavsiye ediliyordu. Meclis-i Umur-u Maarif, ayrıca çok sayıda okula ihtiyaç duyulduğunu, ders programlarıyla kitapların düzenlenmesi gerektiğini vurguluyordu.³⁰⁷

10 Kasım 1838'de çıkan irade ile yukarıda bahsedilen konular onaylanarak Mekatib-i Rüşdiye Nezareti kuruldu. Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlı bir müdürlük olarak kurulan bu makamın başına Mekatib-i Rüşdiye Nazırı unvanıyla İmamzâde Esad Efendi tayin edildi. İmamzâde Esad Efendi, ilk olarak Evkaf ve Haremeyn Nezaretleri kayıtlarından İstanbul, Üsküdar, Galata ve Eyüb'de bulunan

³⁰⁶ A. Teyfur Erdoğan, Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995, s. 18.

³⁰⁷ Erdoğan, a.g.t., s. 19.

okulların ve buralarda okuyan öğrencilerin isim ve miktarının bir dökümünün çıkarılmasıyla işe başladı.³⁰⁸

İmamzâde Esad Efendi'nin Mekâtib-i Rüşdiye Nazırı sıfatıyla kaleme aldığı 17 Mart 1839 tarihli lâyhada, sıbyan mekteplerinde okunacak dersler; harf öğretimini takiben Kur'an, tecvit ve tilâvet olarak belirlenmişti. Başarısız olan öğrencilerin on üç yaşından önce okuldan ayrılmalarına izin verilmezken başarılı olanların Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'ye devam etmeleri öngörülmüştü. Başarının ölçüsü ise öğrencinin düzgün bir ifade ve imlâ ile kompozisyon yazabilmesiydi.³⁰⁹

1.1.2. Muvakkat Meclis-i Maârif

Sultan Abdülmecid, 1845 yılında mutat olarak yapılan Babıâli'yi ziyareti sırasında okuduğu ve daha sonra Hatt-ı Hümayun olarak yayınlanan konuşmasında, ülkede bir süreden beri uygulanan reformların istenilen düzeyde uygulanamadığından şikayet ediyor, diğerlerine nazaran bir parça başarılı olan askeri reformların devam edebilmesinin diğer reformların başarılı olmasına bağlı olduğunu söylüyordu.

Sultan Abdülmecit, reformların başarısız olma nedenini sorgularken "*hiçbiri esaslı ve etraflı tutulmadığından mıdır nedir?*" diyerek Babıâli bürokratlarını uyarıyordu. Bu başarısızlığın kendisini fazlasıyla üzdüğünü ve bunun düzeltilmesi için imparatorlukta genel anlamda hakim olan cehaletin ortadan kaldırılması gerektiğini vurgulamıştı. Reformların başarısı önünde en büyük engel olarak gördüğü cehaletin ortadan kaldırılması ve memleketin bayındır bir duruma getirilebilmesi için ülkenin gereken yerlerinde okullar açılmasını istiyordu. Hatt-ı Hümayun'da eğitimi yaygınlaştırma işinin İstanbul'la sınırlı tutulmayıp vilayetlerde de yeni okullar açılması suretiyle hızlandırılmasını isteyen Sultan Abdülmecit, Babıâli'yi ilköğretimin geliştirilmesi konusunda harekete geçmeye zorlamıştı.³¹⁰

Konu Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek eğitimde yapılacak düzenlemeler konusunda ayrıntıları görüşmek üzere üyeleri kalemiye ve askeriye bürokratları ile

³⁰⁸ Akyıldız, a.g.e., ss. 225 - 226.

³⁰⁹ M. Cevat, ss. 23 - 25.

³¹⁰ Akyıldız, a.g.e., s. 228.

ilmiye sınıfı arasından seçilen bir geçici meclis kurulmasına karar verildi. 12 Mart 1845'te çalışmalarına başlayan Meclis-i Muvakkat-ı Maârif'e bir başkan bir katip ve altı üye olmak üzere sekiz kişiden oluşan bir kurul seçilmişti.

Meclis-i Muvakkat-ı Maârif'in başkanlığına Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye azasından Anadolu Payelileri'nden Abdülkadir Bey, üyeliklere Dar-ı Şura-yı Askeri azasından Arif Hikmet Bey, Vak'anüvis Esad Efendi, Fetva Emmini Arif Efendi ve Meclis-i Vâlâ azasından Muhib Efendi, Mekteb-i Harbiye Nazırı Emin Paşa ve Mütercim-i Evvel Fuad Efendi tayin edilmiş, katipliğe de Amedi Hülefası'ndan Recai Efendi seçilmişti.³¹¹

Seçilen üyeler yürütmekte oldukları memuriyetlerine devam etmekle birlikte haftada iki gün eğitime ilişkin gündem maddelerini görüşmek üzere Bâbıâlî'de toplanacaklardı. Meclisin müzakere ettiği konuların neticesi, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye gönderilir burada tetkik edildikten sonra padişaha arz edilecekti.³¹²

Meclis, 1838 yılındaki ıslahat sırasında yapıldığı gibi ilk iş olarak mevcut okulların durumunu öğrenmek için Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti kayıtlarından bir istatistik çıkarmaya çalıştı. Daha sonraki birkaç ay içinde üç konuda lâyiha hazırlayarak Babıâlî'nin onayına sundu.³¹³

Bu layihaların ilki eğitimin temelini oluşturan sıbyan mekteplerinin ıslahına, diğeri rüştiye mekteplerinin “usûl-i dînîye dâiresinde” bütün halkın öğrenmesi gereken ilim ve fenleri öğretecek bir tarzda ve zamanın ihtiyacına uygun bir surette tanzim edilmesine ilişkindi. Üçüncüsü de yüksek ilimlerin tahsil edileceği bir Dârülfünûn'un kurulması ve okulların nizam, talimat ve programlarını yapmak üzere bir daimi maarif meclisi kurulmasına dairdi.³¹⁴

³¹¹ “Maarif Nezaretinin Tarihçesi”, Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1321, s. 19.

³¹² BOA., İ. DH. 4972, Tarihsiz. Akyıldız, a.g.e., s. 229.

³¹³ BOA., İ. MM., 656, 12 Şevval 1261 / 14 Ekim 1845.

³¹⁴ Fatma Aliye, Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı, İstanbul, 1995, ss. 53 - 54, Ergin, a.g.e., s. 440.

1.1.3. Meclis-i Maârif-i Umûmiye

Babialî'nin eğitim işlerini yürütecek daimi bir meclis kurma teklifini uygun bulmasıyla Haziran 1846'da Ferik Emin Paşa'nın başkanlığında altı üyeden oluşan Meclis-i Maarif-i Umumiye kurulmuştu. Üyeliklere Nakib'ül-eşraf Esad Efendi, Defter Emîni Elhac Said Muhib Efendi, Hariciye Müsteşarı Ali Efendi, kâtipliğe yine Recai Efendi seçilmişti. Meclis-i Maarif-i Umumiye, Meclis-i Vâlâ Reisi Rıf'at Paşa ile Hariciye Nazırı Reşid Paşa'nın müşterek nezaretleri altında ve Meclis-i Vâlâ Dairesi'nde tahsis edilen bir odada çalışmalarını sürdürecekti.³¹⁵

Meclis-i Maârif-i Umûmiye, eğitim alanında yapılması gerekli ıslahatları tespit edip yapılacak yeni düzenlemeleri uygulayacak ve bu reformların sonuçlarını denetleyecekti. Kısa bir süre içinde çalışmalarına başlayan Meclis-i Maârif-i Umûmiye hazırladığı bir lâyiha ile Meclis-i Muvakkat'in daha önce genel olarak ele aldığı konularla ilgili ayrıntılı çalışmalar başlatmıştı.

Meclis-i Maârif Umûmiye'nin çalışmaları sonucunda, sıbyan ve rüştiye mekteplerinin öğrenim süreleri, okullara alınacak öğrencilerde aranan nitelikler ve okutulacak dersleri belirleyen ve 8 Nisan 1847'te Sultan Abdülmecit tarafından onaylanan talimat, Mayıs ayında halka duyurulmuştu.³¹⁶

1.1.4. Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti

Meclis-i Maârif-i Umûmiye bir karar organı niteliğinde olduğundan bu meclisin aldığı kararları uygulayıp denetleyecek bir yürütme organına ihtiyaç duyuluyordu. Meclis-i Maarif-i Umumiye'den kaleme alınan mazbata üzerine 14 Aralık 1846'da toplanan Meclis-i Umumi'nin aldığı karara göre; Darülfünûn binası tamamlanıncaya değin Mekatib-i Adliye ve Edebiye Nezareti, yine İmamzade Esad Efendi'nin idaresi altında kalacak fakat diğer bütün sıbyan ve rüştiye mekteplerinin yönetimi yeni kurulan Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'ne verilecekti. Nakib'ül-eşraf Esad Efendi, Mekatib-i Umumiye Nazırı olarak atanmış

³¹⁵ "Maarif Nezaretinin Tarihçesi", Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1321, s. 20.

³¹⁶ 1847 tarihli talimatın orijinal tam metni ve çevrim yazısı için bkz. Yahya Akyüz "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı" **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 5, Ankara, 1994, ss. 1 - 48.

ve Sadaret Odası mümeyyizlerinden Kemal Efendi de muavin olarak görevlendirilmişti.³¹⁷

Bu tarihte nezaret ve nazır kavramları bildiğimiz bakanlık anlamında kullanılmamaktadır. Burada kullanılan nezaret kavramı, müdürlük makamına denk gelmektedir. Meclis-i Maarif-i Umumiye ismine uygun olarak Esad Efendi'ye de Mekatib-i Umumiye Nazırı tabiri yakıştırılmıştı. Aşağıda göreceğimiz gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim işlerine bakanlık düzeyinde el atılması, 17 Mart 1857'de Maarif-i Umumiye Nezareti kurulup Maarif Nazırı olarak Abdurrahman Sami Paşa'nın atanmasıyla başlamıştır.

Ayrıca, nazırın maiyetinde çalışmak üzere, sıbyan ve rüştiye mekteplerine yönelik yapılacak yeni düzenlemeleri denetlemekle görevli iki yardımcı (muin) verilmişti. Şeyh Murad Efendi ve Hafız Emin Efendi mevcut mektep hocalarını imtihan etmek için mümeyyiz tayin edilmişlerdi. Mekteb-i Adliye jurnal kâtibi Naim Efendi günlük meseleleri meclise aktarmakla görevlendirilmişti. Nezaretin diğer işlerinde istihdam edilmek üzere aylık yüzer kuruş maaşla iki tane de memur tayin edilmişti.³¹⁸

1.1.5. Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'nin Mekâtib-i Umûmiye Müdürlüğü'ne Dönüştürülmesi ve Tekrar Nezarete Dönüştürülmesi

1847'de Rumeli Ordusu müşirliğine tayin edilen Meclis-i Maarif-i Umumiye reisi Emin Paşa'nın yerine, Mekatib-i Umumiye Nazırı Nakib'ül-eşraf Esad Efendi tayin edilmiş, Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'nin adı da Mekâtib-i Umûmiye Müdürlüğü olarak değiştirilmişti. Böylece nezaretten müdürlüğe dönüştürülen kurumun başına 3 Ocak 1848'de Mekâtib-i Umûmiye Müdürü unvanıyla Kemal Efendi getirilmişti. Bu arada sıbyan ve rüştiye mekteplerini denetlemekle görevli iki müfettişlik kaldırılarak Mustafa Vehbi Efendi de muavin tayin edilmişti. 1848 yılının Ağustos ayında yapılan sınavda rüştiye

³¹⁷ BOA., İ. DH. 6923, 1 Muharrem 1263 / 20 Aralık 1846, BOA., İ. DH. 6903, 12 Muharrem 1263 / 31 Aralık 1846.

³¹⁸ BOA., İ. DH. 6923, 1 Muharrem 1263 / 20 Aralık 1846.

mektepleri öğrencilerinin ilerleme kaydettiklerini gözlemleyip memnun olan padişah, müdüriyeti tekrar nezarete çevirmişti.³¹⁹

Meclis-i Maarif-i Umumiye başkanlığını yürüten Nakibü'l-eşraf Esad Efendi, 1848 yılında vefat edince yürütmekte olduğu Meclis-i Maarif-i Umumiye riyasetine aynı meclisin azasından Abdülhak Molla Efendi getirilmişti. Her açıdan bu göreve layık görülen Abdülhak Molla Efendi'ye, bu riyaseti yürütenlere verilmekte olan 5.000 kuruşluk maaş da tahsis edilmişti.³²⁰

1849 yılında İmamzade Esad Efendi'nin Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye üyeliğine atanmasıyla yürütmekte olduğu Maarif-i Adliye Mektepleri'nin yönetimi de Maarif-i Umumiye Nezareti'ne geçmiştir.³²¹

Kemal Efendi, modern bir ilk ve orta öğretim sistemi kurmayı hedefleyen girişimlerinin yanı sıra, 1849 yılında İstanbul'da Dârülmaârif adında bir okul açtırmıştı. Okulun giriş şartları ve ders programları incelendiğinde, rüştiyelerin üzerinde, orta öğretim kademesinde bir kurum olduğu anlaşılmaktadır. Okula ancak Arapça sarf ve nahiv, Farsça, hesap ve coğrafya'ya giriş derslerini görmüş olanlarla, Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye mezunları kabul edilmişti. Öğrenim süresi üç yıl olan bu okul, rüştiyelerle Darülfünûn arasında bir geçiş kurumu olarak düşünülmüştü.³²²

Yukarıda gördüğümüz gibi Meclis-i Muvakkat'in ülkede bilimin yaygınlaştırılması ve cehaletin ortadan kaldırılması için yaptığı çalışmalar sonucunda aldığı kararlardan birisi; çeşitli bilimlerin okutulacağı bir Darülfünûn'un kurulmasıydı. Ayrıca hem Darülfünûn'da okutulacak olan hem de halkın bilgilendirilmesi için ihtiyaç duyulan telif ve tercüme eserleri hazırlamak üzere Encümen-i Dâniş adında bir heyetin kurulması da kararlaştırılmıştı. Bu amaçla 15 Nisan 1851 tarihinde kurulan encümenin birinci başkanlığına Ataullah Efendizâde Şerif Efendi, ikinci başkanlığına da Meclis-i Maârif-i Umûmiye üyelerinden Hayrullah Efendi atanmıştı. Encümenin kırk kişilik dahili üyesi ve sayısız harici üyesi olabilecekti. Maârif-i Umûmiye İdâresi'nin daha önce kitap telif ve tercümesi

³¹⁹ "Maarif Nezaretinin Tarihçesi", Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1321, s. 20.

³²⁰ BOA., İ. DH. 8569, 6 Safer 1264 / 13 Ocak 1848.

³²¹ Erdal Ceyhan, Türk Eğitim Tarihi Kronolojisi, Edirne, 2004, s. 17, M. Cevat, a.g.e., s. 37.

³²² Ergin, a.g.e., ss, 449 - 453.

için senelik olarak ayırdığı 50.000 kuruş encümenine tahsis edilmişti. Darülfünûn inşa edilinceye kadar Encümen-i Dâniş, çalışmalarını Dârülmârif Mektebi'nde kendisine tahsis edilen bir çalışma odasında yürütecekti.³²³

Encümenin tabii üyeleri arasında Sadrazam Reşid Paşa, Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey, Meclis-i Vâlâ Reisi Rıf'at Paşa, Hariciye Nazırı Ali Paşa, Arabistan Ordusu Müşiri Emin Paşa, Ticaret Nazırı İsmail Paşa, Rumeli teftiş memuru Sami Paşa, Meclis-i Vâlâ üyelerinden Yusuf Kamil Paşa ile Arif Efendi, Nakib'ül-eşraf Tahsin Efendi, Dar-ı Şura-yı Askeri azasından Rüşdi Molla gibi isimler yer alıyordu.³²⁴

Darümuallimin ilk mezunlarını vermeye başlayınca Babiâli, Temmuz 1853'te büyük vilayetlerde yirmi beş adet rüştiye mektebi açılmasına karar vermişti. Rüştiye mekteplerini ele alırken bu kararın ne derece gerçekleştiğine değineceğiz.

1.1.6. Meclis-i Muhtelît-i Maârif

1856 yılında yayınlanan Islahat Fermanı'yla, her cemaate kendi okullarını açma özgürlüğü tanınırken gayrimüslim öğrencilere de sivil ve askeri her türlü devlet okuluna girme hakkı verilmişti. Ferman, kurulacak okullardaki öğretim tarzı ile öğretmenlerinin seçiminin, padişah tarafından tayin edilecek bir karma meclisin nezaret ve teftişi altında yapılmasını öngörüyordu.³²⁵

Islahat Fermanı'nın açılmasını öngördüğü okullarla ilgili konuları görüşmek üzere müslim ve gayrimüslim bütün cemaatlerin temsilcilerinin katılacağı bir karma meclis oluşturuldu. Nisan 1857'de Meclis-i Muhtelît-i Maârif'e üye olarak; Müslüman Ferik Derviş Paşa, Rum Tabib İstefenaki Kara Todori, Ermeni Barutçubaşı Ohannes Bey, Katolik Duzoğullarından Mihran Bey, Protestan Panayot ve Yahudi Şabcı Damadı Daviçen atandılar.³²⁶

³²³ Akyıldız, a.g.e., ss. 442 - 443.

³²⁴ "Maarif Nezareti'nin Tarihçesi", Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1321, ss. 20 - 21.

³²⁵ Berkes, a.g.e., ss. 152 - 154. Islahat Fermanı'nın sureti için bkz. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Cilt 5, Ankara, 1975, s. 261.

³²⁶ BOA., A. DVN. 122/85, 20 Şaban 1273 / 15 Nisan 1857.

Meclis-i Maarif’te toplanan bir komisyon, yeni meclisin nizamnamesini hazırlayarak yaptığı yeni düzenlemeyle maarif teşkilatında önemli değişiklikler yapmıştır.³²⁷

Bu yeni düzenlemeye göre; okullar üç kademeye ayrılacaktı. Birinci kademede yer alan sıbyan mektepleri ile cemaatlerin ilköğretim okullarında her cemaat kendi dilinde eğitim yapacak ve hükümet bu okulların programlarına müdahale etmeyecekti. Bu okulların hocaları, cemaatlerin ruhani liderlerinin önerisiyle hükümet ve halkın güvendiği namuslu kişilerden seçilecekti. Tayin edilen bu kişiler kurallara aykırı şekilde davrandıklarında kendileri cezalandırılacağı gibi bu durumdan ruhani liderler sorumlu tutulacaktı.

Eğitimdeki ikinci kademeyi oluşturan rüştiye mekteplerinden mezun olanlar devlet dairelerinde görev alacakları için bu okullarda eğitim Osmanlı Türkçe’siyle yapılacaktı. Üçüncü basamakta ise, çeşitli sanat ve fenlerin öğretildiği meslek okulları yer alacaktı. Böylece daha ziyâde dinî eğitim veren ilköğretimde her cemaat kendi okullarında eğitim yaparken rüştiye ve meslek okullarında okutulacak derslerde öğretilen çeşitli bilimler her toplum ve inançta ortak olduğundan bu okulların karma eğitim yapması öngörülmüştü. Ayrıca, sınıf düzeni ayırımı dikkate alınarak rüştiye ile meslek okulu öğrencilerine üniforma giyme zorunluluğu getirilmişti.³²⁸

Daha sonra, Meclis-i Muhtelit tarafından, hangi millet ve tebaadan olurlarsa olsunlar tüm mektep hocalarının hükümlerine uymaya mecbur olacağı bir nizamname hazırlanacaktı. Meclisin yapacağı nizamnamede hocaların sözleşme senetlerine, “nizama aykırı davrandıklarında açıkça sözleşmelerini feshetmiş sayılacakları” yazılacaktı. Öğrencilerin okullara kabulü, okullar arası nakil işlemleri ve okul süreleri belirlenip bütün bu mekteplerin hepsinde okutulacak ders kitapları meclis tarafından tespit ve kontrol edilerek durum Meclis-i Maârif’e arz edilecekti.³²⁹

³²⁷ Akyıldız, a.g.e., ss. 246 - 247.

³²⁸ Akyıldız, a.g.e., ss. 247 - 248.

³²⁹ BOA., İ. DH. 24663, 16 Şevval 1272 / 20 Haziran 1856, Lef 2 - 3.

1. 2. MAÂRİF NEZARETİ'NİN KURULUŞU'NDAN I. MEŞRUTİYET'E KADAR MAÂRİF TEŞKİLATI (1857 - 1876)

1.2.1. Maârif-i Umumiye Nezaretinin Kuruluşu

1856 Islahat Fermanı'yla gayrimüslim tebaaya kendi okullarını kurma serbestisi tanınmış ve Paris Antlaşması'na konulan bir madde ile ıslahat konusunda Avrupa Devletlerinin denetim ve gözetimi kabul edilmişti. Buna dayanarak gayrimüslim cemaatler; misyonerler, yabancılar ve Avrupa devletlerinin de yardımıyla geniş çapta eğitim ve öğretim faaliyetlerine başlayarak imparatorluk çapında okullar açmaya başlamışlardı. Bu gelişmeyi dengelemek isteyen Babıâli, müslüman nüfusun eğitiminin modernleştirilmesi çalışmalarına hız vererek o zamana kadar görülmedik bir oranda müslüman sivil okullarının gelişmesi için destek sağlamaya çalıştı.

Bunu yapabilmek için her şeyden önce merkezi bir eğitim teşkilatına duyulan ihtiyaç her geçen gün daha da artıyordu. Bu yeni durum karşısında varolan Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti teşkilatıyla, imparatorluk çapında yeni okullar açmak ve bu okulların işlerini yürütmek imkânsızdı.³³⁰

Bu arada Meclis-i Maârif-i Umûmiye, Müslüman unsurun eğitimiyle ilgili konulara yoğunlaşırken Meclis-i Muhtelit-i Maârif de tüm tebaanın eğitimiyle ilgili konularda yetkiliydi. Eğitim teşkilatında bir yıl boyunca devam eden bu ikili yapı, 17 Mart 1857'de Maârif-i Umûmiye Nezâreti kurulup bu iki örgütü kendi bünyesinde birleştirmesiyle son buldu. Bakanlık düzeyinde ilk eğitim örgütü olan Maârif-i Umûmiye Nezâreti, bundan sonra Meclis-i Vükelâ'ya dahil bir nazır tarafından yönetilecekti. 15 Mart 1857 tarihinde Maarif Nezareti'ne, Meclis-i Ali-i Tanzimat üyesi Abdurrahman Sami Paşa ilk Maârif Nâzırı olarak atanmıştı.³³¹

Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin kuruluşu, Babıâli'nin eğitimin modernleştirilmesi doğrultusunda attığı en önemli adımlardan biriydi. Böylece Babıâli, bu konuda tüm ağırlığını imparatorlukta modern bir eğitim - öğretim sisteminin kurulması, yabancı ve gayrimüslim okullarının merkezi idarenin denetimine alınması ve Müslüman okullarının diğer okullarla rekabet edecek bir seviyeye getirilmesine verecekti.

³³⁰ Kodaman, a.g.e., s. 15 - 16.

³³¹ BOA., İ. DH. 24663, 17 Receb 1273 / 13 Mart 1857, Akyıldız, a.g.e., s. 248. Kodaman, a.g.e., s. 16. Mahmud Cevat, nezaretin kuruluş tarihi olarak 29 Nisan 1857 olarak vermektedir. M. Cevat, a.g.e., s. 66.

Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin kurulmasıyla şeyhülislâmlığa bağlı olan Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'nin varlığı, maarif teşkilatını iki başlı bir hale getiriyordu. Aradan bir ay geçmeden bu durumu ortadan kaldırmak için Meclis-i Vâlâ azasından Hayrullah Efendi'nin başında bulunduğu Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti, Maarif-i Umumiye Müsteşarlığı'na dönüştürülmüştü. Meclis-i Vâlâ azalığı üzerinde kalmak üzere söz konusu müsteşarlık memuriyetine 20 Nisan 1857'de yine Hayrullah Efendi tayin edilmiş ve kendisine verilmekte olan 11.000 kuruşa 9.000 kuruş daha eklenerek maaşı 20.000 kuruşa yükseltilmişti.³³²

Nezaretin ve maarifle ilgili meclislerin yazışmalarını yürütmek üzere 15 Temmuz 1857'de bir Maarif Mektupçuluğu kurulmuş ve başına da Raşit Efendi mektupçu olarak atanmıştı. Raşit Efendi'nin maiyetine bir kayıt memuru, bir mübeyyiz (yazıları temize çeken memur), bir fihrist katibi, bir muhasebeci ve okulların teftiş işlerine bakacak dil bilen Müslim ve gayrimüslim on kişi verilmişti. Böylece ilk kez hükümet içinde yer alan ve bugünkü Milli Eğitim Bakanlığı'nın temeli olan kuruluş ortaya çıkmış oldu.³³³

Babıalı'de yeni nezaretin çalışmalarını yürüteceği uygun mekânın bulunamaması üzerine, Takvimhane memurlarının da aynı yerde kalmaları şartıyla Takvimhane-i Amire Dairesi'nin gerekli kısımları onarılarak Maarif-i Umumiye Nezareti'ne tahsis edilmesi kararlaştırıldı.³³⁴

Maârif-i Umumiye Nezâreti'nin kurulmasıyla birlikte, imparatorluktaki bütün okullar ilk defa tek bir merkezi örgüt altında birleştirilmiş oluyordu. Amaç, toplumsal hak ve özgürlüklerin gereği olarak bütün unsurların eğitim hakkından yararlanması ve toplumsal konsensüs ortamının korunmasıydı. Bu ortak hedef, padişah iradesiyle belirlenip yeni Maarif Nazırı'nın görevlerini beyan eden ilmühaberde “*terbiye-i umumiye için derecat-ı müteneviada olarak memâlik-i mahrûse-i hazret-i şahanede her bir sınıfın tederrüs ve taallümleri için bulunacak kâffe-i mekâtibin nizâmât ve usûlüne nezâret etmek*” olarak ifade edilmişti.³³⁵

³³² BOA., İ. DH. 24799, 25 Şaban 1273 / 20 Nisan 1857.

³³³ Erdoğan, a.g.t., s. 48.

³³⁴ BOA., İ. DH. 25042, 11 Şevval 1273 / 4 Haziran 1857.

³³⁵ BOA., İ. MEC. MAH. 1204, 20 Şaban 1273 / 15 Nisan 1857, Kodaman, a.g.e., ss. 6 - 17.

Böylece, medreseler ile askeri okullar (Harbiye ve Bahriye ve Tıbbiye) dışındaki bütün öğretim kurumları Maarif Nezareti'ne bağlanarak üç kategoriye ayrılmıştı. Birinci kademedede bütün cemaatlerin ilköğretim okulları, ikinci kademedede rüştiyeler ve üçüncü kademedede meslek okulları yer alıyordu. Hedefi çocuklara temel din ve dil bilgisini öğretmek olan ilkokullar, her cemaatin kendi denetimindeydi. “*Mucib-i medeniyet ve ma'müriyet bulunan fünûn*”u kazandırmak amacıyla kurulan rüştiyelerde karma bir eğitim planlanmıştı. Meslek okulları ise rüştiyelerde öğrendiklerini ilerletmek isteyenler için yine karma eğitim veren kurumlar olarak tanımlanmıştı.³³⁶

Bu kademelendirme, 1856 - 1857 yılında Meclis-i Maârif Umûmiye tarafından yapılan sınıflamanın bir tekrarıydı. Her ikisinde de, rüştiyelerden itibaren karma eğitim sayesinde imparatorluğun farklı unsurlarının bir arada tutulması hedefleniyordu.

1.2.2. Meclis-i Maârif-i Umumiye Heyeti

Meclis-i Maarif-i Muhtelit'in bir türlü düzenli şekilde toplanamaması ve daha önce kurulmuş olan Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin çalışmalarından istenen neticelerin alınamaması göz önüne alınarak Maârif Umûmiye Nezâreti yapısında yeni bir düzenleme yapıldı ve Meclis-i Maarif-i Muhtelit lağvedildi. 1864 yılında Mekatib-i Müslime Komisyonu ile Mekatib-i Rüşdiye ve Aliye Komisyonu adıyla ikiye ayrılmak üzere yeniden bir Maarif-i Umumiye Heyeti teşkil edildi. Haftada iki defa toplanacak olan Mekatib-i Müslime Komisyonu'nun İslâma mahsus her nevi dini kitapların tetkikinden ve haftada bir kere toplanacak olan Mekatib-i Rüşdiye ve Aliye Komisyonu'nu da tüm Osmanlı tebaasının çocuklarının eğitimiyle ilgili konulardan sorumluydu. Bundan böyle Meclis-i Maarif bir heyet itibar olunarak idaresinin Maarif-i Umumiye Nezareti'ne verilmesi ve dairelerden birinin “Daire-i Mekatib-i Hususiye” diğerinin “Daire-i Mekatib-i Umumiye” olarak isimlendirilmesine karar verilmişti.³³⁷

Daire-i Mekatib-i Hususiye'nin üyeleri; İmadeddin Efendi, Nazif Efendi, Hazım Efendi, Tahir Bey, Hacı Emin Efendi, Bekir Efendi, Abdülkerim Efendi,

³³⁶ Berker, a.g.e., ss. 46 - 47.

³³⁷ BOA., A. MKT. MHM. 293/39, 18 Ramazan 1280 / 26 Şubat 1864, BOA., A. MKT. MHM. 295/39, 18 Şevval 1280 / 27 Mart 1864.

İshak Efendi, Mehmed Arif Efendi ile birinci kâtip Rüşdü Bey ve ikinci kâtip Behçet Efendi'den oluşuyordu.

Daire-i Mekatib-i Umumiye'ye ise Maarif ve Nafia Müsteşarı Derviş Paşa, Divan-ı Zaptiye Reisi Salih Efendi, Mekteb-i Fünûn-u Harbiye, İdadiye, Bahriye, Tıbbiye ve Mühendishane-i Amire Nazırları, Maarif ve Nafia Mektupçusu Raşid Efendi, Bab-ı Ali Mütercim-i evveli Münif Efendi, Rum, Ermeni ve Katolik milletlerinden ikişer Protestan ve Yahudi milletlerinden birer üye seçilmişti. Tercüme Odası halifelerinden Refet Efendi başkâtip, Maarif muavinlerinden Artin Efendi ikinci kâtip olarak atanmıştı.³³⁸

Eğitimle ilgili farklı alanlarda çalışan değişik birimler arasında koordinasyonu sağlamak amacıyla yönelik bu yapısal değişiklikten sonra Maarif-i Umumiye Nezareti eğitimle ilgili tek merci konumuna geldi.

Her ne kadar Meclis-i Maârif-i Umûmiye'nin 1856'daki raporu ile 1864'deki girişimlerinde, müslim ve gayri müslimlere ait okulların tek bir mekanizma altında bir araya getirilmesi hedeflenmişse de, imparatorlukta standart bir eğitim sistemini oturtmak için çok daha kapsamlı kurumsal ve mali politikalara gereksinim vardı. 1868 yılında Meclis-i Vâlâ'nın, Evkâf-ı Hümâyûn hazinesinden sıbyan mekteplerine ayrılan meblağın Maarif Nezareti'ne aktararak harcanmasına ilişkin kararı standardizasyon açısından önemlidir.

15 Ocak 1868'de Maarif-i Umumiye Nezareti'nden Meclis-i Vâlâ'ya havale edilen tezkerede, rüştiye mekteplerinin istenen şekilde ıslah edilebilmesinin; ders programının genişletilmesi, öğretim süresinin uzatılması ve bu kuruma öğrenci hazırlayan sıbyan mekteplerinin intizam altına alınmasına bağlı olduğu ifade ediliyordu. Bu nedenle rüştiye mekteplerine ilişkin yakında yapılacak yeni düzenlemelere zemin hazırlamak amacıyla ilk önce İstanbul'un uygun yerlerinden başlanarak sıbyan mekteplerinin düzeltilmesi öneriliyordu.³³⁹

Maarif Nezareti'nin ilköğretimin modernleşmesine ilişkin bir takım tedbirler alınmasını öneren teklifi, Daire-i Kavanin ve Nizamat'da görüşülerek kabul edilmişti.

Şubat 1868'de yayınlanan ve on maddeden oluşan "Sıbyân Mekteplerinin Islahatına Dâir Nizâm-nâme Lâyihası", sıbyan mekteplerinin ders programlarını yeniden

³³⁸ BOA., İ. MEC. MAH. 1204, 3 Ramazan 1280 / 11 Şubat 1864.

³³⁹ BOA., İ. MVL, 26278, 20 Ramazan 1284 / 15 Ocak 1868.

düzenleyerek usul-ü cedide üzere eğitim yapmalarını hedefliyordu. Lâyiha, geçerli bir özrü olmaksızın altı yaşını aşmış mektebe verilmeyen çocukların velilerinin araştırılarak cezalandırılacağını ve çocukların okula başlama merasiminde bir takım gereksiz yükümlüklerin yerine getirilmesinin zorunlu olmadığına halka bildirilmesini öngörüyordu.

Bununla beraber sıbyan mekteplerinin öğretmenleri belirli günlerde Maarif Meclisi'nde imtihan edilerek nitelikleri yeterli görülenler eskisi gibi görevlerinde kalacaklardı. Bunların içinde yaş ve yetenekçe eğitime uygun olanların açılacak olan Mekatib-i Sıbyan Darülmualimin'ine devam ettirilmesi öngörülmüyordu. Yaşlı olup da usul-ü cedide üzere öğretime ehliyeti olmayan hocaların ise yine mekteplerinde kalmak üzere imtihan edilerek münasip maaşlarla muavin olarak tayin edilmeleri tasarlanıyordu.

Usul-i cedide üzere tertip olunacak dersleri öğrenmeye dört yıl yetmeyeceği için Rüştîye mekteplerinin öğretim süresinin beş yıla çıkarılması kararlaştırılmıştı.

Öğretim tarzı ve süresi sınırlanarak yeniden Rüştîye İdadîyeleri ve kız çocukları için ayrı rüştîye ve sıbyan mekteplerinin açılması tasarlanıyordu. İntizam altına alınacak mekteplerin hoca ve halifelerine maaş bağlanıp öğrencilerden haftalık ve avaid adıyla para almaları yasaklanmıştı.

Tasarlanan bu ıslahat girişiminin uygulanabilmesi için kritik bir önem taşıyan gerekli para ise, Evkâf-ı Hümâyûn hazinesinden sıbyan mekteplerine ayrılmış ödeneğin Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne aktarılmasıyla çözümlenecekti. Ayrıca rüştîye mekteplerine devam eden öğrenciler ailelerinin ekonomik durumlarına göre dört sınıfa ayrılarak; zenginlerden yıllık 400 kuruş, ikinci derecede zenginlerden 200, üçüncü derecede servet sahibi olanlardan 100 kuruş alınmasına, fakir olan ailelerin çocuklarının ise okula parasız kabul edilmesine karar verilmişti. Öğrencilerden alınacak bu ücret mekteplerin ıslah edilmesinde kullanılacaktı.³⁴⁰

Avrupa devletleri, 1866 yılındaki Girit isyanı sırasında Osmanlı Devleti'nin, Avrupa Dengesi içinde yer alabilmek amacıyla Islahat Fermanı'nda yapmayı vaat ettiği reformları gerçekleştirmemesinin Avrupa dengesini tehdit ettiğini bahane ederek Osmanlı Devleti'ne ardı ardına reform projeleri vermişlerdi. Bunlardan biri olan Fransız tezi, fark

³⁴⁰ BOA., İ. MVL, 26278, 30 Şevval 1284 / 24 Şubat 1868.

gözetmeksizin tüm Osmanlı tebaasının ortak haklar ve menfaatler çerçevesinde imparatorluğun çeşitli unsurları kaynaştırılarak kuvvetli bir Osmanlı toplumu meydana getirilebileceğini savunuyordu. 1867 yılında Fransa Eğitim Bakanı Jean Victor Duruy'un hazırladığı rapor, imparatorluğun eğitim sisteminde ıslahat yapılmasını öneriyordu. Fransız Büyükelçisi Mösyö Bouré de imparatorlukta, müslim ve gayrimüslim unsurların karma eğitim görecekleri orta öğretim okulları, meslek okulları, üniversite ve halk kütüphanelerinin kurulmasını tavsiye etmişti.³⁴¹

1.2.3. Maârif-i Umumiye Nizamnamesi

Fransa'nın eğitim konusundaki önerisi, ortak eğitim kurumları aracılığıyla bir "Osmanlı milleti" oluşturmak isteyen Tanzimat bürokratlarının düşüncelerine de uygun düşüyordu. Maarif Nezareti'nin Osmanlı eğitimini Fransız eğitim sistemini örnek alarak teşkilatlandırmak için başlattığı çalışmaların sonucunda, 1 Eylül 1868'de Galatasaray Sultanisi kurulmuştur. Maarif Nazırı Safvet Paşa, maârif sistemini yeniden düzene koymak için Şûrâ-yı Devletin Maârif Dairesiyle birlikte Maârif Nizâm-nâmesi'ni hazırlamış ve 1 Eylül 1869 tarihinde yayınlamıştır.³⁴²

Nizamname'nin gerekçe müzekkeresinde; mülk ve milletin saadetini sağlayacak kamu eğitiminin yaygınlaştırılmasının, gerekli olan okulların açılmasına bağlı olduğu, bunu gerçekleştirmenin tek yolunun da esaslı bir ıslahattan geçtiği ifade ediliyordu. Ayrıca dünyanın temel refahının ancak fen ve maarifle; ticaret, ziraat ve sanayide gerekli ilerlemenin de sadece eğitimle kaydedilebileceği belirtiliyordu. Ticaret ve endüstri sahalarındaki ilerlemeler insanlığın ihtiyaçlarını çok daha kolaylıkla karşılayabilmek için gerekliydi. Böylelikle "*dâire-i medeniyyete dâhil olan milel ve akvam*" halkasına

³⁴¹ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, 1999, Cilt 7, s. 377.

³⁴² İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi...", s. 370, Kodaman, a.g.e., ss. 20 - 22. Bu sırada Maarif Dairesi'nin başında eski Maarif Nazırlarından Kemal Efendi bulunurken, Sadullah Paşa, Dadyan Artin Efendi, Recaizade Ekrem Bey, Ebüzziya Tefik Bey, Mehmed Mansur Efendi ve Dragon Çankof Efendi üye olarak görev yapıyorlardı.

katılıp bunların paylaştıkları evrensel refah ve servetten gereken hisse alınabilirdi.³⁴³

Nizamname'de eğitimin önemi bu şekilde vurgulandıktan sonra, imparatorluk çapında eğitim kurumlarının yetersizliği eleştirilmişti. Yüksek bilimlerin öğretilmesi, öğretmenliğin verasetle intikal edebildiği yetersiz sıbyan mektepleriyle sağlanamazdı. Bu, ancak sağlam bir bilgi altyapısının verilebildiği ilköğretim okullarının varlığına bağlıydı. Bununla beraber, mevcut sıbyan mekteplerinde bilimin temelleriyle ilgisiz olarak sadece dini bilgiler öğretilmekteydi. Öğretmenler, pedagojik formasyon açısından son derece yetersizdi. Ayrıca bu okullar, çocuğun hem ahlâki hem kişisel gelişimini sağlamayı kolaylaştıracak koşullardan da yoksundu. Diğer taraftan, idadilerin azlığı karşısında rüştiyelerden mezun öğrenciler için Babiâli kalemleri ve askerî okullar olmak üzere sadece iki seçenek bulunmaktaydı. Bu seçenek azlığı da, fen ve endüstri ile ilgili sahalarda ileri düzeyde bilgi edinmek isteyen öğrenciler için bir engeldi.

Bütün bu sayılan olumsuzlukları gidermek amacıyla yapılan 1869 Maârif Nizamnamesi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm okulları yasal olarak tek bir çatı altında birleştirerek okullardaki eğitimin ve öğretmenlerin niteliğini geliştirmeyi amaçlamıştı. Bir taraftan imparatorlukta okul sayısı artırılırken diğer taraftan müfettişlerle bütün imparatorluk topraklarında faaliyet gösterecek okulların denetlenmesi hedeflenmişti.

Komisyondun hazırladığı nizamname kabul edildikten sonra Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi adıyla 1 Eylül 1869 tarihinde yayınlanmıştı. Maârif teşkilâtının görevlerini yasal hükme bağlayan nizamname bir çok açıdan esaslı yenilikler getirmiştir.³⁴⁴

Nizamname, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün okulları temelde Mekâtib-i Umûmiye ve Mekâtib-i Husûsiye olmak üzere ikiye ayırmıştır. Bütün okulları verdikleri eğitimin derecesine göre bu iki temel kategorinin altında

³⁴³ M. Cevat, a.g.e., ss. 102 - 103.

³⁴⁴ Düstur, 1. Tertip, Cilt 2, ss. 184 - 219. Maârif-i Umûmiye Nizâmname'sinin Osmanlıca'dan Latin harflerine çevrilmiş tam metni için bkz. M. Cevat, a.g.e., ss. 424 - 459.

kendi arasında sınıflandırmıştır. Her eğitim düzeyinde uyulması ve yapılması gerekenler de maddeler halinde belirlemiştir. Buna göre;

A- Mekâtib-i Umûmiye

1-Sıbyan Mektepleri

a- İslâm okulları

b- Gayr-i müslim okulları

c- Kız Sıbyan okulları.

2- Rüştiye Mektepleri

a- İslâmlar için Rüştiye

b- Hıristiyanlar için Rüştiye

c- Kız Rüştiyeleri

3- İdadiye Mektepleri

4- Mekâtib-i Sultaniye

a- Kısım-ı âdi (3 yıl)

b- Kısım-ı âli (3 yıl)

I- Edebiyat şubesi

II- Fen şubesi

5- Mekâtib-i Âliye

a- Darülmualimîn

I- Rüşdiye kısmı (3 yıl)

Rüşdiye kısmı, müslim ve gayr-i müslim sınıflara ayrılıyordu.

II- İdadiye kısmı (2 yıl)

III- Sultaniye kısmı (3 yıl)

b- Darülmualimât

I- Sıbyan kısmı (2 yıl)

II- Rüşdiye kısmı (3 yıl)

Rüşdiye kısmı, müslim ve gayr-i müslim sınıflara ayrılıyordu.

c- Darülfünûn

I- Edebiyat ve felsefe şubesi

II- Hukuk şubesi

III- Fen şubesi

B- Mekâtib-i Husûsiye:

1- Müslüman tebaadan kişilerin açtığı özel okullar

2- Gayr-i müslim tebaanın kişilerin açtığı özel okullar

3- Yabancıların açtıkları özel okullar.

Nizamnamenin ikinci kısmında belirlenen şemaya göre Maarif Nezareti teşkilatı yeniden yapılandırılarak merkez örgütünde Maarif Nazırı'nın başkanlığında, ilmi ve idari iki daireden oluşan bir Meclis-i Kebir-i Maarif ve vilayet düzeyinde de bu meclisin şubesi ve icra organı olarak, bir maarif müdürünün başkanlığında Vilayet Maarif Meclisleri kurulmuştur.

Maarif-i Umumiye Nezareti

1- Meclis-i Kebir-i Maarif

a- Daire-i İlmiye

b- Daire-i İdare

2- Tahrirat kalemi

3- Muhasebe kalemi.

İdari ve ilmi olarak iki daireye ayrılan Meclis-i Kebir-i Maarif, Maarif Nazırı'nın başkanlığında yılda iki defa toplanarak yeni kararlar alma yetkisine sahipti.

Daire-i İlmiye, okullarda okutulan çeşitli derslere dair kitapları Türkçe'ye çevirecek, Avrupa üniversiteleriyle temasta bulunacak, Türk dilinin ilerlemesine gayret edecek ve rüus imtihanlarını yapacaktı. Üyelerinin,

Türkçe'yi iyi bir şekilde okuyup yazmaktan başka mutlaka Doğu ve Batı dillerinden birini iyi bilmeleri ve her hangi bir konuda uzmanlıklarının olması şarttı.

Daire-i İdare, her gün toplanarak imparatorluğun eğitimle ilgili bütün işleriyle meşgul olacaktı. Ayrıca, eğitimle ilgili yönetmeliklerin taslaklarını hazırlayıp Meclis-i Kebir-i Maarif'e sunacaktı.

Vilayetlerde, başkanlığını Maarif Müdürü'nün yürüttüğü birer Meclis-i Maarif kurulacak ve Meclis-i Kebir-i Maarif'in şubesi gibi çalışacaktı. Vilayet Maarif meclislerinin; bir başkan, iki muavin, dört muhakkik, müfettişler, bir muhasip, bir kâtip, bir sandık eminden oluşan daimi üyesiyle sayıları dört ile on arasında değişen mahalli üyeleri olacaktı. Başkanlık hariç diğer görevlere müslim veya gayrimüslimler getirilebilecekti.

Vilayet Maarif Meclisleri, Maârif-i Umumiye Nizâmname'sinin öngördüğü konularla Maarif Nezareti'nden gelecek emirleri uygulamakla yükümlüydüler. Meclisler, vilayetin maârif bütçesi, vilayet dahilindeki bütün eğitim kurumlarının denetim ve teftişinden sorumluydular. Ayrıca vilayetin eğitim durumu ile eğitimin ıslahı için yapılması gerekenler konusunda rapor halinde Maarif Nezareti'ne bildirmek zorundaydılar.

Nizamname, yerel eşrafi vilayetlerde kurulacak bu maarif meclislerin doğal üyeleri olarak kabul edip halk desteğini sağlamayı hedefliyordu.

Maârif-i Umumiye Nizamname'si, eğitim ve okulların öğretim düzeyinin belirlenmesinin yanında öğretim kadrosuyla mali meseleler hakkında da hükümler getirmiştir. Bu hükümlere ilgili yerlerde temas edilecektir.

Nizâmname'nin gerekçe mazbatasında yazıldığı gibi Maârif-i Umumiye Nizamname'siyle gerçekleştirilmek istenen hedefler;

- Maarif merkezi idaresinin düzenlenmesiyle vilayetlerde de maarif teşkilatının kurulması,
- Okulların öğretim düzeyine göre derecelendirilmesi ve ilköğretime devam zorunluluğu getirilmesi,

- Öğretmenlerin iyi yetişmesi sağlanarak öğretim tekniklerinin ıslah edilmesi,
- Halkın eğitim giderlerine katkısı sağlanarak eğitim kurumlarının imparatorluk sathında yaygınlaştırılması,

şeklinde sıralanabilir.

Maârif Nizâm-nâmesi'nin yukarıda sözü geçen gerekçe mazbatasında da, Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarının genişliği, nüfusunun kozmopolitliği ve mali yönden zayıflığı düşünülürse bu nizamnameyle ortaya konulan hedeflerin kolay gerçekleşecek işler olmadığı kabul ediliyordu. Bu nedenle imparatorluğun içinde bulunduğu durum göz önüne alınarak, bu hedeflerin yavaş yavaş ve uygun olandan başlanarak ıslahata girişilmesi öneriliyordu. Daha önceki eğitim ıslahatı teşebbüslerinde olduğu gibi işe İstanbul'dan başlanmasına karar verilmişti.

Nizamname'nin son bölümünde belirgin bir şekilde Osmanlıcılık düşüncesi gözlenmektedir. Mevcut rüştiye okulları, programlarındaki dini öğretimin ağırlığı dolayısıyla, imparatorlukta farklı unsurlarla işbirliği içinde yaşama hedefini gerçekleştirilmede pek yetersiz olarak tasvir edilmişti. Nizamname, farklı toplulukların çocukları arasında karşılıklı anlayış ve samimiyeti sağlamlaştırabilmek için karma eğitimi zorunlu kabul etmişti. İdadi okulları ile 1867'de açılan Mekteb-i Sultani'deki karma eğitim buna örnek gösterilmişti.³⁴⁵

1869 Maârif Nizâm-nâmesi, Osmanlı modern eğitim tarihinde bir dönüm noktasıdır. Nizamname'yle, İstanbul ve vilayetlerdeki mevcut okulların tek çatı altında toplanması öngörülüyor, böylece imparatorlukta eğitim sistemi yapısal bir temele oturtulmaya çalışılıyordu. Bu nizamname ile okulların denetlenmesi ve öğretmen atamaları da Maarif-i Umumiye Nezareti'ne verilmişti.³⁴⁶

1872 yılında Meclis-i Kebir-i Maarif iki daire halinden çıkarılarak bir tek meclis haline getirilmiş ve üye sayısı azaltılmıştır. Bunun haricinde 23 Aralık 1876'da ilan edilen Kanun-i Esasi'ye kadar maarif teşkilatında kayda değer bir

³⁴⁵ M. Cevat, a.g.e., ss. 106 - 109.

³⁴⁶ Yahya Kemal Kaya, İnsan Yetiştirme Düzenimiz: Politika, Eğitim, Kalkınma, Ankara, 1981, s. 77.

değişiklik yapılmamıştır. Maddeleri arasında maarifle ilgili hükümler bulunan Kanun-i Esasi, maarif teşkilatında bazı düzenlemeler yapılmasını öngörüyordu.

Eğitim ve öğretim işlerini, devletin görevleri arasında sayan Kanun-i Esasi'ye göre; Meclis-i Mebusan'ca maarif düzenlemedikçe diğer alanlarda yapılacak ıslahatların başarıya ulaşamayacağı kabul ediliyordu. Fakat Kanun-i Esasi'nin ilanının akabinde 1877 yılında patlak veren Osmanlı - Rus savaşı nedeniyle hükümet, eğitim alanında yapmayı tasarladığı ıslahatı bir süre daha ertelemek zorunda kaldı.

1879'da Maarif Nezareti merkez örgütü, öğretim basamaklarına göre beş daireye bölündü. Her bir dairenin başına Meclis-i Maarif üyelerinden biri getirildi ve mevcut memurlar da bu daireler arasında paylaştırıldı. Bu değişikliklerle 1913 tarihli Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati'ne kadar yürürlükte kalan 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, kamusal eğitimin kurumsallaşması yolunda kapsamlı bir yasal iskelet oluşturmuştur.³⁴⁷

1.2.4. Değerlendirme

Fransız Devrimi'yle birlikte eğitim, devletin tekeline geçmeye başlamış, egemenlik kavramının ulusla tamamlanmasıyla ulusal eğitimin amacı da tam bir yurttaş yetiştirmek olarak belirlenmiştir.

19. yüzyılda, modernitenin ürünü olarak ortaya çıkan hapisane, kışla, hastane, fabrika, okul ile aile kurumlarını kapsayan ortak bir disiplinle bireyleri eğiterek istenilen doğrultuda yurttaş yaratma zihniyeti hakim olmuştur.

19. yüzyıldan itibaren eğitimin yaygınlaşması ve kitlesel boyutlara ulaşması ile okul, sosyalleşme üzerine uzmanlaşmış bir kurum olarak ortaya çıkıyordu. Okulun işlevi ise, genelde egemen olan sınıfların ideolojisini en etkili biçimde benimsetmektir.³⁴⁸

Eğitimin uzun süre vakıflara bırakıldığı Osmanlı Devletinde, iç ve dış sorunlarla başa çıkmak için, III. Selim ve II. Mahmut'un başlattığı reformlar Tanzimat'la birlikte düzenli bir reform programına dönüştürülmüştü.

³⁴⁷ 1876'dan Cumhuriyet Dönemi'ne kadar Maarif Nezareti'nin teşkilat yapısında yapılan değişiklikler için bkz. Bayram Kodaman, Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, Ankara, 1991, Mustafa Ergün, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Eğitim Hareketleri (1908 - 1914), Ankara, 1998.

³⁴⁸ Nuri Doğan, Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876 - 1918), İstanbul, 1994, s.14.

Tanzimat'tan önce sadece askeri okullar açılmış ve eğitim modernleşmeye başlamıştı. Tanzimat'la birlikte sivil bürokrasinin personel ihtiyacı göz önüne alınarak yeni okullar açıldı. 30 Nisan 1857 tarihinde yayınlanan bir genelgeyle Maarif-i Umumiye Nezareti kuruldu. Artık hükümet içinde yer alan bir bakanın eğitimle ilgileneceğini gösteren bu gelişme, köklü bir değişim getirmiş ve sıradan tebaa için eğitim imkânlarını genişletmiştir.

Nitekim, 1869 tarihinde yayınlanan Maârif-i Umumiye Nizâm-nâmesi'yle de, her düzeyde zorunlu ve bedava eğitim uygulamaya konularak, devletin eğitimdeki rolü yeniden tanımlanmıştır. Bu nizamname, hiçbir zaman tam anlamıyla hayata geçirilmemesine rağmen, eğitim anlayışında küçümsenemeyecek bir yenilik sağlamıştır. Artık Osmanlı Devleti eğitime, sadece elit kadroların yetiştirilmesi olarak bakmıyor, bütün yurttaşlarına modern bir eğitim sağlama yükümlülüğü olduğunu kabul ediyordu. Bu nedenle nizamname, Türk eğitim tarihi açısından bir kilometre taşıdır.³⁴⁹

Osmanlıcı bir karakter taşıyan Nizamname, ilköğretim düzeyinde her din ve mezhepten halkın çocuklarının kendi dilinde öğrenim görmesini, eğitimin Türkçe'yle yapılacağı ortaöğretim kurumlarında ise tüm unsurların bir arada eğitilmesini öngörüyordu.

1856 Islahat Fermanı'nın gayrimüslim ve yabancılara tanıdığı eğitim özgürlüğünden sonra, Fransız din çevrelerinin desteğinde olan Katolik misyoner ile Amerikan Protestan misyonerler rekabet halinde Osmanlı ülkesinde okul açma çabaları içerisine girmişlerdi.

Saltanatı sırasında özellikle imparatorluğun Müslüman unsurunun eğitim düzeyini yükseltmeye önem vererek misyonerler, yabancı ve komşu devletlere karşı rekabetçi bir eğitim politikası güden II. Abdülhamit, devraldığı iskelet üzerinde çok az değişiklik yapmıştır.

2. TANZİMAT DÖNEMİNDE İLKÖĞRETİM (1839 - 1876)

2.2.1. Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimde Islahat Girişimleri

³⁴⁹ Joseph S. Szyliowicz, "Osmanlı'nın Eğitsel Mirası: Efsane mi, Yoksa Gerçek mi?", İmparatorluk Mirası içinde, (Haz. L. Carl Brown), İstanbul, 2000, s.420.

19. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda ilköğretim, temel amacı çocuklara günlük hayatta gerekli asgari dini ve dünyevi bilgileri kazandırmak olan mahalle mektepleri aracılığıyla sürdürülmüştü.

Müslüman unsurun eğitim kurumları, varlıklı kişilerin kurdukları vakıflar tarafından finanse edilip idare ediliyordu. Bu vakıflar, öğretmen ve diğer görevlilerin maaşlarının yanı sıra öğrencilere de bazı yardımlar yapıyordu. Öğretmenler, vakıftan aldıkları maaşın haricinde öğrenci velilerinden de haftalık veya avaid adıyla hediyeler alıyorlardı.³⁵⁰

Sıbyan mektebi, genellikle mahalle camisinin müştemilâtı içinde yer alan bir odadan ibaretti. Bu okullarda tek öğretmen görev yapardı ve öğretmenlere çeşitli konularda yardımcı olan kalfalar bulunurdu. Dört beş yıl süreyle mahalle mektebine devam eden çocuklar, ilmihal ve Kur'an surelerini öğreniyorlardı.³⁵¹

Bazı yerlerde de bilgili kadınlar kendi evlerinin bir odasını okul haline getirerek bazen kız erkek karışık, daha çok da kız çocuklarına yüzeysel de olsa ilköğretim eğitimi veriyorlardı.³⁵²

Genelde her mahallede birer sıbyan mektebi bulunduğu için bu okullar, mahalle mektepleri olarak da adlandırılmışlardır. Ayrıca bu okullara, "dârü't-talîm, mekteb, mektebhâne, muallimhâne" veya okul binasında kullanılan malzemeye atfen "taş mekteb" de deniyordu.³⁵³

Sıbyan mekteplerine merasimle başlanıyordu; ancak bu merasimin belli bir zamanı yoktu. Veliler, istedikleri zaman çocuklarını okula başlatabilirlerdi. Yoksul ailelerin çocukları okulda sembolik bir ders alıp hocanın elini öperek okula başlarken orta halli aileler, akrabalarıyla beraber okula giderek hocaya, kalfaya ve oradaki öğrencilere bahşiş veriyorlardı. Zengin aileler ise, kendi evlerinde konuklara

³⁵⁰ A. Tugut Kut, "İstanbul Sıbyan Mektepleriyle İlgili Bir Vesika", *Journal of Turkish Studies*, Volume 2, 1978, Cambridge, pp. 55 - 84.

³⁵¹ İsmail Kara - Ali Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle / Sıbyan Mektepleri*, İstanbul, 2005, s. 15.

³⁵² Bu uygulama konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Yahya Akyüz, "Osmanlıda "Kadın Öğretmenli Ev Sıbyan Mektepleri"", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 15, Ankara, 2004, ss. 1 - 12.

³⁵³ M. Şakir Ülkütaşır, "Sıbyan Mektepleri", *Türk Kültürü*, Sayı 33, Yıl 3, Temmuz 1965, Ankara, ss. 594 - 600.

yemeklerin ikram edildiği çok daha görkemli törenlerle çocuklarını okula başlatırlardı. Çocuğun okula başlama törenine, toplumun alt katmanındakiler “amin alayı” derken üst sınıftakiler “bed-i besmele” olarak isimlendiriyordu.³⁵⁴

Uzun süre geleneksel yapısındaki çözümlere karşı koymaya çalışan Osmanlı İmparatorluğu, gün geçtikçe değişime ayak uydurmanın zorunlu bir hale geldiğini kavırıyordu. 19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu’nun ordu, bürokrasi, eğitim, hukuk ve ekonomi alanlarında reformlar yaparak ayakta kalma mücadelesi verdiği bir süreçtir.

Bu nedenle merkezileşme çabası içine giren devlet, yeni hizmetleri yürütmek için eğitilmiş bireylerden oluşan bürokrasiye ihtiyaç duyuyordu. Bu değişime ayak uyduracak nitelikli bürokratlar yetiştirme ihtiyacı eğitimin bir kamu hizmeti olarak ele alınmasını gerektiriyordu. Modernleşmekte olan diğer devletler gibi Osmanlı İmparatorluğu’nda da eğitim, bir kamu hizmeti olarak 19. yüzyılda gündeme gelmiştir. Yavaş yavaş devletin denetimine giren geleneksel eğitim; ilerleme, ekonomik kalkınma ve topluma nüfuz etmenin aracı olarak değerlendirilmeye başlanacaktır.

Osmanlı Devleti’nin yönetici eliti, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eğitimi; siyasal birliği sağlamaya, toplumsal refahı artırmaya ve devlete sadık insanlar yetiştirmeye yarayan ideolojik bir aygıt olarak görmeye başlamışlardır. Bu nedenle birçok alanda zorlu mücadeleler yürüten Osmanlı Devleti, geleceğin vatandaşlarını kültürel ve ahlâki açıdan biçimlendirmek için modern okulları yaygınlaştırmaya çalışıyordu.

II. Mahmud’un 1824 yılında yayınladığı ferman, İstanbul’da sıbyan mekteplerini zorunlu hale getiren ilk resmi belgedir. II. Mahmud, anne babaları tarafından küçük yaşta okuldan alınıp gelecek kaygısıyla bir sanat öğrenmesi için esnafın yanına çırak olarak verilen çocukların cahil olarak büyüdüklerinden şikayet ediyordu. Bu çocukların daha sonraki yıllarda okuma yazma açısından kendilerini geliştirme fırsatı bulamayacaklarını söylüyordu.

³⁵⁴ “Bed-i besmele” veya “amin alayı” denen okula başlama töreni hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Birinci, “Mahalle Mektebine Başlama Merasimi ve Mektep İlahileri”, Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle / Sıbyan Mektepleri içinde (Haz. İsmail Kara - Ali Birinci), İstanbul, 2005, ss. 23 - 41.

Eğitimle ilgili yayınlanmış ilk kapsamlı belge olarak kabul edilen bu fermanla; bir insanın “zarûrîyât-ı diniyeyi” öğrenmesinin her şeyden önce geldiği savunulmuştu.³⁵⁵

Fermanla, ebeveynler, para kazanmak için beş altı yaşlarındaki çocuklarını okuldan alıp bir meslek öğrenmek üzere çırak yapmakla suçlanmıştı. Küçük yaşta okuldan uzaklaştırılıp cehalet içinde büyüyen bu çocukların daha sonra okuyup öğrenmeye arzu duymadıkları ifade edilmişti. İçinde bulunulan sıkıntıların temel sebebi olarak da halkın çoğunun cahil ve dinden habersiz oluşu gösteriliyordu. Durum daha fazla kötüleşmeden herkesin imkânı nispetinde dinle ilgili konuları öğrenmesinin gerekliliği vurgulanıyordu. Bu nedenle öncelikle, velilerin cahilliğinin önüne geçilmesinin önemine değiniliyordu. Çocukların, on iki yaşına gelip günlük hayatta gerekli dini ve dünyevi bilgileri öğrenmeden önce okuldan alınmalarının gerektiği ifade edilmişti.

Bu fermanla, sıbyan mektebini bitirip on iki on üç yaşlarına gelmiş çocukların çırak olabilmeleri için, veli ve hocalarıyla beraber kadiya gidip bir izin tezkeresi almaları şartı getirilmişti. Esnaf kethüdaları tarafından da onaylanması gereken bu izin belgesine sahip olmayan çocukların çalıştırılması yasaklanmıştı. Bu kurala uymayan esnaf, mahalle imâmı veya hoca tarafından derhal kadiya bildirilecek, kadılar da durumu sorumluların cezalandırılması amacıyla Babiâli'ye iletceklerdi.³⁵⁶

Ferman, anne ve babası olmayıp küçük yaşta çalışmak zorunda kalan çocukların ise ustaları tarafından on iki on üç yaşına kadar sabah ve öğleden sonra olmak üzere günde iki defa mektebe gönderilmelerini emrediyordu. Bu zorunluluk, ferman çıktığı sırada esnafın yanında çırak olarak çalışmakta olan çocuklar için de geçerliydi.

Sadece İstanbul'daki çocuklara ilköğretim zorunluluğu getiren 1824 tarihli fermanın uygulanabilmesi için İstanbul ve Bilad-ı Selase (Üsküdar, Galata ve Eyüp) kadıları, mahalle imamları, mektep hocaları ve esnaf kethüdalarına gerekli ikaz ve tembihler yapılmıştı. Ancak 1824 tarihli fermanın ne derece

³⁵⁵ “...her bir şeyden evvel zarûrîyât-ı diniyeyi öğrenmekliği umûr-ı dünyevîyenin cümlesine takaddüm eylemek lâzım iken” M. Cevat, a.g.e., s. 3.

³⁵⁶ M. Cevat, a.g.e., s. 4.

uygulandığı ve ilköğretim zorunluluğuna başkentteki halkın ne tepki verdiği belli değildir.

Nitekim, Tanzimat'ın ilanının arifesinde Nafia Meclisi'nin Babiâli'ye sunduğu raporda, ilköğretim zorunluluğu tekrar gündeme gelmiş ve eğitim alanında yapılması gerekenler çok daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bu girişimden, 1824 tarihli fermanın tam olarak uygulanamadığı anlaşılıyorsa da ferman, Tanzimat sonrasında başlatılacak olan ilköğretimin modernleştirilmesi teşebbüslerine bir hazırlık adımı olarak değerlendirilebilir.

Şubat 1838'de kaleme alınan Meclis-i Umûr-ı Nâfia lâyihasında, eğitim ve bilimin halkın saadet ve zenginliğinin kaynağı olduğu, bütün icatların ve üretimin ancak bilgiyle ortaya çıktığı vurgulanmıştı. Bu noktadan hareketle de dini bilimlerin ahiret hayatının kurtulmasına vesile olduğu gibi diğer fenlerin toplumsal ilişkilerin düzen içersinde sürdürülebilmesi için de gerekli olduğuna dikkat çekilmişti.

Yoksulluğun en büyük sebebinin cehalet olduğu ve cahil insanların, *“sayesinde oldukları devletin ve hubb-ı vatanın ne olduğunu bilemeyecekleri”* dolayısıyla böyle insanların kendilerine ve içinde yaşadıkları millete bir yararlarının olmayacağı savunuluyordu. Devletin temel hedefinin, bütün topraklarında fen ve sanayinin yayılmasına çalışmak olduğu vurgulanarak refah ve saadetin temel kaynağı olarak görülen eğitimin halka yayılmasının önemli olduğu ifade ediliyordu.

Lâyihada, imparatorluğun önceki asırlarda bilimde iyi bir seviyede olmasına rağmen bir süreden beri ilmin metruk hükmüne girmiş olduğu belirtiliyordu. Ortaöğretim okullarına devam edecek yeterli sayıda öğrenci bulanamadığından şikayet ediliyordu. Bulunanların da okuma yazma bilmeyen ve okuyacakları derslere ilişkin giriş mahiyetindeki bilgilere dahi sahip olmayan öğrenciler oldukları için bunlara Arapça, Farsça, Fransızca gibi dillerin ve derslerin daha ileri seviyede öğretiminin imkânsızlığından bahsediliyordu. Bu sorunun temel kaynağı olarak da mevcut sıbyan mekteplerinin yetersizliği gösteriliyordu. Tarım, ticaret ve sanayide gerekli gelişimi sağlayabilmek için ilköğretimdeki eğitimin kalitesinin artırılmasının gerekli olduğu ifade ediliyordu. Bu yüzden, öğretmenlerin sınavla

görevlendirilmesi, sınıf sistemine geçilmesi, derslerin niteliğinin ve okul sayısının arttırılmasının şart olduğu ifade ediliyordu.³⁵⁷

Lâyiha, Meclis-i Umûr-ı Nâfia ve Dâr-ı Şura-yı Bab-ı Ali ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye arasında yapılan müzakere ve yazışmalar esnasında içeriğinde yapılan birkaç değişiklikten sonra padişah tarafından onaylanarak 3 Şubat 1839 tarihinde yayınlandı. Nihai şekliyle halka duyurulmak için 5 Şubat'ta Takvim-i Vekayi'de yayınlanan lâyihanın, öğretmen niteliklerinin yükseltilmesi, sınıf sisteminin kabulü ve ders sayısının arttırılması konularına temas etmesi önemli bir gelişmeydi. Sıbyan mekteplerinde verilen eğitimin kalitesini yükseltmeyi hedefleyen bürokratlar, lâyihada önerdiklerini ilk önce İstanbul'daki okullarda test etmeyi, daha sonra da tüm imparatorluk sathına yaymayı düşünüyorlardı.³⁵⁸

Sultan Abdülmecit, 1845 yılında Babıali'ye giderek sadrazam ve vekillere hitaben okuduğu Hatt-ı Hümayun'da, 'izâle-i cehli tebaa' konusunda başvurulacak tek yolun kamu eğitiminin yaygınlaştırılması olduğunu ifade etmişti. İmparatorluğun uygun yerlerinde "*menbâ-ı ulûm ve finûn ve mehâz-ı sanâyi'i maârif-nümun olan mekâtib-i lâzime*" açılarak dini ve dünyevi bütün konularda halkın cehaletinin giderilmesi için eğitimin geliştirilmesini istemişti.³⁵⁹

Babıali, bu emirden hareketle eğitim işlerini düzene koyacak geçici bir eğitim meclisi kurmuştu. 1845'te kurulan bu Meclis-i Maarif-i Muvakkat, ülkede eğitimin yaygınlaştırılmasına ilişkin Meclis-i Vâlâ'ya sunduğu raporlarda; sıbyan ve rüştiye mekteplerinin ıslah edilerek sayılarının artırılması ve eğitim işleriyle uğraşacak bir daimi Meclis-i Maârif-i Umumîye kurulmasını önermişti. Ayrıca ilk önce ele alınması gereken İstanbul'daki sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi ve yeni rüştiye mekteplerinin açılması için pek büyük sayılmayan yıllık 1.500 keselik bir meblağa ihtiyaç duyulduğunu da ifade etmişti.

Meclis-i Vâlâ, bu meblağa karşılık aramış ve anlaşmaları yenilenecek oranları yükseltilecek olan gümrük tarifelerinden artacak parayı bu işe tahsis etmişti. Fakat

³⁵⁷ M. Cevat, a.g.e., ss. 7 - 10.

³⁵⁸ M. Cevat, a.g.e., ss. 7 - 10.

³⁵⁹ Aziz Berker, Türkiye'de İlk Öğretim I (1839 - 1908), Ankara, 1945, ss. 13 - 14.

bulunan karşılığın geç tahsil edileceği hesaba katılarak söz konusu meblağın sonradan yerine koyulmak şartıyla hazineden verilmesine karar verilmişti.³⁶⁰

1846'da kurulan Meclis-i Maârif-i Umumiye tarafından hazırlanıp sıbyan mekteplerinin ıslahını öngören “Sıbyan Mekatibi Hocalarına Talimat”ı İstanbul mekteplerinde uygulanmak üzere 8 Nisan 1847'de Sultan Abdülmecid tarafından onaylanarak yürürlüğe konuldu. Sıbyan ve rüştiye mekteplerinin öğrenim süreleri, okullara alınacak öğrencilerde aranan nitelikler ve okutulacak dersleri belirleyen talimat, Mayıs ayında halka duyurulmuştu.³⁶¹

“Bu def'a emr u irâde-i hayriyet-ifâde-i hazret-i şahane mucibince verilen nizamına tatbikan etfâlin tâlim ve tadrîsi ve terbiyelerini ne vechile icra eylemeleri lâzım geleceğine dair sıbyan mekâtibi hocaları efendilere itâ olunacak talimattır” başlığını taşıyan ve ilköğretim yönetmeliği niteliğindeki yirmi üç bentlik talimat, sıbyan mekteplerinin amaçları, ilkeleri, öğretim süresi, okutulacak dersleri ve disiplin konularını kapsıyordu.

Talimata göre sıbyan mektebi öğrencileri; Elifba cüzünü öğrendikten sonra Amme cüzü ve sırasıyla diğer cüzleri okuyarak Kur'an-ı hatim edeceklerdi. Amme cüzüne başlayan çocuklara bir taraftan da Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin hazırlatacağı dinen ve aklen güzel davranışları kapsayan Türkçe Ahlâk Risalesi okutulacak, böylelikle ahlâken de güzel yetişmelerine çalışılacaktı. Kur'anı bir defa hatim eden öğrencilere, okullara atanacak güzel yazı hocaları yazı yazmayı öğretecekti. Bu hocalar, daha sonra hazırlanıp gönderilecek bir Türkçe sözlükteki isimleri öğrencilere yazdırarak yazı yazma alıştırmaları yaptıracaktı. Bunun için her mektebe üzerine yazı yazıp silinebilen yeterli sayıda taş levhalar gönderilecekti. Kur'an'ı ikinci defa hatim etmeye çalışan öğrencilere, öğrenilmesi herkesin üzerine farz olan dini bilgileri edinmeleri için İlmihâl Risalesi okutturulacaktı. Bu sırada, Kur'an'ın okunuş usullerini öğrenmeleri için Türkçe Tecvid kitabından ders verilecekti. İlmihâl ve Tecvid derslerinde geçen Arapça tabirler, öğrencilerin anlayabileceği ifadelerle Türkçe olarak öğretilcekti.

³⁶⁰ BOA., İ. MM., 656, 12 Şevval 1261 / 14 Ekim 1845.

³⁶¹ 1847 tarihli talimatın orijinal tam metni ve çevrim yazısı için bkz. Yahya Akyüz “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı” **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 5, Ankara, 1994, ss. 1 - 48.

Talimatın dikkat çektiği bir diğer konu da, ceza ve ödülle ilgilidir. Yaramazlık yapıp derslerine çalışmayan öğrencilere falaka cezası verilmesini veya değnekle dövülmelerini yasaklayan talimat, çocuklara tatlılıkla davranılarak okulu sevdirmeyi öneriyordu. Bunun için hoca efendiler, başarılı ve terbiyeli öğrencileri yanı başlarına oturtup onları övücü sözler ve davranışlarla ödüllendirecekler, bu durumu velilerine de bildireceklerdi. Böylece diğer öğrencilerde teşvik edilmiş olacaktı. Tembellik eden veya bir suç işleyen öğrencilerin ise ya yerleri değiştirilecek ya da diğer bazı hafif cezalarla cezalandırılacaklardı.

1847 tarihli talimat, zengin, fakir veya köle fark etmeksizin İstanbul'da oturup 6 yaşını tamamlamış bütün çocuklara ilköğretimi mecburi hale getirmişti. Çocukların okula devamlarının sağlanabilmesi için özel görevliler tayin edilmesini öngören talimat, mektep hocaları, muhtarlar ve mahalle imamlarını da konunun takibinden sorumlu tutuyordu.

Talimat yürürlüğe girdiği sırada okula devam etmeyip bir esnafın yanında çırak olarak çalışmakta olan yedi ile on bir yaşlarındaki çocuklara da; her gün sabahları mektebe gitmeleri ve birer saat ders aldıktan sonra işlerine geri dönmeleri mükellefiyetini getiriyordu. Yine talimat gereğince çocukluk yaşını aşmış kabul edilen on bir ile on altı yaşları arasındaki kişiler, her gün birer saat veya iki yıl boyunca Rüştiye öğrenimine devam edeceklerdi. Ailesinin maddi durumu iyi olup bir işte çalışmayan aynı yaştaki çocuklara da altı yıllık ilköğretim (4 yıl Sıbyan + 2 yıl Rüştiye) zorunluydu.

Dört yıllık sıbyan eğitiminden sonra yapılan sınavda başarılı olup rüştiye mekteplerine devam edenlere; sıbyan mektebinde edindikleri bilgilerin üzerine Birgivi Risalesi, Arapça dilbilgisi, Sülüs ve Nesih yazıları, günlük hayatta gerekli dört işlem ve Kur'an'ın çeşitli okuma şekilleri öğretilecekti. Ayrıca bu öğrencilerin içinde istekli ve yetenekli olanlar hafızlığa da çalıştırılacaklardı.

Sıbyan mektebini bitirip sınavda başarılı olamayanlar okuldan ayrılamayacak en çok üç yıl daha olmak üzere toplam yedi yıl boyunca okulda tutulabileceklerdi. Öğretmenlerden, öğrencileri dört yılda rüştiyeye hazır hale getirmelerini isteyen Talimat, aksi takdirde meslektaşları ve Meclis-i Maarif üyeleri gözünde mahcup

olacaklarını hatırlatarak bu konuda gevşeklik etmemelerini tehditkâr bir söylemle tavsiye ediyordu.

Veliler, eskiden olduğu gibi ayda 1 kuruş olmak üzere yıllık 12 kuruşluk toplamı, haftalıklar halinde hocaya ödeyeceklerdi. Fakat bu parayı ödemeye gücü yetmeyenlerden ücret talep edilmeyecekti. Bu nedenle hocaların gelirinde meydana gelen kayıplar, devlet tarafından karşılanacaktı. Devlet, fakir öğrencilerin diğer okul giderlerine de katkıda bulunacaktı. Ayrıca, okul başlama merasimi (bed-i besmele / amin alayı) mecburi olmaktan çıkarılarak velilerin parasızlık yüzünden çocuklarını okula göndermezlik etmelerine engel olunacaktı.

Her cemaatin çocuklarının kendi okullarında eğitilmesini onaylayan 1856 İslahat Fermanı'nda İslâm sıbyan mekteplerini ilgilendiren pek bir yenilik yer almıyordu. Bu süreçte daha çok her cemaatin çocuklarının kendi okullarında dini ve mezhebi formasyonlarını tamamlamalarının uygun olacağı düşünülüyordu.

Rüştiye mekteplerine kabul edilme şartı olarak; öğrencilerin Kur'an'ı layıkıyla okumaları, ilmihali ve tecvidi güzelce öğrenmiş olmaları gerekiyordu. Bunlara ilave olarak Türkçe bir kitabı rahatlıkla okuyabilmelerinin rüştiyelere kabul şartları arasında ilan edilmiş olması da sıbyan mekteplerinin ıslahını zorunlu kılan diğer bir sebepti. Rüştiye mekteplerine devam edecek öğrencilerin yetersizliği çok defa şikayetlere konu olduğundan Sıbyan mekteplerinde ıslahat yapma gereği tekrar tekrar gündeme geliyordu.³⁶²

1862 yılında bir kez daha sıbyan mekteplerinde ıslahat yapılması gündeme gelmiş ve yazı yazmayı öğretme konusunda öteden beri başarısız olan sıbyan mekteplerinde yeni bir harf öğretme biçimi denenmeye başlanmıştır. İstanbul'daki sıbyan mektepleri 12 daireye bölünerek merkez mektepleriyle birlikte her daireden 2 okul olmak üzere toplam 36 okulda Arabistan'da uygulanmakta olan harf öğretme tarzı denenmişti. Öğrencilere okuma - yazma öğretimini kolaylaştırmak için geliştirilen bu tarz, öğrencilerin yazıp silmeye elverişli bir taş tahta üzerinde alıştırma yaparak öğrenmelerine dayanıyordu.

Bu amaçla, pilot okul olarak seçilen söz konusu 36 okula birer taş tahta, taş kalem ve divit dağıtılmıştı. Fakir öğrencilerden haftalık almamak

³⁶² Ergin, a.g.e., s. 465.

şartıyla bu okulların hocalarına aylık 100'er kuruş aylık bağlanmıştı. Osman Ergin'e göre; dönemin Devlet Salnamesi'nde yazıldığı gibi, bu tarihte İstanbul'da 360 sıbyan mektebi olduğu göz önüne alınırsa bu yeni usul okulların onda birinde uygulanıyordu.³⁶³

Bu hedefin başarıya ulaşamadığı, Meclis-i Maarif'ten Şura-yı Devlete gönderilen sıbyan mekteplerindeki öğretim düzeyi hakkında şikayet dolu ve yeni tedbirler öneren raporlarından anlaşılmaktadır.

1868 tarihli mazbatada, sıbyan mekteplerinin temel amacı olan okuma - yazma öğretmek konusunda hâlâ yeterli düzeye ulaşamadığı ve öğrencilerin uzun öğrenim yıllarından sonra bile harekesiz harfleri okuyamadıkları, sayıları tanıyamadıkları ifade ediliyordu. Rüştîye mekteplerine devam eden öğrencilerin sıbyan mekteplerinde görmeleri gereken bilimlere giriş (mebadi-i ilim) mahiyetindeki derslerle uğraştıklarından yakınılıyordu.

Sıbyan mektepleri mezunlarının başarısızlığının, bilimlere giriş derslerini okutamayan öğretmenlerden kaynaklandığı düşünülüyordu. Bunu anlamak için, İstanbul'daki sıbyan okullarının öğretmenleri takımlar halinde 4 mümeyyizin huzurunda Meclis-i Maarif'te sınava tabi tutulmuşlardı. Sınav sonucunda öğretilenlerden hiçbirinin bu dersleri okutabilecek yetkinlikte olmadığı anlaşılmıştı. Bu nedenle mevcut öğretmenlerin yerine nitelikli öğretmenlerin bulunmasına çalışılmışsa da başarılı olunamamıştı. Son çare olarak sıbyan okullarına öğretmen yetiştirilmek üzere İstanbul'da bir Darülmualimin-i Sıbyan açılmasına karar verilmişti. Bu amaçla medrese öğrencilerinden Kafiye'ye kadar ders görmüş olanlar, açılacak olan bu Darümuallimin-i Sıbyan'da 6 aylık bir süreyle eğitildikten sonra sıbyan mekteplerine öğretmen olarak atanacaklardı. Eski Matbaa-i Amire'nin kâgir binasının 6.000 kuruşluk bir masrafla tamir edilerek okul haline getirilmesi ve söz konusu öğrencilerin şevkini artırmak için rüştîye Darümuallimin'inde olduğu gibi aylık 30'ar kuruş maaş verilmesi düşünülüyordu.³⁶⁴

1868 yılında Şura-yı Devletin Maarif Dairesi'nde sıbyan mekteplerinin ıslahı müzakere edilirken Maarif-i Umumiye Nezaretince bazı esaslı ıslahat icrasına

³⁶³ Ergin, a.g.e., s. 464.

³⁶⁴ BOA., İ. ŞD. 484, 8 Cemaziyülevvel 1285 / 27 Ağustos 1868.

girişilmeden önce Dersaadet ve Bilad-ı Selase’de bulunan okulların bilançosunun çıkarılması istenmişti. Çocukların eğitilmesi için okulların sayısının çoğaltılmasına ne derece ihtiyaç olduğu bilinip ona göre gerekli tedbirler alınmak üzere bir araştırma yapılmasına karar verilmişti.

Yapılan araştırmayla açık ve kapalı ne kadar sıbyan mektebinin olduğu bunların büyüklük derecesi, az çok tamirata ihtiyacı olan okul sayısı, bu okullara devam eden öğrenci sayısı ve içlerinde rüştiye olmaya elverişli okul olup olmadığı öğrenilmeye çalışılmıştı. Maarif Nezareti’nin tayin ettiği özel memurlar vasıtasıyla mahalle mahalle yapılan araştırmaya ilişkin tafsilatlı bilgileri kapsayan cetveller hazırlanarak Şura-yı Devlet’e gönderilmişti.³⁶⁵

Araştırma neticesinde elde edilip Şura-yı Devlet’e gönderilen bu istatistik cetveline göre; 1868 yılında İstanbul’da mevcut 456 sıbyan mektebinden 271’i açık, 96’sı kapalı ve 89’unun arsa haline geldiği (arzen haliye) anlaşılmıştı. Bu okulların binalarının 113’ü kâgir ve 246’sının ahşap olduğu ve bunlardan yalnızca 3 tanesinin rüştiye mektebine dönüştürülmeye elverişli olduğu anlaşılmıştı. Kapalı ve arsası boş olan okulların bir çoğu başkaları tarafından gasp edilerek mesken haline getirilmişti.

Açık olan okullara devam eden toplam 12.405 öğrencinin 7.609’unun erkek, 4.796’sının ise kız olduğu anlaşılmıştı.³⁶⁶

Tablo 1

1868 Yılında İstanbul’da Semtlere Göre Okul Binalarının Durumu

	Açık Okul Sayısı	Kapalı Okul Sayısı	Arsa Durumundaki Okullar
Aksaray	21	4	8
Bayram Paşa	26	10	23
Üsküdar	43	9	12
Sultan Selim	23	6	5
Bayezid	16	16	5
Beşiktaş	36	2	4
Eyüp	13	3	2
Akmahmud	16	6	0
Fatih	23	8	6

³⁶⁵ BOA., ŞD. 205 / 7, 23 Rebiyülahir 1285 / 13 Ağustos 1868.

³⁶⁶ BOA., ŞD. 205 / 7, 11 Safer 1285 / 3 Haziran 1868.

Sultan Ahmed	15	15	5
Kasım Paşa	17	12	12
Tophane	15	10	3
Toplam	264	97	85

Kaynak. BOA., ŞD. 205 / 7, 11 Safer 1285 / 3 Haziran 1868.

Maarif Nezareti, hazırlıklarını tamamlayarak ilköğretimin modernleştirilmesi meselesini 1868 yılının başında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin gündemine taşımıştı. Görüşme neticesinde, Maarif Nezareti'nin hazırladığı ve sıbyan mekteplerinin yeniden yapılandırılmasında önemli bir adım olan “Sıbyân Mekteplerinin Islahatına Dâir Nizâmname Lâyihası” Şubat 1868'de yayınlandı.

On maddeden oluşan lâyihada, sıbyan mektepleri programlarının imlâ, coğrafya ve hesap dersleriyle yeniden yapılandırılması hedeflenmişti. Bu okulların iyileştirilmesi için en fazla gereksinim duyulan kaynak bulunması meselesi ise, Evkâf-ı Hümâyûn hazinesindeki sıbyan mekteplerine ayrılmış ödeneğin Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne aktarılmasıyla çözümlenmeye çalışılmıştı. Erkekler için zorunlu öğrenim yaşı altı olarak belirlenmişti. Ayrıca lâyihada, çocuklarını okullara göndermeyen velilerin uyarılmasına, gerekirse cezalandırılmasına karar verilmişti. Kızlar için ayrı sıbyan mekteplerinin açılacağına da işaret ediliyordu.³⁶⁷

Bu arada hazırlık çalışmaları yürütülmekte olan Umumi Maarif Nizamnamesi hükmüne göre eğitim mecburi olacağından, bu zorunluluğun tamamen uygulanabilmesi için her şeyden önce ihtiyaç duyulacak okulların hazırlanmasının gerekli olduğu düşünülüyordu.

Bu amaçla, hayır sahipleri tarafından vakfiye ile desteklenen okullara ne kadar tahsisat verildiği Evkaf Hazinesi'nden araştırılarak ortaya çıkarılacaktı. Kapalı ve harap olan okulların tekrar açılması, başkaları tarafından gasp edilip mesken haline getirilen okulların da tahliye edilmesi çaresine bakılacaktı.

Mazbatada, çıkacak nizamname istisnasız bütün Osmanlı tebaasının eğitimini ıslah ve tanzim etmeyi hedefleyeceği için imparatorlukta mevcut bulunan tüm İslâm ve Hıristiyan mekteplerinin cetvellerinin tanzim edilerek gönderilmesi konusunda bütün valilere ve ruhani liderlere gerekli tembihlerin yapılması isteniyordu. Söz

³⁶⁷ BOA., İ. MVL, 26278, 30 Şevval 1284 / 24 Şubat 1868.

konusu okulların gelir ve tahsisatlarının araştırılarak tayin edilecek hocaların maaşlarına karşılık tutulmasının uygun olacağı belirtiliyordu.

Aynı mazbatada, Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitiminin geleceğiyle ilgili kısmen günümüz Türkçe'sine çevirdiğimiz şu öngörü yer alıyordu: *“Her ne kadar elde tam bir istatistik yoksa da İstanbul'da meskûn müslüman ahalinin yaklaşık 450.000 nüfustan ibaret olduğu düşünülürse; okullara devam etmekte olan 12.405 çocuk ahali üzerine taksim edildiği takdirde tahminen % 3 düşeceğine ve sıbyan mekteplerinin mevcut halleri ve eğitim tarzına bakılırsa bu % 3'ten ancak % 30'u layıkıyla eğitim görerek mektepten çıkamayacağı bellidir. Bu orana göre bundan 25 sene sonra ahalinin belki % 10'u okur yazar olabilecektir. Devletin hakiki temeli, milletin ruhu mesabesinde ve geleceğin teminatı olan çocukların böyle cehalet karanlığında bırakılması hiçbir şekilde caiz ve reva olmayacaktır. Ayrıca memleketin tamamlayıcı parçası olan gayrimüslim ahalinin eğitim durumuna ilişkin doğru bilgiye sahip olunmadığından bunun dahi araştırılarak onların da ıslahı için gerekli itina gösterilmesi gerekiyor”*³⁶⁸.

1869 yılında Meclis-i Maarif'ten Şura-yı Devlet'e gönderilen diğer bir mazbatada, sıbyan mekteplerindeki eğitimin düzeltilmesine her şeyden çok ehemmiyet verilmesi gerektiği halde şimdiye kadar her nasılsa layıkıyla düzene konulmadığını, öğrencilerin dört beş senelik eğitim süresince biraz Kur'an, ilmihâl ve tecvid okumaktan başka bir şey öğrenemeyip Türkçe yazı okuma alışkanlığını bile edinmeden boşuna vakit kaybettikleri ifade ediliyordu. Buna sıbyan mektepleri muallimlerinin istenen nitelikte olmamasının sebep olduğu, nitelikli öğretmen tedarik edilememesinin de sıbyan mekteplerine ayrılan paranın yetersizliğinden kaynaklandığı ifade ediliyordu.

Bir üst kademedeki rüştiye ve askeri okullara devam edecek öğrencilerin sıbyan mektebi eğitiminden daha iyi yararlanmaları için sıbyan mekteplerindeki eğitimin ıslah edilerek burada okutulan ders konularının biraz daha genişletilmesi tasarlanıyordu. Bu nedenle, mevcut öğretmenler içinde ehliyetleri yeterli bulunmayanların ihraç edilerek yerlerine söz konusu öğrencileri eğitebilecek nitelikte olanların alınmasının bir çözüm olabileceği düşünülüyordu.

³⁶⁸ BOA., ŞD. 205 / 7, 11 Safer 1285 / 3 Haziran 1868.

Bu amaçla, görevlerini irsen elde eden öğretmenlerin³⁶⁹ emekli edilmeleri, görevlerini satın almış olanların verdikleri akçeler kendilerine geri ödenmek suretiyle görevlerinin feshedilerek muallimlikten ihraç edilmeleri kararlaştırılmıştı. Mevcut öğretmenler içinde yapılacak imtihanda liyakatini ispat edenler görevlerinde kalabileceklerdi. Yetersiz bulunanların yerlerine imtihanla nitelikli muallimler tayin edilmesi ve tüm öğretmenlere alacakları haftalıktan başka aylık ikişer yüz kuruş ve günlük birer çift fodla* tahsis edilmesi öngörülüyordu.

Bu maaşlar ile fodlalar parasının sıbyan mekteplerine Evkaf-ı Hümayun hazinesinden verilmekte olan ‘muayyenat vakfiyesi’ karşılık tutularak geri kalan meblağın hazineden maarife tahsis edilen paradan ödenmesi kararlaştırılmıştı. İstanbul’da açık olan okulların sayısı ile bunlara tahsis edilmesi gereken paranın miktarını gösteren pusula, Meclis-i Maarif’ten tanzim edilen mazbataya eklenerek padişahın onayına gönderilmişti.³⁷⁰

Mazbatayla birlikte takdim edilen pusulada; halihazırda açık olan 264 adet mektep hocalarına verilmesi öngörülen aylık 200 kuruş maaşın toplamı, ayda 52.800 yılda 633.600 kuruşluk bir meblağa ulaşıyordu. İstenen vasıfta öğretmenlerin seçilebilmesi ve yukarıda yazıldığı gibi mekteplere yerleştirilmesine başlanırsa üç yıl zarfında Dersaadet ve Bilad-ı Selase mekteplerinde bulunan “cühela-yı muallimin” tamamen çıkarılıp yerlerine ehil ve erbap olan öğretmenler getirilecekti. Böylece şimdiye kadar olduğu gibi müslüman unsurun çocuklarına dört beş yıl okullarda boşuna vakit kaybettirilmemesi umuluyordu.³⁷¹

1872 yılında, ilköğretimde ders araçları ve öğretim yöntemlerinin yenileştirilmesi anlamında kullanılan ‘usul-i cedit’ üzere eğitim yapan sıbyan mektepleri açılmıştır. Usul-i cedit tarzında eğitim yapan okullara aşağıda ayrıca değinilecektir.

1869’dan beri uygulanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’ne rağmen bir türlü düzeltilemeyen sıbyan mekteplerinin ıslahı ve öğretmenlerin görevlendirilmesine ilişkin Maarif Meclisi’nin mütalaalarını içeren mazbatanın,

³⁶⁹ Teveihat usulü denen bu sisteme göre; bir görev yürüten kişi öldükten sonra bu görev en büyük erkek çocuğuna geçiyordu.

* Çoğunlukla imaretlerde yoksullara verilen kepekli undan yapılmış pideye benzer bir tür ekmek.

³⁷⁰ BOA., ŞD. 205 / 11, 19 Muharrem 1286 / 11 Mayıs 1869.

³⁷¹ BOA., ŞD. 205 / 11, 1 Safer 1286 / 13 Mayıs 1869.

Maarif Nezareti'nin tezkeresiyle birlikte Şura-yı Devlet'e havale edilmesi üzerine konu Tanzimat Dairesi'nde görüşülmüştü. Görüşme neticesinde; İstanbul bulunan sıbyan mektepleri dairelere bölünüp mahalle halkından gönüllü komisyon ve komiteler oluşturularak okulların ıslah edilmesine karar verilmişti.³⁷²

Bu amaçla, Nisan 1874'te "Dersaadet ve Bilad-ı Selase'de bulunan Mekatib-i Sıbyaniye'nin devair-i müteaddideye taksimiyle teşkil olunacak komisyon ve komiteler hakkında talimat lâyihası" yayınlanmıştı.

Talimatname, İstanbul'da bulunan sıbyan mekteplerinin dairelere bölünmesini, Maarif Nezareti'nin denetiminde her daire için bir komisyon oluşturulmasını öngörüyordu. Bu komisyonlar da şubelere bölünecek, en az kırk haneli olan her mahallede bir komite seçilecekti. Okullar, daire komisyonlarının nezareti altında çalışacak ve bu komiteler aracılığıyla idare edilecekti.

Mahalle imam ve muhtarları ile eğitime ilgi duyan kişilerden oluşturulacak komisyonların ve komitelerin görevini ayrıntılı bir şekilde belirleyen otuz üç maddelik talimatnameyle günümüz okul - aile birliklerine benzeyen bir işlevle halkın da kamusal eğitime katılımı hedefleniyordu.³⁷³

1874 yılında Avrupa'da birinci ve ikinci derecede olan sıbyan mekteplerinin öğretim metotlarını incelemek üzere İstanbul'da bir komisyon oluşturularak Usul-ü Tedrisiye Komisyonu kuruldu. Başkanlığını Maarif Nezareti müsteşarı Salih Efendi'nin yürüttüğü Usul-ü Tedrisiye Komisyonu'nun diğer üyeleri; Selim Efendi, Erstaklis Efendi, Fardis Efendi, Matbuat İdaresi memurlarından Mehmed Şevki Efendi, Müze-i Hümayun Müdürü, Darülmualimin-i Sıbyan Müdürü Cevdet Efendi ve Kerim Efendi'den oluşuyordu.³⁷⁴

5 Haziran 1876 yılında ilköğretimin genel ders cetveli, yani; dört yıl üzerinden her sınıfta bir haftada hangi derslerin kaç saat ve nasıl okutulacağını gösteren ders çizelgesi niteliğinde bir çalışma yapılmıştır.³⁷⁵

³⁷² BOA., ŞD. 207 / 25, 20 Safer 1291 / 8 Nisan 1874.

³⁷³ Düstur, 1. Tertip, Cilt 3, 1289, ss. 432 - 438.

³⁷⁴ BOA., MF.İBT. 4 / 25, 4 Cemaziyülevvel 1291 / 19 Haziran 1874.

³⁷⁵ Fatma Varış, Eğitimde Program Geliştirme, Ankara, 1996, s. 34. 1876'tan sonra ilköğretimde ıslahat çabaları için bkz. Arzu M. Nurdoğan, Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869 - 1922), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005.

2.2.2. İlköğretimde Usul-i Cedit'in Uygulanması Girişimleri

Sıbyan mekteplerindeki geleneksel öğretim metodunda öğrenciler, hocayla birlikte harfleri yüksek sesle heceleyerek okuyorlardı. Arap alfabesinde karşılığı olmayan “p, ç, j, n” harfleriyle “a, e, ı, o, ö, i, u, ü” sesli harflerinin (ا و ؤ) harfleriyle karşılaşmaya çalışılması öğrencilerde öğrenme güçlüğüne neden oluyordu. Usul-i cedit, okuma yazma öğretimi konusunda başarısız olan sıbyan mekteplerinde bu güçlüğü yenme arayışları çerçevesinde denenen yeni bir öğretim metodudur.

Bu metotla, daha önceleri kullanılan heceleyerek okuma usulü terk edilerek ve “usul-i savtiye veya meddiye” denilen yeni tarz okuma yöntemi benimsenmiştir. Usul-i savtiye; her bir harf ayrı ayrı değerlendirilerek ve harflerin seslerine dayanarak kelimeyi doğrudan okuma yöntemidir.

Usul-i cedit, başlangıçta özellikle öğretmenlerin geleneksel öğretim yöntemlerini bırakıp yeni ve etkili öğretim yöntemlerini kullanması demektir. Ancak zamanla sıbyan ve rüştiye mekteplerindeki eğitimin modernleştirilmesi kapsamında okullarda yeni ders araç-gereçlerinin kullanılması ve öğretim yöntemleri alanındaki yenileşmeleri anlatmak için kullanılan bir terim haline gelmiştir. 1870’lerden itibaren de modern okulları yaygınlaştırma çabalarını kapsayan bir anlamda kullanılmıştır.

Usul-i cedit hareketinde Selim Sabit Efendi’nin önemli rolü vardı.³⁷⁶ Selim Sabit Efendi, 1862 yılında eğitim gördüğü Fransa’dan dönmüş ve Süleymaniye’deki taş mektepte usul-i cedit eğitimi denemiştir. 1865 yılında ise usul-i cedide göre okuma - yazma öğreten ilk kitabı neşretmiştir.³⁷⁷

Selim Sabit Efendi’nin, geleneksel öğrenme metodunda kullanılan yüksek sesle heceleyerek okuma yerine, harflerin seslerine dayalı doğrudan okuma metodunu kullanan bu risalesi başlangıçta “Risale-i Elifbâiyye” adıyla

³⁷⁶ Yahya Akyüz, “İlk Çağdaş Eğitim Bilimcimiz: Vizeli Selim Sabit Efendi”, **Tarih ve Toplum**, Eylül 2000, Cilt 34, Sayı 201, ss. 15 - 21.

³⁷⁷ Pedagojik formasyona sahip ilk eğitimcilerden biri olan Selim Sabit Efendi’nin bu öncü çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fahri Temizyürek, Selim Sabit Efendi ve Usul-i Cedit Hareketi İçerisindeki Yeri, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.

yayınlanmıştır. Daha sonra “Elifbâ-yı Osmani” olarak basılan risale, 1894 yılında “Yengi Elifbâ-yı Türki” adıyla Kazan Türkçe’ne çevrilmiştir.³⁷⁸

1869 Maarif Umumiye Nizamnamesi, usul-i cedit tarzında eğitim yapan sıbyan mekteplerinin açılmasını öngörüyordu. Bu nedenle 1870’te geleneksel sıbyan mekteplerinin yanında “ibtidaiye mektepleri” adı altında yeni okullar kurulmuştur. Usul-i cedit eğitim yapan bu okullarda öğrenci sırası, öğretmen masası, harita ve yerküre gibi yeni ders araç - gereçleri de kullanılmaya başlanmıştır.

Sıbyan mekteplerinde yapılması düşünülen ıslahatın gerçekleştirilmesi için en önemli unsurlardan biri, mesleki formasyon edinmiş nitelikli öğretmenlerin Darümuallimin-i Sıbyan’dan yetişmesiydi. Meclis-i Maarif’çe, Maarif Nizamnamesi gereğince sıbyan mekteplerinde yapılması düşünülen ıslahatın gerçekleştirilmesi için usul-i cedit eğitimi denemek için Osmaniye Camisi’nin müstemilatı içinde bulunan kagir mektep, 1874 yılında tanzim edilerek ‘Numune Mektebi’ olarak seçilmişti. Mektebin hocalığına imtihanla seçilen Darümuallimin-i Sıbyan mezunlarından Malatyalı Osman Efendi’ye de aylık 400 kuruş maaş verilmesine karar verilmişti.³⁷⁹

Konya Vilayeti dahilinde bulunan sıbyan mekteplerinin intizam altına alınması için 400 öğrenci kapasiteli bir kız mektebiyle her biri 250 çocuk alacak altı adet erkek sıbyan mektebinin inşasına başlanmıştır. 1873 yılında söz konusu okullardan biri usul-i cedide üzere eğitime başlatılmıştı. Okuldaki usul-i cedit eğitimin sonuç verdiği gözlemlendiğinden, diğer mekteplerin de kısa bir süre içinde tamamlanması kararlaştırılmıştı. Açılacak okullara usul-i cedideye uygun olarak eğitim verebilecek muallim yetiştirmek gerekiyordu. Bu nedenle vilayet merkezinde, Konya Vilayeti’ndeki tüm sıbyan mektepleri için muallimler yetiştirmek amacıyla açılacak olan Darümuallimin-i Sıbyan’ın yeri hazırlanmıştı.

Konya Vilayeti’nden Babıali’ye yazılan yazıda; yıllık masrafı yaklaşık 30.000 kuruş civarında olacak Darümuallimin-i Sıbyan’a hazineden 12.000 kuruş tahsis edilmesi istenmişti. Babıali de “*neşr ve tamim-i maarif emr-i ehemmi matlub ve mültezem-i âli bulunmuş olduğu misullu istenilen akçe dahi istiksar olunacak*

³⁷⁸ Selim Sabit Efendi’nin “Elifbâ-yı Osmani” risalesiyle sıbyan ve rüştiye mektepleri için yazdığı diğer ders kitapları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halil Özeçoğlu, Eğitimde Bir Öncü: Selim Sabit Efendi, Hayatı ve Eserleri, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004, ss. 21 -28.

³⁷⁹ BOA., İ. DH. 47295, 14 Zilhicce 1290 / 2 Şubat 1874.

*derecede görünmemiş olduğundan” söz konusu meblağın 1875 yılı maarif bütçesinden ödenmesi için Maliye Nezareti’ne emir vermişti.*³⁸⁰

1875 yılında İstanbul’da usul-i cedit eğitim yapan üç adet numune mektebi açılmıştı. Bu numune okullarının öğretmen maaşlarıyla diğer masraflarının maarif bütçesinden ödenmesi kararlaştırılmıştı.

Simkeşhane bitişiğinde bulunan Numune Sıbyan Mektebi muallimi tarafından Maarif Nezareti’ne verilen arzuhalde, okuldaki öğrenci sayısının elli beşe ulaştığı belirtilmişti. Muallim, arzuhalinde, bu kadar öğrenciyi tek başına idare etmesinin mümkün olmadığını ifade ederek kendisine yardımcı olması için bir muavin tayin edilmesini istemişti.

Maarif Nezareti tarafından, söz konusu arzuhal dikkate alınarak bu üç numune mektebinin işleyişi incelenmiş; halkın söz konusu okullara yoğun ilgi göstermesinden dolayı her geçen gün sayısı artmakta olan öğrencilerin tek öğretmenle idare edilemeyeceği anlaşılmıştı. Bunun üzerine, Darülmualimin-i Sıbyan’dan mezun olacak muallimlerden bulunup tayin edilmeye kadar usul-i tedrisiye görmüş kişilerden, muallimlere yardım etmek üzere söz konusu üç okula 1875 senesi bütçesinden aylık 250’şer kuruş maaşla birer muavin tayin edilmesi kararlaştırılmıştı.³⁸¹

1875 yılında, Rumeli’de usul-ü cedide tarzında açılacak sıbyan mekteplerine numune olarak Edirne Vilayeti’ne bağlı Filibe’de açılan Mekteb-i İrfân isimli mektebin muallim-i evveli Hafız Ahmed Efendi’ye de İstanbul’daki numune okullarının hocaları gibi maarif bütçesinden aylık 150 kuruş maaş ödenmesi kararlaştırılmıştı.³⁸²

3. TANZİMAT DÖNEMİNDE ORTAÖĞRETİM (1839 - 1876)

3.1. Mekteb-i Maârif-i Adliye

Mekteb-i Maârif-i Adliye, hükümet dairelerine girmiş olan genç memurları ve memuriyete girmek için başvuranları yetiştirmek amacıyla 1838’de Sultan Ahmet

³⁸⁰ BOA., MF. MKB. 9 / 26, 18 Cemaziyülevvel 1291 / 3 Temmuz 1874.

³⁸¹ BOA., MF. MKB. 10 / 40, 4 Receb 1292 / 6 Ağustos 1875.

³⁸² BOA., MF. MKB. 11 / 109, 2 Zilkade 1292 / 30 Kasım 1875.

Camisi'nin hünkâr mahfilinde açılmıştır. Mekteb-i Maârif-i Adlîye bazı belgelerde “Mekteb-i İrfâniye” , “Mekteb-i İrfân” adlarıyla anılmaktadır. Buradaki “Adlî” terimi de, II. Mahmut'un mahlasına atfen verilmiştir.³⁸³

Daha çok devlet ileri gelenlerinin çocuklarının devam ettiği okulun programında, Türkçe yazma derslerinin yanı sıra Arapça ile Fransızca, geometri, coğrafya ve tarih dersleri yer alıyordu.³⁸⁴

1858 yılında 151 öğrencisi bulunan Mekteb-i Maârif-i Adlîye³⁸⁵, çeşitli binalar ve programlar değiştirerek 1862 yılına kadar eğitime devam etmiştir. Mekteb-i Maârif-i Adlîye, 1862 yılında, rüştiye mekteplerinden kalemlere çıkarılacak son sınıf öğrencilerini hazırlama fonksiyonunu ‘Mekteb-i Aklâm’a bırakmıştır. Diğer sınıfların öğrencileri de rüştiye itibar edilerek, mevki ve genişliği göz önüne alınarak Darülmaarif Mektebi'ne nakledilmişlerdi.³⁸⁶

3. 2. Mektebi Ulûm-u Edebiyye

Bu okul, Süleymaniye Camisi Külliyesi'nde bulunan Taş Mektep'te 19 Mart 1839'da açılmıştır. Amacı, devlet dairelerine güzel, anlaşılır ve doğru yazı yazmayı bilen kâtipler yetiştirmektir.

Öğrencilerin “yeşil, sarı ve mavi oda” olmak üzere üç sınıf halinde eğitim gördükleri okulun bu sınıfların hazırlık niteliğinde bir de mülazım sınıfı vardı. Okulda dershanelerin varlığı, öğrencilerin ilk defa yaş ve bilgi farkına göre sınıflara ayrıldığını gösterir. Halktan kişilerin çocuklarının devam ettiği bu okulda, öğrencilere ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla maaş veriliyordu.³⁸⁷

Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye, Tanzimat döneminin başında, Babıâli bürokrasisinin acilen ihtiyaç duyduğu nitelikli eleman yetiştirme hedefine matuf olarak açıldıkları için birer meslek içi kurs işlevi görmekteydiler. Her ne kadar ortaöğretim kurumları olarak açılmışsalar da, hedefleri açısından ileri düzeyde ilköğretim eğitimi veren merkezler olduğu

³⁸³ İhsan Sungu, “Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin Tesisi”, **Tarih Vesikaları**, 1941, No. 3, Birinci Teşrin, ss. 212 - 216.

³⁸⁴ Akyıldız, a.g.e., ss. 226 - 227.

³⁸⁵ BOA., A. MKT. NZD. 257 / 25, 1 Zilkade 1274 / 13 Haziran 1858.

³⁸⁶ BOA., İ. DH. 33436, 26 Muharrem 1279 / 24 Temmuz 1862.

³⁸⁷ Ergin, a.g.e., s. 386 - 387.

söylenbilir. Bu okulların programında ağırlıklı olarak yer alan yazı ve imlâ derslerine ilave olarak Arapça, Fransızca, geometri, coğrafya ve tarih dersleri eklenmişti.³⁸⁸

3.3. Mahrec-i Aklâm

Maarif Nezareti, 20 Temmuz 1862’de Mekteb-i Maârif-i Adliye’yi yeni bir şekle dönüştürerek rüşdiye mezunlarına memuriyete yönelik bir sene hazırlık eğitimi veren Mekteb-i Aklâm okulunu açmıştı. Fakat bu kurumdan da tatmin olunmamış olmalı ki okul, bir yıl sonra Mahrec-i Aklâm adıyla yeniden yapılandırılmıştı. Öğrenim süresi üç yıl olan bu yeni okulun ders programı, öncekine oranla bir hayli kapsamlıydı.³⁸⁹

Devlet bürokrasisinde görev alacak personeli çağın gereklerine göre hazırlayacak şekilde yetiştirmeyi hedefleyen okulun ders programında şu dersler yer alıyordu: Yazışma usullerine yönelik imlâ ve yazı çeşitleri dersleri, dil becerisi kazandıracak Arapça, Farsça, Fransızca dersleriyle bilgi ve kültür düzeylerini yükseltecek coğrafya, tarih ve hendese dersleri.³⁹⁰

Mart 1866 yılında Hariciye Nezareti kalemlerinde çalışacak öğrencilere Fransızca öğretmek üzere Mahrec-i Aklâm içinde bir lisan mektebi açılmıştı. Bu okulun açılışına sebep olan diğer bir etken, bir süreden beri Müslüman öğrencilerin Fransızca öğrenmek için Galata ve Beyoğlu’nda bulunan yabancı okullara gitmelerini engellemek isteğiydi. Mahrec-i Aklâm’dan diploma alıp mezun olanlardan Fransızca öğrenmek isteyenler içinden 15 öğrenci seçilerek geçici surette müdür ve muallim tayin edilerek usul-u cedide üzere derslere başlanmıştı. 1867 yılında yapılan imtihanda bir sene zarfında öğrencilerin kaydettikleri ilerleme göz önüne alınarak bunlar sınıf-ı evvel itibar olunmuş, yeniden alınan 15 öğrenciye ikinci bir sınıf daha açılmıştı.³⁹¹

³⁸⁸ Ergin, a.g.e., ss. 386 - 400.

³⁸⁹ Unat, a.g.e., s. 80, Ergin, a.g.e., ss. 476 - 479.

³⁹⁰ Gülden Sarıyıldız, “Osmanlı Devleti’nde Kâtip Yetiştirmek İçin Açılan Modern Bir Eğitim Kurumu: Mekteb-i Maarif-i Aklâm (Mahrec-i Aklâm)”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, Sayı 6, Bahar 2002, s. 29.

³⁹¹ BOA., İ. DH. 38078, 9 Zilkade 1282 / 26 Mart 1866, BOA., İ. DH. 39275, 11 Safer 1284 / 14 Haziran 1867.

1872 yılında rüştiye mektepleri öğrencilerinin imtihanları yapılırken Mahrec-i Aklâm öğrencilerinin de imtihanları yapılmıştı. Ders programında görülen tarih ve coğrafya gibi derslerden başarısız olan öğrencilere diploma verilmemesine karar verilmişti. Yetkililer, Mahrec-i Aklâm öğrencilerinin tümünün başarısız oluşunu göz önünde bulundurarak istekli olanların, öğretmenlik eğitimi almak için Darümuallimin'e veyahut Orman Mektebine gitmesine izin vereceklerdi. Bu iki mektebi istemezlerse eksiklerini tamamlayıncaya kadar okulda tutulacaklardı. Bunların mektebi terk ederek kalemlere girmelerini engellemek için kalem zabitlerine emir verilmişti. Emirde; kalem zabitlerinden bu öğrencilerin diplomaları görülmedikçe kalemlere kabul edilmemeleri isteniyordu.³⁹²

Ahmet Cevdet Paşa, bu okulu idadilere kaynaklık edebilecek gerçek anlamda bir orta öğretim kurumu olarak değerlendirmiştir. Ahmet Cevdet Paşa'ya göre, Mahrec-i Aklâm'ın idadilerden farkı, ders programlarındaki dilbilgisi derslerinin ağırlığıydı. Halbuki, idadi programları çok sayıda pozitif bilim derslerini kapsamaktaydı. Mahrec-i Aklâm, 1877 yılında Mekteb-i Mülkiye'nin açılmasına kadar aynı şekilde öğretime devam etmişti.³⁹³

3. 4. Rüştiye Mektepleri

Mühendishane, Harbiye ve Tıbbiye gibi askerî okullara öğrenci hazırlamak için sıbyan okullarının üstünde bir ara öğretim kademesi oluşturulması hedefleniyordu. Bu nedenle 1838 yılında Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti kurulmuş, İmamzâde Esad Efendi de Mekatib-i Rüşdiye Nazırı olarak tayin edilmişti. Hazırlanan tasarıya göre, sıbyan okullarına “sınıf-ı evvel” denilmiş, bu yeni kurulacak okullara da “sınıf-ı sâni” denilmesi düşünülmüştü. Ancak daha sonra bu okullara rüşd çağındaki çocukların devam edeceği okul anlamına gelen “rüşdiyye” adı uygun görülmüştü. On dört on beş yaşına kadar bu okullarda okuyacak öğrenciler istekleri doğrultusunda yüksek askerî okullara veya memuriyet için Babıali bürolarına girebileceklerdi.³⁹⁴

³⁹² BOA., MF. İBT. 1 / 83, 21 Cemaziyülevvel 1289 / 27 Temmuz 1872.

³⁹³ Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire (1839 - 1908) Islamization, Autocracy and Discipline, The Ottoman Empire and its Heritage*, Lieden, 2001, s. 50.

³⁹⁴ Akyıldız, a.g.e., s. 225.

12 Mart 1845'te çalışmalarına başlayan ve Osmanlı Eğitim Sistemi'ni üç kademeye ayıran Meclis-i Maarif-i Muvakkat, sıbyan mekteplerini ilköğretim basamağını oluşturan okullar olarak değerlendirmişti. Bu tasarıda rüştiye mektepleri, ilköğretim ile yüksek öğretim kademesi arasında yer alacak ortaöğretim okulları olarak planlanıyordu. Zamanın ihtiyacına uygun bir tarzda kurulacak rüştiye mektepleri, bütün halkın öğrenmesi gereken ilim ve fenleri öğretecekti.³⁹⁵

Meclis-i Maarif-i Muvakkat, sürekli eğitim işleriyle uğraşacak bir daimi eğitim meclisinin kurulmasını önermişti. Kurulan bu daimi Meclis-i Maârif Umumi'nin çalışmaları sonucunda; sıbyan ve rüştiye mekteplerinin öğrenim süreleri, okullara alınacak öğrencilerde aranan nitelikler ve okutulacak dersleri belirleyen talimat hazırlanmıştı. 8 Nisan 1847'te Sultan Abdülmecit tarafından onaylanan talimat, Mayıs ayında halka duyurulmuştu.³⁹⁶

Talimat, öğrenim süresi dört yıl olan Sıbyan mekteplerini bitiren on yaşın üzerindeki öğrencilere, öğrenim süresi iki yıl olan rüştiye mekteplerine devam etme zorunluluğu getiriyordu. Bunu sağlamak için çocuklarını okula göndermeyen ailelere cezai yaptırımlar uygulanacağı açıklanmıştı.

Kemal Efendi, İstanbul'da rüştiyelere model olmak üzere kendi inisiyatifıyla 1847 yılında iki okul açmış ve finansmanını da kişisel bütçesinden karşılamıştı. Bu iki okuldaki öğrencilerin kısa zamanda başarı göstermeleri üzerine Babîâli, 1848 yılında İstanbul'da 5 tane daha rüştiye açılması için harekete geçmişti.³⁹⁷

Bu rüştiye mekteplerine öğretmen yetiştirmek üzere Fatih civarında bir bina inşa edilerek 16 Mart 1848 tarihinde Darümuallimin-i Rüşdiye açıldı. Ağustos 1850'de Ahmet Cevdet Efendi müdür unvanıyla bu kurumun başına getirildi.³⁹⁸

Kemal Efendi tarafından İstanbul'da ilk rüştiyelerin açılmasından bir yıl sonra, 16 Ekim 1848'de, Meclis-i Maârif-i Umûmiye, Babîâli'ye hedefin, vilayet merkezlerinden başlamak üzere taşranın tamamında modern

³⁹⁵ BOA., İ. MM., 656, 12 Şevval 1261 / 14 Ekim 1845, Ergin, a.g.e., s. 440.

³⁹⁶ 1847 tarihli talimatın orijinal tam metni ve çevrim yazısı için bkz. Yahya Akyüz "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı" **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 5, Ankara, 1994, ss. 1 - 48.

³⁹⁷ Akyıldız, a.g.e., 236 - 237.

³⁹⁸ "Maarif Nezaretinin Tarihçesi", Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1321, s. 20.

rüştiyelerin açılması olduğunu bildirmişti. Fakat çok geçmeden meclis, tüm vilayetlerde rüştiyelerin açılmasının imkansızlığının farkına varmış ve önceliği Bursa, Edirne gibi merkeze yakın şehirlere vermişti. Bu iki şehrin tercih edilmesinde, imparatorluğa başkentlik yapmış ve diğerlerinden daha gelişmiş olmalarının rolü vardı. Vilayetlerde açılacak rüştiye okulları için idari bir mekanizma oluşturulmadan önce söz konusu okullara yasal bir dayanak kazandırılmaya çalışılmıştı. Meclis-i Maârif-i Umûmiye, bu gerekçeyle 22 Ekim 1848 tarihinde ‘Mekâtib-i Sıbyân ve Rüşdiyye Nizâmâtı’ nı yayınlamıştı.

22 Ekim 1848 tarihli iradede; rüştiyelerin kuruluş gerekçesi için, “*rüşdiyye mekteplerinin küşâdı bir müddetten berü matlûb ve müstelzim-i âlî olan terbiye-i tebaa madde-i mutenasının hüsn-i husûli kazıyye-i marziyesine mebnî olarak*” ifadesi kullanılmıştı.

Nizâmnameyle, sadece sıbyan mektebi mezunlarının rüştiyelere kabul edilmeleri şartı getirildiği için yerel idareciler, on yaşın üzerindeki çocukların rüştiyelere devam ettirilmeleri konusunda uyarılmıştı. Dört yıllık zorunlu sıbyan mekteplerine bile çocuklarını göndermek istemeyen ailelerden bahsedilerek, öğrencilerin iki yıllık rüştiyelere devam etmeleri konusunda yerel yöneticilere büyük sorumluluk düştüğüne dikkat çekilmişti. Elverişli sıbyan mekteplerinin rüştiyelere dönüştürülmesiyle bina problemi de çözümlenmeye çalışılmıştı. Meclis-i Maârif-i Umûmiye, bu okullara Darülmuallimin öğrencilerini muallim-i evvel ve onlara yardımcı olmak üzere yerel ulema arasından uygun bir kişinin görevlendirilmesini kararlaştırmıştı.³⁹⁹

Bu uygulamalar esnasında rüştiyelerin önündeki en büyük engel; yeterli sayıda nitelikli öğretmenlerin ve rüştiye eğitimi yapılacak uygun binaların bulunamamasıydı. 1850’li yılların başında Bursa ve Edirne’den sonra Bosna Vilayeti’nde de rüştiyeler açılmıştı.

1851 yılında, beş sancaktan oluşan Bosna Vilayeti’nin her kaymakamlık merkezine Dersaadet’de olduğu gibi birer rüştiye mektebi yapılmasına karar verilmişti. Okul inşaatları için harcanan masraflarla, okulda görev yapacak birinci ve ikinci öğretmen ile kapıcıya verilecek maaşların vergiye ilaveten halk tarafından

³⁹⁹ BOA., İ. MVL, 3324, 24 Zilkade 1264 / 22 Ekim 1848.

karşılanması öngörülmişti. 26 Mayıs 1851 tarihinden başlamak üzere her bir rüştiyede görev yapacak muallim-i evvel'e 750 kuruş, muallim-i sani'ye 400 kuruş ve bevvab'a 100 kuruş maaş verilmesi kararlaştırılmıştı. Ayrıca İstanbul'dan Bosna'ya gönderilen bu beş rüştiye mektebinin muallim-i evvellerine, toplam 17.500 kuruş harcırah verilmişti.⁴⁰⁰

1852 yılında Rumili Ordu-yu Hümayun müşiri ve Bosna Eyaleti defterdarı tarafından ortaklaşa yazılan yazıda; Bosna Eyaleti'ndeki sancaklarda inşa edilmekte olan rüştiye mektepleri gibi Saray şehri ile Hersek sancağının merkezi olan Mostar'da dahi birer rüştiye mektebi inşası istenmiş ve bu istek Meclis-i Maarif-i Umumiye'ye havale edilmişti. Konuyu görüşen meclis, Saray ve Mostar'a da birer rüştiye mektebi inşa edilmesini uygun bulmuştu. Bosna'da olduğu gibi, bu iki merkeze yapılacak rüştiye mekteplerinin inşaat masraflarının, öğretmen ve diğer memurların maaşlarının vergiye ilave olarak ahaliden alınmasına karar verilmişti. Bosna rüştiye mekteplerinde çalışan görevlilere ödenen aynı miktar maaş, bu iki yeni rüştiyedekilere de tahsis edilmişti. Buralarda okutulması gereken ders kitapları ise İstanbul'dan gönderilecekti.⁴⁰¹

7 Temmuz 1852 tarihinde Bosna Vilâyeti'nden Babiâli'ye gönderilen yazıda, beş sancaktaki rüştiye için muallim-i evvelerin İstanbul'dan geldikleri ve Travnik ile İzvornik'teki rüştiye binalarının yapım işleminin tamamlandığı haber verilmişti.⁴⁰²

Bursa, Edirne ve Bosna'da ilk rüştiyelerin açılmasından sonra 5 Nisan 1853 tarihinde Meclis-i Maârif-i Umûmiye tarafından, yirmi beş vilayet merkezinde daha rüştiye yapılmasına karar verilmişti. Bu vilayetler; Rumeli'de Berat, Delvine, Edirne, Yanya, Yenişehir, Manastır, Filibe, Prizren, Rusçuk, Selanik, Üsküb, İşkodra, Sofya, Şumnu ve Vidin, Anadolu'da ise; Ankara, Bursa, Erzurum, Kandiye, İzmir, Kastamonu, Konya, Trabzon ve Menteşe idi.⁴⁰³

⁴⁰⁰ BOA., A. MKT. UM. 96 / 76, 27 Cemaziyülahir 1268 / 18 Nisan 1852, BOA., A. MKT. NZD. 35 / 47, 27 Recep 1267 / 28 Mayıs 1851.

⁴⁰¹ BOA., A. MKT. MHM. 46 / 27, 11 Recep 1268 / 1 Mayıs 1852.

⁴⁰² BOA., İ. DH. 15765, 19 Ramazan 1268 / 7 Temmuz 1852.

⁴⁰³ BOA., İ. DH. 16926, 25 Cemaziyülahir 1269 / 5 Nisan 1853.

Meclis-i Maârif-i Umûmiye, açılacak modern okulların öğretim kadrosu olarak 600, 300 ve 80 kuruş maaşlarla bir hoca, bir yardımcı, bir kapıcı ve her okul için yıllık 2.000 kuruşluk bir gider bütçesi öngörmüştü.

Açılması düşünülen bu rüştiyelerin bina ihtiyacı ise kapatılmış medrese binaları, uygun sıbyan mekteplerinin rüştiyeye dönüştürülmesi, hükümete ait uygun yapılar ile en az dört odalı evlerin kiralanması veya satın alınması yollarıyla temin edilecekti. Eğer sayılan alternatiflerden hiçbirisi olmazsa, en son çare olarak yeni bir bina yapılacaktı. Babıâli, bütün proje devlet hazinesinden destekleneceği için kurulacak bu yirmi beş rüştiye mektebinin masraflarını karşılamak amacıyla devlet memurlarının maaşlarında kesinti yapmıştı. Fakat imparatorluğun mali olanakları bu kadar büyük bir bütçeyi eğitime tahsis etmeyi engellemiştir. 1856 yılında okullardan ancak altı tanesinin açılabilirdiği anlaşılmaktadır.⁴⁰⁴

Rüştiyelerin açılmasının önündeki en büyük engellerden biri olan finansman sıkıntısının üstesinden gelebilmek amacıyla, Babıâli, muallim-i sâni ile bir kapıcı idaresindeki “nısf rüşdiye” adlı yeni bir okul tipini gündeme getirmişti. Yerel ulema arasından seçilen muallim-i sâniiler, daha düşük maaşlarla çalışıyorlardı. Böylece, vilayetlerde çok sayıda yarım (nim / nısf) rüştiye mektebi açılabilmişti.⁴⁰⁵

Aynı uygulamaya İstanbul’da da rastlamak mümkündür. 1858 yılında Meclis-i Vâlâ’nın kararıyla Boğaziçi’nde bulunan çocukların da eğitimden mahrum kalmamaları için Rumeli Hisarı’nda bulunan Mustafa Paşa Mektebi’yle Beylerbeyi’ndeki Taş Mekteb’e Darümuallimin mezunlarından 600’ar kuruş aylıkla birer hoca atanarak “yarım rüştiye” tabir edilen okullar haline getirilmişlerdi. Yalnız birer hoca bulunacağı bu iki okula 100’er kuruş maaşla birer kapıcı tayin edilerek rüştiye mektebine dönüştürülmüşlerdi.⁴⁰⁶

1858 sur-u hümayunundan dolayı eskiden olduğu sıbyan ve rüştiye mektepleriyle Hristiyan mekteplerine dağıtılacak atıye-i seniyenin taksimini gösteren pusulaya göre; Bayezid’de 200, Fatih’de 105, Davudpaşa’da 61, Kasımpaşa’da 73,

⁴⁰⁴ BOA., İ. MVL, 15492, 23 Şaban 1272 / 29 Nisan 1856.

⁴⁰⁵ BOA., İ. MVL, 23870, Tarihsiz.

⁴⁰⁶ BOA., A. MKT. MVL. 108 / 15, 27 Rebiyülahir 1275 / 4 Aralık 1858.

Beşiktaş'ta 110, Üsküdar'da 89 olmak üzere toplam 638 rüştiye öğrencisi bulunuyordu.⁴⁰⁷

1866 yılında imparatorluğun tüm vilayetlerinde rüştiye mektebi açma faaliyetleri gözleniyor. Aydın, Musul, Bingazi, Edirne, Ankara, Balıkesir, Erzincan, Hakkari, Antalya, Üsküp, Kandiye, Amasya (Vezirköprü), Taşlıca, İçel (Ermenek), Midilli, Kızdalık, Şam, Van, Beşiktaş, Tolcı, Erzurum, Kartal, Aziziye, Tırnova, İzmir, Amasya(Zik), Sofya Sancağı, Dobruca Kazası.

1868 yılında İstanbul'da 11, Anadolu'da 49 Rümeli'de 44 olmak üzere tüm imparatorluktaki rüştiye mekteplerinin sayısı 104'de ulaşmıştı. Rüştiye mekteplerinin yapımına günden güne devam ediliyordu. Okul binalarının bir çoğunu halk yapıyordu, hükümet de bu okullara öğretmen atayıp ders kitabı gönderiyordu.⁴⁰⁸

1868 yılında rüştiye mektepleri hakkında alınan önemli bir diğer karar da, rüştiye mekteplerine müstakil birer müdür atanmasıydı. O tarihte İstanbul'da bulunan ortaöğretim kurumlarından sadece Darülmâarif Mektebi'nin müdürü vardı. Alınan kararlar Fatih, Sultan Bayezid, Şehzade, Davudpaşa, Üsküdar, Beşiktaş, Çiçek Pazarı, Nur-u Osmani, Eyüp, Beylerbeyi ve Galata mekteplerine aylık 400 kuruş maaşla öğrenci pedagojisinden anlayan birer müdür atandı.⁴⁰⁹

1872'de İstanbul'da sayısı 14 olan erkek rüştiye mekteplerinde 1.421 öğrenci varken, bir yıl sonra bu sayı 17 okul ve 1.930 öğrenciye ulaşmıştı.⁴¹⁰

Ağustos 1873'te İstanbul'da bulunan Rüştiye mektepleri şunlardır: Mahmudiye, Bâyezid, Kapudan İbrahim Paşa, Şehzâde, Zeyrek, Eski Ali Paşa'da Fatih, Davudpaşa, Eyüb, Südlüce, Galata, Feyziye, Beşiktaş, Mirgün, Beyler Beyi, Üsküdar'da Atik Valde Sultan, Üsküdar'da Atlama Taşı Rüştiyeleri.

1875 yılında ise İstanbul'da bulunan ortaöğretim kurumları; İdâdiye, Mahrec-i Aklâm, Dârülmaârif ve erkek rüştiyelerindeki öğrencilerin sayısı 2.240'a ulaşmıştı. Söz konusu okullara göre öğrenci dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

⁴⁰⁷ BOA., A. MKT. NZD. 257 / 25, 1 Zilkade 1274 / 13 Haziran 1858.

⁴⁰⁸ Doğan, a.g.e., s. 315.

⁴⁰⁹ BOA., ŞD. 205 / 11, 19 Rebiyülahir 1285 / 9 Ağustos 1868.

⁴¹⁰ M. Cevat, a.g.e., ss. 110, 118.

Tablo 2

1875 Yılında İstanbul'daki Ortaöğretim Kurumlarının Öğrenci Dağılımı

Okul Adı	Öğrenci Sayısı	Okul Adı	Öğrenci Sayısı
İdâdiye	43	Beylerbeyi	61
Dârülmaârif	269	Kanlıca	27
Mahrec-i Aklâm	44	Tophânelioğlu	13
Beşiktaş	135	Fezziye	130
Mahmudiye	103	Bâyezid	142
Kapudan Paşa	107	Zeyrek	96
Mirgün	88	Davudpaşa	124
Galata	152	Eyüb	62
Şehzade	85	Usküdâr-ı Atîk	148
Fatih	195	Odabaşı	38
Südlüce	44	Sultan Selim	38
Üsküdar-ı Cedîd	96	Toplam	2.240

Kaynak: M. Cevat, 2001: 145.

1875'te vilâyetlerde ve müstakilen idare edilen sancaklarda bulunan rüştiye mektepleri ve öğrencilerin sayısı ise aşağıdaki tabloda gösterildiği gibiydi.

Tablo 3

1875 Yılında Vilayetlerdeki Rüştiye Mektepleri'nin Sayısı ve Öğrenci Dağılımı

Vilâyetler ve Sancaklar	Rüştiye Sayısı	Öğrenci Sayısı	Vilâyetler ve Sancaklar	Rüştiye Sayısı	Öğrenci Sayısı
Zaptiye Nezâreti	13	430	Kastamonu Vilâyeti	17	876
Edirne Vilâyeti	25	1389	Trabzon Vilâyeti	10 *	753
Tuna Vilâyeti	44	2205	Erzurum Vilâyeti	19	740
Bosna Vilâyeti	24 **	946	Diyarbakir Vilâyeti	16	813
Selanik Vilâyeti	21	1134	Haleb Vilâyeti	11	528
Yanya Vilâyeti	12	577	Suriye Vilâyeti	11	524
Manastır Vilâyeti	13	866	Adana Vilâyeti	5	329
Girid Vilâyeti	9 **	376	Bağdad Vilâyeti	8	351
Cezâyir-i Bahr-i Sefid	14	392	Trablusgarb	4	123
Hüdâvendigâr Vilâyeti	25	1081	Kıbrıs Mutasarrıflığı	1	111
Aydın Vilâyeti	13	976	Canik Mutasarrıflığı	3	130
Konya Vilâyeti	18 **	987	Kudüs Mutasarrıflığı	2	88
Ankara Vilâyeti	15	1507	Zor Mutasarrıflığı	2	5
Sivas Vilâyeti	9	513	Toplam	364	18.750

Kaynak: M. Cevat, 2001: 144.

* Bu okullardan biri kız rüştiyesidir.

** Bu okullardan biri Darülmualimin biri de kız rüştiyesidir.

3. 5. Darülmaarif Mektebi

Valide Mektebi olarak da anılan Darülmaarif Mektebi'nin açılışı, 22 Mart 1850'de kalabalık bir davetli topluluğunun katıldığı bir törenle yapılmıştı. Sadrazam Mustafa Reşid Paşa törende bir nutuk okumuş, Sultan Abdülmecit de oğlu Murad Efendi ve kızı Fatma Sultan ile gelerek çocuklarını sembolik olarak okula kaydettirmişti.

Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye mezunları sınava girmeden okula alınırken dışarıdan da ancak söz konusu mekteplerde okunan Arapça sarf ve nahiv, Farsça, hesap ve coğrafya'ya giriş derslerinden sınava girip kazananlar kabul ediliyordu.

Bezm-î Âlem Valide Sultan'ın Vakfiyeleri'nden 14 numaralı vakfiyede mektebin Rüştiye Mektebi olduğu belirtilerek diğer rüştiye mektepleri gibi Arapça, Farsça, coğrafya, hesap, imlâ, inşa, tarih, usul-i tercüme ve hendese derslerinin okutulması şart koşulmuştur.⁴¹¹

Bezm-î Âlem Valide Sultan Mektebi açıldıktan kısa bir süre sonra öğretime başladığında adı Meclis-i Vâlâ'nın kararı ile Darülmaarif olmuştu. Okula kabul şartları ve ders programından da anlaşıldığı üzere Darülmaarif Mektebi, rüştiyelerin üzerinde eğitim yapan bir ortaöğretim kurumuydu. Öğrenim süresi üç yıl olan bu okul, rüştiyelerle Darülfünûn arasında bir geçiş kurumu olarak düşünülmüştü. Okulu bitirenlere Meclis-i Maarif diploması verilecek ve diploma alanlar sınava girmeden Babiâli kalemlerine kabul edileceklerdi.

Daha önce rüştiyelere model olarak açtığı iki okuldaki deneyiminden yararlanarak okulun ders programı ve öğrenci seçimi konusunda titiz davranan Mekatib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi, bu uygulamada başarılı görülerek Sultan'ın da teşvikiyle medreselerin ıslahına da el atmıştı.⁴¹²

1845 - 1850 yılları arasında yapılan Maarif ıslahatlarının mimarı Kemal Efendi, bir yanlış anlamadan dolayı gözden düşmüş ve eğitim kurumlarını

⁴¹¹ Bezmîâlem Valide Sultan Vakfiyeleri, V. G. M. A., Kasa No. 11 / 190'dan aktaran, Nuran Kara Pilehvarian, "Osmanlı Devleti'nin İlk Sivil Lisesi: Valide Mektebi / Darülmaarif 1266 / 1850", **Electronic Journal of Oriental Studies**, Volume IV, 2001, (=M. Kiel, N. Landman & H. Theunissen (eds.), *Proceedings of the 11th International Congress of Turkish Art, Utrecht - The Netherlands, August 23 - 28, 1999*, pp. 1 - 15.

⁴¹² Ergin, a.g.e., 450 - 452.

incelemek amacıyla Avrupa'ya gitmişti. Yerine geçen Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti muavini Vehbi Efendi de okulu sıbyan mektepleri mezunlarıyla doldurmuştu. Bu durum, öğretim düzeyinin düşmesine neden olduğundan Darülmaarif Mektebi hedeflenen eğitimi verememiştir.⁴¹³

1851 yılında Darülmaarif'de bulunan öğrenciler için bir sınıf daha açılmasıyla söz konusu sınıfa geçmeye hak kazanan 19 öğrenciye 19 adet 'nişan-ı efzun'un Darphane-i Amire'den imal ettirilmesi kararlaştırılmıştı. Daha önce bu öğrenciler için yaptırılan gümüş nişanların ise bir alt sınıftakilere verilmesi uygun görülmüştü.⁴¹⁴

1858 yılında 251 öğrencisi bulunan Darülmaarif Mektebi, 1859 yılında gece mektebi haline getirilmişti.⁴¹⁵

Osmanlı Devletindeki eğitim kurumlarını yeniden kademelendiren Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, genel okulları sıbyan, rüştiye, idadiye, sultaniye ve mekatib-i aliye olmak üzere beş sınıfa ayırmıştı (MUN, 2. Madde). Nizamname, 1000 haneyi aşan kasabalarda dört yıllık rüştiyelerden sonra eğitim verecek ve öğrenim süresi üç yıl olacak idadilerin açılmasını öngörüyordu.

Maarif Nezareti'nin 19 Aralık 1873 tarihli tezkeresinde, gerek İstanbul'da gerek vilayetlerde şimdiye kadar pek çok rüştiye mektebi yapıldığı, artık sıranın idadi mekteplerine geldiği ifade ediliyordu. Bir taraftan rüştiyelerin ıslah ve çoğaltılmasına çalışıldığı halde rüştiyelerin tamamlayıcısı olacak vesilelerin ertelenmesiyle yapılan fedakârlıklara rağmen istenen semerenin alınamayacağı söyleniyordu. Fakat bunların birden yapılmasının uygun olamayacağı düşünülmüş ve ileride yavaş yavaş yaygınlaştırılmak üzere şimdilik sadece Darülmaarif Mektebi'nin idadiye dönüştürülmesine karar verilmişti. Bunun üzerine okulun öğretim programı ve personeli yenilenerek idadi öğretimi yapan bir kurum haline dönüştürüldü.⁴¹⁶

⁴¹³ Cevdet Paşa 1986, 40 - Tetimme 38.

⁴¹⁴ BOA., A. MKT. MVL. 38 / 33, 21 Rebiyülevvel 1267 / 24 Ocak 1851, BOA., A. MKT. NZD. 25 / 77, 25 Rebiyülevvel 1267 / 28 Ocak 1851.

⁴¹⁵ BOA., A. MKT. NZD. 257 / 25, 1 Zilkade 1274 / 13 Haziran 1858, BOA., A. MKT. NZD. 287 / 46, 7 Muharrem 1276 / 6 Ağustos 1859.

⁴¹⁶ BOA., İ. DH. 47203, 16 Zilkade 1290 / 5 Ocak 1874.

3. 6. İdadiler

Sözcük anlamı “hazırlık okulu” olan idadi, genel olarak kendisinden üstün bulunan bir okula öğrenci hazırlayan okul demektir. Öğrencileri bir üst düzey eğitim kurumlarına hazırlayan okullar için, “mahrec, ihzari ve ihtiyat” gibi adlar da kullanılmıştır.

İdadi deyimi ilk kez, İstanbul’da 1846’da açılan rüştiyelere öğrenci hazırlayan sıbyan mektepleri için kullanıldı. 1845 - 1846 yılında Mekteb-i Harbiye’ye öğrenci hazırlamak üzere Maçka’da Mekteb-i Fünûn-i İdadiye ve Mekteb-i Tıbbiye’nin hazırlık kademesi olmak üzere de Çengelköy Kışlası’nda Mekteb-i İdadi-i Tıbbiye açıldı. 1849’da ise yeni açılan Valide Mektebi (Darülmaarif) için öğrenci hazırlayan aynı semtteki Yeşil Mekteb’e idadi adı verildi.⁴¹⁷

Taşrada ilk askeri idadi okulları ise 1845 yılında, yüksek askeri okullara öğrenci hazırlayan ön-sınıflar olarak ordu merkezlerinin bulunduğu yerlerde açılmıştır. Bu okullar, sıbyan mekteplerini bitirip yüksek askeri okullara girmek isteyen öğrencilerin bilgi eksikliğini tamamlayarak onları Harbiye ve Askeri Tıbbiye derslerini izleyebilir bir düzeye getirmek amacıyla kurulmuşlardır.⁴¹⁸

1865’te Harbiye, Bahriye, Tıbbiye ve Mühendishane’nin idadi sınıfları Galatasaray’da toplanarak Mekteb-i İdadi-i Askeri açıldı. 1868’de ise sivil idadilere denk olan üç yıllık askeri idadiler hizmete girdi. 1875’te Kuleli Kışlası’nda ikinci kez Mekteb-i İdadi-i Umumi açıldı. Tıbbiye-i Mülkiye’nin idadi sınıfı 1874’ten sonra iki yıla çıkarılırken, 1876’dan sonra Mekteb-i Mülkiye’ye de üç yıllık idadi kademesi eklendi.

1869 tarihli Maârif-i Umumiye Nizâmnâmesi’nde rüştiye mektepleri üzerinde eğitim yapan sivil ortaöğretim kademesine idadi adı verilmiştir. Maarif-i Umumiye Nizâmnâmesi’nin 33. maddesi gereği; müslim ve gayri müslim Osmanlı vatandaşlarını birbirlerine kaynaştırmak ve ortak bir kültür içinde yetiştirmek

⁴¹⁷ “İdadiler”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 4, 1994, s. 134.

⁴¹⁸ Nilay Işıksalan, “İdadilerde Türkçe - Edebiyat Öğretimi”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 8, 1997, s. 151.

düşüncesiyle sancak merkezlerinde rüştiye eğitimini tamamlamış olan öğrencileri Sultanilere hazırlamak için üç yıllık idadiler kurulacaktı.⁴¹⁹

Maârif-i Umumiye Nizâm-nâmesi'ne göre; öğretim süresi üç yıl olarak belirlenen idadilerde aşağıdaki dersler okutulacaktı: Mükemmel Türkçe kitabet ve inşa, mebadi-i ilmi servet-i milel, hesap ve defter tutmak usulü, Fransızca, coğrafya, hendese ve ilm-i mesaha, kavanin-i Osmaniye, tarih-i umumi, hikmet-i tabiiye, mantık, ilm-i mevalid, kimya, cebir ve resim (MUN, 38. madde).

1969 Maârif-i Umumiye Nizâm-nâmesi'nin yayınlanmasından hemen sonra İstanbul'da Süleymaniye, Fatih ve Beşiktaş'ta birer idadi mektebi açılmıştı. Süleymaniye İdadi'sine Mustafa Nuri Efendi, Fatih İdadi'sine Mustafa Asım Efendi ve Beşiktaş İdadi'sine de Hafız Ahmed Efendi aylık 100'er kuruş maaşla 'sülüs hocası' olarak atanmışlardı. Bu hocalar, aynı zamanda yeni kız rüştiyelerinde de sülüs ve rik'a derslerine giriyorlardı.⁴²⁰

Rüştiye mekteplerini bitirip eğitimlerini ilerletmek isteyenler, rüştiyelerin üzerinde Mekteb-i Sultani'den başka genel okul olmadığı için sıkıntı yaşıyorlardı.

Eskiden beri, Harbiye ve Tıbbiye gibi okullara giren öğrencilerin bilgi düzeyleri düşüktü. Bu nedenle bir süre bu okulların hazırlık sınıflarında eğitim almaya mecbur kalıyorlardı. Ayrıca devletçe, çeşitli bilim dallarına mahsus (orman, madencilik veya mühendislik gibi) bir mektep tesisine teşebbüs edildiğinde, burada okuyacak bilgi düzeyinde öğrenci bulmakta da güçlük çekiliyordu. Bu yüzden, açılan okulun belli bir süre sonra idadiye şekline dönüştürülmesi zorunluluğu ortaya çıkıyordu. Başka bir deyişle okul, kurulma amacından uzaklaşarak kendisinden beklenen eğitimi veremiyordu.

Ortaöğretim kademesi rüştiye mektepleriyle sınırlı kaldıkça memleketin ihtiyaçlarına göre bilimsel ilerleme sağlamanın mümkün olmayacağını düşünen eğitim bürokratları, sıranın artık idadi okullarına geldiğine inanmışlardı.

Konu, 1873 yılında Maarif Nezareti, Harbiye ve Tıbbiye memurlarından oluşturulan bir komisyon tarafından görüşüldüğünde, 1869 tarihli Maârif

⁴¹⁹ BOA., İ. MEC. MAH. 1541, 21 Safer 1286 / 2 Haziran 1869.

⁴²⁰ BOA., İ. DH. 41998, 9 Şaban 1286 / 13 Kasım 1869.

Nizâmnâmesi'nin öngördüğü şekilde 1.000 haneyi aşım durum ve mevki itibariyle uygun olan kasabalarda birer idadi mektebi yapılması lazım geldiğine karar verilmişti. Ancak böyle büyük bir teşebbüse birden girişilmesinin, idadilerde öğretim faaliyetini yürütecek öğretmenlerin olmamasından ve mali sıkıntıdan dolayı mümkün olamayacağı düşünülüyordu. Bu yüzden, idadilere yeterli sayıda öğretmen yetiştirildiği zaman bu okulların diğer yerlerde de açılmasının uygun olacağına karar verilmişti..

İlerde tüm imparatorlukta yaygınlaştırılmak olan idadilere numune olmak üzere şimdilik İstanbul'da sadece bir idadi okulu açılacaktı. Ancak açılacak okulun yapımı için bir hayli vakit ve nakite ihtiyaç vardı. O nedenle eldeki olanaklardan faydalanılarak bu zorluk aşılmaya çalışılıyordu. Sultan Abdülmecit'in türbesi civarındaki, binası ve konumu itibariyle bu iş için uygun olan Darülmaarif Mektebi'nin idadi mektebine dönüştürülmesine karar verilmişti. Darülmaarif Mektebi'nde okuyan öğrencilerden idadi eğitimi almaya uygun olanlar ayıklanarak açılacak idadi mektebine kaydedileceklerdi. Diğer öğrenciler ise, o civarda boş olarak duran ve gerekli tamirat yapıldıktan sonra açılacak olan Fazıl Paşa Mektebi'ne nakledileceklerdi.

Ayrıca İstanbul'daki rüştiye mekteplerine devam eden öğrencilerden idadi eğitimi almaya uygun bilgi düzeyine sahip olanlar seçilerek açılacak idadi mektebinin öğrenci ihtiyacı giderilecekti.

İdadi'lerin ders programı, öğrenciler askeri okullara girdiklerinde hazırlık eğitimi almalarına gerek kalmayacak şekilde düzenlenmişti. Harbiye ile Tıbbiye'de Fransızca, Bahriye'de İngilizce öğretildiği ve Harbiye'de topçuluk için Almanca öğretimine başlanmasına karar verildiği için idadi okullarında bu dillerin üçü de öğretilcekti.

Ayrıca öğretim süresi 4 yıl olan rüştiye mektebi öğrencileri, rüştiyenin 3. sınıfını bitirdikten sonra öğretim süresi 3 yıl olan idadi mektebine geçebileceklerdi. Bundan böyle rüştiye mekteplerinin dördüncü sınıfına sadece idadi eğitimi almayacak öğrenciler devam edeceklerdi.

Ortaöğretim derecesinde eğitim kurumları olan idadiye mekteplerinin öğretim kadrosu, en azından on öğretmenden oluşacak ve icabına göre bir müdür ve iki de hademe istihdam edilecekti.⁴²¹

5 Ocak 1874'te Darülmaarif Mektebi'nin, Mekteb-i İdadiye dönüştürülmesi ve Darümuallimin'de de ilerde yaygınlaştırılacak idadi mekteplerine öğretmen yetiştirmek için bir şube açılması padişah tarafından onaylanmıştı.

Darümuallimin-i İdadiye şubesinde ileride idadi mektepleri muallimliğine çıkacaklara rüştiye muallimlerine verilenden 200'er kuruş fazla maaş verilecekti. İdadiye muallimliğine rüştiye muallimlerinden ziyade maaş tahsis edilmesi, öğretmen sınıfının içine girdiği durgunluğu aşmaya yönelik bir hamleydi. Darümuallimin'in İdadiye şubesinde diploma alarak mezun olan öğretmenler, açık İdadiye muallimliği varsa doğru oraya, yoksa rüştiye maaşıyla rüştiye mekteplerine tayin edileceklerdi. Ayrıca yeni idadi öğretmenliği kadrosu açıldıkça ehliyet ve kıdem derecesine göre sırasıyla idadilere nakledilmeleri kural olarak kabul edilmişti.⁴²²

Darülmaarif İdadisi'nde 1874 - 1875 öğretim yılında 101, 1875 yılında açılan Feyziye İdadisi'nde 110, Beşiktaş İdadisi'nde de 50 öğrenci bulunuyordu. 1875'te Hukuk, Mülkiye, Baytar, Tıbbiye mektepleri gibi İstanbul'daki sivil yüksek okulların idadi sınıfları birleştirilerek "Mekâtib-i Âliye İdadisi" adıyla bir okul daha açıldı. Daha sonra bu kurum, bulunduğu semtin adını alarak "Vefa İdadisi" olarak isimlendirildi.⁴²³

Şubat 1878'de Maarif Nezareti'nden Şura-yı Devlet'e havale edilen iki adet tezkerede, Mekteb-i Mülkiye'nin genişletilerek tanzim edilmesi sırasında Mekteb-i İdadi'nin Mekteb-i Mülkiye idadisi zannedilerek lağvedildiği ifade ediliyordu. Askeri idadiye mektepleriyle karıştırılmamak için Mülkiye İdadiyesi olarak adlandırılan okulun, Mekteb-i Mülkiyeye bir irtibatı yoktu. Çünkü Mekteb-i Mülkiye, çeşitli sınıflarda memur yetiştirmeye kaynaklık eden genel bir okuldu.

Tezkerelerde, Maârif Nizâm-nâmesi gereğince çoğaltılması gereken bu okulun kapatılması şöyle dursun, İstanbul'un büyüklüğüne istinaden yeniden birkaç

⁴²¹ BOA., İ. DH. 47203, 28 Şevval 1290 / 19 Aralık 1873.

⁴²² BOA., İ. DH. 47203, 17 Zilkade 1290 / 5 Ocak 1874.

⁴²³ "İdadiler", Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 4, 1994, ss. 134 - 135.

idadi mektebinin daha açılması gerektiği ifade ediliyordu. Bu okulun kapatılması durumunda Mekteb-i Sultani, Darülfunun ve Darülmuallimin'e öğrenci yetiştirecek okul kalmayacağı, bu uygulamanın daha sonra söz konusu okulların eğitime sekte vuracağı söyleniyor ve idadi mektebinin aynı mekânda eğitime devam etmesi isteniyordu.⁴²⁴

Tezkerelerin içeriği Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi'de görüşülerek Maârif Nizâm-nâmesi gereğince, rüştiye ve sultani mektepleri arasında yer alan idadi mekteplerinin çoğaltılması gerektiğine karar verilmişti. İdadi mektebinin kapatılması durumunda Mekteb-i Sultani, Darülfunun ve Darülmuallimin'e öğrenci yetiştirecek okul kalmayacağından bu durum söz konusu okulların eğitime sekte vurabilirdi. Bu nedenle idadi mektebinin eğitim faaliyetlerini yürüttüğü binada bırakılması ve daha önce Mekteb-i Mülkiye'ye devredilen 7.633 kuruşun eskiden olduğu gibi idadi mektebinin öğretim kadrosuna tahsis edilmesine karar verilmişti.⁴²⁵

9 Aralık 1873 tarihli Şura-yı Devlet Riyaseti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen tezkerede, Yenişehir Rüştiyesi'nin idadiye dönüştürülmesi konusu soruluyordu. Maarif Nezareti'nin 27 Ocak 1874 tarihinde, bunun uygun olacağı yönünde görüş bildirilmesine rağmen bu konuda padişahın iradesi ancak bir yıl sonra çıkmıştı.⁴²⁶

13 Ocak 1875 tarihinde çıkan padişah iradesiyle, Yanya Vilayeti'ne bağlı Yenişehir Kazası'nda, 140'tan fazla öğrencisi bulunan Rüştiye Mektebi, İdadi Mektebi'ne dönüştürülerek öğretime açılmıştır. Tanzimat döneminde taşrada açılan tek sivil idadi mektebi olan Yenişehir İdadisi için, mahallinden tedarik edilen 2.000 kuruş ve hazineden tahsis edilen 2.000 kuruşla birlikte aylık toplam 4.000 kuruş ayrılmıştı. Aylık 4.000 kuruş tahsisattan okulun müdür, öğretmen, hademe maaşıyla okulun diğer masrafları için aylık 3.800 kuruş harcanacaktı. 4.000 kuruştan kalacak 200 kuruşun ihtiyaç duyulacak bir yere harcanmak üzere okulda tutulması isteniyordu. İdadilerin ülke çapında yaygınlaşmaları ise II. Abdülhamit döneminde gerçekleştirilmiştir.⁴²⁷

⁴²⁴ BOA., İ. ŞD. 38 / 1919, 18 Safer 1295 / 21 Şubat 1878, Lef 1.

⁴²⁵ BOA., İ. ŞD. 38 / 1919, 10 Rebiyülevvel 1295 / 14 Mart 1878.

⁴²⁶ BOA., MF. MKB. 9 / 24, 17 Cemaziyülevvel 1291 / 2 Temmuz 1874.

⁴²⁷ BOA., İ. DH. 48599, 6 Zilhicce 1291 / 14 Ocak 1875.

3. 7. Mekteb-i Sultani

1848'den itibaren rüştiye mektepleri üzerinde eğitim veren Darülmaarif ve Mahrec-i Aklâm gibi okullar açılmıştı. Ancak bu okullar, yükseköğretime öğrenci yetiştirebilecek seviyede değillerdi.

İlköğretim seviyesindeki okullarda her cemaatin kendi okullarında eğitim yaptığı Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle ayrılıkçı hareketlerin artmaya başlamasıyla bütün Osmanlı tebaasına ortak bir kültür ve eğitim vermenin önemi bir kat daha artmıştı. Ancak, sıbyan ve rüştiye okullarında müslim ve gayrimüslim çocuklarının bir arada eğitilmesi sakıncalı bulunuyordu. Bu yüzden Devlet, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ilköğretim ile yükseköğretim arasında bir okul kademesi kurarak tüm Osmanlı tebaasına ortak bir eğitim verme çabası içindeydi.

1838'den itibaren Avrupa ülkelerine öğrenci göndererek yetişmiş eleman ihtiyacı karşılanmaya çalışılmış, bu amaçla 1857'te Paris'te Mekteb-i Osmani açılmıştı. Ancak bu okuldan istenilen sonucun alınamaması ve bu işin Osmanlı'ya pahalıya mal olması, yöneticileri bu konuda yeni arayışlara itmiştir. Bu arayışlar neticesinde de, İstanbul'da Batılı anlamda eğitim veren lise düzeyinde yeni bir okul kurulması fikri gelişmiştir.⁴²⁸

1856 Islahat Fermanı'nda, tüm Osmanlı tebaasının eşit şartlar altında eğitim hizmetlerinden yararlandırılması kararlaştırılmış fakat aradan on yıl geçmesine rağmen bu tip okullar henüz açılmamıştı. Bu süreçte Babıali'ye Islahat Fermanı'nın tatbiki için zaman zaman baskı yapan Avrupa Devletleri, 1866 Girit İsyanı'ndan sonra bu baskılarını arttırdılar. Baskılarının gerekçesi olarak da, Islahat Fermanı'nın ilanından beri geçen bunca zamana rağmen imparatorlukta Hıristiyan nüfusun durumunun düzeltilmesi için Islahat Fermanı'nda belirtilen hükümlerin yerine getirilmediğini öne sürüyorlardı.

⁴²⁸ Adnan Şişman, Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları (1868 - 1871), İstanbul, 1989, ss. 9 - 11. Avrupa'ya gönderilen ilk öğrenciler hakkında bilgi için bkz. Adnan Şişman, "XIX. Yüzyıl Başlarında Fransa'daki İlk Osmanlı Öğrencileri", Osmanlı Ansiklopedisi, Cilt 5, Ankara, 1999, ss. 238 - 245, Adnan Şişman, Tanzimat Dönemi'nde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839 - 1876), Ankara, 2004, Mekteb-i Osmani'ye ilişkin ayrıntılar için, bkz. Richard L. Chambers, "Notes on the Mekteb-i Osmani in Paris, 1857 - 1874," William R. Polk ve Richard L. Chambers (Ed.), *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, Chicago, 1968, pp. 313 - 329.

Bu süreçte, Osmanlı mülkünün milletlere göre otonom bölgelere ayrılarak yönetilmesini savunan Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü korumak isteyen Avrupa Devletleri de, Osmanlı Devleti'ne ıslahat notaları veriyorlardı. Bunlardan biri, 22 Şubat 1867 tarihinde Fransa tarafından verilmişti. 16 paragraftan oluşan bu nota, gayrimüslimlerin devlet hizmetlerine kabulü, Hıristiyan tebaanın da yönetime iştirak etmesini öngören ve Tuna Vilayeti'nde uygulanmakta olan vilayet idare reformunun diğer vilayetlere yaygınlaştırılması, mahkemelerin açık yapılması, Hıristiyanların şahitliğinin kabulü, ticaret mahkemelerinin genişletilmesi, yabancılara emlak edinme hakkının verilmesi gibi bir çok maddenin yanı sıra yaygın ve bütünleşmiş bir eğitim sisteminin oluşturulmasını da içeriyordu. Ayrıca vergi sisteminin yeniden düzenlenmesi, gümrük vergilerinin kaldırılması, yabancı şirketlere imtiyazlar tanınarak demiryolları ve limanlar inşa edilmesi, bütçe işlemlerinin rasyonelleştirilmesi, çoğunluğu Fransız olup devlete kredi verenlerin haklarının garanti edilmesi isteniyordu.⁴²⁹

Nota'nın başlarında Osmanlı Hükümeti'nden, eğitimle ilgili yapılması gerekenler sıralanıyordu. Özellikle Hıristiyanların da kabul edilecekleri Müslüman ortaöğretim kurumlarının açılması isteniyordu. Ayrıca Müslümanlara yönelik ilköğretim eğitimi yapan kurumlara öğretmen yetiştirilmesi, fen, tarih, siyaset, hukuk eğitimi için bir üniversite kurulmasına ve genel kütüphanelerin açılmasının gerekliliğine değiniliyordu. Her şeyden önce eğitim meselesini oraya atan Fransa, diğer tüm meselelerin hal edilebilmesini eğitime bağlayarak eğitimin yaygınlaştırılmasını istiyordu.⁴³⁰

Fransa, Osmanlı yöneticilerini Fransız eğitim sistemini kopyalamaya teşvik ederek Doğu Akdeniz'deki ekonomik, siyasi ve kültürel etkisini artırmayı umut ediyordu. Bu amaçla Fransa'dan idareciler, öğretmenler ve ders kitapları gönderilerek Fransızca'nın öğrenim dili olarak tercih edilmesi isteniyordu. Böylece Fransızca konuşan yüzlerce potansiyel sempatizan yetiştirilmesi umuluyordu.⁴³¹

Hariciye Nazırı Fuat Paşa ile birlikte 21 Haziran - 7 Ağustos 1867 tarihleri arasında çıktığı Avrupa seyahati sırasında edindiği olumlu izlenimler Sultan Abdülaziz'de, nafia, ordu, maliye ve eğitim alanlarında esaslı bir ıslahat yapılmasının

⁴²⁹ İhsan Sungu, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", **Bellekten**, Cilt 7, Sayı 28, Ankara, 1943, ss. 315 - 317.

⁴³⁰ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye* (Çev. Ali Reşad), İstanbul, 1999, s. 246.

⁴³¹ Şişman, a.g.e., s. 13.

zaruri olduğu kanaatini uyandırmıştı. Sultan, yurda dönüşünde Babiali'ye gönderdiği hatt-ı hümayunda, Avrupa'da gördüklerinin Osmanlı Devleti'nde de uygulanmasını istiyordu.⁴³²

Sadrazam Ali Paşa, Girit'te uygulanması zorunlu olan idare değişimini başlatmak için 1867 yılının başlarında adaya gitmişti. Ali Paşa, Girit'ten gönderdiği 30 Kasım 1867 tarihli lâyhada, milletin eğitim ve bilgisini gerekli dereceye getirmek için fazlasıyla gayret ve para sarf etmenin farz mesabesinde olduğunu söylüyordu. Hristiyanlara, istihdam kapısını tamamen kapatmanın artık imkânsız olduğunu savunan Ali Paşa, bazı tehlikeler için acilen alınması gereken tedbirlerle beraber kamu eğitiminde gerekli olan işlerin tamamlanmasının devletin en önemli ve acil görevleri olarak benimsenmesini ve elbirliğiyle seri bir şekilde düzeltilmesine gece gündüz gayret edilmesi gerektiğini ifade ediyordu.

“Gayrimüslim tebaanın idaresini günden güne güçleştiren, kalp ve zihinlerinde düşmanlık ateşini yakan sebeplerin biri de bizde istenen düzeyde okullar olmadığından tahsil için Rum çocuklarının Yunanistan'a ve Bulgar çocuklarının Rusya'ya gönderilmesi, velhasıl bir yandan bütün tebaanın terbiye ve efkarca Devlet-i Aliye'ye muhalif olmağa yüz tutması mühim meselesidir. Bir an önce okulların tanzim ve çoğaltılmasıyla İslâm ve Hıristiyan çocuklarının karıştırılması ile şu büyük tehlikenin dahi def edilmesi önemli bir iştir. Elhasıl bilcümle tebaanın din ve mezhepten başka her şeyde yekdiğerine mezc ederek aralarındaki rekabetin külliyyen kaldırılması meydanda olan tehlikeleri imhaya tek ilaçtır”⁴³³.

Fransız elçisinin Osmanlı yöneticileriyle yaptığı görüşmeler ve Abdülaziz'in Avrupa seyahatindeki izlenimleri sonucu öğretim dili Fransızca olan bir ortaöğretim kurumu açılması kararlaştırıldı. Fransız liseleri model alınarak 1 Eylül 1868'de açılan Mekteb-i Sultani ya da Fransızca adıyla “Lycée Impérial”ın ilk müdürü Fransız hükümetinin gönderdiği Louis de Salve'dir. Okulun diğer yönetici ve

⁴³² Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Nihat Karaer, Paris, Londra, Viyana; Abdülaziz'in Avrupa Seyahati, Ankara, 2003, Cemal Kutay, Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati, İstanbul, 1991.

⁴³³ BOA., Y. EE. 91 / 29, 3 Şaban 1284 / 30 Kasım 1867.

öğretmenlerinin de çoğu Fransız'dı. Yine de okulda Türk, Ermeni, Rum, İngiliz, İtalyan asıllı öğretmenler de vardı.⁴³⁴

Rusya, okulun programında Rumca'ya çok az yer verildiği gerekçesiyle Rumları çocuklarını okula göndermemeleri konusunda kışkırtırken, Museviler de Hıristiyan müdürün yönetimindeki okula öğrenci göndermek istemiyor, en azından yemek konusunda Musevi dininin hükümlerine uyulmasını istiyorlardı. Papalık da, ardı ardına yayınladığı iki emirnameyle, diğer dinlerden çocuklarla bir arada eğitilmelerinin Katolik çocuklarının ahlâkını bozacağı endişesini öne sürerek Katoliklerin Mekteb-i Sultani'ye öğrenci göndermelerini yasaklamıştı. Daha sonra, Fransa hükümetinin başvurusu üzerine Papalık bu yasağı kaldırmıştı. Müslümanlar ise yabancılar tarafından kurulan ve devlet okullarında öteden beri parasız olarak faydalandıkları eğitim hizmeti için bu okulda ücret talep edilmesine karşı çıkıyorlardı.⁴³⁵

Yukarıda sayılan nedenlerden dolayı başlangıçta Katolikler, Yahudiler ve Müslümanlar tarafından dini gerekçelerle kuşkuyla karşılanmışsa da Mekteb-i Sultani'ye kaydolan öğrenci sayısı okulun faaliyete geçtiği ilk yıllarda çarpıcı biçimde çoğalmıştır. 1868 yılının Eylül ayında 341 öğrenci ile açılan Mekteb-i Sultani'deki öğrenci sayısı bir ay sonra 430'a, yıl sonunda 530'a, bir yıl sonra ise 640'a çıkmıştır.⁴³⁶

Gün geçtikçe öğrenci sayısı artan Mekteb-i Sultani'nin idare işlerinin çoğalması üzerine işleri yürütmede mevcut memurlar yetersiz kalmıştı. Bu yetersizliği gidermek amacıyla okul müdürü tarafından Mayıs 1869'da Maarif Nezareti'ne bir yazı yazılarak yıllık 3.000 Frank maaş ve 1.000 Frank harcırah ile Paris'ten bir üçüncü memur getirilmesi istenmişti.⁴³⁷

Galatasaray Sultanisi, rüştiye mektepleriyle yüksek öğretim arasında "Osmanlılık" siyasetine uygun biçimde tüm cemaatlerin çocuklarının birlikte eğitim gördüğü bir müessese olarak açılmıştı. Fransız liselerini model alan bu

⁴³⁴ Andreas David Mordtmann, İstanbul ve Yeni Osmanlılar (Çev. Gertraude Songu-Habermann), İstanbul, 1999, s. 33, Engelhardt, a.g.e., ss. 249 - 250.

⁴³⁵ Engelhardt, a.g.e., ss. 250 - 251. Her cemaatin tatil günlerinin farklı olması, karma eğitimi zorlaştıran diğer bir nedendi.

⁴³⁶ Mekteb-i Sultaniye devam eden öğrenci sayısı; 1870 yılında 502, 1872'de 610, 1873 ve 1874'te 550, 1875'te 317, 1876'da 428 ve 1877'de yılında da 539 olmuştur. 1286 - 1293 yılları Devlet Salnameleri.

⁴³⁷ BOA., İ. HR. 14061, 9 Safer 1286 / 21 Mayıs 1869.

okulda, öğretim süresi beş yıldır. Fakat burada okuyan öğrencilerin bilgi seviyesinin düşük olması yüzünden okulun programı aksayınca bilgi seviyesi çok düşük olanlar için üç yıllık hazırlık sınıfları eklenmişti. Böylece okulun öğretim süresi sekiz yıl olmuştu.

Öğretim dili Fransızca olan Sultanî’de şu dersler okutuluyordu: Türkçe, Fransızca ve Fransız edebiyatı, Grekçe, Lâtince, ahlâk, umumî tarih ve Osmanlı tarihi, coğrafya, matematik, kozmoğrafya, mekanik, fizik, kimya, ekonomi, tabiat tarihi, hukuk, umumî edebiyat tarihi ve güzel konuşma ve resim.⁴³⁸

Galatasaray Lisesi’nin açılışından bir yıl sonra yayınlanan “Maârif-i Umumiye Nizâm-nâmesi”nde de vilayet merkezlerinde öğrenim süresi altı yıl olan “Mekteb-i Sultani” adıyla okulların açılması öngörülüyordu. Bütün Osmanlı tebaasına açık olacak bu okullar, rüştiye çıkışlıları alacak ve son üç yıllık dönemi “Edebiyat” ve “Ulûm” şubelerine ayrılacaktı (MUN, 42. Madde).

1869 Nizamnamesi, Sultani mekteplerinde okunacak dersleri, adi ve âli olmak üzere ikiye ayırmıştır. Kısm-ı adi dersleri, idadi mekteplerinde okutturulan derslerdir. Kısm-ı ali dersleri ise biri edebiyat diğeri de ulûm ve fûnûn olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Böylece hazırlık sınıfları niteliğindeki kısm-ı adi ile kısm-ı âli derslerinin öğretim süreleri üçer yıl olmak üzere Sultani mekteplerinin toplam öğretim süresi altı yıl olacaktır. Sultanilerin adi kısmında, idadi mekteplerinde gösterilen derslerin okutulması öngörülürken, kısm-ı âli’de ise yukarıda yazılan derslere Arapça ve Farsça gibi derslerin de ilave edilmesi kararlaştırıldı (MUN, 46. Madde).

Tanzimat’ın baş mimarlarından Fuad Paşa’nın 1869’da ve Ali Paşa’nın 1871 yılında ölümlerinden sonra Fransız etkisi Osmanlı başkentinde azalmış ve “Fransız esinli Osmanlı eğitimi” ideali bozulmaya yüz tutmuştu. Nitekim, Mekteb-i Sultani kayıtlarındaki düşüş ve Fransız idarecilerin ayrılarak yerlerine Osmanlı memurların tayinine tanık olunması bunu açıkça göstermektedir.⁴³⁹

Osmanlı kamuoyu, Mekteb-i Sultani’nin Fransız idareci ve öğretmen kadrosuna, okula devam eden öğrenci oranına bakarak okulun Osmanlı’nın hayrına

⁴³⁸ Kodaman, a.g.e., ss. 135 - 136.

⁴³⁹ 1870’lerde itibaren Fransızların Doğu Akdeniz’de bozulan kültürel ilişkileri konusunda bkz. Engelhardt, a.g.e., ss. 319 - 320.

işleyen bir kurum olmadığına karar vermişti. Osmanlı kamuoyunda öteden beri itirazlarla karşılanan okulun eski haliyle öğretime devamında bazı sakıncalar gören devlet adamları da okulun bu görünüşünü değiştirmeye çalışmışlardır. Louis de Salve'nin okulun müdürlüğünden ayrılmasıyla 1871'den itibaren Mekteb-i Sultani'nin müdürlüğünü Osmanlı'nın Hıristiyan tebaasından sırasıyla Vahan, Fotyadi ve Sava Efendiler yürütmüşlerdir.⁴⁴⁰

Mekteb-i Sultani'yi Osmanlılaştırma çabaları olarak niteleyebileceğimiz bu çalışmalar çerçevesinde; Fransız müdür bir Osmanlı görevli ile değiştirilmiş, okul güçlü bir azınlık geleneği olan Beyoğlu semtinden Gülhane Parkı'na taşınmıştı.

1877 yılının başında Mekteb-i Sultani'ye müdür tayin edilen Ali Suavi, göreve başlar başlamaz okulda gayrimüslimlerin etkinliğinden rahatsız olan Osmanlı kamuoyunun hazır olmasının rahatlığı içinde Maarif Nezareti'nden izin almaksızın ıslahata başlamıştır. Yaklaşık on ay süreyle Mekteb-i Sultani müdürlüğü görevini yürüten Ali Suavi, II. Abdülhamit'e hitaben kaleme aldığı yazıda bu süreçte okulda yaptıklarını savunur.

Ali Suavi, müdürlüğe getirildiğinde 162 Müslüman, 377 gayrimüslim olmak üzere toplam 539 öğrenci mevcudu bulunan Mekteb-i Sultani'de ıslahat yapmanın bir zorunluluk haline geldiğini aşağıdaki ifadeleri gerekçe gösteriyordu:⁴⁴¹

“Mekteb-i Sultanide 6 yıldan beri elifba sınıfını geçememiş şakird var. Hele iki üç yıllıklar çok. Nizamnameye göre lise 5 sene için iken tedrisin yolsuzluğundan 8 seneye temdid olunmuş. Şakirdan 10 yıl makine gibi gece gündüz çalıştırılmış oldukları halde ne lisan-ı Osmanide ne Fransızca'da doğruca bir şey yazmaya muktedir şakird çıkmıyor. Bazı müstahaklar var ama bunlar bilcümle tahsili bu mektebe münhasır olmayanlardır. Bu hale sebep kaide-i talim yok. Bir de ekser muallimler şuradan buradan toplanma. Usul-ü cedide üzere ders görmemiş ve şehadetnamesizler.”

Bu belgeye göre, kısa süreli müdürlüğü zamanında Ali Suavi, okulda gayrimüslimlerin etkinliğini asgariye indirecek nitelikte ıslahat teşebbüslerine

⁴⁴⁰ Mehmet Aksoy, “Mekteb-i Sultani ve Ali Suavi”, **Türk Kültürü**, Yıl 13, Sayı 150 - 151 - 152, Nisan - Mayıs - Haziran 1975, ss. 225 - 228.

⁴⁴¹ BOA., Y. EE. 10 / 5, 14 Şaban 1294 / 24 Ağustos 1877.

başlamıştır. Tayininden itibaren okula 60 İslâm öğrencisi olarak okuldaki müslüman öğrenci sayısını 220'ye çıkarmıştır. Nizamname gereğince, Bulgar ve diğer gayrimüslim öğrencilerden ücret talep edilerek, bu öğrenciler okulu terk etmeye zorlanmışlardır. Bütün Rus öğrencilerin ve önceki sene Filibe ve İslimye sancaklarında meydana gelen karışıklıkların liderleri olarak görülen Bulgar öğrencilerin okuldan atılması emri verilmiştir. Fakat isyan etmemiş bölgelerden gelenlerle Osmanlı devletine hizmeti dokunmuş yabancı tebaa öğrencileri, bu uygulamanın dışında tutulmuştur.

Ali Suavi, okulda görev yapan dört yabancı uyruklu öğretmeni de Rusya tarafını tutmak ve devlet aleyhinde konuşmakla suçlayarak görevden uzaklaştırmıştır. Eğitimin ıslahı için öğretmenlerden diploma istenmiş, öğretmenlik eğitimi almamış olanları diplomalı ve daha düşük maaşlı öğretmenlerle değiştirmiştir. Ali Suavi, hazırlayıp 1877 yılının ortalarında Maarif Nezareti'ne takdim ettiği lâyiha gereğince, yeni öğretim metodunun benimsenerek uygulanmaya başlandığını da belirtiyor.

Ali Suavi, yukarıda bahsedilen meselelerin tümünde başından beri Maarif Nazırı'nın yardımını istediği halde, yazılan resmi yazışmalara cevap vermeye bile cesaret etmediğini söylüyor. O zaman onu Allah'a havale ederek ve padişahın adaletine dayanarak bu teşebbüslerin icrasına cesaret ettiğini söylüyor.⁴⁴²

Mekteb-i Sultani'nin atmosferine açık bir İslâmi karakter kazandırmaya çalışan Ali Suavi, daha önceki yıllarda okulun ders programında mevcut olmayan İslâm'ın temel ilkelerinin öğretimini kapsayan Akaid dersi koymuştur. Ali Suavi'nin okulda yaptığı değişikliklerle, Mekteb-i Sultani daha Müslüman ve daha Osmanlı bir kurum haline gelmiştir. Kasım 1877'de Ali Suavi'nin Mekteb-i Sultani'deki görevine son verilmiş fakat kendisinin kurumda başlattığı Osmanlılaştırma girişimleri ileriki yıllarda da devam etmiştir.⁴⁴³

1869 Nizamnamesi'nde sultanilerin vilayet merkezlerinde açılması kararlaştırılmışsa da bu, Tanzimat döneminde tasarı boyutunda kalmıştır. Sadece,

⁴⁴² Belgenin tam çevrisi için bkz. Yahya Akyüz, "Galatasaray Lisesinin İslahına İlişkin Ali Suavi'nin Girişimlerini Gösteren Bir Belge", **Bellekten**, Cilt 46, Sayı 181, Ankara, 1982, ss. 121 - 131.

⁴⁴³ Mekteb-i Sultani'de Ali Suavi'den sonra da devam eden Osmanlılaştırma girişimleri için bkz. Fortna, a.g.e., ss. 141 - 145.

o dönemdeki siyasi olaylar nedeniyle büyük önem kazanan Girit'in merkezinde "Mekteb-i Kebir" adıyla bir sultani okul açılmıştır.

3. 8. Meslekî ve Teknik Öğretim

Lonca adı verilen üretim birimlerinin ortadan kalkmasıyla oluşan boşluğu doldurmak ve kurulması düşünülen fabrikaların teknik eleman ihtiyacını da karşılamak gerekiyordu. Tanzimat'tan sonra, esnaf örgütünü düzeltmek ve yabancı mallarla rekabet etmek için çeşitli önlemler alındı. Bu önlemlerden biri de yerli sanayii korumak ve meslekî eğitimi kurmak için "İslâh-ı Sanayi Komisyonu"nun kurulmasıydı.

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem kurulması düşünülen fabrikaların teknik eleman ihtiyacını karşılamak hem de kimsesiz çocuklara pratik meslekler edindirerek topluma kazandırmak amacıyla ıslâhhaneler adı altında yeni bir uygulamaya yöneldiği görülmektedir.

Mithat Paşa'nın Niş ve Tuna valilikleri sırasında (1861-1868) açılmasına ön ayak olduğu ıslâhhaneler, daha sonra sanayi mekteplerine dönüşerek, bugünkü mesleki ve teknik okulların yanı sıra çocuk ıslâhevlerinin çekirdeğini oluşturmuştur.

Mithat Paşa'nın Tuna vilayetindeki uygulamalarına, 1856 sonrası Osmanlıcığının "laboratuvarı" gözüyle bakılabilir. Çünkü, Müslim ve gayrimüslim çocukların bir arada eğitim görmesi ilk olarak ıslâhhanelerde uygulanmıştır. İmparatorluğun farklı unsurları arasında birliktelik duygu ve kültürünün oluşturulmasına ancak eğitim aracılığıyla ulaşabileceklerine inanan Osmanlı bürokratları, bu pratikten yola çıkarak farklı cemaatlerden gelen çocukları bir arada eğitmek amacıyla 1868'de Mekteb-i Sultani'yi açmışlar ve bu hedefi 1869 Maârif-i Umumiye Nizâm-nâmesi'nin maddeleri arasına koymuşlardır.⁴⁴⁴

Halktan topladığı iane paralarını "ıslâhhane sandığı"nda biriktirerek ilk ıslâhhaneyi 1863 yılında Niş'te açan Mithat Paşa, Rusçuk Islâhhanesi kurulurken kendisi de kampanyaya 7.500 kuruşluk yardımda bulunmuştu. Mithat Paşa,

⁴⁴⁴ Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839 - 1913)", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce** (Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi), Cilt 1, İstanbul, 2001, ss. 98 - 99.

Müslüman ve Hıristiyan ahalinin hayırsever duygularını harekete geçirerek Niş, Rusçuk ve Sofya’da kurduğu ıslâhhanelerde eğittiği kimsesiz çocukların birer sanat dalında uzmanlaşmalarını sağlamıştır.⁴⁴⁵

Mithat Paşa’nın Tuna Vilayeti’nde açmış olduğu ıslâhhanelerin başarıya ulaşması, diğer vilayetlerde de ıslâhhanelerin açılmasını teşvik etmiştir. Nitekim, 21 Haziran 1867 tarihinde alınan karar üzerine Mithat Paşa’nın hazırladığı “Islâhhanelere Dair Nizamname”, 25 Temmuz 1867’de tüm vilayetlere gönderilmiştir.⁴⁴⁶

Mithat Paşa, Tanzimat dönemi eğitim politikası doğrultusunda, müslim ve gayrimüslim çocukların bir arada bulunduğu karma eğitimi, Bulgarların Rusya’daki okullara gitmelerini ve Bulgarlar arasında artan milliyetçiliği engellemek için bir önlem olarak kullanmıştır. Böylece, Osmanlıcı eğitimin bir örneğini oluşturan ıslâhhanelerde Türk ve Bulgarları bir arada eğitmeyi başarmıştır. Mithat Paşa’nın yerel finansal kaynakları kullanma konusundaki başarısı 1869’daki Maârif-i Umumiye Nizâmname’si’ne örnek olduğu gibi Tuna Vilayeti’nde modern okulların yaygınlaşmasını sağlayan karma eğitimdeki başarısı da, diğer vilayetlerdeki devlet okullarının geliştirilmesi için bir model olmuştur. Böylece, hem eğitim ideolojisi açısından hem de okulların finansmanına ilişkin yenilikler açısından merkezi eğitim politikalarını derinden etkilemiştir.⁴⁴⁷

Eğitim süresi beş yıl olan ıslâhhanelerde, her çocuğa birer sanat öğretmek amacı güdüldüğü için daha ziyade günlük hayatta gerekli olan bilgiyi aşmayan bir teorik eğitim veriliyordu. Nizâmname’de, ıslâhhanelerde okutulan dersler; Elifba, Amme ve Tebareke cüzleri, Mushaf-ı Şerif, İlmihâl, Risale-i Ahlâk, Edebiyat, Yazı, Sülüs hattıyla rik’a alıştırılmaları, dört işlem, defter tutma ve Bulgarca olarak belirlenmişti. Sabahları iki saatlik ilköğretim seviyesindeki teorik dersler işlendikten sonra, öğrenciler atölyelere geçerek yeteneklerine göre belirlenen pratik sanatları öğrenmekteydiler. Bölgede yaygın olan dericilik ve dokumacılık dallarında çalışacak elemanlar, ilk vilayet gazetesi olan “Tuna Vilayeti Gazetesi”ni çıkaran vilayet matbaasında çalışacak dizgici, ciltçi ve basımcı ihtiyacı ile Tuna ordusunun elbise ve

⁴⁴⁵ Ali Haydar Midhat, Midhat Paşa, Hayat-ı Siyasiyesi, Hidematı, Menfa Hayatı, İstanbul, 1325, s.34.

⁴⁴⁶ Sadiye Tutsak, İzmir’de Eğitim ve Eğitimciler (1850 - 1950), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1996.

⁴⁴⁷ Somel, a.g.e., ss. 65 - 80.

kundura ihtiyacını karşılayacak kalifiye eleman gereksinimi bu ıslâhhanelerden karşılanmaktaydı.⁴⁴⁸

Merkezi hükümetten herhangi bir ödenek almayan ıslâhhanelerin giderleri, yöre halkının gönüllü bağışları, okullara ait gayri menkullerden elde edilen kiralar ile öğrencilerin ürettiği eşyaların hasılatından karşılanıyordu. 12 Haziran 1864 tarihli Takvim-i Vekayi'de, altı yedi ay gibi kısa bir sürede, yaş ve durumlarına uygun ahlâkî bir eğitim alan çocukların sayısı 50'yi geçtiği ve 50.000 kuruş iane toplanarak 150 öğrenci kapasiteli yeni bir ıslâhhanenin bitirilmek üzere olduğu belirtiliyordu. Öğrenciler, mezun olduktan sonra kendi işlerini kurma ve iş bulma konusunda desteklendikleri için zamanla bu ıslâhhanelerdeki öğrenci sayısında artış olmuştur. Nitekim Niş ve Sofya'dan sonra 1864 yılında Rusçuk'ta da bir ıslâhhane açılmış ve öğrenci sayısı, 85'i Müslüman, 51'i Bulgar ve 1'i Yahudi olmak üzere 137'ye ulaşmıştır.⁴⁴⁹

Vilayetlerde açılan ıslâhhaneler, yerli sanayinin gelişmesini sağlayacak sanat erbabının çoğalmasına katkıda bulunabileceğinin işaretlerini vermişti. İstanbul'da da ıslâhhane benzeri bir okul kurmak isteyen hükümet, Sultanahmet semtindeki eski Kılıçhane binasını bu işe tahsis etmişti. 1848 yılında Zeytinburnu'nda Mekteb-i Sanayi adında Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk sanayi okulunu açma girişimi; gerekli para, öğrenci, kadro ve donanım olmadığı için başarısız olmuştu. Söz konusu başarısız teşebbüsten yaklaşık yirmi yıl sonra İstanbul'da bu kez Islâh-ı Sanâyi Mektebi adında bir okul açılmıştır.⁴⁵⁰

Islâh-ı Sanâyi Mektebi'nde, dokuzu demir ve madeni eşya, dördü ahşap ve altısı diğer imalat dalları olmak üzere on dokuz sanat dalı, işinin ehli ustalar tarafından, okulda öğretilme imkânı olmayan sanat dalları da, bizzat mevcut fabrikalarda öğretiliyordu. Örneğin, tuğla ve kiremit imalatı Karaağaç civarındaki fabrikalarda, boya ve dericilik de Kazlıçeşme ve Beykoz'daki debbağhanelerde öğretiliyordu. Okula her yıl her bir sanat dalı için seksen sekiz öğrencinin kaydedilmesi hedefleniyordu. Mezun olanlar, kalfa diploması alarak tersane ve

⁴⁴⁸ "Islâhhanelere Dair Nizâmname", Düstur, 1. Tertip, Cilt 2, ss. 276 - 295.

⁴⁴⁹ Takvim-i Vekâyi, 752 Def'a, 7 Muharrem 1281 / 12 Haziran 1864, Ergin, a.g.e., ss. 628 - 629.

⁴⁵⁰ Rifat Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Ankara, 1988, s. 115.

tophane gibi askeri tesislerde tercihen işe alınırken, doğrudan esnaf olmak isteyenlere de on yıl süreyle vergi muafiyeti tanınıyordu.⁴⁵¹

Okula devam eden öğrenciler, okuma yazma ve hesap konularında (alfabe, yazı, Kur'an, ilmihâl, basit hesap ve defter tutma gibi bilgiler) kendilerini geliştirdikçe matematik ve kimya gibi derslerin öğretimi için yeni öğretmenler tayin edilmiş ve sanayinin çeşitli dallarından demircilik, dökümcülük, marangozluk, dizgicilik, ciltçilik, basımcılık, harf dökümcülüğü, kibrit imali, terzilik, saraçlık, oymacılık, modelcilik ve kurşun boru imali gibi en fazla ihtiyaç duyulan meslek dalları kurulmuştur.⁴⁵²

Mithat Paşa'nın öncülüğünü yaptığı bu girişimin, kısa sürede etkisini göstermesi üzerine 1867'den itibaren diğer vilayetlerde de ıslâhhanelerin yaygınlaştırılmasına hız verilmiştir. 1868'de İzmir ve Edirne, 1869'da Bursa, Bosna, Trabzon, İşkodra, Kastamonu, Erzurum, 1870'de de Diyarbakır ıslâhhaneleri açılmıştır. Bazı vilayetlerde 'Sanayihane', 'Mekteb-i Ulûm-u Sanayi' ve 'Islâhhane Dairesi' olarak da anılan bu kurumların adı, II. Abdülhamit döneminde 'Hamidiye Mektebi-i Sanâyii Âlisi' şekline dönüştürülmüştür.

4. TANZİMAT DÖNETİMİ'NDE YÜKSEKÖĞRETİM (1839- 1876)

4. 1. Öğretmen Okulları

Osmanlı Devleti'nde, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar sıbyan mekteplerinin ve açılmakta olan diğer okulların öğretmen ihtiyacı medreselerde yetişenlerden karşılanıyordu. 19. yüzyılın ortalarından itibaren ise öğretmen yetiştirme meselesi modern okullar aracılığıyla çözülmeye çalışılmıştır.

4. 1. 1. Darümuallimin-i Rüşdiye

⁴⁵¹ BOA., A. MKT. MHM. 382 / 80, Tarihsiz.

⁴⁵² Midhat, a.g.e., ss. 82 - 83.

16 Mart 1848'de açılan Dârümuallimin, öğretmenliğin uzmanlık gerektiren bir meslek olduğu düşünülerek bu mesleği icra edecek kişilerin ayrı bir okulda yetiştirilmesi için kurulan ilk öğretmen okuludur. Bu okul, aynı yıl İstanbul'da açılan beş adet yeni rüştiye mektebine öğretmen yetiştirmek amacını güdüyordu. Okulda gösterilen dersler, rüştiye derslerinin biraz daha ayrıntılı şekilde işlenmesinden ibaretti.⁴⁵³

Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin Meclis-i Vâlâ'ya gönderdiği mazbatada; Darümuallimin'de okuyan öğrencilerin çoğunun kabiliyetsizliğinden dolayı istenen bilimleri öğrenemedikleri, bu nedenle okulun öğretim süresinin mevcut öğrenciler için iki ve bundan sonra alınacaklar için de üç yıla çıkarıldığı belirtiliyordu. Ayrıca Darümuallimin'de okumakta olan öğrenciler yalnız ücret almaya alışmış oldukları için alınacak hiçbir tedbirin fayda sağlayamayacağı ifade ediliyordu. Bu nedenle, mevcut öğrencilerin aylık 30 kuruş olarak aldıkları bursun yarısı olan 15 kuruşun sadaka maaşı gibi kendilerine verilerek tekaüden ihracıyla yerlerine imtihanla yeniden o kadar öğrenci alınmasının aylık toplam 150 kuruşa mal olsa da Darümuallimin'in bu bozuk durumuna iyi çözüm olabileceği düşünülüyordu. Mevcut nizam ve müessesenin sağlamaştırılması için kurumun bağımsız bir yönetim altına alınması ve okuldaki eğitimin titizlikle ele alınması durumunda Darümuallimin'de işlerin düzeleceği umuluyordu.

Kamu eğitiminin kaynağı olarak değerlendirilen Darümuallimin'in nizamının sağlamaştırılarak durumunun ıslah edilmesinin zorunlu olduğu ifade ediliyordu. Bu tür şeylerde tam bir liyakâti olduğundan, Darümuallimin'in yönetiminin özellikle Meclis-i Maarif-i Umumiye azasından Cevdet Efendi'ye verilmesi isteniyordu.⁴⁵⁴ Meclisin bu önerisi, 3 Ocak 1851'de padişah tarafından onaylanmıştı.⁴⁵⁵

Darümuallimin Müdürü Ahmet Cevdet Paşa tarafından hazırlanan Darümuallimin'in ilk nizamnamesi, 21 Mayıs 1852'de yürürlüğe girdi. Bu nizamnameyle; Darümuallimin'de okuyacak öğrencilerin sayısı, niteliği, okula kabul şartları, okulun eğitim süresi ve okulda okutulacak dersler belirlenmişti. Buna göre;

⁴⁵³ Yahya Akyüz, "Dârümuallimîn'in İlk Nizamnamesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa", **Millî Eğitim**, Sayı 95, Mart, 1990, ss. 3 - 20. İlk açıldığında adı sadece Darümuallimin olan bu okul, 1868'de Darümuallimin-i Sıbyan açıldıktan sonra Darümuallimin-i Rüştiye olarak adlandırılmıştır.

⁴⁵⁴ BOA., İ. MVL, 6008, 22 Safer 1267 / 27 Aralık 1850.

⁴⁵⁵ BOA., İ. MVL, 6008, 29 Safer 1267 / 3 Ocak 1851.

Darülmualimin'e, Arapça, Farsça, Kompozisyon ve Matematik derslerinden yapılan imtihanla 20 öğrenci alınacaktı. Okulun bu 20 asıl (muvazzaf) öğrencisi haricinde bir nevi stajyer öğrenci konumundaki mülazımlardan baş mülazım seçilecek ve okula imtihansız kabul edilecekti. Böyle biri yoksa, diğer mülazımlar arasından imtihanla başarılı olanlar seçilerek kayıtları yapılacaktı.

Mezun olan öğretmen adayları, Maarif Nezareti tarafından kendilerine uygun görülen rüştiyelerden birinde görev yapmak zorundaydılar. Bu nedenle daha kayıt aşamasında kendilerine senet imzalatılıyordu. Darülmualimin'in öğretim süresi üç yıl olacak ve bu süre zarfında öğrenciler haftada beş gün okula devam ederek; düzgün ifade tarzını, Farsça, hesap, geometri, hey'et (astronomi) ve coğrafya derslerini öğreneceklerdi. Belirtilen dersleri tamamlayan öğrencilerden, imtihanda başarılı olanlara diploma verilecekti. Sınavda yüksek puan alanlara da tayinlerde öncelik hakkı tanınacaktı. Ancak tayini çıktığı halde görev yerini beğenmeyerek görevine gitmeyenlerin diplomaları ellerinden alınacak ve bir daha eğitimle ilgili hiçbir işte istihdam edilmeyeceklerdi. Sınavda başarısız olanların ise okulla ilişkileri kesilecekti. Mezun olanlardan bazıları da muid (muallim yardımcısı) olarak Darülmualimin'de kalabileceklerdi.⁴⁵⁶

Daülmualimin ilk mezunlarını 1854 - 1855 öğretim yılında vermiştir. Daülmualimin'in bu ilk mezunları arasında, ilk pedagoji kitabı sayılan Rehnüma-yı Muallimin'in yazarı olan Selim Sabit Efendi de vardır.

Darülmualimin açılıp mezun vermeye başladıktan sonra da çeşitli kaynaklardan mesleğe yapılan atamalarla öğretmenlik neredeyse okur-yazar herkese açık bir meslek olma özelliğini önemli ölçüde koruyordu. Çünkü her yıl ortalama 20 öğrenci mezun eden bu tek öğretmen okulunun, imparatorlukta mevcut tüm rüştiye mekteplerinin öğretmen açığını kapatması mümkün değildi. Fakat bu tarihten itibaren öğretmen atamalarında, Darülmualimin mezunlarına öncelik hakkı tanınmıştır. Bu durum, öğretmenliğin uzmanlık gerektiren bir meslek olarak görülmesine ilişkin yeni bir anlayışın oluşmasına yol açılmıştır.

⁴⁵⁶ "Darülmualiminin Nizamnamesidir", BOA., İ. MVL, 6894, 29 Cemaziyülahir 1268 / 20 Nisan 1852.

1863 yılının Ekim ayında yapılan imtihanla, Darümuallimin eğitimini başarıyla tamamlayan 20 öğrenciye diploma verilerek rüştiye mekteplerine muallim-i evvel olarak atanmışlardı. Bu öğrencilerinden boşalan yerlere mülazım itibar olunan öğrencilerin alınması nizam gereği idi. Ancak peyderpey açılmakta olan rüştiye mekteplerine muvazzaf öğrencilerin muallim tayin edilmesinden dolayı mülazım sınıfından dahi yerlerine alınacak öğrenci kalmamıştı. Bu nedenle, Darümuallimin'e yeni baştan imtihanla 15 muvazzaf ve 20 mülazım (stajyer) olmak üzere 35 öğrenci alınması lazım gelmişti. Fakat Darümuallimin'de müstakil Arapça dersleri olmadığı ve Farsça, riya zi ve coğrafya dersleri gösterildiğinden Darümuallimin'e girmek isteyenlerin, münthehi yani hariçten Akaid Şerhi'ne kadar ders görmüş ve meramını yazarak ifade edecek kadar yazı yazmaya muktedir olmaları şart koşulmaktaydı. Bu şartları karşılayıp Darümuallimin'e girmek isteyenlerin imtihan olmak için Pazartesi ve Çarşamba günleri Meclis-i Maarife gelmeleri ilan edilmişti.⁴⁵⁷

Darümuallimin'e alınacak 35 öğrenci, Kasım 1863'te bir mümeyyiz heyeti tarafından imtihana tabi tutularak seçilmişlerdi.⁴⁵⁸

Çeşitli vilayetlerden gönderilen yazılardan anlaşıldığına göre; bazı vilayetlerde yeni açılan rüştiye mekteplerine atanmak üzere otuzdan fazla öğretmene ihtiyaç vardı. Ancak Darümuallimin mezunu olan bütün öğretmenler, bir süreden beri değişik vilayetlerde açılan rüştiye mekteplerine tayin edilmişti. İstenen vasıflarda hariçten öğretmen temini de mümkün değildi. Bu nedenle, vilayetlerde yeni açılan rüştiye mekteplerinde bir iki sene süreyle eğitim, muallim-i saniler vasıtasıyla idare edilecekti. İki sene içinde Darümuallimin'den yeteri kadar diplomalı muallim-i evvel yetiştirileceğinden onlar dahi o vakit gönderildiğinde rüştiye mekteplerinin öğretmen açığının kapanacağı hesaplanıyordu. Fakat söz konusu öğrencilerin eğitimlerini tamamlayarak diploma almak ve muallim-i evvelliğe tayin olmak üzere Darümuallimin'e girmiş olmalarıyla 330 kuruş maaşla söz konusu öğrencilerden uygun olanların seçilerek tayin edilmesi ve önceden tayin olunan muallim-i sanilerin çoğu mahalleri ulemasından ve hariçten seçildikleri için

⁴⁵⁷ Tercüman-ı Ahval, No. 308, 21 Cemaziyülevvel 1280 / 3 Kasım 1863.

⁴⁵⁸ Takvim-i Vekayi, 727 Def'a, 9 Receb 1280 / 20 Aralık 1863.

Darülmullimin mezunlarına verilecek bu farklı maaştan yararlanmamaları kararlaştırılmıştı.⁴⁵⁹

1871 yılında İstanbul rüştiye mektepleri muallim-i saniliklerinde aylık 500 kuruş maaşla istihdam olunmak üzere birkaç muallime ihtiyaç duyuluyordu. Bu görevlere tayin olunacakların Türkçe, Arapça ve Farsça dillerine ve bu dillerin gramerlerine, hesap ve coğrafya derslerine giriş bilgisine dair yeterli bilgilerinin olması gerektiği ifade edilerek buna talip olanların müsabaka yoluyla imtihan olmak üzere Nisan ayının 10'una kadar Meclis-i Kebir-i Maarif'in İlmiye Dairesi'ne müracaat etmeleri isteniyordu.⁴⁶⁰

Tanzimat döneminin sonu sayılabilecek 1875 yılının sonlarına doğru imparatorluğun değişik vilayetlerinde bulunan yaklaşık otuz altı rüştiye mektebinin muallim-i evvelik ve dört adet muallim-i sanilik görevleri boş bulunuyordu.

Nizamnameye göre; rüştiye mekteplerinde görev yapacak muallim-i evvellerin, Arapça ibareleri Türkçe'ye çevirebilmeleri, Farsça, Osmanlıca, usul-i imlâ, hesap, hendese, coğrafya, tarih-i umumi, usûl-i defteri, inşa ve resim bilmeleri gerekiyordu. Muallim-i sanilerin ise Arapça'dan Fenari, Farsça'dan Gülistan, Hesap'tan dört işlem ve kûsûrat, imlâ ve Türkçe kıraat ile coğrafya derslerinden imtihan vermeleri gerekiyordu. Bu sıfatları taşıyıp söz konusu öğretmenliklere talip olanların 1875 yılı Aralık ayının sonuna kadar Meclis-i Kebir-i Maarif'e müracaat etmeleri gerektiğinin gazetelerle ilan ettirilmesi için Matbuat İdaresine emir verilmişti.⁴⁶¹

Tablo 4

1875 Yılında Vilayetlerdeki Rüştiye Mektepleri'nin Öğretmen Açığı

Vilayetler	Kasabalar	Muallim-i Evvel Maaşı	Muallim-i Sani Maaşı
Aydın	Urla	600	-
	Bodrum	600	-

⁴⁵⁹ BOA., İ. DH. 42265, 7 Zilkade 1286 / 8 Şubat 1870.

⁴⁶⁰ Takvim-i Vekayi, 1346 Def'a, 25 Muharrem 1288 / 16 Nisan 1871.

⁴⁶¹ BOA., MF. MKB. 11 / 81, 26 Şevval 1292 / 25 Kasım 1875.

	Bayındır	590	-
	Kasaba	600	-
	Demirci	600	-
Edirne	Aydos	590	-
	Malkara	-	400
Trablusgarb	Fizan	1000	-
	Hamse	1000	-
Suriye	Cebele-i Edhemî	700	-
	Hayfa	700	-
	Baalbek	700	-
	Beyrud	700	-
Bosna	Çutka	700	-
	Trebin	700	-
	Nakşin	700	-
	Yenipazar	700	-
	Borçka	700	-
Yanya	Preveze	600	-
Bağdat	Musul	700	-
	Samarra	1000	-
	Müntefik	1000	-
Diyarbakir	Ergani Madeni	700	-
	Siverek	700	-
Erzurum	Şemdinan Nahiyesi	-	500
Manastır	Piklin	600	-
	Kesriye	600	-
	Topçular Karyesi	600	-
	Üsküp	700	-
	Serfçe	600	-
Tuna	Münkaliye	600	-
	Uyrane	600	-
Selanik	Istaroh	600	-
Ankara	Çorum	590	-
Hüdavendigâr	Mudanya	600	-
Trabzon	Tirebolu	600	-
	Hopa Kazasında Kuledibi	600	-
Konya	Eğridir	600	-
	Bor	600	-
Zaptiye Nezareti İdaresinde	Kandıra	-	400
Kastamonu Sancağı	Devrek	-	400

Kaynak: MF. MKB. 11 / 81, 26 Şevval 1292 / 25 Kasım 1875.

4. 1. 2. Darümuallimin-i Sıbyan

Geleneksel sıbyan mekteplerinde öğretmenlik görevi, genellikle mahalle camilerindeki imam ve müezzinler veya biraz eğitim görerek okuma - yazma öğrenmiş kadınlar tarafından yürütülüyordu.

1857 yılında Maarif Nezareti'nin kurulması ve 1862'den sonra usul-i cedide üzere eğitim yapan sıbyan mekteplerinin açılarak bu okulların Maarif Nezareti'ne bağlanmasından sonra nitelikli öğretmen yetiştirme meselesi gündeme gelmiştir. Çünkü, sıbyan mekteplerinde bir türlü yapılamayan ıslahatın kaliteli öğretmenlerin yokluğundan kaynaklandığı varsayılıyordu. Bu düşünceden hareketle İstanbul'da bir Darümuallimin-i Sıbyan açılması kararlaştırılmıştı.

29 Haziran 1868'de dönemin Maarif Nazırı Safvet Paşa tarafından kaleme alınıp Şura-yı Devlet'e gönderilen tezkerede; *“Dersaadet ve taşrada bulunan sıbyan mekteplerinde bulunan çocuklara Elifbâ'dan başlanarak Kuran-ı Kerim, Tecvid ve İlmihal okutturulmaktadır. Ancak öğrenciler okulu bitirdiklerinde, harekesiz yazıyı bile sökemedikleri gibi rakamları da bilememektedirler. Halbuki çocukların bazıları sıbyan mekteplerinden sonra okula devam etmeyerek babalarının mesleğini sürdürmektedirler. Dolayısıyla bunların eğitimi sıbyan mekteplerinde öğrendikleriyle sınırlı kalmaktadır. Bu nedenle bu öğrencilere sıbyan mekteplerinde, Kur'an-ı Kerim talimiyle birlikte Hesap'tan dört işlem, Ahlâk Risalesi ve Coğrafya'ya Giriş derslerinin verilmesi uygun olacaktır. Mevcut öğretmenlerin bu dersleri verecek bilgiye sahip olmadıkları görüldüğünden sıbyan mekteplerine uygun hoca ihtiyacı ortadadır”*⁴⁶², denilmektedir.

Sıbyan mekteplerindeki eğitimin kalitesi yükseltilmeye çalışılıyor ancak başarılı olunamıyordu. Bu başarısızlığın da sıbyan mekteplerinde çalışan öğretmenlerin yeni metotları öğrenme ve uygulama becerisinden yoksun olmalarından kaynaklandığı düşünülüyordu. Bu düşüncenin doğruluğunu anlamak için, İstanbul'daki sıbyan okullarının öğretmenleri takımlar halinde dört mümeyyizin huzurunda Meclis-i Maarif'te sınava tabi tutulmuşlardı. Sınav sonucunda öğretmenlerden hiçbirinin bu dersleri okutabilecek yetkinlikte olmadığı anlaşılmıştı. Bu nedenle mevcut öğretmenlerin yerine dışarıdan nitelikli öğretmenler bulunmaya

⁴⁶² BOA., İ. ŞD. 484, 8 Rebiyülevvel 1285 / 29 Haziran 1868.

çalışılmış, ancak başarılı olunamamıştı. Son çare olarak sıbyan okullarına öğretmen yetiştirilmek üzere İstanbul'da bir Darülmualimin-i Sıbyan açılmasına karar verilmişti. Medrese öğrencilerinden Kafiye'ye kadar ders görmüş olanlar, açılacak olan bu Darümuallimin-i Sıbyan'da altı aylık bir süreyle eğitildikten sonra sıbyan mekteplerine öğretmen olarak atanmak üzere yetiştirilecekti. Bu amaçla, eski Matbaa-i Amire'nin kâgir binası 6.000 kuruşluk bir masrafla tamir edilerek okul haline getirilecek ve söz konusu öğrencilerin şevkini artırmak için Rüştîye Darümuallimin'inde olduğu gibi her birine aylık 30'ar kuruş maaş verilecekti.⁴⁶³

Sıbyan mekteplerine nitelikli öğretmen yetiştirmek üzere 15 Kasım 1868'de Dârümuallimîn-i Sıbyan açıldı. Öğretim süresi iki yıl olarak belirlenen okul, müdür Mehmed Cevdet Efendi, bir mubassır ve iki kişilik öğretim kadrosuyla eğitime başladı. Okulun ders programına usul-i tedris (öğretim metodu) dersi konuldu.⁴⁶⁴

Türkiye'de öğretmenlik mesleğinin saygınlığı ve bu mesleği öğrenip yürütenlerin atanma, görevlendirilme ve yükselme biçimleri 1 Eylül 1869'da yürürlüğe giren Maârif-i Umumiye Nizâmname'sinde başlıca konulardan biri olarak yer almıştır. Nizamnameye göre; öğretmen alımında ve atamalarında Darümuallimin mezunlarına öncelik hakkı tanınmıştır. Maârif Nizâmname'si, öğretmenlik mesleğine bakış açısının değişiminde bir dönüm noktası olmuştur.

1869 Maârif-i Umumiye Nizâmname'sinde; Rüştîye, İdadiye ve Sultaniye olmak üzere üç şubeden oluşan bir büyük Dârümuallimin kurulması öngörülüyordu (52. madde). Önceden kurulan Dârülmualimin-i Sıbyan'ın yönetimi de bu büyük Dârümuallimin'in müdürünün nezaretine verilmişti (66. madde). Nizamname, ayrıca kız sıbyan ve rüştîye okullarına öğretmen yetiştirecek bir Darümuallimat kurulmasını da öngörüyordu (68 - 78. madde). Fakat aradan bir yıl geçmeden nizamnamede öğretmen okulları ile ilgili öngörülenlerin fiiliyata geçirilmesinin zor olduğu anlaşılmıştı. Şura-yı Devlet Dahiliye Dairesi'nden kaleme alınan mazbatada; Darümuallimin'in Maârif-i Umumiye Nizâmname'si hükümlerine uygun olarak karma ve çeşitli şubelere bölünmesi gerekse de şimdiki halde idadiye ve sultaniye şubelerine elverişli öğrenci bulunamayacağı ifade ediliyordu. Gayrimüslim ahaliden

⁴⁶³ BOA., İ. ŞD. 484, 9 Cemaziyülevvel 1285 / 28 Ağustos 1868.

⁴⁶⁴ Özcan, a.g.m., s. 450.

öğrenci alındığı takdirde, derslerin çeşitli dillerde yapılması gerekeceği hatırlatılıyordu. Bu ise müşkülata ve fazla masrafa sebep olacağından bu iki şubenin gelecekte tamamlanması çaresine bakılmak üzere 100 adet müslüman öğrenciden ibaret olarak şimdilik rüştiye şubesinin açılmasıyla yetinilmesi öneriliyordu.⁴⁶⁵

1869 Nizamnamesi'nde kurulması öngörülen Dârülluallimat ise 1870 yılında açılmıştır. Öğretim süresi üç yıl olan bu okul, kız sıbyan ve rüştiye mekteplerine öğretmen yetiştiren bir kurum olarak eğitime devam etmiştir.⁴⁶⁶

Taşra ilköğretiminin gelişimi esnasında karşılaşılan en önemli sorunlardan biri; giderek artan öğretmen açığının kapatılmasıydı. Maârif Nizâmnamesi, öğretmenlerin Dârülluallimîn'den mezun olmaları şartını getirmişse de, bu şart pratikte pek uygulanamamıştır.

İmparatorluk çapında açılan sıbyan ve rüştiye okullarının artış oranlarıyla karşılaştırıldığında, Dârülluallimîn'lerden mezun olan öğretmen sayısı her zaman yetersiz kalmıştır. Bu nedenle, öğretmen açığının kapatılması için çoğu zaman devlet memurları ve askeri görevlilere başvurulmuştur. Bu kişiler, yürütmekte oldukları asıl işlere ilave olarak okullarda öğretmen olarak istihdam edilmişlerdir.

Vilayetlerdeki Darülluallimin'lerin yetersizliği, Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ni kısa vadede çocuklara okuma - yazma için temel kuralları öğretebilecek öğretmenler yetiştirme çabasına sevk etti. Çözüm ise Dârülluallimînler aracılığıyla taşradaki imamlara yeni öğretim metotları kazandırdıktan sonra onları okullarda öğretmen olarak istihdam etmekten ibaretti.

1871 yılında kapanıp bir yıl sonra yeniden açılmış olan Dârülluallimin-i Sıbyan'a, ilerde vilayet merkezlerinde açılması tasarlanan sıbyan Darüllualliminleri için öğretmen yetiştirme görevi de verilmişti. 1875 yılından itibaren vilayet ve sancak merkezlerinde de bir ve iki yıllık Dârülluallimin-i Sıbyanlar açılmıştı.⁴⁶⁷

Eylül 1872'de Dârülluallimin-i Sıbyan'ın müdürü Mehmed Cevdet Bey'in Sadaret'e yazdığı arzuhalde; bazı garazkâr kişilerin öğrencileri tahrik ve iğfal ederek

⁴⁶⁵ BOA., İ. ŞD. 476, 8 Rebiyülahir 1287 / 8 Temmuz 1870.

⁴⁶⁶ Darülluallimat, kız eğitimi bölümünde ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Bkz. ss. 210 - 214.

⁴⁶⁷ Yahya Akyüz, "Osmanlı'da İlk Açılan Öğretmen Okulları", **Toplumsal Tarih**, Sayı 105, Eylül 2002, s. 64.

menfi propaganda yapmalarından dolayı bir süre sonra öğrenci bulunamamasından dolayı okulun kapandığı belirtiliyordu.⁴⁶⁸

Maarif Nazırı'nın Şura-yı Devlet'e gönderdiği tezkerede ise önceden yapılan düzenleme gereği (tenkihat-ı mesbuka hükkamında) lağvedilmiş olan Darümuallimin-i Sıbyan'ın tekrar açılarak eski müdürü Cevdet Efendi'nin de muallimliğine tayin edilmesi isteniyordu. Böyle bir zamanda daireleri genişleterek masrafları çoğaltmak caiz değilse de, Darümuallimin-i Sıbyan Devlet-i Aliye tebaası çocukları için beşeri ahlâk ve terbiye kazandıracak bir müessese olduğu hatırlatılıyordu. Bu gerekçe yerinde bulunarak okul tekrar açılmış ve müdürlüğüne Mehmed Cevdet Efendi getirilmiştir. Fakat bütçenin tanzimi amacıyla devlet memurlarının maaşında yapılan kesinti dolayısıyla maaşının 855 kuruşa indirilmesi üzerine Mehmed Cevdet Efendi bu görevinden istifa etmişti. 22 Eylül 1872'de maaşının 2.000 kuruşa yükseltilmesi üzerine de eski görevini yürütmeye ikna olmuştu.⁴⁶⁹

Maârif Nizâm-nâmesi gereğince sıbyan mekteplerinin öğretim metodunun (usul-i talimiye) ıslah edilebilmesi için ihtiyaç duyulan nitelikli öğretmenlerin 1873'lerden itibaren Darümuallimin-i Sıbyan'dan yetişmeye başladığını görüyoruz. Bunu göz önüne alan Maarif Meclisi, sıbyan mekteplerinde yapılması düşünülen ıslahata teşebbüs etme zamanının yaklaştığını düşünüyordu. İlerde yavaş yavaş yaygınlaştırılacak olan usul-i cedit üzere eğitim yapmak için bir model okul kurulacaktı. Usul-i cedit eğitim tarzını denemek için 1874 yılında, Osmaniye Camisi'ndeki Taş Mektep Numune Sıbyan Mektebi'ne dönüştürülmüştü. Darümuallimin-i Sıbyan mezunları arasında yapılan imtihanı Malatyalı Osman Efendi kazanarak Şubat 1874'ten itibaren aylık 400 kuruş maaşla söz konusu Numune Mektebi'nin öğretmenliğine tayin edilmişti.⁴⁷⁰

⁴⁶⁸ BOA., İ. DH. 45710, tarihsiz.

⁴⁶⁹ BOA., İ. DH. 45710, 19 Receb 1289 / 22 Eylül 1872.

⁴⁷⁰ BOA., İ. DH. 47295, 14 Zilhicce 1290 / 2 Şubat 1874, Lef 1, BOA., İ. DH. 47295, 21 Zilhicce 1290 / 9 Şubat 1874, Lef 2. Numune sıbyan mektebinin kapıcılığına, aylık 100 kuruş maaşla Mehmed Ağa atanmıştı.

4. 1. 3. Darümuallimin-i İdadiye Şubesi

Maârif Nizâmnâmesi'nde belirlendiği üzere yavaş yavaş yaygınlaştırılmak üzere ilk önce İstanbul'da bir adet Mülkiye İdadiye Mektebi açılması ve Darümuallimin-i Rüştüye de idadiye şubesinin teşkili öngörülmüştü.

5 Ocak 1874'te Darülmaarif Mektebi'nin, Mekteb-i İdadiye dönüştürülmesi ve Darümuallimin'de de ilerde yaygınlaştırılacak idadi mekteplerine öğretmen yetiştirmek için bir şube açılması padişah tarafından onaylanmıştı.⁴⁷¹

İstanbul'da bir idadi mektebi açılarak eğitime başlamıştı. Darümuallimin'de oluşturulacak idadiye şubesi için Darümuallimin'in mevcut öğretim kadrosu tahsisatına aylık 3.500 kuruş ilave edilmişti. Öğrenim süresi iki yıl olan Darümuallimin idadi şubesine, 1875 yılında 15 öğrenci kaydedilerek birinci sınıf oluşturulmuştu. Maârif Nizâmnâmesi'nin 60. maddesi hükmüne göre; her öğrenciye verilmesi gereken aylık 100 kuruştan 15 öğrenciye toplam 1.500 kuruşluk maaş Maarif Nezareti 1875 yılı bütçesinden tahsis edilmişti.⁴⁷²

Öğrenim süresi iki yıl olarak belirlenen Darümuallimin idadi şubesinde aşağıdaki ders programının okutulmasına karar verilmişti.

Tablo 5

1875 Yılında Darümuallimin-i İdadi Şubesinin Ders Programı

1. Yıl	Haftada	Yılda	2. Yıl	Haftada	Yılda
Arabi	2	72	Şiir ve İnşa	2	72
Farisi	2	72	Fransızca	3	108
Belağat	2	72	Hikmet-i Tabiiye	2	72
Fransızca	3	108	Kimya	2	72
Cebir	2	72	Müsellesât	2	72
Hendese	2	72	Kozmoğrafya	2	72
Mantık	1	36	İlm-i Mevalid	2	72
Resim	1	36	Resim	1	36
Toplam	15	540	Toplam	16	576

Kaynak: MF. MKB. 11/160, 14 Zilkade 1292 / 12 Aralık 1875.

⁴⁷¹ BOA., İ. DH. 47203, 17 Zilkade 1290 / 5 Ocak 1874.

⁴⁷² BOA., MF. MKB. 11 / 160, 14 Zilkade 1292 / 12 Aralık 1875.

Darümuallimin-i İdadiye şubesinde ileride idadi mektepleri muallimliğine çıkacaklara rüştiye muallimlerine verilenden 200'er kuruş fazla maaş verilecekti. İdadiye muallimliğine rüştiye muallimlerinden ziyade maaş tahsis edilmesi, öğretmen sınıfının içine girdiği durgunluğu aşmaya yönelik bir hamleydi. Darümuallimin'in İdadiye şubesinde diploma alarak mezun olan öğretmenler, açık İdadiye muallimliği varsa doğru oraya, yoksa rüştiye maaşıyla rüştiye mekteplerine tayin edileceklerdi. Ayrıca yeni idadi öğretmenliği kadrosu açıldıkça ehliyet ve kıdem derecesine göre sırasıyla idadilere nakledilmeleri kural olarak kabul edilmişti.⁴⁷³

4. 2. Darülfünûn

1845 yılında kurulan Meclis-i Maarif-i Muvakkat'in çalışmaları sonucunda, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye sunulan eğitimin planlanmasına ilişkin lâyihalarda, sıbyan okulları ilköğretim kademesi sayılarak, medreselerden ayrı bir orta ve yüksek öğretim kademesi kurulması öngörülmüştü. Meclis-i Maarif-i Muvakkat'in önerdiği bu planlamaya göre; sıbyan mektepleri üzerinde yer alacak rüştiye mektepleri kurulup yaygınlaştırılarak ortaöğretim kademesi meydana getirilecekti. Yüksek öğretim düzeyinde ise yüksek ilimlerin (ulûm-u aliye) tahsil edileceği yatılı bir Darülfünûn kurulacaktı.

1846 yılında kurulup daimi bir meclis olarak geçici meclisin yerine geçen Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin bir diğer görevi de; İstanbul'da bir Darülfünûn kurulmasıydı. Bu meclis, aynı yıl Ayasofya Camisi yakınındaki bir arsa üzerinde Darülfünûn binası yapılmasını kararlaştırmış ve binanın yapımı için İtalyan mimar Gaspare Fossati'yle anlaşmıştı.⁴⁷⁴

1846 yılında Meclis-i Maarif-i Umumiye, hazırladığı bir lâyiha ile binasının yapımının hayli vakit alacağı için Darülfünûn'un açılışının gecikeceğine dikkat çekiyordu. Lâyihada, Osmanlı ülkesinde bilimin yayılmasını sağlayacak olan Encümen-i Dâniş'in bir an evvel çalışmalara başlamasının faydalı olacağı ifade ediliyordu. 1851'de çalışmalarına başlayan Encümen-i Dâniş'e, bilimi yayma

⁴⁷³ BOA., İ. DH. 47203, 17 Zilkade 1290 / 5 Ocak 1874.

⁴⁷⁴ Tekeli - İlkın, a.g.e., s. 71.

faaliyetlerinin yanı sıra Darülfünûn'da okutulacak ders kitaplarını hazırlamak görevi de verilmişti.⁴⁷⁵

Açılacak olan Darülfünûn'da ders okutacak hoca ihtiyacını göz önünde bulunduran Maarif Nezareti, 1857'de biri terbiye (eğitim) diğeri riyaziye (matematik) öğrenimi için Paris'e iki öğrenci göndermişti. Eğitimlerini tamamlayıp yurda döndüklerinde Darülfünûn'da ders vermek şartıyla Paris'e gönderilen bu iki kişi Hoca Tahsin ve Selim Sabit Efendi'ydi. Nitekim, Darülfünûn'un açılış hazırlıklarını yürütmek üzere Hoca Tahsin Efendi 1869'da müdür olarak atanmıştı. 1870 yılında Darülfünûn açıldığında, Selim Sabit Efendi de burada 'Kitabet ve Edebiyat' dersi vermiştir.⁴⁷⁶

1862 yılında Kimya ve Fizik dersleri için Avrupa'dan getirtilip Maarif Dairesi'nde tutulan araç - gereçler Darülfünûnda açılması düşünülen derslere nezaret edecek olan Meclis-i Vâlâ Kavanin Dairesi üyelerinden Edhem Paşa'ya teslim edilmişti.⁴⁷⁷

Darülfünûn binasının tam olarak bitirilmesinin zaman alacağı düşünülerek binanın yapımı tamamlanmadan, 1863 yılında dönemin sadrazamı Fuat Paşa'nın izniyle derslane şekline getirilen bazı odalarda seminerler verilmeye başlanmıştı. Bu dersanelerde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye üyelerinden İbrahim Edhem Paşa'nın nezaretinde yapılan ders ve seminerler, herkese açık konferanslar şeklinde yapılıyordu. Tabii bilimleri kapsayan bu konferanslarda dinleyen herkesin istifade edebilmesi için mümkün mertebe açık bir dil kullanılıyordu. Söz konusu derslerin, halk açısından ufuk açıcı bir işleve sahip olacağı düşünüldüğünden medrese öğrencileri, kalem memurları ve sanat erbabından her sınıf tebaa tarafından rağbet görmesi bekleniyordu.⁴⁷⁸

Kimyager Derviş Paşa'nın Fizik ve Kimya'ya ilişkin ilk dersini yaklaşık 500 kişi takip etmiş, hatta dershanede yer bulamayıp dışarıda kalanlar olmuştu. Şubat 1863'ten itibaren Divan-ı Muhasebat Reisi Ahmet Vefik Efendi'nin verdiği Tarih-i

⁴⁷⁵ Ali Arslan, Darülfünûn'dan Üniversite'ye, İstanbul, 1995, ss. 26 - 27. Darülfünûn için tek bir kitap bile hazırlayamayan Encümen-i Dâniş, 1862 yılında faaliyetlerine son vermiştir

⁴⁷⁶ Ceyhan, a.g.e., s. 18. BOA., İ. DH. 41014, 25 Zilhicce 1285 / 8 Nisan 1869, BOA., İ. DH. 42253, 2 Şevval 1286 / 5 Ocak 1870.

⁴⁷⁷ BOA., A. MKT. MHM. 250 / 16, 22 Cemaziyülahır 1279 / 15 Aralık 1862.

⁴⁷⁸ Münif, "Darülfünûnda Ders-i Âmm Küşadı", **Mecmua-i Fünûn**, Cilt 1, No. 6, Cemaziyülahır 1279, ss. 258 - 260.

Umumi ve Divan-ı Zaptiye Reisi Salih Efendi tarafından verilen İlm-i Mevalid (zoooloji, botanik ve jeoloji konularını kapsayan bilim dalı) derslerine 300 kişilik bir topluluk katılmıştı.⁴⁷⁹

12 Ekim 1863 tarihli Takvim-i Vekayi’de yayınlanan ilanda, 13 Ekim 1863 günü saat 4’ten 5’e kadar Maarif-i Umumiye muavinlerinden Mekteb-i Mülkiye Coğrafya hocası Mehmed Cevdet Efendi tarafından Coğrafya-yı Tabiiye dersi verileceği haber veriliyordu. İlanda, bundan böyle Darülfünûn’da haftada bir kez olmak üzere her Salı günü adı geçen kişi tarafından Coğrafya dersi verileceği ifade edilerek arzu eden herkesin bu derse katılabileceği söyleniyordu.⁴⁸⁰

Böylece zamanla konferansları sürekli takip eden ve dinleyicilerin büyük çoğunluğunun devlet memuru olduğu bir zümre oluşmuştu. Darülfünûn’daki bu ders ve konferanslar, Mart 1865’e kadar düzenli olarak sürdü. Darülfünûn’da kurulan bir Fizik ve Kimya laboratuvarında Derviş Paşa’nın iki yıldır vermekte olduğu Fizik derslerini izleyenler imtihana tabi tutulmuş ve başarılı olanlara sertifika verilmişti. Ayrıca Edhem Paşa’nın çabalarıyla birçoğu Fransızca olan 4.000 ciltlik bir kütüphane kurulmuştu.⁴⁸¹

Mart 1865’te yapımı tamamlanan Darülfünûn binasının, Darülfünûn için fazla büyük olduğu düşünüldüğünden, bina bütünüyle Maliye Nezareti’ne verildi. Bunun üzerine Darülfünûn, geçici olarak Mekteb-i Mülkiye’ye tahsis edilmiş olan Çemberlitaş civarındaki Nuri Efendi Konağı’na taşınarak konferanslara burada devam edildi. Bu konferanslardan biri, Hikmet-i Tabiiye (Fizik) dersi için atanan Binbaşı Ahmet Efendi tarafından 20 Nisan 1865’te verilmişti.⁴⁸²

1865 yılının sonlarında çıkan yangında, bu konağın, ders araçları ve kütüphaneyle birlikte yanması üzerine konferanslar yapılamadı. Bu nedenle ilk Darülfünûn kurma teşebbüsü, konferanslarla sınırlı kaldı.⁴⁸³

⁴⁷⁹ Münif, “Darülfünûn Dersleri”, **Mecmua-i Fünûn**, Cilt 1, No. 8, Şaban 1279, ss. 331 - 332. Darülfünûn’da yapılan halka açık dersler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, “Darülfünûn Tarihçesine Giriş (İlk İki Teşebbüs)”, **Bellekten**, Cilt 54, Sayı 210, Ankara 1990, ss. 706 - 710.

⁴⁸⁰ Takvim-i Vekayi, 717 Def’a, 28 Rebiyülahır 1280 / 12 Ekim 1863.

⁴⁸¹ İhsanoğlu, a.g.m., s. 709, Koçer, a.g.e., s. 75.

⁴⁸² Takvim-i Vekayi, 796 Def’a, 28 Zilkade 1281 / 24 Nisan 1865.

⁴⁸³ BOA., A. MKT. MHM. 341 / 84, 25 Rebiyülahır 1282 / 17 Eylül 1865.

1865 yılında Darülfünûn için daha küçük ikinci bir binanın inşaatına başlanmış ve bu binanın yapımı 1869'da tamamlanmıştı. 1869 yılının Mayıs ayının ilk 15 gününde açılması tasarlanan Darülfünûn'un eğitim ve dahili işleri için bir müdür atanmasına lüzum görünmüştü. Uzun süre Paris'te eğitim görüp o sırada İstanbul'a dönmüş olan müderris Tahsin Efendi bu hizmete uygun görülerek Nisan 1869'da aylık 2.500 kuruş maaşla söz konusu müdürlüğe getirilmişti.⁴⁸⁴

Nitekim Eylül 1869'da yayınlan Maârif-i Umumiye Nizâmnâmesi'yle Darülfünûn esaslı bir şekilde düzenlenmiştir. İstanbul'da bir "Dârülfünûn-u Osmanî" kurulmasını öngören nizamnamenin, 79 - 128. maddeleri bu kurumun işleyiş koşullarını belirlemiştir.

Nizamnameye göre, yükseköğretim düzeyinde eğitim yapacak bu kurum, "hikmet ve edebiyat", "hukuk" ve "ulûm-u tabiiye ve riyaziye" olmak üzere üç şubeden oluşacaktı. Öğretim süresi mezuniyet rûûsü alacaklar için üç yıl, müderris olacaklar için ise dört yıl olacaktı. Darülfünûn'da dersler Türkçe okutulacak, ancak Türkçe ders verebilecek öğretmenler yetişinceye kadar derslerin Fransızca ile yapılmasına müsaade edilecekti (MUN, 79 - 84. Maddeler).

Darülfünûn'a girmek isteyen herkes en az on altı yaşında olmak şartıyla oluşturulacak mümeyyiz heyeti huzurunda, lisan-ı Osmani, tarih-i umumi, coğrafya, hesap, hendese, cebir, hikmet-i tabiiye ve mantık derslerinden imtihana tabi tutulacaktı. İmtihanda başarılı olanlara mümeyyiz heyeti tarafından bir diploma verilecekti. Öğrenciler bu diploma ile yarım Osmanlı lirası vererek öğrenci defterine kayıt olacaklardı. Ayrıca öğrenciler, daha önce yukarıdaki dersleri aldıklarını gösteren resmi bir diploma getirdiklerinde sınava girmeksizin kayıt olabileceklerdi. Kayıtlarını da her üç ayın ilk on beş günü zarfında çeyrek Osmanlı altını vererek yenileyeceklerdi. Öğrencilere, derslere devam ettiklerine dair şube hocaları tarafından birer belge verilecekti (88, 89, 90, 91, 92 ve 93. Maddeler).

Bütün öğrencilerin gündüzlü olarak okuduğu Darülfünûn muallim ve muavinleri, muallim nizamnamesine göre seçilip tayin edileceklerdi (97 ve 98. Maddeler).

⁴⁸⁴ BOA., İ. DH. 41014, 25 Zilhicce 1285 / 8 Nisan 1869.

1869 yılı Mayıs ayının ilk yarısında Darülfünûn'un açılması tasarlanmış fakat bu gerçekleştirilememiştir. Ekim 1869'da yapılan imtihanla Darülfünûn'a girmek isteyen 1.000'den fazla istekli kişi arasından 450 öğrenci alınmıştır. Bu öğrencilerin birçoğunun medrese öğrencisi olması ve bunların üç aylarda cerre çıkmaları yüzünden Darülfünûn ancak 20 Şubat 1870 tarihinde açılabilmiştir.⁴⁸⁵

Maârif Nizâm-nâmesi'nin uygulanabilmesi için eğitime dair bütün işlerin müzakere merkezi olarak Meclis-i Kebir-i Maarif yeniden şekillendirilmiştir. Bu düzenlemeyle Meclis-i Kebir-i Maarif, Daire-i İdare ve Daire-i İlmiye olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Daire-i İlmiye'de yer alan üyelerden Darülfünûn'da ders verebilecek kişilerin maaşlarına zam yapılarak ders vermeleri öngörülmüştü. Buna göre söz konusu daire üyelerinden Abdülkerim Efendi'nin maaşı 3.000, Mustafa Vehbi Efendi'nin maaşı 2.000, Mekteb-i Harbiye Fransızca ve Tarih muallimi Mehmed Efendi'nin maaşı 3.000 kuruşa yükseltilmişti.⁴⁸⁶

Ancak Maârif-i Umumiye Nizâm-nâmesi'nin Darülfünûn için belirlediği ders programı bazı değişikliklere uğramış ve bu dersleri yürütecek hocalar da değişmiştir. Nizamnameye göre; üç şubeden oluşmasına karar verilmiş olmasına rağmen 1870 yılında açılan Darülfünûn'da şubelere bölünmeden derslere başlanmıştır.

Darülfünûn'un mevcut şartları ve öğrencilerinin yetenek ve bilgi düzeyleri göz önüne alınarak burada okutulacak dersler yeniden düzenlenmiştir. Darülfünûn'da okumaya hak kazanan öğrencilerin birçoğunun medrese öğrencisi olması ve bu öğrencilerin Arapça bildikleri düşünülerek daha önce Darülfünûn'da verilmesi tasarlanan Arapça dersi programdan çıkarılmış ve Ahmed Faris Efendi'ye verilecek aylık 1.250 kuruşluk miktar düşülmüştür. Aynı yıl Darülfünûn'da okutulan ders programı ile bu dersleri okutan hocaların isim ve maaşları da aşağıdaki tabloda gösterildiği gibiydi.⁴⁸⁷

⁴⁸⁵ Arslan, a.g.e., s. 35.

⁴⁸⁶ BOA., İ. DH. 35337, 13 Cemaziyülahir 1286 / 20 Eylül 1869.

⁴⁸⁷ BOA., İ. DH. 42253, 2 Şevval 1286 / 5 Ocak 1870.

Tablo 6

1870 Yılında Darülfünûn'un Haftalık Ders Programı ve Öğretim Kadrosunun Maaşları.

Dersin Adı	Haftalık Ders Saati	Dersi Veren Hocanın Adı	Maaş
Kitabet ve Edebiyat	5	Selim Efendi	1.500
Fransız Lisanı	3	Pertev Efendi	1.000
İlm-i Hukuk	2	Ahmed Halil Efendi	800
İlm-i Servet	1	Sakızlı Ohannes Efendi	500
Coğrafya	2	Halid Bey	700
Usul-i Defterî	2	Münir Bey	1.000
Resim	1	Mösyö Giz	500
Toplam	16	-	6.000

Kaynak: BOA., İ. DH. 42253, 2 Şevval 1286 / 5 Ocak 1870.

Ağustos 1870'te yapılan dönem sonu sınavında öğrencilerin büyük çoğunluğu, yukarıdaki tabloda görülen derslerden başarılı olarak bir üst sınıfa geçmeye hak kazanmışlardı.⁴⁸⁸

Meclis-i Kebir-i Maarif teşkil edilirken Darülfünûn'da Tarih-i Umumi dersi vermek şartıyla meclisin üyeliğine seçilen Mekteb-i Harbiye Fransızca muallimi Mahmud Efendi'nin Türkçe ders anlatmaya iktidarı olmadığı anlaşılmıştı. İleride uygun bir hizmet verilmek üzere kendisine verilmekte olan 3.000 kuruş maaşın yarısı kendisinde bırakılarak söz konusu meclisin üyeliğinden çıkarılmıştı. Yerine söz konusu maaşın diğer yarısı olan 1.500 kuruş maaşla Afgan ulemasından olup Arapça ve Farsça ders verip konuşabilen Cemaleddin-i Afganî Daire-i İlmiye üyeliğine atanmıştı.⁴⁸⁹

1870 yılının Kasım / Aralık aylarına denk gelen Ramazan ayında da bir önceki yılda olduğu gibi halka açık konferanslara devam edildi. Darülfünûn yönetimi tarafından, "Fen ve Sanatların ilerlemesi" hakkındaki onuncu konferansın, Cemaleddin Afganî tarafından verilmesi uygun görülmüştü. Cemaleddin Afganî konferansının bir yerinde 'peygamberliğin de bir sanat olduğunu' söylemesi üzerine ulema, peygamberliğin eğitimle öğrenilen bir

⁴⁸⁸ İhsanoğlu, a.g.m., s. 726.

⁴⁸⁹ BOA., İ. DH. 42973, 21 Cemaziyülevvel 1287 / 18 Ağustos 1870.

meslekle aynı kefeye konmasına büyük tepki gösterdi. Aslında Cemaleddin Afganî “Sanat” kelimesini bir mesleği ifade için değil “sun” (yapma) manasında kullanmıştı. Yani örf ve ıstılah-ı memlekete aykırı olarak Arapça’daki lafzi manasıyla sanat kelimesini kullanması yanlış anlaşılmıştı.⁴⁹⁰

Yükselen tepkiler üzerine Darülfünûn’da yapılan konferanslara son verilmişti. Tepkilerin bir türlü dinmemesinden dolayı da Cemalettin Afganî Mısır’a sürülmüş, Darülfünûn’un Müdürü Hoca Tahsin Efendi müdüriyetten azledilerek bu göreve Maarif Nezareti muavinlerinden Kazım Efendi getirilmişti.⁴⁹¹

Darülfünûn-u Osmani, ikinci ders yılına 12 Ocak 1871’de⁴⁹², halka açık olarak yapılan konferanslara da Nisan 1871’de başlamıştır. 1872 yılında Darülfünûn’a devam eden öğrenci sayısı 100’e, 1873’te ise 73’e kadar düşmüştür. Böylece 1870 - 1873 yılları arasında kesintisiz eğitim yapan ve aynı yıl kapatılan Darülfünûn-ı Osmani’nin mezun verip vermediği bilinmemektedir. Darülfünûn’un 1873’te neden ve nasıl kapandığı tam olarak bilinmemektedir.⁴⁹³

1873’te Darülfununu-ı Osmani’nin kapatılması üzerine, Maarif Nazırı Ahmet Cevdet Paşa, Mekteb-i Sultanî’nin ileri sınıflarında Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye ile Roma Hukuku derslerinin okutulmasını sağlamıştı. Böylece Hukuk Mektebi’nin kurulmasına doğru ilk adımlar atılmıştı.

Yine Ahmet Cevdet Paşa, Maarif Nazırı iken Mekteb-i Sultanî dahilinde açılmasına karar verilen Mülkiye Mühendis Mektebi için vukuf ehli kişilerle müzakere edilerek 6 maddelik bir nizamname hazırlanmıştı. 1874 yılında açılan Mülkiye Mühendis Mektebi’nin adı 1875 yılında Turuk ve Maabir olarak değiştirilmiştir.⁴⁹⁴

Mekteb-i Sultani’de açılmış olan Hukuk ve Turuk ve Meabir mektepleri birinci sınıf öğrencilerinin yıl sonu sınavı, 1875 Ağustos ayının başında yapılmış ve sınavda başarılı olan öğrenciler ikinci sınıfa geçmişlerdi. Bu mektepten çıkacak

⁴⁹⁰ İhsanoğlu, a.g.m., ss. 718 - 725.

⁴⁹¹ İhsanoğlu, a.g.m., ss. 705 - 730. Bu kapatılma kararında Viyana Elçisi Şekim Efendi’nin Avusturya’da 1848 ihtilalinde üniversitelerin monarşinin yıkılması için çaba gösterdiğini yazması etkili olmuştur. Tekeli - İlkin, a.g.e., ss. 71 - 72.

⁴⁹² Takvim-i Vekayi, 1307 Def’a, 15 Şevval 1287 / 8 Ocak 1871.

⁴⁹³ İhsanoğlu, a.g.m., s. 733.

⁴⁹⁴ “Mülkiye Mühendis Mektebi Nizamnamesidir”, BOA., İ. DH. 47568, 1 Rebiyülevvel 1291 / 18 Nisan 1874.

talebinin Avrupa’da birinci derecede addolunan mekteplerden çıkanlarla rekabet edebilecek derecede eğitim görmelerinin padişahın isteği olduğu ifade ediliyordu. Okul yönetimi tarafından ders cetvellerinin bu hedefe yönelik olarak yeniden düzenlenmesi için ehil ve bilgili kişilerle müzakere edilerek söz konusu iki mektebin iç işleyişi ve derslerini belirleyen iki nizamname hazırlanarak Maarif Nezareti’ne gönderilmişti. Burada her iki nizamnamenin bazı yerleri değiştirilerek Maarif Nezareti’nin tezkeresiyle beraber Şura-yı Devlete havale edilmiş ve onaylanmıştı.⁴⁹⁵

1874 yılında dönemin Maarif Nazırı Saffet Paşa, Mekteb-i Sultani Müdürü Sava Paşa’yı hazineye yük olmamak şartıyla aynı binada bir Darülfünûn kurmakla görevlendirmişti. Sava Paşa, bu sırada Gülhane Kışlası’nda bulunan Mekteb-i Sultani’yi tekrar Beyoğlu’na taşıyarak Hukuk, Mühendislik ve Edebiyat bölümlerini kapsayan ‘Dârülfünûn-u Sultanî’yi kurmuştur.

1869 Maârif-i Umumiye Nizâm-nâmesi’ne göre; kurulacak Darülfünûn’un; tıp, fen, edebiyat, hukuk ve ilahiyat fakültelerinden oluşması öngörülmesine rağmen üçüncü teşebbüsle kurulan bu yeni Darülfünûn’da, sadece hukuk, edebiyat ve fen fakülteleri açılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda tıp eğitimi veren iki yüksek okul bulunduğu ve mevcut medreseler ile gayrimüslimlerin dinî okulları ilahiyat fakülteleri olarak addediliyordu.⁴⁹⁶

‘Dârülfünûn-u Sultanî’ veya ‘Mekteb-i Aliye-i Sultaniye’ adıyla 1874 - 1875 öğretim yılında eğitime başlayan bu üniversitede, Türkçe ders verecek öğretmen bulunamadığı için öğretim dili Fransızca olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle, yeni kurulan Darülfünûn yalnız Galatasaray Sultanisi mezunlarının devam edebileceği bir okul haline dönüşmüştür. Bu ilk öğretim yılında Darülfünûn’a devam eden öğrenci sayısı 100’dür.⁴⁹⁷

⁴⁹⁵ “Mekteb-i Sultani derununda tesis ve küşad olunmuş olan Hukuk Mektebinin nizamât-ı dahiliyesini havi lâyhadır”, “Turuk u Maabir Mektebinin nizamât-ı dahiliyesini mutazammın lâyiha” BOA., İ. ŞD. 207 / 32, 11 Recep 1292 / 13 Ağustos 1875.

⁴⁹⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Dârülfünûn Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Dârülfünûn-ı Sultanî”, **Bellekten**, Cilt 57, Sayı 218, Ankara 1993, ss. 201 - 239.

⁴⁹⁷ Devlet Salnamesi, Def’a 27, 1289, s. 225.

1876 - 1877 öğretim yılında Hukuk Mektebi'nde 61, Turuk ve Maabir Mektebi'nde 43 ve Edebiyat Mektebi'nde 25 öğrenci olmak üzere Dârülfünûn-ı Sultanî'de toplam 129 öğrenci eğitime devam etmekteydi.⁴⁹⁸

1877 yılında Dârülfünûn-ı Sultanî'nin Hukuk ve Turuk ve Maabir şubeleri Maarif Nezareti tarafından tasarruf gerekçesiyle kapatılmış, fakat Meclis-i Mebusan'ın eleştirileri sonucunda bir yıl sonra bu iki şube tekrar açılmıştı. 1874 - 1881 yılları arasında eğitim veren Dârülfünûn-ı Sultanî, 1877 - 1878 öğretim yılında derslerine ara verdiği için faaliyetlerini ancak altı yıl devam ettirebilmiştir. Bu dönem içerisinde, Hukuk Mektebi iki, Turuk ve Maabir Mektebi de bir dönem mezun verebilmiştir.⁴⁹⁹

İlk iki teşebbüsle karşılaştırıldığında, Dârülfünûn-ı Sultanî'nin bazı yönlerden farklı olduğu görülür. İlk iki teşebbüste devlet memuru yetiştirilmek istenirken Dârülfünûn-ı Sultani meslek adamı yetiştirmek çabası içindeydi. Ayrıca ilk iki teşebbüste Dârülfünûn'dan öğrenci mezun edilemezken Dârülfünûn-ı Sultani birkaç dönem bile olsa mezun verebilmiştir.

5. TANZİMAT DÖNEMİ'NDE KIZ EĞİTİMİ (1839 -1876)

5. 1. 1. Kız Sıbyan Mektepleri

Tanzimat dönemi öncesi sivil eğitim, esas olarak sıbyan mekteplerinde verilen ilköğretim ile medreselerde verilen yükseköğretimden oluşuyordu. Erkekler, sıbyan mektebinden sonra medreselere ve 1773'ten itibaren açılan çeşitli askerî ve sivil okullara devam edebilirken kızlar için 1859'dan önce sıbyan mektebinden başka bir örgün eğitim kurumu yoktu. Bu nedenle, erkekler dini veya askeri eğitim dallarında ilerleyebilirken, kızlar temel eğitimle yetinmek durumundaydılar. Sadece toplumun üst katmanında yer alan zengin ailelerin kızları özel hocalardan Arapça, Farsça, şiir ve müzik gibi dersler alabilmekteydi.⁵⁰⁰

Askerî eğitim alanındaki gelişmelerden başlayarak rüştiye mekteplerinin kurulup yaygınlaşmasıyla erkeklerin yaygın eğitimi modern bir form almıştı.

⁴⁹⁸ Devlet Salnamesi, Def'a 32, 1294, s. 383.

⁴⁹⁹ İhsanoğlu, a.g.m., ss. 230 - 231.

⁵⁰⁰ M. Cevat, a.g.e., s. 5.

Kızların devlet tarafından yaygın eğitimi ise 19. yüzyılın ortalarına denk gelen bir tarihe rastlar.⁵⁰¹

Erkeklerle birlikte kızlara da sıbyan mekteplerine devam mecburiyeti getiren 1869 Maârif-i Umumiye Nizâm-nâmesi'ne göre, kızlar altı on yaşları arasında sıbyan mekteplerinde okutulan dersleri öğreneceklerdi. Okula devam etmesine engel olacak derecede delilik ve hastalık gibi geçerli bir özrü olmaksızın okula devam etmeyen kızların velileri, tıpkı okula verilmeyen erkek çocukların ebeveynleri gibi 5 kuruş ile 100 kuruş arasında para cezası ödeyeceklerdi.⁵⁰²

Kız sıbyan mekteplerinde okutulan dersler, erkek öğrencilerin sıbyan mekteplerinde okuduğu aşağıdaki derslerle aynı olacaktı. Kızlar, erkek öğrencilerden farklı olarak biçki dikiş dersleri görecektir:

Usul-ü cedide üzere Elifbâ, Kuran-ı Kerim, tecvid, ahlâk risalesi, ilmihâl, yazı talimi, muhtasar hesap, muhtasar Osmanlı tarihi, muhtasar coğrafya, malumat-ı nafia-yı cami resail.

Her cemaat, Elifbâ ve yazı derslerini kendi dinleri ve dillerinde öğreneceklerdi. Bu eğitim, her cemaatin kendi ruhani liderinin marifetiyle sağlanacaktı (MUN, 6. Madde).

Getirdiği kıstaslar taşrada da geçerli olacak nizamname, bir mahalle veya köyde aynı cemaate ait iki sıbyan mektebi varsa bunlardan birisinin kızlara tahsis edilmesini öngörüyordu. Eğer tek okul mevcutsa kızlara mahsus okullar yapılincaya kadar erkek sıbyan mekteplerine mensup oldukları cemaatlerin kız çocukları da kabul edilecek fakat sınıfta erkek çocuklarla karışık şekilde oturtulamayacaklardı (MUN, 15. Madde).

Müstakil olan kız sıbyan mekteplerinin hoca ve dikiş ustaları kadın olacaktı. Tıpkı tüm kız okullarında olduğu gibi mesleki eğitim almış yeterli sayıda kadın öğretmenler yetiştirilinceye değin bu okullara, yaşlı ve ahlâklı erkek öğretmenler tayin edilecekti. Kız sıbyan mekteplerindeki eğitim ve öğretim tarzı, yönetim şekli,

⁵⁰¹ Elif Ekin Akşit, Kızların Sessizliği: Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi, İstanbul, 2006, s. 89.

⁵⁰² "Maarif-i Umûmiye Nizam-nâmesi", BOA., MECLİS-İ TANZİMAT DEFTERİ, No: 2, ss. 221 - 245, 18 Haziran 1869.

eğitim süresi, öğrencilerin öğrenim zorunlulukları ve diğer uygulamalar erkek sıbyan mektepleri hakkında cari olan hükümlere tabi olacaktı (MUN, 16. ve 17. Maddeler).

Örneğin, 1865 yılında Kesriye Kaymakamlığı tarafından Maarif-i Umumiye Nezareti'ne gönderilip Meclis-i Maarife havale edilen yazıda, söz konusu kaymakamlık dahilinde bulunan Görice Kasabası'nda kız çocukları için müstakil bir adet mektep açıldığı ifade ediliyordu. Okulun öğretmenliğine “erbab-ı iffet ve malumattan” Hacı Hüseyin Efendi'nin atandığı ve daha şimdiden yaklaşık 40 kız çocuğuyla eğitime başlandığı ifade ediliyordu.⁵⁰³

5. 2. 2. Kız Rüştîye Mektepleri

İlk kız rüştîyesinin açılmasından yaklaşık on yıl önce, Sadık Rıfat Paşa, kızlarda bulunması gereken seçkin güzel sıfatlardan olan bireysel olgunluk için kızlara iyi terbiye verilmesinin bir zorunluluk olduğunu söylemişti. Anne kucağını, insanın ilk okulu olarak değerlendiren Sadık Rıfat Paşa, yarının anneleri olarak çocuklarını dini ve ahlâki ilkeler çerçevesinde yetiştirebilmeleri için kızların eğitilmesinin çok önemli olduğunu ifade ediyordu. Bu nedenle, kızların eğitilmesinin, millet ve insanlığa büyük bir hizmet olacağını savunmuştu.⁵⁰⁴

1838'de açılan erkek rüştîye mekteplerinden yaklaşık yirmi sene sonra Maarif Nezareti'nin Sadaret'e yazdığı 10 Kasım 1858 tarihli tezkerede; “*her devlet ve milletin saadeti hali efradı ahalisinin izale-i cehl etmelerine mevkuf ve bu dahi iptidayı emirde etfalin hüsn-i terbiye ve istihsali maarif etmelerine mütevakkıf*” olduğu ifade ediliyordu.⁵⁰⁵

Osmanlı Devleti'nin ilerlemesi için bir süredir eğitim alanında bir takım faaliyetlere girişen Maarif Nezareti'nin, geldiği yerde durmayacağı ve kızların eğitiminin ilerletilmesi için gereğini yapacağından bahsediliyordu. Mahalle mekteplerinde kız ve erkek çocuklarının bir arada eğitilmesinde bazı mahzurlar bulunmasından başka bu eğitimden istenen derecede sonuç alınamamasından dolayı

⁵⁰³ Takvim-i Vekayi, 815 Def'a, 27 Rebiyülahir 1282 / 19 Eylül 1865.

⁵⁰⁴ “ağuş-i mâder insanın en evvelki mektebi olmağla” Rifat Paşa, “Ahlâk Risalesinin Zeyli”, **Müntehabât-ı Asar**, C. 7, İstanbul, 1293, s. 18.

⁵⁰⁵ Ergin, a.g.e., s. 457

kızlar için ayrı okul açılıp buraya emin ve ehliyetli hocaların atanmasının uygun olacağı savunuluyordu.⁵⁰⁶

Bu amaca ulaşmak için birden büyük bir teşebbüse girişmenin halkça dağdağalı ve masrafça da zor olacağından birden büyük bir masraf kapısı açmaktan ise şimdilik bir başlangıç olmak üzere Sultanahmet semtinde bulunan 26 adet sıbyan mektebinin erkek ve kız öğrencileri birbirlerinden ayrılacaktı. Yine Sultanahmet'te bulunan Cevrî Usta Mektebi'nin kızlara mahsus olan sanayi dallarını öğretmek için müstakil 'kızlar rüşdiyesi' yapılmasına müsaade edilmesi halinde küçük bir masrafla önemli bir iş yapılabileceğinin mümkün olduğu padişahın dikkat ve onayına sunulmuştu.

Sultan Abdülmecit'in bu girişimi uygun bulup onaylamasıyla ilk kız Rüştiyesi olan Cevri Usta İnas Rüştiyesi, Ocak 1859'da açıldı. Bu okula Cevri Kalfa İnas Rüştiyesi, Sultanahmet (At Meydanı) Kız Rüştiyesi de denmiştir.

Takvim-i Vekayi'nin 24 Haziran 1862 tarihli nüshasında yayınlanan ve Maarif Nezareti bürokratlarının kaleminden çıktığı anlaşılan yazıda, çocukların İstanbul ve çevresinde Rüştiye okullarıyla yaygın olarak eğitilmesinden "terbiye-i umumiye" (kamu eğitimi) olarak bahsediliyordu. Yazıda, şimdiye kadar açılan resmi okullar her ne kadar erkek çocuklara mahsus ise de bilim öğrenmenin erkek kadın herkese farz olduğu belirtiliyordu. Cevri Usta Kız Rüştiyesi'nin o tarihte daha iyi bir düzen ve yönetime kavuştuğu ve ana babalardan kızlarını bu okula göndermeleri isteniyordu.⁵⁰⁷

1869 Maârif Nizâm-nâmesi, kız rüştiyelerinin açılma koşullarından okutulacak derslere ve görev yapacak öğretmenlerin cinsiyetine varıncaya kadar esaslar getirmiştir. Buna göre; büyük şehirlerde hane sayısı 500'ü aşan her cemaat kız rüştiyeleri açabilecekti. Nizamname, şartlar her yerde kız rüştiyesi açmaya elverişli olmadığından, önce İstanbul'da daha sonra vilayet merkezlerinde kız rüştiyeleri açılmasını öngörüyordu (MUN, 27. Madde).

Öğretim süresi 4 yıl olan kız rüştiye okullarında şu dersler okutulacaktı: Mebadi-i ulûm-u diniye, muhtasar tarih ve coğrafya, lisan-ı Osmani kavaidi, hesap

⁵⁰⁶ Ergin, a.g.e., s. 458.

⁵⁰⁷ M. Cevat, a.g.e., s. 67.

ve defter tutmak usulü, mebadi-i kavaid-i Arabiye ve Farisiye, nakışa medar olacak derece resim, imlâ ve inşa, ameliyat-ı hıyatiyye, müntehabat-ı edebiye, musiki (mecburi değildi), tedbir-i menzil (ev idaresi).

1869 Maârif-i Umumiye Nizâm-nâmesi'nin 28. maddesi, kız rüştiyelerinde görev yapacak öğretmenlerin, kadınlardan seçilmelerini öngörse de henüz kadın öğretmen okulu olmadığından kadınlardan istenen nitelikte öğretmenler yetiştirilinceye kadar yaşlı ve edepli adamların görev yapmalarına izin veriyordu. Nitekim, el işleri ve nakış dersleri dışında kadın öğretmenlerin eksikliği ilk yıllarda bu okullarda erkek öğretmenlerin görev yapmasını zorunlu kılmıştı. 1873 yılında Darülmuallimat ilk mezunlarını vermeye başlayınca kız rüştiyelerine bayan öğretmenler atanmaya başlamıştır.⁵⁰⁸

Örneğin, Girit Vilayeti'ne bağlı Hanya'da 1873'te açılan ve 90 öğrenci bulunan Kız Rüştiyesi'ne⁵⁰⁹ muallim-i evvel olarak Derviş Efendi aylık 475 kuruş, dikiş muallimeliğine Mariko Hanım 150 kuruş ve kapıcılığına da Mehmed Ağa 100 kuruş maaşla tayin edilmiş, okulun çeşitli masrafları için de yıllık 1.000 kuruş tahsis edilmişti.

Aslında başlangıçta okul, sıbyan ve rüştiye kısımlarının bir arada bulunduğu bir okuldu. 1869 Maârif Nizâm-nâmesi hükmüne göre, sıbyan mekteplerinin masrafları ahali tarafından karşılanıyordu. Hanya ahali sıbyan bölümü için yıllık 30.000 kuruşluk iane veriyordu. Söz konusu okulda görülen ilerleme üzerine tamamen rüştiyeye dönüştürülmesi gereği ortaya çıkınca sayıları arttırılan öğretmenlerin maaşı yapılan zamlarla birlikte aylık toplam 1.255 kuruşa ulaşmıştı. Bu da rüştiyeye dönüştürülen okulun öğretmen maaşlarının devlet tarafından ödenmesini gerektiriyordu. Maarif Meclisi de bu maaşların maarif bütçesinin çeşitli harcamalar (masarif-i müteferrika) kaleminden ödenmesine karar vermişti.

1874 yılında okula devam eden öğrencilerin sayısı 100'ü aştığından ve okutulan dersler de 4 kısma ayrıldığından okulun yalnız bir öğretmenle idaresi imkânsızlaşmıştı. Bu nedenle Halime Kadın 200 kuruş maaşla ikinci muallime, Fatma Hanım da 150 kuruş maaşla yazı muallimesi olarak tayin edilmişti. Dikiş

⁵⁰⁸ BOA., MECLİS-İ TANZİMAT DEFTERİ, No: 2, ss. 221 - 245, 18 Haziran 1869.

⁵⁰⁹ BOA., MF. İBT. 3 / 82, 29 Rebiyülevvel 1290 / 27 Mayıs 1873.

muallimesi Mariko'ya atama esnasında 350 kuruş maaş verileceği belirtilmesine rağmen kendisine 150 kuruş maaş verilmişti. Kız öğrencilere yalnız dikiş öğretmekle yetinmeyip başka şeyler de öğreten Mariko, 150 kuruşluk aylıkla okula devam edemeyeceğini ifade edince onun aylığı da 250 kuruşa yükseltilmişti.⁵¹⁰

Yanya Vilayeti'ne bağlı Yenişehir'de ahalinin önde gelenlerinden Tahsin Bey'in inşa ettirmiş olduğu kız rüştiye mektebine 600 kuruş hazineden ve 400 kuruş da mahallince bulunan karşılığında verilmek üzere riyaziye, nakış ve dikiş ile yazı öğretmek üzere 1.000 kuruş maaşla Darülmuallimat diplomalılarından Seher Hanım'ın birinci muallime olarak tayin edilmesine karar verilmişti.⁵¹¹

1872'de İstanbul'da sayısı sekiz olan kız rüştiye mekteplerinde 207 öğrenci varken, bir yıl sonra okul adedi aynı kalmış öğrenci sayısı ise 224'e ulaşmıştır.⁵¹²

1873 - 1874 öğretim yılında İstanbul'da bulunan sekiz kız rüştiyesi aşağıdakilerdir: Sultan Ahmed, İbrahim Paşa, Şehzâde, At Pazarı, Aksaray, Eski Ali Paşa'da Altay, Beşiktaş, Üsküdar Rüştiyeleri.⁵¹³

Maarif Nezareti'nden Şura-yı Devlet'e havale edilen 3 Aralık 1873 tarihli tezkerede; Üsküdar'ın büyüklük ve İslâm ahalisinin çokluğundan dolayı Üsküdar'da bulunan iki adet erkek ve bir adet kız rüştiye mektebinin buradaki çocuklara yetmediği ifade edilerek kız ve erkek birer rüştiye mektebinin daha gerekli olduğu ifade edilmişti. Şura-yı Devlet, Çarşı semtinde bulunan Gülfem Hatun Mektebi'nin kız rüştiyesine dönüştürülmesine karar vermişti. Aynı yıl Darülmuallimat'ın ilk mezunlarından olan Üsküdarlı Münibe Hanım 300 kuruş maaşla birinci muallime, Ayasofyalı Hatice Hanım 300 kuruş maaşla Türkçe, Rika ve Nakış muallimesi tayin edilmişlerdi. Okulun kapıcılığına ise aylık 150 kuruşla Yusuf Ağa atanmıştı. Böylece 1873 yılının sonunda İstanbul'da kızlara rüştiye eğitimi veren okulların sayısı 9'a çıkmıştır.⁵¹⁴

⁵¹⁰ BOA., MF. İBT. 4 / 57, 17 Cemaziyülevvel 1291 / 2 Temmuz 1874.

⁵¹¹ BOA., MF. İBT. 7 / 126, 14 Zilkade 1292 / 12 Aralık 1875.

⁵¹² M. Cevat, a.g.e., ss. 110, 118.

⁵¹³ M. Cevat, a.g.e., s. 119.

⁵¹⁴ BOA., ŞD. 207 / 3, 29 Şevval 1290 / 20 Aralık 1873, Lef 1.

1874 - 1875 öğretim yılında Maarif Nezaretince ilk kez yayınlanan istatistiğe göre İstanbul'daki Kız Rüştîyeleri'ndeki öğrenci ve görevlilerin sayısı aşağıdaki gibiydi.

Tablo 7

1875 Yılında İstanbul Kız Rüştîyeleri'ndeki Öğrenci ve Görevlilerin Sayısının Dağılımı.

Okul Adı	Diploma Alacak 1.Sınıf *	2.Sınıf	3.Sınıf	4.Sınıf	Toplam	Öğretmen ve Hademeler
Sultan Ahmed	6	5	6	13	30	7
İbrahim Paşa	8	2	4	6	20	4
Şehzâde	2	6	4	10	22	7
Fatih	5	7	7	14	33	7
Aksaray	1	5	11	32	29	7
Altay	7	3	5	14	29	4
Beşiktaş	6	4	-	23	33	6
Üsküdar	3	3	4	18	28	6
Üsküdar'da Gülfem	-	-	14	10	24	3
Toplam	57	39	63	135	294	51

Kaynak: M. Cevat, 2001: 125.

Darülmualimat'tan öğretmenlik formasyonu edinmiş bayan öğretmenler yetiştiğe, kız rüştîyelerindeki erkek öğretmenler ya erkek rüştîyelerine naklediliyorlar ya da açığa alınıyorlardı. Örneğin, 1875 yılında Şehzade ve Atpazarı kız rüştîyelerinin öğretim kadrosu Darülmualimat mezunlarından oluşturulmak istenince, bu iki kız rüştîyesindeki erkek öğretmenlerden bazıları maaşlarıyla erkek rüştîye mekteplerine nakledilmiş, bazıları da açığa alınmışlardı. Şehzade Kız Rüştîyesi birinci muallimeliğine Nebiye Hanım ve riyazi dersini de yürütmek şartıyla ikinci muallimeliğine Cemile Hanım atanmışlardı. Atpazarı Kız Rüştîyesi birinci muallimeliğine Sultan Ahmed İnas Rüştîyesi birinci muallimesi Münire Hanım atanırken, okulun ikinci muallimeliğine atanan Fatma Hanım da riyaziye ve yazı derslerini de yürütecekti. Münire Hanım'dan boşalan Sultan Ahmed Kız Rüştîyesi birinci muallimeliğine de Fatma Zehra Hanım tayin edilmişlerdi. Bu kız

* Osmanlı eğitim sisteminde sınıf sistemi günümüzden farklı olarak tersten işlemekteydi. Buna göre; tabloda 4. sınıf olarak görülen öğrenciler aslında okula yeni kayıt yaptırılanlardır.

rüştiyelerinin birinci öğretmenleri aylık 475 kuruş maaş alırken ikinci öğretmenler 300 kuruş maaş alıyorlardı.⁵¹⁵

1874 yılının ilk altı ayında taşrada kırk dokuz Kız Rüştiye Mektebi açılmış, bunlardan 26'sı için gerekli öğretmen, kitap ve diğer malzemeler İstanbul'dan gönderilmişti. Diğerlerinin öğretmenleri de gönderilmek üzereydi.⁵¹⁶

1875 yılında Sultan Abdülaziz, tamimen bir emirname yayınlayarak bulunabildiği takdirde kadın öğretmen, bulunmazsa erkeklerden öğretmenler seçilerek vilayet merkezlerinde birer kız rüştiyesi açılmasını emretmişti.

Emirname-i samiye cevaben Konya vilayetinden gelen yazıda; kız sıbyan mektebi olarak inşa ettirilen mektebin genişliğine binaen bir tarafı sıbyan diğer tarafı rüştiye mektebi haline getirildiği yazılmıştı. Kız rüştiyesinin muallim-i evvelliğine Kalender Ahmed Efendi, yazı hocalığına Hasan Efendi, nakış muallimeliğine Ermeni Milletinden Zabel Kadın'ın getirildiği, Mahmud Ağa'nın da okulun kapıcılığına seçildiği ifade ediliyordu. Fakat ayrıca riyaziye muallimi bulunmadığı için riyaziye muallimliği muallim-i evvelik göreviyle birleştirilerek bu derse aşına olan Kalender Ahmed Efendi tarafından yürütülecekti.⁵¹⁷

Konuyu görüşen Meclis-i Maarif, aylık 730 kuruş öğretmen maaşı ile okulun çeşitli masrafları için yıllık 600 kuruşun Maarif Bütçesi'nden tahsis edilmesini kararlaştırmıştı.⁵¹⁸

1875 yılında Resmo'da açılan kız rüştiye mektebine atanan öğretmenler ve kapıcı için aylık 730 kuruş maaş tahsis edilmişti. Resmo'daki erkek rüştiyesinin muallim-i sanisi İbrahim Efendi kız rüştiyesine tayin olmuştu.⁵¹⁹

5. 3. 3. Meslekî Eğitim

Tanzimat döneminde kızlara sağlık, eğitim ve sanayi alanlarında meslekî eğitim vermeye başlanmıştır.

⁵¹⁵ BOA., İ. DH. 48803, 25 Muharrem 1292 / 3 Mart 1875.

⁵¹⁶ M. Cevat, a.g.e., s. 121.

⁵¹⁷ BOA., İ. DH. 48807, 18 Muharrem 1292 / 24 Şubat 1875.

⁵¹⁸ BOA., İ. DH. 48807, 28 Muharrem 1292 / 6 Mart 1875.

⁵¹⁹ BOA., MF. MKB. 11 / 143, 11 Zilkade 1292 / 9 Aralık 1875, BOA., İ. DH. 50194, 25 Safer 1293 / 22 Mart 1876.

5. 3. 1. Ebe Mektebi

1842 yılında hekimbaşı tarafından hükümete, Tıbbiye Mektebi'nde ebelik kursları açılması için bir takrir verilmiş ve bu takrir Meclis-i Vâlâ'ca kabul edilmişti. Böylece kız sanayi okullarının açılışından çeyrek yüzyıl kadar önce, 1843 yılında, ebe yetiştirilmek üzere birkaç genç kızın tıp okulunda dersleri izlemesine izin verilmişti.⁵²⁰

Okula öğrenci alımında okuma - yazma şartı bile aranmıyordu. Bu şekilde eğitime başlayan kurslar, 1845 yılında ilk mezunlarını vermişti. On Müslüman ve yirmi altı Hıristiyan'dan oluşan bu ilk mezunlar, Mekteb-i Tıbbiye'de padişah huzurunda yapılan imtihan sonucunda ebelik mesleğini icra etmek üzere diplomalarını almışlardı. Bu kızlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda bu amaçla kurulmuş bir kurumda meslek eğitimi gören ilk kızlar olmuşlardır. Ebelik kursunun Mekteb-i Tıbbiye içinde 1885'e kadar bu şekilde devam ettiği düşünülüyor.⁵²¹

1851 yılında, Zaptiye Müşirine yazılan emirde, İstanbul'da bulunan İslâm ve reaya ebelerinden henüz ebelik eğitimi almamış olanların Mekteb-i Tıbbiye'deki ebelik okuluna devam etmelerinin sağlanması isteniyordu.

Mekteb-i Tıbbiye'ye devam etmeyip icazetname almayanlara bundan böyle ebelik ettirilmeyeceği belirtiliyordu. Gerçi daha önce bu durum, lazım gelenlere bildirilip ebelik yapanların çoğu gelip eğitimlerini tamamlayarak icazetname almıştı. Fakat bazıları gelmeyip ebelik fennini layıkıyla bilmedikleri halde ebelik yapmaya devam etmişlerdi. Ebelik eğitimi almadığı halde ebelik yapanların bazı sakatlıklara sebep oldukları ve buna cevaz verilmemesi gerektiği ifade ediliyordu. Ruhsat almaksızın ebelik yapanların, konunun önemini anlamaları için İstanbul'daki imamların bu durumu mahallelerde tekrar tekrar duyurmaları isteniyordu.⁵²²

5. 3. 2. Dârümuallimât

Dârümuallimât'ın açılışı, Türk eğitim tarihinde kadınlarla ilgili en önemli gelişmelerden biri olarak kabul edilebilir. Çünkü, kadınların kamusal hayata katılımı,

⁵²⁰ Unat, a.g.e., s. 63.

⁵²¹ Ergin, a.g.e., ss. 542 - 543.

⁵²² BOA., A. MKT. NZD. 26 / 48, 1 Rebiyülahir 1267 / 3 Şubat 1851.

Osmanlı-Türk modernleşmesi tarihinde bir dönüm noktasıdır. Şöyle ki, okul sayesinde, kadınlar eğitim yoluyla yeni bir çalışma alanına kavuşmuşlardır. Kadın öğretmen yetiştirme ihtiyacına değinen 1869 Maârif-i Umumiye Nizâmnamesi'nde belirtildiği üzere, kadın öğretmenlerin yetişmesiyle birlikte erkek öğretmenlerin kız okullarında görev yapmalarına son verilecekti. Bu nedenle, kız öğretmen okullarının bir an evvel açılması bir zorunluluk olarak ortaya çıkıyordu.

Eylül 1869'da aynı zamanda Meclis-i Kebir-i Maarif'in Daire-i İdaresi azası da olan Hasib Emin Efendi'nin maaşı 1.250 kuruştan 2.000 kuruşa yükseltilerek açılması kararlaştırılan Dârümuallimât'la ilgili hazırlık faaliyetlerini yürütmek için müdür unvanıyla göreve getirilmişti.⁵²³

Amacı, sadece kız okullarına öğretmen yetiştirmek olan ilk Dârümuallimât, dönemin Maarif Nazırı Safvet Paşa tarafından 26 Nisan 1870'de açıldı.⁵²⁴

Safvet Paşa, açılış konuşmasında şöyle diyordu: “Kadınlar yaratılışları icabı her türlü hizmete lâyık oldukları gibi, talim ve terbiyeleri de itinâyâ şayandır. Zîrâ, dünyaya geldiği andan itibaren her çocuk annesinin terbiyesi altındadır. Bu bakımdan annelerin çocuk terbiyesinde pek büyük etkinlikleri vardır. Öyleyse erkekler gibi kadınlar da ilim tahsil etmelidirler. Eski devirlerde gerek müslüman gerek gayrimüslim kadınlardan pek çok edip, şair ve müellif yetişmiştir. Şark ülkelerinin kadınları her türlü ilim, fen ve sanatı tahsile muktedir oldukları halde, şimdiye kadar bunlardan geri kalmaları sırf tahsil vasıtalarının bulunmayışından kaynaklanmıştır. Çünkü Devlet-i Aliyye'de şimdiye kadar kız çocukları için sıbyan mektebinin üstünde bir başka eğitim kurumu yoktu. Kız çocukları sekiz on yaşına kadar burada sadece harekeli yazı okumayı öğrenirlerdi. İçlerinden bazıları ise evlerinde ilmihâl ve Kur'an ilimleri tahsilini sürdürürlerdi. Halbuki kadınların ilim öğrenmelerine engel hiç bîr emir olmadığı gibi, bilakis erkekler gibi, onlara da ilim tahsili farz kılınmıştır. İyi yetişmiş, okuduğu kitaplar vasıtasıyla dünyayı daha iyi tanımış kadınların, namus ve itibarlarını daha iyi koruyacaklarında şüphe yoktur. Birçok sanat ve maarif vardır ki, onlarla uğraşmaya şer'î tesettür asla mani değildir. Yeni açılan kız rüştiyelerinin öğretmenleri erkek olduğundan, yaşları 9 ve 10'u geçen

⁵²³ BOA., İ. DH. 35337, 13 Cemaziyülahir 1286 / 20 Eylül 1869.

⁵²⁴ Ergin, a.g.e., s. 671. Afet İnan, “Türkiye’de İlk Kız Öğretmen Okulu Dârümuallimât 1870”, **Türk Kadını** 2, 1966, s.6, 34, Berker, a.g.e., ss. 99 - 100.

kızlar, kapalı oldukları cihetle bu mekteplerde iki yıldan fazla duramayacaklarından, sürenin de yeterli bilgiyi tahsil için kâfi gelmeyeceğinden, bundan böyle gerek sıbyan, gerek rüşdiye kız mekteplerine öğretmenler yetiştirmek için bir Darümuallimât açılması zarurî olmuştur ve bugün bunu açıyoruz”.⁵²⁵

Maârif-i Umumiye Nizâmnâmesi'nin 68. - 78. maddeleriyle, bu ilk kız öğretmen okulunun, ders programları, idari yapısı, okula kayıt ve mezuniyet gibi konular belirlenmişti. Buna göre; okul, sıbyan ve rüştiye şubesi olarak ikiye ayrılıyor, bu şubeler de müslim ve gayrimüslim olarak iki bölüme ayrılıyordu. Dersler her cemaatin kendi diliyle tedris edilecekti. Gayrimüslim çocuklarının din dersleri kendi ruhanî reislerinin tayin ettiği kişiler tarafından verilecekti.

Sıbyan şubesinin öğrenim süresi iki, rüştiye şubesinin ise üç yıl olarak belirlenmişti. Sıbyan şubesinden mezun olanlardan imtihanda başarı gösterenler, kız sıbyan mekteplerine öğretmen olarak atanabildikleri gibi, isteyenler rüştiye şubesine geçerek 1 yıl daha eğitim alabilirlerdi (MUN 74. Madde).

Nizamname'nin 69. ve 70. maddeleri, Dârümuallimât'ta aşağıdaki tabloda görülen ders programının okutulmasını öngörüyordu.

Tablo 8

1869 Maârif Nizâmnâmesi'ne Göre Dârümuallimât'tın Sıbyan ve Rüştiye Şubelerinde Okutulan Ders Programı

Sıbyan Şubesi	Rüştiye Şubesi
Mebâdî-i Ulûm-ı Diniyye	Mebadi-i Ulûm-ı Diniye
Kavâid-i Lisan-ı Osmani ve Kitabet	Kavaid-i Lisan-ı Osmani ve İnşa
Usûl-i Talîm	Arabi ve Farisi
Her cemaatin kendi lisanı	Her cemaatin kendi lisanı
Risâle-i Ahlâk	İlm-i Ahlâk
Hesap ve Defter Tutmak Usûlü	Tedbir-i Menzil
Tarih-i Osmani ve Coğrafya	Tarih ve Coğrafya
Malûmât-ı Nâfia	Mebâdî-i Ulûm-u Riyaziye ve Tabiiye
Musikî	Resim
Dikiş ve Nakış	Musikî
	Envâ'-i Ameliyat-ı Hıyyâtiye

⁵²⁵ Ergin, a.g.e., ss. 671 - 673.

Nizamname'ye göre; açılacak Dârümuallimât'ta ders verecek öğretmenlerin hanım olması istenmesine rağmen bayan öğretmen yokluğundan dolayı ilk yıllarda dikiş ve resim dersleri dışındaki dersler erkek öğretmenler tarafından yürütülüyordu. Örneğin, Din ve Ahlâk derslerini Musa Efendi, Hesap ve Coğrafya derslerini İsmail Efendi, Sülüs dersini Hacı Raşit Efendi, Rik'a dersini de Arif Efendi yürütüyordu. Hatçe Hanım ve Madam Armik nakış, Madam Balker ise resim dersine giriyordu.⁵²⁶

Darümuallimat'a girmek isteyen kadınlardan, sıbyan veya rüştiye mektebi diplomasını ibraz edenler imtihansız alınırken, diploması olmayanlar bir mümeyyiz heyeti huzurunda yapılan imtihan sonucunda okula alınmaya değer görüldükleri takdirde derecelerine göre iki şubeden birine kabul edileceklerdi (MUN 73. Madde).

Maarif Nezâreti'nin Dârümuallimât'a öğrenci alımı için açtığı ilk sınava katılan 32 öğrencinin hepsi de başarılı bulunmuştu. Ağustos 1870'de yapılan yıl sonu sınavında başarılı olan Darümuallimat birinci sınıf öğrencileri öğrendikleri sanatları göstermek amacıyla dokudukları bir seccade ve örtüyü padişaha hediye olarak göndermişlerdi.⁵²⁷ Bu öğrencilerden 20'si 1872 - 1873 öğretim yılında mezun olmuştur. Böylece, 1870'de açılan Dârümuallimât'ın ilk mezunları, 1873'ten itibaren kız okullarında öğretmen olarak göreve başlamışlardır.⁵²⁸

1873 yılında Sultan Ahmed Kız Rüştiyesi'ne Darümuallimat'ın ilk mezunlarından Fethiye Hanım 300 kuruş aylıkla birinci öğretmen, Munire Hatun 200 kuruş maaşla ikinci öğretmen ve Fatma Nigâr Hanım da 100 kuruş maaşla Riyaziye öğretmeni olarak atanmışlardı.⁵²⁹

Üsküdar'da Atlama Taşı'nda bulunan rüştiye mektebinin öğrenci sayısı artıp İbrahim Paşa Kız Rüştiyesi öğretmeni İlmi Efendi oraya üçüncü öğretmen (muallim-i salis) olarak atanınca Darümuallimat öğrencilerinden olup Atpazarı Kız Rüştiyesi Sülüs hocalığında bulunan Hafız Hatice Hanım, öğrencilere sülüs hattı göstermek şartıyla önceki maaşına aylık 475 kuruş zam olunarak adı geçen İbrahim Paşa Kız

⁵²⁶ İstanbul Kız Muallim Mektebi 1933 - Darümuallimat 1870, s. 6.

⁵²⁷ BOA., İ. DH. 44271, 20 Cemaziyülevvel 1288 / 7 Ağustos 1870.

⁵²⁸ Şefika Kurnaz, Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839 - 1923), İstanbul, 1997, s. 26.

⁵²⁹ BOA., ŞD. 206 / 8, 7 Muharrem 1290 / 7 Mart 1873, Lef 1.

Rüştiyesi'ne birinci muallime, riyazi ve rik'a hattı öğretmek için yeniden 300 kuruş aylıkla Fatma Zehra Hanım da okula ikinci muallime olarak tayin edilmişlerdi.⁵³⁰

1873 yılında Gülfem Hatun Mektebi'nin kız rüştiyesine dönüştürülmesiyle Üsküdar'da kızlara rüştiye eğitimi veren okul sayısı ikiye çıkmıştı. Yeni kız rüştiyesine Darümuallimat'ın ilk mezunlarından Üsküdarlı Münibe Hanım 300 kuruş maaşla 1. muallime ve Ayasofyalı Hatice Hanım 300 kuruş maaşla Türkçe, Rika ve Nakış muallimesi olarak tayin edilmişlerdi.⁵³¹

Üsküdar'daki Süleyman Paşa Mektebi'nin muallimi İbiş Efendi'nin vefat etmesiyle, okul ihtiyaca binaen 1873 yılında kız rüştiyesine dönüştürülmüş ve öğretim kadrosuna da Darümuallimat mezunlarından öğretmenler tayin edilmişti.⁵³²

Kız rüştiyeleri ele alınırken değinildiği üzere, Darümuallimat'tan bayan öğretmenler yetiştikçe kız rüştiyelerindeki erkek öğretmenler ya erkek rüştiyelerine naklediliyorlar ya da açığa alınıyorlardı. 1875 yılında, Şehzade, Atpazarı ve Sultan Ahmed Kız Rüştiyeleri'nde görev yapan erkek öğretmenler erkek rüştiyelerine nakledilerek yerlerine Darümuallimat çıkışlı Nebiye, Cemile, Münire, Fatma Hanım, Münire ve Fatma Zehra Hanımlar tayin edilmişlerdi.⁵³³

1874 -1875 öğretim yılında Darümuallimat'ta; birinci sınıfta 15, ikinci sınıfta 8, üçüncü sınıfta 4 ve yıl sonunda mezun olacak dördüncü sınıfta ise 19 öğretmen adayı bulunmaktaydı.⁵³⁴

Tanzimat dönemi süresince kadın öğretmen yetiştiren tek okul olan Dârümuallimât sayesinde ülkedeki kadın öğretmen sayısı artınca buna paralel olarak rüştiyelerdeki kız öğrenci sayısında da artış olmuştur. 1870'de açılan Dârümuallimât'ın, Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman kadınlarının kamusal alanda bir mesleki faaliyet gösterebilmelerine imkân sağlaması tarihsel bir öneme sahiptir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman kadınların kamusal alanda icra edebildikleri ilk meslek dalı, kız okullarında öğretmenlik yapmak olmuştur.

⁵³⁰ BOA., İ. DH. 48292, 21 Ramazan 1291 / 1 Kasım 1874.

⁵³¹ BOA., ŞD. 207 / 3, 29 Şevval 1290 / 20 Aralık 1873, Lef 1.

⁵³² BOA., MF. TTD. 1 / 64, 15 Muharrem 1292 / 21 Şubat 1875, Mahmud Efendi, 1875 yılında Maarif Nezareti'ne verdiği dilekçede, vefat eden İbiş Efendi'nin en büyük oğlu olduğu için öğretmenlik görevinin yasal olarak babasından kendisine geçtiğini savunarak söz konusu mektebin boşaltılarak erkek çocuklara tahsis edilmesini istiyordu.

⁵³³ BOA., MF. İBT. 4 / 118, 7 Zilhicce 1291 / 15 Ocak 1875.

⁵³⁴ M. Cevat, a.g.e., s. 125.

5. 3. 3. Kız Sanayi Mektepleri

Tanzimat döneminde, kızların mesleki eğitimi lehinde diğer bir girişim de Mithat Paşa öncülüğünde Tuna Vilayeti'nde açılan ıslahhane vasıtasıyla kızlara meslek edinme olanağının tanınmasıydı. Bir süreden beri devlet söyleminin önemli bir parçası haline gelmiş olan ilerleme nosyonundan hareketle “kızları sanayiye hazırlamak” amacıyla yetim kız çocukların eğitimini amaçlayan ilk kız ıslâhhanesini erkek ıslâhhaneleriyle eşzamanlı olarak 1865'te Rusçuk'ta açılmıştır.⁵³⁵

Ordunun Rusçuk'ta kurduğu kumaş fabrikasında çalışmaya hazırlamak için öksüz ve yoksul kız çocuklarını toplayarak kurduğu alışılmışın dışındaki bu eğitim merkezinde kızlar, erkek ıslâhhanesinin Türk ve Bulgar hocaları tarafından eğitiliyorlardı. Burada, 30'u Müslüman ve 21'i Bulgar olmak üzere toplam 51 kız öğrenci bulunmaktaydı.⁵³⁶

Hanımların el becerilerini geliştirerek ürettiklerinden ekonomik kazanç sağlamayı amaçlayan ıslâhhanede, kız öğrenciler dikiş - nakış ve günlük hayatta lüzumlu pratik bilgiler öğreniyorlardı. Bu kız ıslâhhanesinde alınan olumlu neticelerin etkisiyle 1869 yılında yine orduya sargı bezi hazırlamak ve çamaşır diktirmek amacıyla İstanbul Yedikule'de ikinci bir kız ıslâhhanesi açılmıştır.

Asıl amaçları mesleki eğitimden ziyade yetimleri korumak olan bu okullardan sonra, Maarif Nezareti'nin kadınların meslekî eğitimlerine ancak 1879 yılında, İstanbul'da bazı okullar kurarak başladığı görülüyor. Daha sonra “Kız Sanayi Mektebi” adını alacak bu kurumların öğretim süreleri beş yıl idi. İptidai ve rüştiye öğretim kademelerini içeren okul, bir yandan normal okul programlarını uyguluyor; diğer yandan da atölyelere dikiş, örgü, dokuma, işleme, resim, çiçek vs. gibi uygulamalar yapıyorlardı.

5. 3. 4. Değerlendirme

Geleneksel mahalle mektebi dışında devletin kız çocuklarını muhatap alıp resmi eğitim kurumlarında eğitmesi Tanzimat dönemiyle başlamıştır. Rüştiyeler ve Kız Sanayi Mektepleri'nde verilmeye başlanan kültürel ve meslekî eğitim,

⁵³⁵ Akyüz, a.g.e., s. 117.

⁵³⁶ Yahya Akyüz, “Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüer'in Yetişi ve Meslek Hayatı”, **Millî Eğitim**, Temmuz - Ağustos - Eylül, 1999, Sayı 143, ss. 12 - 32. Ergin, a.g.e., s. 628.

rüştiyelerin devamını sağlamak için kız öğretmen okulu açılmasını zorunlu kılmıştır. Böylece kadınlara yeni bir meslek sahası açılmış ve Türk kadınının resmî olarak çalışma hayatına ilk girişi, eğitim alanında olmuştur.

Tanzimat bürokratlarının, kız okulları açma konusunda en çok yoğunlaştığı yer İstanbul'dur. İstanbul, 1875'lerde dokuz kız rüştiye mektebi, bir kız sanayi mektebi ve Darülmuallimat'la bu ipi göğüslemektedir. Kız eğitiminin yaygınlığı konusunda taşraya bakıldığında ise bölgeden bölgeye farklılıklar gözlenmektedir. Balkan vilayetlerinde Yanya, Yenişehir, Resmo gibi yerleşim birimlerinde 1873'ten itibaren açılan dört tane kız rüştiyesi varken Anadolu'da tek kız rüştiyesi Konya'daydı. I. Meşrutiyet dönemi öncesinde Doğu Anadolu ve Arap vilayetlerinde ise hiçbir rüştiyeye rastlanmamaktadır.

Tanzimat döneminde kız eğitiminin yaygınlaşmasının önündeki büyük engellerden biri de nitelikli öğretmen açığıydı. Çünkü İstanbul'da bulunan tek kız öğretmen okulunun tüm imparatorluğun kadın öğretmen ihtiyacını karşılama konusunda yetersiz kaldığı aşikârdır. Belirli bir standartta eğitim verilmesini engelleyen bu duruma bir takım geçici tedbirler bulunmuştu. Kız okullarındaki öğretmenlik görevini ahlâk sahibi yaşlı erkekler veya gayrimüslim kadınlar yapıyordu. Hiç bir öğretmen bulunamadığı durumlarda da orada görev yapan memurların eşleri öğretmenlik rolünü üstleniyorlardı.

Tanzimat döneminde mali sıkıntı ve nitelikli öğretmen yetersizliğine rağmen kız eğitime nispeten önem verildiği söylenebilir. Bütün bu olumsuz koşullara rağmen, devletin kızların eğitime önem vermesini Selçuk Akşin Somel şu şekilde açıklıyor: "*Osmanlı Devleti'nin resmî çizgisine uygun dinsel ve ahlâkî görüşlere sahip ve eğitilmiş kadın kuşakları yetiştirmekti. Bu politikadan güdülen amaç; herhalde daha aile ortamından anne kucağından başlayarak devlete ve dine bağlı tebaanın ortaya çıkmasını sağlamaktı. Bu anlamda eğitim, uzun vadeli bir siyasal yatırım olarak anlaşılıyordu.*"⁵³⁷

---

⁵³⁷ Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Modernleşme Dönemi'nde Kız Eğitimi", **Kebikeç**, No. 10, 2000, ss. 223 - 238.

SONUÇ

18. yüzyıl sonlarındaki Rus savaşlarının ağır sonuçları, Osmanlı devlet adamlarını, İmparatorluğun gerileme sorunlarına karşı köktenci ve yenilikçi çözümler aramaya sevketmişti. Çünkü değişen dünya dengeleri, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri karşısındaki konumunu değiştirmiş ve devletin içyapısında da yeniden yapılanmayı zorunlu kılmıştı. Osmanlılar, bu durumdan kurtulmak için Avrupa'nın bilim ve tekniğini almanın gerekliliğine inanmışlardı.

19. yüzyıl'da Osmanlı İmparatorluğu, kuzeyde Rusya tehlikesi ve içeride de gayrimüslimlerin ayrılıkçı eğilimleri olmak üzere iki temel tehditle karşı karşıyaydı. Bunlar içerisinde temel sorun, farklı etnik gruplardan oluşan imparatorluğu bir arada tutabilmektir. Bu nedenle Tanzimat dönemi boyunca bütün siyasi fikir tartışmaları, devletin nasıl kurtarılması gerektiği konusunda ileri sürülen çözümlere ve imparatorluk nüfusunun hemen hemen yarısını oluşturan gayrimüslimlerin ayrılıkçılığını önleme çabalarıyla yakından ilişkilidir.

Tanzimat dönemi aydınlarının yazdıklarına bakıldığında, devletin iç ve dış problemleri karşısında ne yapılması gerektiğini sorgularken birleştikleri ortak fikrin, “eski usullerden vazgeçmek” olduğu görülmektedir. Onları bu fikirde buluşturan, kendilerinden önceki ıslahat teşebbüslerinin sonuçlarıdır. Çünkü, o zamana kadar yapılan ıslahatlardan arzulanan neticeler alınamamış ve bu tecrübelerin muhasebesi, Tanzimat Fermanı'nda, “*usûl-i atıkayı bütün bütün tağyir ve tecdîd etmek*” biçiminde ifade edilmiştir.

İç ve dış sorunlarla başa çıkmak için III. Selim ve II. Mahmut'un başlattığı reformlar, Tanzimat'la birlikte düzenli bir reform programına dönüştürülmüştü. 1839 yılında ilân edilen Gülhane Hatt-ı Hümayûnu, Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma sürecinde önemli bir dönüm noktasıydı.

Tanzimat dönemi metinlerinde, mevcut duruma ve taleplere cevap niteliğinde birbiriyle ilintili olarak “medeniyet-terakki” ve “ulûm-fünûn” en çok kullanılan kavramlardır. Öyle ki, medeniyet ile ilerleme arasında güçlü bir ilişki kuran Tanzimat aydınları için medeniyet, her türlü maddi ve manevi ilerlemenin ön şartı olarak görülmektedir. Medeniyette ilerlemenin sonu yoktur.

Avrupa’da söz sahibi olarak yaşayabilmek için yapılması gereken, terakki yolunda Avrupa ülkelerine yetişmek ve onlarla bu yolda gururla yarışmak olmalıdır.

Tanzimat dönemi Osmanlı aydınları, bu şekilde meşrulaştırdıkları ve taklit etmek istedikleri Avrupa medeniyeti ve ilerleme fikrini bilim merkezli olarak algılıyorlardı. Bir çok açıdan üstünlüğü ortaya çıkan Avrupa medeniyetini iktibas etmenin yolunun da, Ahmet Cevdet Paşa’nın ifadeleriyle; *“bahâristân-ı âlemde imâr u medeniyyetin tezâyüd ve terakkî bulması fûnûn ve ma’rifetin ilerlemesine”* bağlı olduğuna inanıyorlardı.

Tanzimat söyleminde, ilerleme ile bilim arasında güçlü bir ilişki kurulmaktadır. Avrupa medeniyetini hazırlayan temel unsurları merak eden aydınlara göre, Avrupa’nın ilerlemesinin nedeni, onların iklimi, toprağı veya dinleri değil, ilim ve fennidir. Bütün aydınlar, toplumsal ilerlemenin esası ve temel kaynağı kabul edilen ulûm ve fûnûnu halka yaymanın aracı olan kamu eğitimine önem verilmesinin zorunluluk derecesine geldiğine kanaat getirmişlerdir.

Tanzimat dönemi bürokrat aydınlarının temel hedefi, toplumun ilerleme ve medenileşmesini sağlamaktı. Bunu sağlayacak olan da, bütün problemleri çözecek, her derde deva, sihirli bir değnek olarak görülen bilim ve fendi. Bir kurtarıcı gözüyle bakılan bilimin, yetişmekte olan kuşaklara eğitim aracılığıyla aktarılacağı düşünülüyordu.

Bu nedenle, 19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesinin ana direklerinden birini, eğitim alanında girişilen reformlar oluşturmaktaydı. Tanzimat projesini yürüten devlet adamları ve dönemin aydınları, ülkenin kalkınmasında eğitimi sürükleyici faktör olarak değerlendirmişlerdi. Reform programının başarıya ulaşmasını ülkeyi geleceğe taşıyacak kadroların yetiştirilmesine bağlayan aydınlar aynı zamanda Tanzimat hareketinin politikasını da belirleyen kişilerdi. Bu açıdan pozitif ve rasyonel bilimin imparatorluğun sorunlarına çözüm olacağına içtenlikle inanıyorlar ve yeni tarz okullar kurulabildiği takdirde, imparatorluğun Batı karşısındaki dengesizliğinin giderilebileceğini düşünüyorlardı.

19. yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna gelindiğinde, askeri okullardaki modern eğitim rayına oturmuş görünüyordu. Merkezileşme adımları atan devletin giderek artan kaynak ihtiyacı ve buna paralel olarak merkezden yönetim anlayışının daha etkili

hale getirilmesi hedefine ulaşmak için yeni bir memur sınıfına ihtiyaç vardı. Devletin bürokratik kademelerde ihtiyaç duyduğu eleman gereksinimi, bürokrat yetiştiren kurumlara yönelmesini gerektiriyordu. Bu durum geleneksel konumlarını uzun yıllar devam ettiren ilköğretim okullarının ele alınmasını zorunlu hale getirmişti. Bu nedenle, 1839'dan itibaren açılan sivil okulların hedefi, devlet kadrolarına eleman yetiştirmek olmuştur.

Eğitimde yapılan reformların amacı, dünyevî ve pratik bilimler öğrenmiş, reformcu bakış açısına sahip kuşaklar yetiştirmektir. Diğer bir amaç ise okullar aracılığıyla Tanzimat idaresinin siyasal meşruiyetini toplum sathında yaymaktır. Bu iki amacı gerçekleştirmek ise okullaşmanın İstanbul'la sınırlı tutulmayıp taşra düzeyinde de yaygınlaştırılmasına bağlıdır. Nitekim bu konuda 1845 yılında Bab-ı Ali bürokratlarını uyararak Sultan Abdülmecit, taşrada devlet okullarının kurulması konusunda çaba harcanmasını istemiştir.

1847 yılından itibaren modern anlamda eğitim veren ve düzenli bir okul ağının parçası olarak rüştiye mektepleri kurulmaya başlanmıştır. Bu okullar, orta eğitim seviyesine denk olarak tasarlanmış kurumlardır. İlköğretim işlevini dinî eğitim veren mahalle mektepleri yerine getirmekteydi. Mahalle mektepleri vakıflara bağlı faaliyet gösterip özerk konumdayken rüştiye mektepleri devletin denetimindeydi.

Taşrada ilk rüşdiye mektepleri 1848 – 1849 yıllarında Bursa ve Edirne gibi, bir zamanlar başkentlik yapan merkeze yakın şehirlerde açılmıştır. Bunları 1852 yılında Bosna eyaletinin sancak merkezleri olan Saraybosna, Mostar, Travnik, Tuzla, Yeni Pazar, Banyaluka ve Bihke'de açılan rüştiyeler izlemiştir. 1853 yılında Meclis-i Maarif-i Umumiyye'nin aldığı bir kararla rüştiye mekteplerinin daha yaygın olarak kurulması öngörülmüyordu. Bu karara göre, toplam sayısı yirmi beşe çıkarılacak rüştiye mektepleri, Rumeli yakasında Berat, Delvine, Yanya, Yenişehir, Manastır, Filibe, Prizren, Rusçuk, Selanik, Üsküp, Sofya, Şumnu ve Vidin'de, Anadolu yakasında ise Ankara, Erzurum, Kandıye, İzmir, Kastamonu, Konya, Lefkoşa, Midilli ve Trabzon gibi nispeten büyük şehirlerin merkezlerinde açılacaktı.

Fakat 1853 yılında Meclis-i Maarif-i Umumiyye'nin aldığı bu kararı uygulamak o kadar kolay olmamıştır. 1853 – 1856 yılları arasında Osmanlı Devleti'yle Rusya arasında devam eden Kırım Savaşı nedeniyle askeri harcamaları artan Osmanlı maliyesinin kriz durumu daha da derinleşmiş ve ilk defa dışarıdan borç alma yoluna gidilmişti. İşte böyle bir kritik süreçte, meclisin aldığı karar hayata geçirilememiş, 1856 yılının sonuna kadar bu rüştiyelerin sadece altı tanesi açılabilmiştir.

1856 Islahat Fermanı'yla tüm tebaasına okul serbestîsi tanıyan Osmanlı Devleti, imparatorlukta tüm unsurların çocuklarını aynı okullarda eğiterek onlara bir Osmanlılık bilinci aşılamanın çözüm olabileceğine inanıyordu. Böylece, dağılma sinyalleri veren imparatorluğun bir arada tutulması ve acilen ihtiyaç duyulan nitelikli bürokratların yetiştirilmesi de sağlanacaktı. Osmanlı yönetici elitinin, imparatorluğun uyruklarının yükselen ayrılıkçılık dalgasıyla birbiri ardına ayrılmalarını engellemek için bel bağladıkları modern eğitim kurumlarındaki karma eğitim projesinin hayata geçirilmesi gerekiyordu

1856 Islahat Fermanı'nın gayrimüslim ve yabancılara tanıdığı eğitim özgürlüğünden sonra, Fransız din çevrelerinin desteğinde olan Katolik misyoner ile Amerikan Protestan misyonerler rekabet halinde Osmanlı ülkesinde okul açma çabaları içerisine girmişlerdi.

Gayrimüslimlerin, Islahat Fermanı'nın kendilerine tanıdığı haklardan yararlanarak çok sayıda okul açmaları karşısında, Babıâli, imparatorluğun Müslüman unsurunun eğitimine daha ciddi şekilde eğilme gereği duymuştur. Nitekim, 30 Nisan 1857 tarihinde yayınlanan bir genelgeyle Maarif-i Umumiye Nezareti kurulmuştur. Artık hükümet içinde yer alan bir bakanın eğitimle ilgileceğini gösteren bu gelişme, köklü bir değişim getirmiş ve sıradan tebaa için eğitim imkânlarını genişletmiştir.

19. yüzyılın ikinci yarısında, Tanzimat projesini tasarlayıp yürüten bürokrat aydınlardan farklı bir aydın tipi karşımıza çıkmaktadır. Bu aydınlar, Tanzimat dönemi reformlarının ürünü olmakla birlikte bürokratik egemenlik içinde yer almayan fakat varlıklarının devamını devletin bekasında gördükleri için hedefleri

“devleti kurtarmak” olan kişilerdi. Dolayısıyla bunların da temel problemi, Türk aydınının ve bürokratinin baştan beri kafa yordığı “bu devlet nasıl kurtarılabilir?” sorusudur.

19. yüzyılın ortalarından başlayarak, değişik yazarlar tarafından medenileşerek ilerlemek başlığı altında toplanabilecek bu düşünce hareketleri, dönemin yazarlarının Batı düşünce akımları içinden yerli basına aktarabildikleri fikirlerden ibarettir. Eklektik bir yapı sergileyen Tanzimat sonrası fikir akımlarını ve aydınlarını, belli kategorilere sığdırmak mümkün değildir. Dönemin hemen hemen tüm aydınlarının üç temel düşüncede birleştikleri görülür: Hürriyet, medeniyet, bilim ve tekniğe açılmak.

Bu nedenle Tanzimat dönemi aydınlarını, modernleşme karşısındaki tavırlarıyla değil, siyasal mücadeleye bakış açılarıyla sınıflandırmak daha doğru olur. Batılı değerlerle tanışan Tanzimat dönemi Osmanlı aydınında iki ana eğilim ortaya çıkıyordu: Birinci grup, Batının temsil ettiği modern bilim, modern kurumlar gibi unsurları, Osmanlı toplumuna aktarmak için her şeyden önce toplumun aydınlatılması gerektiğini savunan aydınlardır. **Toplumsal modernleşmeci aydınlar** olarak niteleyebileceğimiz bu kişiler, toplumun aydınlanması gerçekleştikten sonra siyasal modernleşmenin başlatılması gerektiğini savunuyorlardı. Bu gruba, Münif Paşa, Hoca Tahsin ve özellikle hayatının son devresinde halkın aydınlatılmasına yönelik çabalarından dolayı Şinasi’yi de dahil edebiliriz.

Halkın aydınlatılması gerektiğini savunup bütün çabalarını Batı bilimini ve düşüncesini halka aktarmaya adanmış aydın grubu, 1861 yılında kurulan Cemiyet-i İlmîyye-i Osmâniye’nin çatısı altında toplanmışlardı. Bunların başını Münif Efendi çekiyordu ve cemiyetin yayın organı Mecmua-i Fünûn’la halka Batı pozitif bilimlerini tanıtmaya çalışıyorlardı. Şinasi de aynı şeyi gazete aracılığıyla yapmaya çalışıyordu.

İkinci grupta yer alan aydınlar ise, hürriyet ve demokrasiyi savunarak anayasal parlamenter bir rejim kurulmasını istiyorlardı. Bu grupta yer alanları da **siyasal modernizmi savunan aydınlar** olarak nitelendirebiliriz. Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi gibi aydınlardan oluşan ve sonradan Yeni Osmanlılar olarak isimlendirilen bu ikinci kuşak Tanzimatçılar, 1865’ten itibaren bir araya gelerek

gazete aracılığıyla Babıali bürokrasisine karşı siyasal muhalefet yürütmüşlerdir. İlk muhalefet denemelerini yapan aydınlar olarak halkla ilişki kurabilmeleri ve halka hitap edebilmeleri şart olan bu aydınlar da eğitimin Osmanlı'yı ayağa kaldıracığına inanıyorlardı. İslâmi modernleşmeciliğin geniş sayılabilecek yelpazesi içinde yer alan bu aydınlar, Batı toplumunun tüm temel kurumlarını yeni İslâm içtihadı süzgecinden geçirerek Osmanlı toplumuna getirmek amacındadırlar.

Ahmet Cevdet Paşa'nın, Mustafa Reşit Paşa'nın ekolüne bağladığı ve bir takım olarak nitelendirdiği her iki gruptaki aydınların amacı, “*neşr-i maarif ve ta'mim-i terbiye ile usûl-i cedide üzere Avrupa'ya tevfikân tanzim*” etmektir. Yani kültür ve eğitimi yaygınlaştırarak devleti Avrupa'daki yeni usullere göre düzenlemektir. Tanzimat periyodunda her iki sınıfta yer alan aydınların tümü, birçok farklı unsurdan meydana gelen Osmanlı Devleti'ni kurtarmak için tüm tebaayı “Osmanlılık” ortak paydasında birleştirmenin çözüm olabileceğine inanıyorlardı. “Terakki”, bu dönemin aydınlarının sihirli kelimelerinden biridir. Osmanlı toplumunun ilerlemesi, Avrupa'nın ulaştığı seviyeye mutlaka ulaşması gerektiği fikri dönemin reddedilmeyen fikridir.

Fakat, Osmanlı eğitim modernleşmesinin önünde üç büyük engel bulunuyordu. Modern eğitim kurumlarında öğretmenlik yapacak yeterli sayıda nitelikli öğretmenler ve bu okullardaki müfredatı takip edebilecek bilgi düzeyine sahip öğrenciler ile modern eğitimin bu iki temel unsurunu destekleyecek finansal kaynak bulma arayışı, Tanzimat dönemi sonuna kadar sorun olmaya devam etmiştir.

Bu dönemde giderek artan malî darboğaz, taşrada yaygınlaştırılmaya çalışılan rüştiye mekteplerinin devlet bütçesinden finanse edilmesini güçleştirmişti. Tanzimat dönemi bürokratlarının, bu engeli aşmak için geliştirdikleri çözüm, taşrada her yerleşim biriminin yerel umera ve eşrafi önderliğinde halkın hayırsever duygularını harekete geçirerek söz konusu okulların finansman sorununu beraber çözmek olmuştur. Buna göre; rüştiye mekteplerinin bina problemini, yerel vergiye ilave olarak ahali kendi arasında paylaşacaktı. Bu okullarda birinci öğretmene yardımcı olarak çalışan yerel ulema arasından seçilen daha düşük maaşlı muallim-i sani ile kapıcının maaşları da halk tarafından ödenecekti. Merkezi yönetim de bu okullara İstanbul'daki

Darülmualimin'den mezun bir muallim-i evvel ile gerekli kitapları gönderiyordu. Ayrıca her okulun çeşitli masrafları içinde 1.000 ile 2.000 kuruş arasında değişen bir meblağ da merkezi hazineden karşılanacaktı.

1864 – 1867 yılları arasında Tuna valiliği yapan Midhat Paşa, yerel inisiyatif harekete geçirerek merkezi bütçeden mali yardım almaksızın ıslâhhanelerin kurulup geliştirilmesinde ve daha sonra da imparatorluğun diğer vilayetlerine yaygınlaştırılmasında öncü olmuştur. Mithat Paşa'nın Tuna vilayetindeki uygulamalarına, 1856 sonrası Osmanlıcılığının “laboratuvarı” gözüyle bakılabilir. Çünkü, Müslim ve gayrimüslim çocukların bir arada eğitim görmesi ilk olarak ıslâhhanelerde uygulanmıştır.

Mithat Paşa, Tanzimat dönemi eğitim politikası doğrultusunda, müslim ve gayrimüslim çocukların bir arada bulunduğu karma eğitimi, Bulgarların Rusya'daki okullara gitmelerini ve Bulgarlar arasında artan milliyetçiliği engellemek için bir önlem olarak kullanmıştır. Böylece, Osmanlı eğitimini bir örneğini oluşturan ıslâhhanelerde Türk ve Bulgarları bir arada eğitmeyi başarmıştır. Mithat Paşa'nın yerel finansal kaynakları kullanma konusundaki başarısı 1869'daki Maârif-i Umumiye Nizâm-nâmesi'ne örnek olduğu gibi Tuna Vilayetinde modern okulların yaygınlaşmasını sağlayan karma eğitimdeki başarısı da, diğer vilayetlerdeki devlet okullarının geliştirilmesi için bir model olmuştur. Böylece, hem eğitim ideolojisi açısından hem de okulların finansmanına ilişkin yenilikler açısından merkezi eğitim politikalarını derinden etkilemiştir.

1869 yılında yayınlanan Maârif-i Umumiye Nizâm-nâmesi, Osmanlı topraklarındaki bütün okulları yasal bir yapı içinde birleştirmeyi hedefliyordu. Bu nizâm-nâmeyle, her düzeyde zorunlu ve bedava eğitim getirilerek, devletin eğitimdeki rolü yeniden tanımlanmıştır. Bu nizamname, hiçbir zaman tam anlamıyla hayata geçirilmemesine rağmen, eğitim anlayışında küçümsenemeyecek bir yenilik getirmiştir. Artık Osmanlı Devleti, eğitime, sadece elit kadroların yetiştirilmesi olarak bakmıyor, bütün yurttaşlarına modern bir eğitim sağlama yükümlülüğü olduğunu kabul ediyordu. Bu açıdan 1869 tarihli Maârif-i Umumiye Nizâm-nâmesi Türk eğitim tarihinde bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir.

Osmanlıcı bir karakter taşıyan Nizamname, ilköğretimde her din ve mezhepten halkın çocuklarının kendi dilinde öğrenim görmesini, eğitimin Türkçe olarak yapılacağı ortaöğretim kurumlarında ise tüm unsurların bir arada eğitilmesini öngörüyordu.

Fakat bu hemen gerçekleştirilebilecek bir hedef değildi. Bu hedefin gerçekleşmesi zamana ve büyük mali kaynağa ihtiyaç duyuyordu. 19. yüzyılda imparatorluğun mali durumu hatırlandığında bu hedefin kolay gerçekleşmeyeceği ortadadır.

Tanzimat döneminin başından itibaren verilen eğitimin kalitesini artırılmaya çalışan sıbyan mekteplerine yönelik ıslahatlara ağırlık verilmeye başlanmıştır. Daha sonra tüm vilayetlerde yaygınlaştırılmak üzere 1870'lerde numune olarak açılan iptidai okullarında yeni tarzda (usul-i cedit) eğitim verilmiş ve rüştiye mekteplerinin tüm imparatorluk sathında yaygınlaştırılmasına çalışılmıştır.

Tanzimat döneminde geleneksel mahalle mektebi dışında devletin kız çocuklarını muhatap alıp resmi eğitim kurumlarında eğitmeye başlaması bir diğer önemli gelişmedir. Kızlara yönelik olarak açılan rüştiyeler, kız sanayi mektepleriyle İstanbul'daki tek öğretmen okulunda (Darümuallimat) verilmeye başlanan kültürel ve meslekî eğitimle, kadınlara yeni bir meslek sahası açılmış ve Türk kadınının resmî olarak çalışma hayatına ilk girişi eğitim alanında olmuştur.

Tanzimat bürokratlarının, kız okulları açma konusunda en çok yoğunlaştığı yer İstanbul'dur. İstanbul, 1875'lerde dokuz kız rüştiye mektebi, bir kız sanayi mektebi ve bir Darümuallimat ile önde gelmekteydi. Kız eğitiminin yaygınlığı konusunda taşraya bakıldığında ise bölgeden bölgeye farklılıklar gözlenmektedir. Balkanlarda; Yanya, Yenişehir, Resmo gibi yerleşim birimlerinde 1873'ten itibaren açılan dört adet kız rüştiyesi varken Anadolu'daki tek kız rüştiyesi Konya'daydı. I. Meşrutiyet dönemi öncesinde Doğu Anadolu ve Arap vilayetlerinde ise hiçbir rüştiyeye rastlanmamaktadır.

Tanzimat döneminde kız eğitiminin yaygınlaşmasının önündeki en büyük engel, nitelikli öğretmen açığıydı. Çünkü İstanbul'da bulunan tek kız öğretmen okulu tüm imparatorluğun kadın öğretmen ihtiyacını karşılama konusunda yetersizdi. Belirli standartta eğitim verilmesini engelleyen bu duruma bir takım geçici tedbirler

bulunmuştu. Kız okullarındaki öğretmenlik görevini ahlâk sahibi yaşlı erkekler veya gayrimüslim kadınlar yapıyordu. Hiç bir öğretmen bulunamadığı durumlarda da vilayetlerde görev yapan memurların eşleri öğretmenlik rolünü üstleniyorlardı.

Osmanlı Devleti'nin resmî çizgisine uygun dinsel ve ahlâkî görüşlere sahip ve eğitilmiş kadınlar yetiştirmek isteyen bürokratlar, daha aile ortamında anne kucağından başlayarak devlete ve dine bağlı tebaanın ortaya çıkmasını sağlamak istiyorlardı. Bu anlamda eğitim, uzun vadeli bir siyasal yatırım olarak anlaşılıyordu. Tanzimat döneminde mali sıkıntı ve nitelikli öğretmen yetersizliğine rağmen kız eğitimine nispeten önem verildiği görülmektedir.

Devlet, varolan medreseleri geliştirmek ya da Batılı sisteme adapte etmek yerine, paralel bir sistem oluşturma arayışına girmiştir. Bu durum genellikle ulemanın geleneksel sahasını kısıtlamak suretiyle onları marjinalleştirmek şeklinde yorumlanmıştır.

Yapılan reformlarla ikili bir yapı oluşmasına rağmen, 19. yüzyılın başından itibaren orduda ve mülki idaredeki modernleşme dolayısıyla laik niteliğe yakın modern okullar kurularak dini eğitim veren kurumların yanı başında ve onların aleyhine yayılıp gelişmişlerdir. Osmanlı reformcuları, din adamları ve dini kurumlarla açıkça savaşmamışlardır. Ulemanın ve medreselerin dışında modern eğitimi örgütleyip, laik bir bürokrasi yetiştirmişlerdir. Bu laik bürokrasi modernleşmeyle toplum hayatındaki etkisini arttırdıkça ilmiye sınıfı kenarda kalmıştır.

Eğitim kurumlarının tekeli elinde tutan ulemayı bir yana iterek, sivil bir eğitim sistemi geliştirmek, rüştiyeleri ülke düzeyine yaymak, vilayet merkezlerinde askeri-sivil liseler, öğretmen okulları açmak gibi Tanzimat'tan itibaren eğitim düzeyinde gerçekleşen gelişmeleri, "laikleşme"ye doğru atılan önemli adımlar olarak değerlendirmek mümkündür.

Tanzimat'tan sonra kurulan modern eğitim kurumları, yabancı misyoner okulları, Avrupa'da eğitim gören öğrenciler ve pozitif bilimleri yaymaya çalışan yeni basın - yayın organları gibi birçok kanaldan Osmanlı'ya etki eden Batılı eğitim arayışlarının ve uygulamalarının neticesinde Osmanlı'da mektep - medrese zıtlaşması ortaya çıkmıştır. İki farklı bilgi anlayışı ve değeri ortaya çıkmasına

rağmen, Tanzimat döneminde hemen bütün Osmanlı aydınları ve okumuş yazmışlarının birbiriyle aynı kültür evreninde yetiştiklerini göz ardı etmemeliyiz.

Diğer birçok konu gibi Tanzimat dönemi de kendi dönemi ve şartları içinde değerlendirilmek yerine, genellikle konjonktürel siyasi görüşler çerçevesinde değerlendirilmekte, kişiler ve tarihi olaylar mahkûm edilmekte veya yüceltilmektedir. Çokuluslu imparatorluk geçmişine güncel ulus-devlet parametreleri ve değerleriyle ile yaklaşıldığından, Tanzimat dönemi eğitim tarihine ilişkin, “eski / yeni”, “geleneksel / modern” bileşkeleri sonuçta pek iyi anlaşılmamıştır.

Osmanlı eğitiminin, “modernleşme, laikleşme ve Batılılaşma” gibi tam gelişmemiş soyut süreçlerin sonucu olmaktan ziyade, misyonerler, komşu devletlerin propagandacıları ve imparatorluğun kendi azınlık grupları gibi farklı aktörlerin saldırısı karşısında giderek savunmasız kalan Osmanlı’nın bilinçli bir yanıtıdır.

Saltanatı sırasında özellikle imparatorluğun müslüman unsurunun eğitim düzeyini yükseltmeye önem vererek misyonerler, yabancı ve komşu devletlere karşı rekabetçi bir eğitim politikası güden II. Abdülhamit, seleflerinden devraldığı iskelet üzerinde çok az değişiklik yapmıştır.

KAYNAKÇA

1-ARŞİV KAYNAKLARI

- Cevdet Tasnifi Maarif (C. MF)
- İradeler Katalogları (1255-1293)
- İrade Dahiliye (İ. DH)
- İrade Hariciye (İ. HR)
- İrade Maarif (İ. MF)
- İrade Meclis-i Vâlâ (İ. MVL)
- İrade Mesâ'il-i Mühime (İ. MM)
- İrade Şuray-ı Devlet (İ. ŞD)
- Maarif Nezareti Evrakı (MF. MKB)
- Maarif Nezareti Evrakı (MF. LVZ)
- Maarif Nezareti Evrakı (MF. İBT)
- Maarif Nezareti Evrakı (MF. VRK)
- Maarif Nezareti Evrakı (MF. TTD)
- Maarif Nezareti Evrakı (MF. HFS)
- Maarif Nezareti Evrakı (MF. MGM)
- Meclis-i Vâlâ Defeterleri (1253-1284) (MEC. VÂLÂ DEF.)
- Meclis-i Tanzimat Defterleri (1271-1306) (MEC. TAN. DEF.)
- Sadaret Mektubi Meclis-i Vâlâ Evrakı (1256-1266)
- Sadaret Mektubi Meclis-i Vâlâ Evrakı (1267-1271)
- Sadaret Mektubi Meclis-i Vâlâ Evrakı (1271-1275)
- Sadaret Mektubi Meclis-i Vâlâ Evrakı (1275-1278)
- Şuray-ı Devlet Maarif (1285-1312)
- Şuray-ı Devlet Dersaadet (1285-1288)
- Şuray-ı Devlet Dersaadet (1294-1296)
- Şuray-ı Devlet Nafia (1285-1305)
- Şuray-ı Devlet Rüşumat (1285-1293)
- Şuray-ı Devlet Şehremaneti (1285-1294)

- Şuray-ı Devlet İstida (1285-1286)
- Şuray-ı Devlet İstida (1268-1288)
- Tanzimat-ı Hayriye Defterterleri (1255-1274)

2- SURELİ YAYINLAR

- Takvim-i Vekayi
- Ceride-i Havadis
- Tercüman-ı Ahvâl
- Tasvir-i Efkâr
- Mecmua-yı Fünûn
- Mümeyyiz

3- SALNAMELER

- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 6. Def'a, 1269.
- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 8. Def'a, 1270.
- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 9. Def'a, 1271.
- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 10. Def'a, 1272.
- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 11. Def'a, 1273.
- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 12. Def'a, 1274.
- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 12. Def'a, 1274.
- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 13. Def'a, 1275.
- Devlet Salnamesi, Def'a 15, 1276.
- Devlet Salnamesi, Def'a 16, 1277.
- Devlet Salnamesi, Def'a 18, 1278.
- Devlet Salnamesi, Def'a 17, 1279.
- Devlet Salnamesi, Def'a 18, 1280.
- Devlet Salnamesi, Def'a 19, 1281.
- Devlet Salnamesi, Def'a 20, 1282.
- Devlet Salnamesi, Def'a 21, 1283.

- Devlet Salnamesi, Def'a 22, 1284.
- Devlet Salnamesi, Def'a 23, 1285.
- Devlet Salnamesi, Def'a 24, 1286.
- Devlet Salnamesi, Def'a 25, 1287.
- Devlet Salnamesi, Def'a 26, 1288.
- Devlet Salnamesi, Def'a 27, 1289.
- Devlet Salnamesi, Def'a 28, 1290.
- Devlet Salnamesi, Def'a 29, 1291.
- Devlet Salnamesi, Def'a 30, 1292.
- Devlet Salnamesi, Def'a 31, 1293.
- Devlet Salnamesi, Def'a 32, 1294.
- Devlet Salnamesi, Def'a 33, 1295.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1321

4-YAZMALAR

- Abdüllatif Suphi Paşa, Umur-u Devlet Hakkında Lâyiha (Sultan Abdülaziz'e Takdim Edilmiştir), İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, No. 83923, İstanbul, 1281.
- “Avrupa Medeniyeti ve Ümrani Hakkında Risale”, İÜK - C.7, 6623.
- Bir Osmanlı Zabiti ile Bir Ecnebî Zabitanın Mükâmesi, İÜK-TY, 3984.
- Ebubekir Ratib Efendi'nin Sefaretnâmesidir, İÜK - Türkçe Yazmalar (TY), 6096.
- Islah ve Esbâb-ı Beka-yı Devlete Dair Padişah'a Hitaben Yazılmış Risale, İÜK-TY, D.2.798.
- İngiltere Seyahatnamesi [Mir'at-ı Zafer Sefinesi Ziyareti], İÜK-TY, C.7-5083.
- [Namık Paşa], İngiltere Memleketiyle Londra Şehrinin Bazı Usul ve Nizamatını Bildiren Seyahatname, İÜK-TY, C.7-5085.
- Tedabir-i Umur-i Saltanata Dair Bir Lâyiha, İÜK-TY, D2-6925.
- Zaman-ı Kadimede Umur-u Alemin Nizam Üzerinde Olub Şimdi İhtilal Üzerine Olduğunun Hikmet ve Sebeplerini Beyan Zımında Risaledir, (1191), İÜK-TY, D.2-6939.

5-NİZAMNAMELER

- “Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi”, Düstur, 1. Tertip, Cilt 2, ss. 184 - 219.
- “Maarif-i Umûmiye Nizam-nâmesi”, Meclis-i Tanzimat Defteri, No: 2, ss. 221 - 245, 18 Haziran 1869.
- “Islâhhanelere Dair Nizâm-nâmedir”, Düstur, 1. Tertip, Cilt 2, ss. 276 - 295.
- “Darümualliminin Nizamnamesidir”, İ. MVL. 6894, 29 Cemaziyülahir 1268 / 20 Ali Nisan 1852.
- “Mülkiye Mühendis Mektebi Nizamnamesidir”, BOA., İ. DH. 47568, 1 Rebiyülevvel 1291 / 18 Nisan 1874.
- “Mekteb-i Sultani derununda tesis ve küşad olunmuş olan Hukuk Mektebinin nizam-ı dahiliyesini havi lâiyhadır”, BOA., İ. ŞD. 207/32, 11 Recep 1292 / 13 Ağustos 1875.
- “Turuk u Maabir Mektebinin nizam-ı dahiliyesini mutazammın lâyiha” BOA., İ. ŞD. 207/32, 11 Recep 1292 / 13 Ağustos 1875.
- “Maarif Nezaretinin Tarihçesi”, Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1321, s. 19 -21.

6- KİTAP VE MAKALELER

- ABADAN, Yavuz (1999). “Tanzimat Fermanının Tahlili”, Tanzimat I, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- ABBASLI, Nazile, (2002). Ali Suavinin Düşünce Yapısı, İstanbul: Bilge Karınca Yayınları.
- ABDULKADİROĞLU, Abdülkerim (1998). Kastamonu Jurnal Defteri (1252 - 1253 / 1836 - 1837), Metin ve Tıpkı Basım, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını.
- ABDURRAHMAN ŞEREF (1985). Tarih Musahabeleri, (Sadeleştiren. Enver Koray), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- ABOU-EL- HAJ, Rifa’at Ali (2000). Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu, (Çev. Canay Şahin - Oktay Özel), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- ABU-MANNEH, Butrus (1990). “The Sultan and the Breaucracy: The Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Paşa” **International Journal of Middle East Studies**, 22, pp. 257 - 274.

- ABU-MANNEH, Butrus (1994). “The Islamic Roots of the Gülhane Rescript”, **Die Welt des Islams**, N. 34, pp.173 - 203.
- ABU-MANNEH, Butrus (1996). “Gülhane Hatt-ı Hümayununun İslâmî Kaynakları I”, **Dergâh**, Cilt 7, Sayı 73, Mart 1996, ss. 16 - 19.
- ABU-MANNEH, Butrus (1996). “Gülhane Hatt-ı Hümayununun İslâmî Kaynakları II”, **Dergâh**, Cilt 7, Sayı 74, Nisan 1996, ss. 19 - 21.
- ABU-MANNEH, Butrus (2001). *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826 - 1876)*, İstanbul.
- ACUN, Fatma (1999). “Osmanlı’dan Türkiye Cumhuriyeti’ne: Değişme ve Süreklilik”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı (Ekim 1999), ss. 155 - 167.
- ADANIR, Oğuz (2002). “Kültür ve Zihniyet”, **Doğu - Batı Dergisi**, Sayı 23, ss. 23 - 36.
- ADIVAR, Adnan (1970). *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- AHMET CEVDET PAŞA (1991). *Tezakir (1 - 40)* (Haz. Cavit Baysun), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- AHMET CEVDET PAŞA (1974). *Tarih-i Cevdet*, 12 Cilt, İstanbul.
- AHMET CEVDET PAŞA (1980). *Ma’ruzat* (Yay. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul.
- Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27 - 28 Mayıs, 1985) *Bildiriler*, İstanbul, 1986.
- AHMET MİTHAT EFENDİ (2004). *Üss-i İnkılâp I (Kırım Muharebesinden II. Abdülhamid Han’ın Cülûsuna Kadar)*, (Yay. Haz. Tahir Galip Seratlı), İstanbul: Selis Kitaplar.
- AHMET RASİM (2004). *Falaka* (Yay. Haz. Necati Güngör), İstanbul: Toroslu Kitaplığı.
- AHMED REFİK (1997). *Osmanlı’da Hoca Nüfuzu* (Çev. Güven Akçağ), İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- AHUNBAY, Zeynep (1999). “The Architecture of Ottoman Primary Schools”, *International Congress on Learning and Education in the Ottoman World*, 12 - 15 Nisan 1999), pp. 89 - 99.
- AKARLI, Engin Deniz (1986). “Osmanlı’larda Devlet, Toplum ve Hukuk Anlayışı” *Osmanlılarda ve Avrupa’da Çağdaş Kültürün Oluşumu (16. - 18. Yüzyıllar)*, İstanbul, ss. 19 - 30.

- AKARLI, Engin Deniz (1993). *The Long Peace, Ottoman Lebanon, 1861-1920*, California.
- AKBAYAR, Nuri (1985). “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Çeviri” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul, ss. 447 - 451.
- AKBULUT, Ural (2003). *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim*, Ankara: Tübitak Yayınları.
- AKÇURA, Yusuf (1998). *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- AKÇURA, Yusuf (1985). *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (18. ve 19. Asırlarda)*, Ankara.
- AKGÜN, Mehmet (1988). *Materyalizmin Türkiye’ye Girişi ve İlk Etkileri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- AKGÜN, Seçil (1991). “The Emergence of Tanzimat in the Otoman Empire”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 2, Ankara, ss. 1 - 15.
- AKGÜNDÜZ, Murat (2002). *Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık*, İstanbul: Beyan Yayınları.
- AKIN, Adem (1999). *Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- AKKUTAY, Ülker (1984). *Enderun Mektebi*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- AKKUTAY, Ülker (1991). “Osmanlı Devletinin Son ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Eğitim Sistemine Genel Bir Bakış”, *Mustafa Necati Sempozyumu*, 9 - 11 Mayıs 1991, Kastamonu, ss. 95 - 100.
- AKSEL, Malik (1956). “Eski Mahalle Mektepleri”, **Eğitim Hareketleri**, Sayı 18 / 19, s.14.
- AKSOY, Mehmet (1975). “Mekteb-i Sultani ve Ali Suavi”, **Türk Kültürü**, Sayı 150-151-152, Yıl 13, Nisan - Mayıs - Haziran 1975, ss. 225 - 228.
- AKSOY, Özgönül (1968). *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul.
- AKŞİN, Sina (Ed.) (1988). *Türkiye Tarihi*, 4. Cilt, Ankara: Cem Yayınevi.
- AKŞİT, Elif Ekin (2006). *Kızların Sessizliği; Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

- AKTEPE, M. Münir (1980). “Dünkü Fransızlar: Blak Bey ve Oğlu”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Mart 1980 / 81, Sayı 33, ss. 255 - 271.
- AKÜNAL, Dünder (1985). “Çeviri ve Batılılaşma”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 2, İstanbul, ss. 452 - 454.
- AKYILDIZ, Ali (1993). Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836 - 1856), İstanbul: Eren Yayıncılık.
- AKYÜZ, Hüseyin (1984). Müsbet İlim ve Eğitime Aşık Bir Osmanlı Devlet Adamı: Münif Paşa (1828 - 1910) **Millî Eğitim ve Kültür Dergisi**, Yıl 6, Eylül, Sayı 29, ss. 3 - 20.
- AKYÜZ, Kenan (1995). Encümen-i Daniş, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları.
- AKYÜZ, Yahya (1978). “Türkiye’de Öğretmenin “Öğretmen” ve Meslek İmajı”, **Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt 11, Sayı 1 - 2, ss. 115 - 121.
- AKYÜZ, Yahya (1978). Türkiye’de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1848 - 1940), Ankara.
- AKYÜZ, Yahya (1981). “Maarif Nazırı Haşim Paşa İle İlgili Orijinal Bir Belge ve Bazı Eğitimsel Görüşler, Sorunlar”, **Bellekten**, 45, ss. 205 - 213.
- AKYÜZ, Yahya (1982). “Galatasaray Lisesinin Islahına İlişkin Ali Suavi’nin Girişimlerini Gösteren Bir Belge”, **Bellekten**, Cilt 46, Sayı 181, ss. 121 - 131.
- AKYÜZ, Yahya (1990). “Darülmualimînin İlk Nizamnamesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa”, **Millî Eğitim**, Mart 1990, Sayı 95, ss. 3 - 20.
- AKYÜZ, Yahya (1992). “Cevdet Paşa’nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitimine İlişkin Bir Lâyihası”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 3, Ankara.
- AKYÜZ, Yahya (1994). “Tanzimat Döneminde Eğitim Biliminde ve Öğretim Yöntemlerinde Gelişmeler” Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Ankara, 31 Ekim- 3 Kasım 1989), Ankara, ss. 501 - 513.
- AKYÜZ, Yahya (1994). “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı” **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 5, ss.1 - 48.
- AKYÜZ, Yahya (1996). “Anaokullarının Türkiye’de Kuruluş ve Gelişim Tarihçesi”, **Millî Eğitim**, Ekim - Kasım - Aralık 1996, Sayı 132, ss. 7 - 13.
- AKYÜZ, Yahya (1997). Türk Eğitim Tarihi (Başlangıç’tan 1997’ye), İstanbul.

- AKYÜZ, Yahya (1998). “Öğretmen Okulu Dışından İlk Kez Öğretmen Atanmasına İlişkin Orijinal Belgeler (1860 - 1861) ve Tarihi Gelişim”, **Millî Eğitim**, Ocak - Şubat - Mart 1998, Sayı 137, ss. 6 - 16.
- AKYÜZ, Yahya (1999). “Cumhuriyetten Günümüze Öğretmenlik Mesleğine ve Toplumdaki İmajına Bir Bakış ve Tarihten Çıkarılmayan Dersler”, 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Eğitim Sistemi Ulusal Sempozyumu, Kasım 1999, Ankara, ss. 257 - 266.
- AKYÜZ, Yahya (1999). “Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüer’in Yetiştirilmesi ve Meslek Hayatı”, **Millî Eğitim**, Temmuz-Ağustos-Eylül, 1999, Sayı 143, ss. 12 - 32.
- AKYÜZ, Yahya (2000). Eğitimde Çağdaşlaşmaya Katkısı Açısından Selim Sabit Efendi ve Öğretmenlere Kılavuz Başlıklı Eseri, Uluslararası Vize Tarih ve Kültürü Sempozyumu, İstanbul, s. 3-17 (Vize Kaym. ve Bel. Yay.).
- AKYÜZ, Yahya (2000). İlk Çağdaş Eğitim Bilimcimiz: Vizeli Selim Sabit Efendi, **Tarih ve Toplum**, Eylül 2000, Sayı 201, s. 15 - 21.
- AKYÜZ, Yahya (2002). “Osmanlı’da İlk Açılan Öğretmen Okulları”, **Toplumsal Tarih**, Sayı 105, Eylül 2002, s. 62 - 68.
- AKYÜZ, Yahya (2003). Cumhuriyete Gelinceye Kadar İlköğretimin Tarihçesine Kısa Bir Bakış, Türkiye’de İlköğretim (Dünü, Bugünü, Yarını), Ankara, ss. 5 - 21.
- AKYÜZ, Yahya (2003). Türk Eğitim Tarihinde Okullarda Disiplin Anlayış ve Uygulamalarına Bir Bakış, II. Ulusal Çocuk ve Suç Sempozyumu(2002), (Adalet Bakanlığı, Unicef, Ankara Üniversitesi Yay.), Ankara, s. 27 - 42.
- AKYÜZ, Yahya (2004). “Osmanlıda “Kadın Öğretmenli Ev Sıbyan Mektepleri””, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 15, Ankara, 2004, ss. 1 - 12.
- ALATLI, Alev (2002). Aydın Despotizmi, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- ALBAYRAK, Sadık (1980). Son Devir Osmanlı Uleması (İlmiye Ricâlinin Terâcim-i Ahvâli) 5 Cilt, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.
- ALDERSON, Anthony Dolphin (1998). Osmanlı Hanedanı’nın Yapısı, İstanbul: İz Yayıncılık.
- ALİ HAYDAR MİDHAT (1325). Midhat Paşa, Hayat-ı Siyasiyesi, Hidemâtı, Menfâ Hayatı, Tabsıra İbret, I, İstanbul: Hilâl Matbaası.

- ALKAN, Mehmet Ö. (2004). “İmparatorluktan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim” Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si içinde (Der. Kemal H. Karpat), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- ALKAN, Mehmet Ö. (2000). Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- ANAY, Harun (1997). “Ahmet Cevdet Paşa’nın Modernizme Bakışı”, **Ahmet Cevdet Paşa (1823 - 1895), (Sempozyum: 9 - 11 Haziran 1995), Vefatının 100.Yılına Armağan**, Ankara, 1997, ss. 69 - 70.
- ANDI, M. Fatih (2002). Bir Osmanlı Bürokratinin Avrupa İzlenimleri: Mustafa Sâmî Efendi ve Avrupa Risalesi, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- ANTEL, Sadrettin Celal (1999). “Tanzimat Maarifi”, Tanzimat I, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- ARMAĞAN, Mustafa (1998). Gelenek ve Modernlik Arasında, İstanbul: İz Yayıncılık.
- ARMAĞAN, Mustafa (1999). “Alternatif Modernliğe ve Modernliğimize Dair”, **Doğu-Batı Dergisi**, (Türk Toplum ve Gelişme Teorisi Sayısı), Yıl 2, Sayı 8, Ağustos, Eylül, Ekim 1999, ss. 73 - 83.
- ARSEL, İlhan (1993). Aydın ve ‘Aydın’, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- ARSEL, İlhan (1997). Şeriat Devleti’nden Laik Cumhuriyet’e / Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- ARSLAN, Ali (1995). Dârülfünûn’dan Üniversiteye, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- ASILTÜRK, Baki (2000). Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- ATAY, Hüseyin (1981). Medreselerin Gerilemesi, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 24, Ankara, ss. 15 - 57.
- ATAY, Hüseyin (1983). Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi: Medrese Programları - İcazetnameler, Islahat Hareketleri, İstanbul: Dergah Yayınları.
- ATILGAN Emine (1998). Tanzimat’tan Sonra Kurulan İlmi Cemiyetler: 1839 - 1876 Arası Toplumsal Beş Cemiyet, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- AYASBEYOĞLU, Nevzat (1984). Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi - Kuruluşlar ve Tarihçeler, Ankara.: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

- AYDIN, Mahir (1990). “Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri”, Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri: 28 - 30 Haziran, Bildiriler, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, ss. 81 - 106.
- AYDIN, Mahir (1990). “Şeyhülislâm Ahmed Arif Hikmet Beyefendi”, **Bellekten**, Cilt 54, Sayı 209, ss. 245 - 260.
- AYDIN, Suavi (1993). *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Ankara: Gündoğan Yayınevi.
- AYSOY, Mehmet (1996). *Batılı Bilgi ve Teknik Transferi Açısından Osmanlı Modernleşmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- AYTAÇ, Kemal (1992). *Avrupa Eğitim Tarihi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- BARNES, John Robert (1982). *Evkaf-ı Hümayun: Vakıf Administration Under the Ottoman Ministry for Imperial Religious Foundations 1839 to 1875*, London.
- BAGADER, Ebubekir (1991). *Modern Çağda Ulema*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- BAILEY, F. E. (1942). *British Policy and Turkish Reform Movement, A Study of Anglo - Turkish Relations 1826-1855*, Harvard Univ. Pres., Cambridge.
- BAL, Mehmet Akif (Ed.) (2003). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Meşhurların Okul Anıları (1780 - 1940)* (Ed. Üzeyir Karadöl), İstanbul: Ark Yayınevi.
- BALKIR, Süleyman Edip (1998). *Eski Bir Öğretmenin Anıları (1908 - 1940)*, Cumhuriyet Gazetesi Eki, 144 s.
- BALTACI, Cahit (1996). “Osmanlı Eğitim Sistemi”, **Yeni Türkiye. Eğitim Özel Sayısı**, Sayı 7, Ocak - Şubat 1996, ss. 467 - 470.
- BAŞAR, Erdoğan (1992). “Tanzimat Döneminde Çağdaş İlk ve Ortaöğretim Kurumlarının Kuruluşu (1839 - 1876)”, **Askeri Tarih Bülteni**, Şubat 1992, Yıl 17, Sayı 32, Ankara, ss. 55 - 81.
- BAŞARAN, Betül (1997). *Reinterpreting American Missionary Presence in the Ottoman Empire: American Schools and the Evolution of Ottoman Educational Policies (1820 -1908)*, (Supervisor: Dr. Selçuk Akşin Somel), August.
- BAŞGÖZ, İ. - WILSON Howard E. (1989). *Educational Tradition of the Ottoman Empire and the Development of the Turkish Educational System of the Republican Era*, Turkish Review, C. 3 (16), (Summer, 1989), pp.1 - 84.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı (1966). “Mithat Paşa Hakkında Yeni Yayınlar ve Görüşler”, **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara.

- BAYKARA, Tuncer (1992). Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar, İzmir: Akademi Yayınları.
- BAYKARA, Tuncer (1994). “Mustafa Reşid Paşa'nın Medeniyet Anlayışı”, **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler, Ankara, 13-14 Mart 1985**, 2. Baskı, ss. 49 - 52.
- BAYSUN, M. Cavit (1986). “Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat” Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 6, İstanbul: İletişim Yayınları.
- BAYTAL, Yaşar (2000). Tanzimat ve II. Abdülhamit Dönemi Eğitim Politikaları”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 11, Ankara.
- Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyyetnâmeleri, (Çeviren ve yayıma hazırlayan: Engin Deniz Akarlı), 1978.
- BENLİSOY, Foti - Stefo (2001). “Millet-i Rum'dan Helen Ulusuna (1856 - 1922)”, Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, İstanbul, ss. 367 - 376.
- BERGER, Peter L.-BERGER, Brigitte-KELLNER, Hansfried (1985); Modernleşme ve Bilinç, (Çev. Cevdet Cerit), İstanbul.
- BERKER, Aziz (1945). Türkiye'de İlk Öğretim I (1839 – 1908), Ankara.
- BERKES, Niyazi (1965). İki Yüzyıldır Neden Bocalıyoruz, İstanbul: Yön Yayınları.
- BERKES, Niyazi (2002). Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- BERKES, Niyazi (1975). Türk Düşününde Batı Sorunu, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- BERKES, Niyazi (1983). “Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Batı Uygarlığına Yaklaşım” Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1, İstanbul, ss. 251 - 254.
- BEYDİLLİ, Kemal (1995). Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776 - 1826), İstanbul: Eren Yayıncılık.
- BEYDİLLİ, Kemal (2003). Bir Yeniçerinin Hatıratı, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.
- BİLGEGİL, M. Kaya (1976). Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I, Yeni Osmanlılar, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

- BILL, James A. (1972). Class Analysis and the Dialectics of Modernization in the Middle East” **International Journal of Middle East Studies**, 3 (1972), pp. 417 - 434.
- BİLİM, Cahit Yalçın (1984). Tanzimat Devri’nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839 - 1876), Eskişehir.
- BİLİM, Cahit (1985). Selim Sabit Efendi ve Rehnüma-yı Muallimin” **Gazi Eğitim Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1. Ankara.
- BİLİM, Cahit (1990). Tercüme Odası”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 1, Yıl I, Ankara. Ankara, ss. 29 - 43.
- BİLİM, Cahit (1998). Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi, Eskişehir.
- BİLSEL, Cemil (1999). “Tanzimat’ın Harici Siyaseti”, Tanzimat I, Cilt 2, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- BİNARK, İsmet (1996). “Maarif Tarihimize Ait Bir Rapor”, **Yeni Türkiye. Eğitim Özel Sayısı** , No. 7, Ocak - Şubat, ss. 477 - 493.
- BİNBAŞIOĞLU, Cavit (1995). Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi, Ankara.
- BİRAND, Kamuran (1955). Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimat’a Tesirleri, Ankara.
- BİRİNCİ, Ali (1982). “Mahalle Mektebine Başlama Merasimi ve Mektep İlahileri”, II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Ankara, ss. 37 - 57.
- BİRİNCİ, Ali (2005). “Mahalle Mektebine Başlama Merasimi ve Mektep İlahileri”, Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle / Sıbyan Mektepleri içinde (Haz. İsmail Kara - Ali Birinci), İstanbul, 2005, ss. 23 - 41.
- BLACK, C. E. (1980). “A comparative approach to the preconditions of Ottoman Modernization”, *International Journal of Turkish Studies* 1, pp.25 - 37.
- BLAKE, Corinne (2001). Training Arab - Ottoman Bureaucrats : Syrian Graduates of the Mülkiye Mektebi, M I.
- BLUMİ, İsa (1999). The Social Parameters of Identity: The Role of Education in Albanian Identity Formation”, *International Cpngress on Learning and Education in the Otoman World*, İstanbul, 12 - 15 April 1999), pp. 225 - 235.
- BOZDEMİR, İbrahim (1991). Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Eğitim ve Öğretim, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

- BOZDOĞAN, Sibel-KASABA, Reşat (Ed.) (1999). Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik, İstanbul.
- BOZKURT, Gülnihâl (1996). Alman - İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914), Ankara.
- BRAUDE, Benjamin - LEWIS, Bernard (Ed) (1982). Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society (2 Vols.) New York.
- BRAUDE, Benjamin (1987). “Osmanlı Millet Düzenin Kuruluş Efsaneleri I”, **Tarih ve Toplum**, Nisan 1987 / 40, ss. 34 - 40.
- BRAUDE, Benjamin (1987). “Osmanlı Millet Düzeninin Kuruluş Efsaneleri II”, **Tarih ve Toplum**, Mayıs 1987 / 41, ss. 12-20.
- BRUMMETT, Palmira (1994). Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery, Albany.
- BUDAK, Ali (2004). Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa, İstanbul: Kitabevi.
- BUHR, M. - SCHROEDER, W. - BARCK, K. (2003). Aydınlanma Felsefesi, (Der. Veysel Atayman), İstanbul.
- BULAÇ, Ali (1992). Din ve Modernizm, İstanbul: İz Yayıncılık.
- BULAÇ, Ali (1997). Tarih, Toplum ve Gelenek, İstanbul: İz Yayıncılık.
- BURSALI MEHMET TAHİR EFENDİ (1975). Osmanlı Müellifleri, 3 Cilt, İstanbul.
- CAHİT, Hüseyin (2000). Türkçe’de Sarf ve Nahiv, (Haz. Leyla Karahan - Dilek Ergönenç), Ankara.
- CANATAN, Kadir (1995). Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme, İstanbul.
- CELKAN, Hikmet Yıldırım (1989). “Ziya Gökalp’in Eğitim Sosyolojisi” İstanbul:
- CEYHAN, Erdal (2004). Türk Eğitim Tarihi Kronolojisi, Edirne: Ulusal Bellek Yayınları.
- CHAMBERS, Richard L. (1968). “Notes on the Mekteb-i Osmani in Paris, 1857 - 1874,” William R. Polk ve Richard L, Chambers (Ed.), *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, Chicago, pp. 313 - 329.

- CHAMBERS, Richard L. (1968). “The Civil Bureaucracy in Turkey”, **Political Modernization** MA’OZ, Moshe (1968). in **Japan and Turkey**, (Ed. Robert E. Ward- Dankwart A. Rustow), New Jersey, pp. 301 - 327.
- CHAMBERS, Richard L. (1973). “The Education of a Nineteenth Century Ottoman Alim, Ahmed Cevdet Pasha”, **International Journal of Middle East Studies**, 4, pp. 440 - 464.
- CHAMBERS, R. L. (1978). “The Ottoman Ulama and the Tanzimat”, in Nikki R. Keddie (Ed.) **Scholars, Saints and Sufis: Muslim Religious Institutions Since 1500**, pp. 33 - 46.
- CHAMBERS, Richard L. (1981). “The Encümen-i Dâniş and Otoman Modernization” VIII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler II, Ankara.
- CİHAN, Ahmet (2004). **Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı**, İstanbul.
- CİOETA, Donald, “Islamic Benevolent Societies and Public Education in Ottoman Syria, 1875-1882”, *The Islamic Quarterly*, 26-1 (1982), pp. 40 - 55.
- CONWAY, Patrick J. (1995). **Islam and Modernization: A Comparative Analysis of Pakistan, Egypt and Turkey** (Book Reviews) *Southern Economic Journal* V 62, n 2 (October): pp.498 - 499.
- CYRIL, E. Black - BROWN, L. Carl (1991). **Modernization in the Middle East: The Ottoman Empire and Its Afro - Asian Successors**, Princeton.
- ÇADIRCI, Musa (1981-1982). “Tanzimat’ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğu’nda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli “Tarik-i İlimiyeye Dair Ceza Kanunnamesi”, **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt 14, Sayı 25, ss. 139 - 161.
- ÇADIRCI, Musa (1988). “Tanzimat Döneminde Türkiye’de Yönetim (1839-1856)”, *Belleten*, Cilt 11, Sayı 203, Ağustos, 1988.
- ÇADIRCI, Musa (1993). “Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men’-i Mürûr ve Pasaport Nizamnameleri”, **Belgeler**, Sayı 15:19, ss. 169 - 181.
- ÇADIRCI, Musa (1991). **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÇADIRCI, Musa (2000). “Tanzimat”, *The Great Ottoman-Turkish Civilisation* Vol. 3, (Ed. Kemal Çiçek), Ankara, Yeni Türkiye, pp. 573 - 589.
- ÇAKIR, Coşkun (2001). “Türkiye’de Yapılan Tanzimat Başlıklı Tezler Bibliyografyası”, **Müteferrika**, Yaz 2001, Sayı 19, ss.189 - 205.

- ÇAKIR, Coşkun (2004). “Türk Aydınının Tanzimat’la İmtihanı: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasi Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, ss. 9 - 69.
- ÇELİK, Hüseyin (1994). Ali Suavi ve Dönemi, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÇELİK, Hüseyin (2002). Türkiye’de Değişim, Demokrasi ve Aydınlar, İstanbul: Ufuk Yayınları.
- ÇETİN, Atilla (1988). Tunuslu Hayreddin Paşa, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÇETİNSAYA, Gökhan (2000). “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÇİÇEK, Kemal (1993). “Living Together: Muslim - Christian Relations in 18th Century Cyprus as Reflected by the Shari’a Court Record”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, Birmingham, United Kingdom, 4, No. 1.
- ÇİÇEK, Kemal (1995). “Tanzimat ve Şer’iat, Namaz Kılmayanlar ve İçki İçenlerin Takip ve Cezalandırılması Hakkında Kıbrıs Muhassılı Mehmet Ta’lat Efendi’nin İki Buyrulduzu”, **Toplumsal Tarih**, Sayı 15, Mart 1995, ss. 22 - 27.
- ÇİĞDEM, Ahmet (1997). Aydınlanma Düşüncesi, İstanbul.
- ÇOKSU, Ali (Ed.) (2001). International Congress on Learning and Education in the Ottoman World, İstanbul: IRCICA.
- ÇOŞAR, Simten (2002). “Türk Modernleşmesi: ‘Aklileşme’, ‘Patoloji’, Tıkanma”, **Doğu - Batı Dergisi**, Sayı 8.
- DAĞISTAN, Adil (1994). “Tanzimat’ın Fikri Temelleri”, *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl 19, Sayı 37, Ankara, ss. 72 - 95.
- DANIŞMAN, H. Basri (1998). Artçı Diplomat / Son Osmanlı Hariciye Nazırlarından Mustafa Reşit Paşa, İstanbul.
- DANIŞMEND, İsmail Hami (1971). Osmanlı Devlet Erkânı, İstanbul.
- DANIŞMEND, İsmail Hami (1972). İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Cilt 4, İstanbul.
- DAVISON, Andrew (2002). Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik, İstanbul.
- DAVISON, Roderic H. (1961). “Westernized Education in Ottoman Empire”, **The Middle East Journal**, Summer, pp. 289 - 301.

- DAVISON, Roderic H. (1973). “Ottoman Diplomacy at the Congress of Paris (1856) and Question of Reforms”, 7. Türk Tarih Kurumu Kongresi, 25 - 29 Eylül 1970, Ankara, ss. 583 - 584.
- DAVISON, Roderic H. (1990). *Essays in Otoman and Turkish History (1774 - 1923): The Impact of the West*, Texas.
- DAVISON, Roderic H. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform (1856 - 1876)*, 2 Cilt, Ankara: Papirüs Yayınları.
- DAVISON, Roderic H. (1997). 19. Yüzyılda Hıristiyan - Müslüman Eşitliğine İlişkin Türk Tavrı”, (Çev. Sevcihan Ahmedoğlu), *İslâm Dünyası ve Batılılaşma*, İstanbul.
- DAVISON, Roderic H. (1987). “Osmanlı Türkiyesi’nde Batılı Eğitim”, (Çev. Mehmet Seyitdanlıoğlu), **Belleten**, Cilt 51, Sayı 20, ss. 1031 - 1044.
- DAVISON, Roderic H. (2004). *Osmanlı-Türk Tarihi (1774 - 1923)*, (Çev. Mehmet Moralı) (Ed. Kaan Özkan), İstanbul: Alkım Yayınevi.
- DAVISON, Roderic H. (1981). “The Image of Turkey in the West in Historical Perspective”, **Turkish Association Bulletin**, Vol. 5, No. 1, pp.1-6.
- DEMİR, Ömer - ACAR, Mustafa (1993). *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, İstanbul: Vadi Yayınları.
- DERİNGİL, Selim (1989). “II.Mahmud’un Dış Siyaseti ve Osmanlı Diplomasisi.” *Sultan II.Mahmud ve Reformları* 28 - 29 Haziran 1989, İstanbul.
- DERİNGİL, Selim (1991). “Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdülhamit II (1876-1909)”, **International Journal of Middle East Studies** 23, pp. 345 - 359.
- DERİNGİL, Selim (1991). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Geleneğin İcadı ve ‘Muhayyel Cemaat’ ve Panislâmizm”, **Toplum ve Bilim**, Sayı 54 - 55, ss. 47 - 64.
- DERİNGİL, Selim (1993).“Abdülhamid Dönemi Osmanlı İmparatorluğu’nda Simgesel ve Törenselsel Doku: ‘Görünmeden Görmek’” **Toplum ve Bilim**, Sayı 62, ss. 34 - 56.
- DERİNGİL, Selim (2002). *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- DEVELİOĞLU, Ferit (1986). *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Yayınevi.

- DOĞAN, İlyas (1999). “Tanzimat Sonrası Osmanlı Aydınlarında Çağdaşlaşma Sorunu ve Arayışlar”, **Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Uluslararası Kongresi**, 7 - 9 Nisan 1999, (Ed. Aladdin Aköz - Bayram Ürekli - Ruhi Özcan), Konya. ss. (485 - 508)
- DOĞAN, İsmail (1991). Tanzimat’ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi Üzerinde Sosyo - Pedagojik Bir Değerlendirme, İstanbul: İz Yayıncılık.
- DOĞAN, İsmail (1991). “Türk Ailesi ve Eğitim İhtiyacı” **İslâmi Araştırmalar**, Sayı 2, Cilt 5, ss. 94 - 106.
- DOĞAN, İsmail (1992). “Tanzimat Sonrası Sosyo - Kültürel Değişmeler ve Türk Ailesi”, Sosyo - Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, Cilt 1, ss. 176 - 198, Ankara.
- DOĞAN, Nuri (1994). Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876 - 1918), İstanbul: Bağlam Yayınları.
- DUGAY, Paul (2002). Bürokrasiye Övgü: Weber, Organizasyon, Etik , İstanbul.
- DURSUN, Davut (1991). Din Bürokrasisi, Yapısı, Konumu ve Gelişimi, İstanbul.
- DURSUN, Davut (1992). Osmanlı Devletinde Din ve Siyaset, İstanbul.
- EBÜZZİYA, Ziyad (1997). Şinasi (Yay. Haz. Hüseyin Çelik), İstanbul: İletişim Yayınları.
- EISENSTADT, S. N (1993). The Political Systems of Empires, Transaction Publishers, New Brunswick.
- EKREM Üçyiğit (1968). Batı ve Doğu Medeniyetleri Arasında Tarih Boyunca Türkiye’de Milliyet, Din ve Devrim: Din ve Biz, Ankara.
- EMİL, Birol (1979). Mizancı Murad Bey, Hayatı ve Eserleri, İstanbul.
- ENGELHARDT (1999). Tanzimat ve Türkiye, (Çev. Ali Reşad) İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- ENGİN, Vahdettin (2003). Mekteb-i Sultani, İstanbul.
- ENGİNÜN, İnci (1998). “Namık Kemal’in Eğitim Konusundaki Görüşleri”, Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları içinde, İstanbul: Dergah Yayınları, ss. 400 - 408.
- ERASLAN, Cezmi (1992). II.Abdülhamit ve İslâm Birliği (Osmanlı Devletinin İslâm Siyaseti (1856 - 1908). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- ERDOĞAN, İrfan (1996). “Bu Eğitim Düzeni Değişmelidir, Ama Nasıl?”, **Liberal Düşünce**, Güz, Cilt 1, Sayı 4.

- ERDOĞAN, İrfan (2001). “Ulusal Kalkınma ve Eğitim İlişkisi”, **Liberal Düşünce**, Kış 2001, Cilt 6, Sayı 21.
- ERDOĞAN, Hacer (1999). Tanzimat Dönemi (1839 - 1876) Osmanlı Toplumunda Kadının Sosyal Değişimi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi / Sakarya.
- ERDOĞDU, A. Teyfur (1905). Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- EREN, Mehmet Ali (1999). Bir Eğitimcinin Düşünce ve Anıları, Ankara.
- ERGİN, Osman (1977). İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri -Dolayısıyla- Türkiye Maarif Tarihi, Cilt 1 - 2, İstanbul.
- ERGÜN, Mustafa (1990). “Türk Eğitim Sisteminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 17, ss. 435 - 457.
- ERGÜN, Mustafa - DUMAN Tayyip (1996). “19. Yüzyılda Osmanlı Askeri Okullarının Ders Programları ve Ders Kitapları”, **Yeni Türkiye, Eğitim Özel Sayısı**, Sayı 2 - 7, ss. 494 - 511.
- ERGÜN, Mustafa (1998). II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Hareketleri (1908-1914), Ankara: Ocak Yayınları.
- ERGÜN, Mustafa. “Batılılaşma Dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış”, Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi, Erişim: www.egitim.aku.tr, (16.11.2002).
- ERGÜN, Mustafa. Tevhid-i Tedrisat, Erişim: www.egitim.aku.tr, (02.12. 2002).
- ERYILMAZ, Bilal (1987). “Tanzimat’ın Türk Yönetim Hayatındaki Yeri”, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, Sayı 1, Yıl 1, İzmir, 60 s.
- ERYILMAZ, Bilâl (1990). Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi, İstanbul: Risale Yayınları.
- ERYILMAZ, Bilal (1992). Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, İstanbul.
- ESAD EFENDİ (1979), Osmanlılarda Töre ve Törenler (Teşrifat-ı Kadime) (Yay. Yavuz Ercan), İstanbul.
- ESENBEL, Selçuk (1999). “A Comparison of the Modernization of Japan and Turkey”, In Abdullah Kuran İçin Yazılar, (Ed. Çiğdem Kafesçioğlu and Luciene Thys Şenocak), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- EVİN, Ahmet (Ed.) (1984). Modern Turkey: Continuity and Change, (Schriften des Deutschen Orient - Instituts), Oplanden, West Germany: Leske and Budrich.

- FARAH, Caesar E. (Ed.) (1993). Decision Making and Change in the Ottoman Empire, Kirksville, Missouri: Thomas Jefferson University Pres.
- FATMA ALİYE (1995). Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı, İstanbul: Bedir Yayınevi.
- FERWERDA, Frank F. (2001). 1819 - 1919 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Seyyahlar Biyografi - Bibliyografya Notları I, **Kebikeç**, Yıl 6, Sayı 11.
- FERWERDA, Frank F. (2002). 1819 - 1919 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Seyyahlar Biyografi-Bibliyografya Notları II, **Kebikeç**, Yıl 7, Sayı 13.
- FINDLEY, Carter V. (1972). "The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry", **International Journal of Middle East Studies**, 3 (1972), pp. 388 - 416.
- FINDLEY, Carter V. (1982). "The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy", **Christians and Jews in the Ottoman Empire**, (Ed. Braude Benjamin-Lewis Bernard), New York, Vol. I-II, pp. 339 - 367
- FINDLEY, Carter V. (1985). 19. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1, İstanbul.
- FINDLEY, Carter V. (1994). Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform : Bab-ı Ali (1789 - 1922), İz Yay., İstanbul.
- FINDLEY, Carter V. (1996). Kalemîye'den Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- FINDLEY, Carter V. (1999). Ahmet Mithat Efendi Avrupa'da, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- FISHMAN, Yoshua (1973). Language and Nationalism. Rowley: Newbery House.
- FRAZEE, Charles A. (1983). Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire, 1453 - 1923, New York.
- FREY, Frederick W. (1965). The Turkish Political Elite, Massachusetts.
- FRIERSON, Elizabeth B. (1995). "Unimagined Communities: Women and Education in the Late - Ottoman Empire (1876 - 1909)", **Critical Matrix, The Princeton Journal of Women, Gender, and Culture** 9, No. 2, ss. 55 - 90.

- FORTNA, Benjamin C. (1997). “Education for the Empire: Otoman State Secondary Schools During the Reign of Sultan Abdülhamit II (1876 - 1908)”, Ph. D. Diss, The University of Chicago.
- FORTNA, Benjamin C. (2000). “Islamic Morality in Late Ottoman ‘Secular’ Schools”, **International Journal of Middle East Studies**, 32, pp. 369 - 393.
- FORTNA, Benjamin C. (2002). *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*. Oxford.
- FORTNA, Benjamin C. (2005). *Mekteb-i Hümayûn Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- FOUCAULT, Michel (1992). *Hapishanenin Doğuşu*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- GELİŞLİ, Yücel (2000). “Osmanlı Eğitim Kurumlarından “İdadiler””, **Türk Kültürü**, Nisan, ss.196 - 208.
- GENCER, Ali İhsan (1988). “Nezaret Meclislerinin Osmanlı Diplomatikası’ndaki Yeri ve Önemi”, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımı, İstanbul.
- GENÇ, Mehmet (2000). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul.
- GEORGEON, F. (1986). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876 - 1935)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- GERBER, Haim (1994). *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*, Albany.
- GERÇEK, Selim Nüzhet (2000). *Türk Matbuatı* (Der. Ali Birinci), Ankara: Gezgın Kitabevi.
- GIBB, H. A. R. - BOWEN Harold (1957). *Islamic Society and the West*, (2 Cilt), Oxford.
- GIDDENS, Anthony (1994). *Modernliğin Sonuçları*, (Çev. E. Kuşdili), İstanbul.
- GÖÇEK, Fatma M. (1987). *East Encounters West: France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, New York.
- GÖÇEK, Fatma M. (1992). *Islam in Modern Turkey: Religion, Politics and Literature in a Secular State*, **Middle East Journal**, V 46, n 3, (Summer): pp. 505 - 506

- GÖÇEK, Fatma Müge. “Encountering The West: The French Embassy of Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi (1720 - 1721)”, In Volume by Lowry and Hattox [see week 13], pp. 79 - 84.
- GÖCEK, Fatma M. (1999). Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü (Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme), (Çev. İbrahim Yıldız), Ankara: Ayraç Yayınları.
- GÖKALP, Ziya (2003). Türkçülüğün Esasları, İstanbul: Bordo Siyah Yayınları.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip (1967). “Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri”, **Bellekten**, Cilt 31, Sayı 121, ss. 93 - 111.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip (1970). “Bâb-ı Âlî”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 2, İstanbul, ss. 174 - 177.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip (1985) “Ulemâ”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 8, İstanbul, ss. 23 - 26.
- GÖLE, Nilüfer (1986). Mühendisler ve İdeoloji, İstanbul: Metis Yayınları.
- GÖLEN, Zafer (1999). “Osmanlı Devleti’nde Islâhat Hareketleri ve Tanzimat”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 118, Şubat 1999, İstanbul, ss. 97 - 114.
- GÖVSA, İbrahim Alaaddin (1946). Türk Meşhurları Ansiklopedisi, İstanbul: Yedigün Neşriyet.
- GÖYÜNÇ, Nejat (1994). “Tanzimat’a Yöneltilen Eleştiriler”, **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler, Ankara, 13-14 Mart 1985**, Ankara, 2. Baskı, ss. 105 - 112.
- GÖZLER, H. Fethi (1955). Namık Kemal’in Tanzimat’a Ait Görüşleri”, **Türk Yurdu**, Sayı 245, Haziran 1955, İstanbul, ss. 912 - 915.
- GÖZLER, H. Fethi (1955). “Namık Kemal’in Tanzimat’a Ait Görüşleri”, **Türk Yurdu**, Sayı 251, Aralık 1955, İstanbul, ss. 424 - 433.
- GÖZLER, H. Fethi (1955). Namık Kemal’in Tanzimat’a Ait Görüşleri I”, **Türk Yurdu**, Sayı 254, Mart 1956, İstanbul, ss. 667 - 674.
- GÖZÜBÜYÜK, Şeref - KİLİ, Suna (1982). Türk Anayasa Metinleri 1839 - 1980, Ankara: İş Bankası Yayınları.
- GUTEK, Gerald L. (1997). Liberalizm ve Eğitim, **Liberal Düşünce**, Cilt 2, Sayı 7.
- GÜL, Ahmet (1997). Osmanlı Medreselerinde Eğitim - Öğretim ve Darülhadislerin Yeri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- GÜNAY, Bekir (1992). Mehmed Sadık Rıfat Paşanın Hayatı, Eserleri ve Görüşleri, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- GÜNAY, Ünver - GÜNGÖR, Harun - ECER, A. Vehbi (1997). Laiklik, Din ve Türkiye, Ankara: Adım Yayınları.
- GÜRAN, Tefik (1988). “Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861”, **Belgeler**, XIII/XVII, Ankara, ss. 213 - 364.
- GÜVEN, Ahmet E. - Varlık, M. Bülent (1996). Hayatım (Tahsil - Harp - Esaret - Kurtuluş Anıları), Başkatipzade Ragıp Bey, İstanbul: Kebikeç Yayınları.
- GÜVENÇ, Bozkurt (1998). Nasıl bir Eğitim?Nasıl bir Öğretmen?, Bursa.
- GÜVENÇ, Bozkurt (1995). Türk Kimliği, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- GÜVENÇ, Bozkurt (1997). “Secular Trends and Turkish Identity”, Perceptions.
- GÜZEL, Şehmus (1985). “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Toplumsal Değişim ve Kadın” Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul, ss. 858 - 876.
- HAİRİ, A. Hadi (1993). Osmanlı’nın Batılılaşma Çabaları ve Batı’nın İki Yüzü, İstanbul.
- HALAÇOĞLU, Yusuf (1994). “Ma’rûzât ve Tezâkir’de Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Erkânı”, **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler, Ankara, 13-14 Mart 1985**, Ankara, 2. Baskı, ss. 25 - 30.
- HANİOĞLU, M. Şükrü (1985). “Bilim ve Osmanlı Düşüncesi”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 2, İstanbul.
- HANİOĞLU, Şükrü (1985). “Osmanlılık”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 5, ss. 1389 - 1393.
- HANİOĞLU, Şükrü (1984). “Osmanlı Aydınında Değişme ve Bilim”, **Toplum ve Bilim**, Sayı 27, Güz 1984, ss. 183 - 192.
- HANİOĞLU, Şükrü (1985). Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889 - 1902), İstanbul: İletişim Yayınları.
- HATEMİ, H. Hüsrev - IŞIL, Yeşim (1989). Bir Bilim Dili Mücadelesi ve Tanzimat, İstanbul.
- HATEMİ, H. Hüsrev (1991). Türk Aydın’ı (Dünü Bugünü), İstanbul,
- HATİBOĞLU, Mehmet T. (2002). Jön Türkler’den Son Türkler’e Tıbbiyeli.

- HAYDAROĞLU, İlknur P. (1990). Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar, Ankara: Ocak Yayınları.
- HAYTA, Necdet (2002). Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkar Gazetesi (1278/1862 - 1286/1869), Ankara: Turizm ve Kültür Bakanlığı Yayınları.
- HEATER, D. (2003). A History of Education for Citizenship, London.
- HESAPÇIOĞLU, Muhsin, "Selim Sabit Efendi'den Günümüze Öğretme / Öğrenme Kültürü", Uluslararası Vize Tarih ve Kültürü Sempozyumu (Vize, 28 Nisan 2000), ss. 21 - 23.
- HEPER, Metin (1973). Modernleşme ve Bürokrasi, Ankara: Sosyal Bilimler Derneği Yayını.
- HEPER, Metin (1974). Bürokratik Yönetim Geleneği: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetinde Gelişimi ve Niteliği, Ankara.
- HEPER, Metin (1976). "Political Modernization as Reflected in Bureaucratic Change: The Turkish Bureaucracy and a 'Historical Bureaucratic Empire' Tradition", **International Journal of Middle East Studies**, VII/4, October, ss. 507 - 521.
- HEPER, Metin (1977). Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme Siyaset Sosyolojisi Açısından Bir İnceleme, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- HEPER, Metin (1981). "Islam, Polity, and Society in Turkey: A Middle Eastern Perspective," **Middle East Journal**, Summer, 35, No. 3, ss. 345 - 363.
- HEPER, Metin (1983). Turkey: Past Development and Future Prospects, Ankara.
- HEPER, Metin (1985). The State Tradition in Turkey, Huntingdon, United Kingdom.
- HEPER, Metin (1985). "19. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1, İstanbul, ss. 245 - 258.
- HEPER, Metin (); Center and Periphery in the Ottoman Empire with Special Reference to the 19 Century, *International Political Science Review*, 1, pp. 81 - 105.
- HEPER, Metin - Evin, Ahmet (Ed.) (1988). State, Democracy, and the Military: Turkey in the 1980s, New York.
- HEPER, Metin (2000). "The Ottoman Legacy and Turkish Politics", **Journal of International Affairs**, Vol. 54.

- HEYD, Uriel (1961). "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II," **Scripta Hierosolymitana: Studies in Islamic History and Civilization**, N. 9, ss. 63 - 96.
- HEYD, Uriel (1997). "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması", İslâm Dünyası ve Batılılaşma -Değişim ve Sorunlar- içinde, İstanbul, 1997, ss. 13 - 56
- HEYD, Uriel (2001). Türk Milliyetçiliğinin Kökleri, İstanbul: Pınar Yayınları
- HOPKINS, Eric (1994). *Childhood Transformed. Working-class children in nineteenth-century England*, Manchester- New York.
- HOURANI, Albert (1973). Osmanlı Reform ve Eşraf Politikaları, Ortadoğu'da Modernleşme içinde (Haz. William R. Polk - Richard L. Chambers).
- HOURANI, Albert (1995). "Ottoman Reform and the Politics of Notables", pp. 83 - 109 in Reader, (Ed.) Hourani, Khoury and Wilson, 66, İstanbul. HOURANI, Albert - HEYD, Uriel - DAVISON, Roderic H. (1997). İslâm Dünyası ve Batılılaşma -Değişim ve Sorunlar-, İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- HULUSİ, Şerif (1940). "Tanzimat'tan Sonraki Tercüme Faaliyeti (1845-1918)", **Tercüme**, 1: 3 ss. 286 - 296.
- IMBER, Colin, (1990). "A Note on "Christian" Preachers in the Ottoman Empire, **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı 10, İstanbul, pp. 59 - 67.
- IMBERT, Paul (1981). Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri, İstanbul.
- ISSAWI, Charles (1981). *The Economic History of Turkey 1800 - 1914*, Chicago.
- ISSAWI, Charles (1982). "The Transformation of the Economic Position of the Millets in the Nineteenth Century", *Christian and Jews in the Ottoman Empire* içinde, (Der. Benjamin Braude and Bernard Lewis, C. I, London, pp. 261 - 285.
- IŞIKSALAN, Nilay (1997). "İdadilerde Türkçe - Edebiyat Öğretimi" **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 8, Ankara, ss. 151 - 182.
- ITZKOWITZ, Norman- SHINDER, J. (1972). "The Office of Şeyhül-islam and the Tanzimat. A prosopographic enquiry. **Middle East Studies** 8, pp. 93 - 101.
- ITZKOWITZ, Norman (1989). Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmî Gelenek, İstanbul: Çıdam Yayınları.

- IŞIKSALAN, Nilay (1997). “İdâdilerde Türkçe - Edebiyat Öğretimi”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 8, s. 151.
- IŞIL, Yeşim (1987). “Mecmua-i Fünûn’da Bilimsel Zihniyet”, **Tarih ve Toplum**, Cilt 8, Sayı 46, Ekim 1987, ss. 45 - 48.
- IŞIN, Ekrem (1984). “Osmanlı Bilim Tarihi: Münif Paşa ve Mecmua-i Fünûn”, **Tarih ve Toplum**, Sayı 11, Kasım.
- IŞIN, Ekrem (1985). “Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 2, İstanbul, ss.352 - 362.
- IŞIN, Ekrem (1985b); “Osmanlı Materyalizmi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 2, İstanbul, ss. 363 - 370.
- IŞIN, Ekrem (1992); “Tanzimat Ailesi ve Modern Adab-ı Muaşeret” **Sosyo - Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi I**, Ankara, ss. 217 - 227.
- İBRAHİM Hilmi (1997), **Avrupalılaşmak**, (Haz. Osman Kafadar - Faruk Öztürk), Ankara: Gündoğan Yayınları.
- “İdadiler”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt 4, 1994, ss. 134 - 135.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1985). “Osmanlı Devleti’ne 19.Yüzyılda Bilimin Girişi ve Bilim - Din İlişkisi Hakkında Bir Değerlendirme Denemesi”, Sayı 29 / 30, ss. 79 - 102.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1987). “19. Yüzyıl Başında Kültür Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi”, **Bellekten**, Cilt 51, Sayı 200, 1987, ss. 801 - 828.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1987). “Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmi ve Meslek Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış”, (Der. Ekmeleddin İhsanoğlu) **Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri**, İstanbul.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1987). “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye’nin Kuruluş ve Faaliyetleri” **Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri içinde** (Der. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1989). “Mühendishane-i Berr-i Hümayûn Başhocası İshak Efendi, Hayatı ve Çalışmaları Hakkında Arşiv Belgelerine Dayalı Bir Değerlendirme Denemesi”, **Bellekten**, Cilt 53, Sayı 207 - 208, 1989, ss. 735 - 763.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1990). “Darülfünûn Tarihçesine Giriş (İlk İki Teşebbüs)”, **Bellekten**, Cilt 54, Sayı 210, ss. 699 - 738.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1992). “Ottoman Science in the Classical Period and Early Contacts with European Science and Technology”, **Transfer of Modern**

Science and Technology to the Muslim World (Ed. Ekmeleddin İHSANOĞLU), İstanbul, ss.1 - 48,

- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1992). “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), 150. Yılında Tanzimat, Ankara, ss. 335 - 396.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1992). “Tanzimat Döneminde İstanbul’da Darülfünûn Kurma Teşebbüsleri”, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), 150. Yılında Tanzimat, Ankara, ss. 397 - 440.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1993). “Darülfünûn Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Darülfünûn-u Sultani”, **Bellekten**, Cilt 57, Sayı 218, ss. 201 - 239.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1994). “Darülfünûnun Mefhum ve Müessese Olarak Sultan II. Abdülhamit Dönemine Kadar Gelişmesi”, Sultan II. Abdülhamit ve Devri Semineri 27 - 29 Mayıs 1992, İstanbul, ss. 173 - 190.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1998). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bilim, Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri”, Osmanlı Bilimi Araştırmaları II, İstanbul, ss. 1 - 22.
- İLHAN, Atilla (2005). Hangi Batı, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
- İNAN, Afet (1966). “Türkiye’de İlk Kız Öğretmen Okulu Dârülmualimât 1870”, **Türk Kadını** 2, Ankara.
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal (1982). Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, 4 Cilt, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- İNALCIK, Halil (1941). “Tanzimat Nedir?”, **Tarih Araştırmaları I**, İstanbul, ss. 237 - 263.
- İNALCIK, Halil (1964). “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu”, **Bellekten**, 28/112, Ankara, ss. 603 - 622.
- İNALCIK, Halil (1964). “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, **Bellekten**, XXVIII / 112, Ankara, ss. 623 - 649.
- İNALCIK, Halil (1964). "Reisülküttab", **A.İ.**, IX, İstanbul, ss. 671 - 683.
- İNALCIK, Halil (1963). “Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi”, **Bellekten**, Sayı 108, Ankara.
- İNALCIK, Halil (1964). “The Nature of Traditional Society: Turkey”, Political Modernization in Japan and Turkey, (Pub. E. Ward-D.A. Rustow), Princeton, pp. 42 - 63.

- İNALCIK, Halil (1965). “Sosyal Değişme, Gökalp ve Toynbee”, Türk Kültürü, Sayı 31, Yıl III, Mayıs, s. 421.
- İNALCIK, Halil (1970). “The Heyday and Decline of the Ottoman Empire”, pp. 324-353 in P. M. Holt, Ann K. S. Lambton and Bernard Lewis, eds. The Cambridge History of Islam 1, Cambridge.
- İNALCIK, Halil (1993). Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İNALCIK, Halil (1988). “Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi”, **Bellekten**, Cilt 52, Sayı 204, Kasım. 1988, ss. 985 - 992.
- İNALCIK, Halil (1990). “Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 11, ss. 31 - 41.
- İNALCIK, Halil (1990). Ottoman Empire: State Power and Social and Political Structure, Moscow.
- İNALCIK, Halil (1992). Tanzimat ve Bulgar Meselesi (Doktora Tezi’nin 50. Yılı) 1942 - 1992, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İNALCIK, Halil (1993). “Osmanlılarda Batı’dan Kültür Aktarması Üzerine”, Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, ss. 425 - 443, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (1993). “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, Osmanlı İmparatorluğu’nda Toplum ve Ekonomi, ss.343-359, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (1993). “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, ss. 361 - 424, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (2000). Osmanlı’da Devlet, Hukuk ve Adalet, İstanbul.
- İNAN, M. Rauf (1926). İlk Mekteplerin Müfredat Programı, İstanbul.
- İPŞİRLİ, Mehmet (1991). “19. Yüzyılda Osmanlı İlimiye Mesleği ve Uleması Hakkında Gözlemler”, Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Ankara, ss. 213 -2 16.
- İPŞİRLİ, Mehmet (1990). “Osmanlı Uleması”, Osmanlı, (Ed.) Güler Eren, Cilt 8, Ankara.
- İSFENDİYAROĞLU, Fethi (1952). Galatasaray Lisesi Tarihi, İstanbul.
- İSKİT, Server R. (2000). Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

- İSLAMOĞU, Huri İnan (Ed.) (1987). The Otoman Empire and The World Economy, Cambridge.
- İstanbul Kız Muallim Mektebi 1933 - Darülmuallimat 1870, 1933.
- İZGİ, Cevdet (1997). Osmanlı Medreselerinde İlim, İstanbul: İz Yayıncılık.
- JANOWITZ, Morris (1983). The Reconstruction of Patriotism: Education for Civic Consciousness, Chicago.
- JEARNIERE, Abel (1993). “Modernite Nedir” Modernite Versus Postmodernite, (Çev. ve Der. M. Küçük), Ankara: Vadi Yayınları.
- JENNINGS, Ronald C. (1993). Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, (1571 - 1640), New York.
- KAÇAR, Mustafa (1998). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808’e Kadar)”, Osmanlı Bilimi Araştırmaları II, İstanbul, ss. 69 - 137.
- KAÇMAZOĞLU, H. Bayram (2001). Türk Sosyoloji Tarihine Giriş I, İstanbul.
- KADIOĞLU, Ayse (1994). Women’s Subordination in Turkey is Islam Really The Villain? **Middle East Journal**, V 48, N 4 (Autumn).
- KAFADAR, Osman (1997). Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma, Ankara, Vadi Yayınları.
- KAHRAMAN, H. Bülent (2002). Avrupa: “Türk Modernleşmesinin Xanadu’su: Türk Modernleşmesi Kurucu İradesinde Yeni Bir Bakış Denemesi”, **Doğu-Batı Dergisi**, Sayı 14.
- KALAYCIOĞLU, Ersin - SARIBAY, Ali Yaşar (1986). “Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Siyasal Değişme”, **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi**, (Ed. :E. Kalaycıoğlu- A. Y. Sarıbay), İstanbul, ss. 9 - 29.
- KALAYCIOĞLU, Ersin - SARIBAY, Ali Yaşar (1986). Türk Siyasal Hayatının Gelişimi, İstanbul: Beta Yayınları.
- KALAYCIOĞLU, Ersin - SARIBAY, Ali Yaşar (Ed) (2000). Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme, İstanbul.
- KANSU, Nafi A. (1929). 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, **Terbiye**, No.18.
- KANSU, Nafi A. (1930). Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme, İstanbul.
- KAPLAN, İsmail (1999). Türkiye’de Milli Eğitim İdeolojisi ve Siyasal Toplumsallaşma Üzerindeki Etkisi, İstanbul: İletişim Yayınları.

- KAPLAN, Mehmed (1994). “Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi”, **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler, Ankara, 13-14 Mart 1985**, Ankara, 1995, 2. Baskı, ss. 113 -120.
- KARA, İsmail (1998). “Ulema - Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak / Muhalefete Katılmak I”, **Divan**, Sayı 4, ss. 1 - 25.
- KARA, İsmail (1999). “Ulema - Siyaset İlişkilerine Dair Metinler II: Ey Ulema! Bizim Gibi Konuş!” , **Divan**, Sayı : 74, ss. 65 - 134.
- KARA, İsmail (2001). İslâmcıların Siyasi Görüşleri: Hilafet ve Meşrutiyet, Cilt 1, İstanbul: Dergah Yayınları.
- KARA, İsmail (2001). “Türkiye’de Din ve Modernleşme Yahut Modernleşme Teşebbüslerinin Dinileşmesi -Metodolojik Temel Problemler-, **Dergâh**, Cilt 12, Sayı 136, Haziran 2001, ss. 15 - 20.
- KARA, İsmail (2003). İsmail Kara, “Modernleşme Dönemi Türkiye’sinde “Ulûm, funûn ve sanat” Kavramlarının Algılanışı”, Din ile Modernleşme Arasında, Çağdaş Türk Düşüncesinin Temelleri içinde, İstanbul, 2003, s. 135.
- KARA, İsmail (2003). Din ile Modernleşme Arasında: Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri, İstanbul: Dergah Yayınları.
- KARA, İsmail - BİRİNCİ, Ali (2005). Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle / Sıbyan Mektepleri, İstanbul: Dergah Yayınları.
- KARABİNOVA, Diana, “A Late Attempt to Find an Integrative Approach Through Common Secular Education: Mithat Paşa as Governor of Danube Province (1864-1868)”, International Congress on Learning and Education in the Ottoman World, 12-15 Nisan 1999), pp. 237 - 248.
- KARACA, Ali (1993). Anadolu İslahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838 - 1899), İstanbul. Eren Yay.
- KARAER, Nihat (2003). Paris, Londra, Viyana; Abdülaziz’in Avrupa Seyahati, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- KARAGÖZ, Mehmet (1995). “Osmanlı Devletinde İslahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700 - 1839)”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 6, Ankara.
- KARAL, Enver Ziya (1940). Halet Efendi’nin Paris Büyük Elçiliği 1802 - 1806, İstanbul.
- KARAL, Enver Ziya (1942). “Nizam-ı Cedide Dair Lâyihalar”, **Tarih Vesikaları**, Cilt 1, Sayı 6, s. 425.

- KARAL, Enver Ziya (1964). “Gülhane Hatt-ı Hümayûnunda Batının Etkisi”, **Bellekten**, XXVIII/ 112, Ankara, ss. 581 - 601.
- KARAL, Enver Ziya (1995). Osmanlı Tarihi - Nizamı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789 - 1856), Cilt 5, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KARAL, Enver Ziya (1999). Osmanlı Tarihi, 4. baskı, Cilt 5 - 8, Ankara.
- KARAL, Enver Ziya (1999). “Tanzimat’tan Evvel Garplılışma Hareketleri (1718 - 1839)”, Tanzimat I, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- KARLIGA, Bekir (1995). Islahatçı Bir Düşünür: Tunus’lu Hayrettin Paşa ve Tanzimat, İstanbul: Balkan İlmî Araştırma Merkezi Yay.
- KARPAT, Kemal H. (Ed.) (1968). Political and Social Thought in the Contemporary Middle East, New York.
- KARPAT, Kemal H. (1970). “Modern Turkey”, in P.M. Holt, Ann K.S. Lambton and Bernard Lewis (Ed.) The Cambridge History of Islam, 1, pp. 527 - 565, Cambridge.
- KARPAT, Kemal H. (1972). “The Transformation of the Ottoman State 1789 - 1908,” **International Journal of Middle East Studies**, No. 3, pp. 273 - 282.
- KARPAT, Kemal H. (1984). “Reinterpreting Ottoman History: a note on the condition of education in 1874” **International Journal of Turkish Studies**, 2-1, pp. 93 - 100.
- KARPAT, Kemal H. (2001). The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State, New York.
- KARPAT, Kemal H. (2001). Ortadoğu’da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk, Ankara.
- KARPAT, Kemal H. (2002). Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- KARPAT, Kemal H. (2003). Osmanlı Nüfusu (1830 - 1914), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- KARPAT, Kemal H. (2004). “Tarihsel Süreklilik, Kimlik Değişimi ya da Yenilikçi, Müslüman, Osmanlı ve Türk Olmak” Osmanlı Geçmiş ve Bugünün Türkiye’si (Der. Kemal H. Karpat) İstanbul, 2004, ss. 19 - 50.
- KASABA, Resat (1988). The Ottoman Empire and the World Economy: The 19th Century, Albany: State University of New York Pres.
- KASABA, Resat (1988). “Was There a Comprador Bourgeoisie in Mid-Nineteenth-Century Western Anatolia?”, Review XI, 2, Spring, pp. 215 - 228.

- KHALIDI, Rashid (1993). The Origins of Arab Nationalism, Columbia.
- KATİB ÇELEBİ (1980). Mîzan'ül - Hakk fi İhtiyari'l - Ehakk (Haz. Orhan Şaik GÖKYAY), İstanbul.
- KATİB ÇELEBİ (1982). Düstûru'l - Amelli - Islahı'l - Haleb (Neş. Ali Can), Ankara.
- KAVCAR, Cahit (1999). "Nitelikli Öğretmen Sorunu", 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Eğitim Sistemi Ulusal Sempozyumu, Ankara, Kasım 1999.
- KAYA, Yahya Kemal (1981). İnsan Yetiştirme Düzenimiz: Politika, Eğitim, Kalkınma, Ankara: Erk Basım Evi.
- KAYGI, Abdullah (1992). Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma, Ankara: Gündoğan Kitabevi.
- KAYNAR, Reşat (1991). Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KAZAMİAS, Andreas M. (1966). Education and the Quest for Modernity in Turkey, London.
- KENNEDY, Kerry (Ed) (1997). Citizenship Education and the Modern State, London, The Falmer Press.
- KEYDER, Çağlar (1988). "Bureaucracy and Bourgeoisie: Reform and Revolution in the Age of Imperialism", Review, XI, 2, Spring , pp. 151 - 165.
- KEYDER, Çağlar (1993). "The Dilemma of Cultural Identity on the Margin of Europe", Review, XVI, 1, Winter, pp. 19 - 33.
- KEYDER, Çağlar (1988). "Introduction: The Ottoman Empire: Nineteenth Century Transformations", Review, XI, 2, Spring, pp. 119 - 123.
- KEYMAN, E. Fuat (2002). "Şerif Mardin, Toplumsal Kuram ve Türk Modernitesini Anlamak", **Doğu-Batı Dergisi**, Sayı 16.
- KILIÇBAY, Mehmet Ali (1985). "Osmanlı Batılaşması", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1, İstanbul, ss. 147 - 152.
- KILIÇBAY, Mehmet Ali (1994). "Vatandaşlık Okulu Olarak Yerel Yönetim", **Türkiye Günlüğü**, Sayı 26, Ocak - Şubat 1994, ss. 19 - 24.
- KILIÇBAY, Mehmet Ali (2002). Türk Modernleş(eme)mesi, Türk Post-Modernleşmesi, **Doğu - Batı Dergisi**, Sayı 8.
- KİLİSLİ, Rifat (1341). "Selim Sabit Merhum Hakkında", **Tedrisat**, Cilt 13, Sayı 67, s.360.

- KINROSS, Patrick Balfour (1977). *The Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire*, New York.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur (1985). “Amerikan Okulları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul, ss. 495 - 500.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur (1989). *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika, 19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Misyoner Okulları*, İstanbul.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur - BİRİNCİ, Ali (1995). 1291 (1875) - 1318 (1902) Yılları Arasında Dahiliye ve Maârif Nezaretleri Tarafından Yayınlanan Basın ve Yayınla İlgili Emir Özetleri, **Kebikeç**, Yıl 1, Sayı 2.
- KOCAMANOĞLU, Emine (1999). “Eğitim Hakkında Görüşleri ve Ayşe Sıddıka Hanım”, **Tarih ve Toplum**, Cilt 32, Sayı 189, ss. 51 - 55.
- KOÇAK, Cemil (1985). “Tanzimat’tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul, ss. 485 - 494.
- KOÇER, H. Ali (1967). *Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848 - 1967)*, Ankara.
- KOÇER, H. Ali (1991). *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773 - 1923)*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- KOÇİ BEY (1985). *Koçi Bey Risalesi (Haz. Zuhuri DANIŞMAN)*, Ankara.
- KOÇU, Reşat Ekrem (1966). “Sıbyan Mektepleri”, **Hayat Tarih Mecmuası**, Sayı 2, ss. 24 - 28.
- KODAMAN, Bayram (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KODAMAN, Bayram- ALKAN, Ahmet Turan (1992). “Tanzimat’ın Öncüsü Mustafa Reşit Paşa”, *150. Yılında Tanzimat*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, ss. 1 - 10.
- KODAMAN, Bayram - SAYDAM Abdullah (1992). “Tanzimat Devri Eğitim Sistemi ”, *150. Yılında Tanzimat* (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, ss. 495 - 496.
- KOLOĞLU, Orhan (1985). “Osmanlı Basını ve Bilim”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, ss. 156 - 159.
- KOLOĞLU, Orhan (1985). “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, ss. 68 - 93.
- KOLOĞLU, Orhan (1998). *Osmanlı Basınının Doğuşu ve Blak Bey Ailesi (Çev. Erol Üyepazarcı)*, İstanbul: Müteferrika.

- KONGAR, Emre (1981). Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği, Ankara: Remzi Kitabevi.
- KORAY, Enver (1991). Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat", İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- KORLAELÇİ, Murtaza (1986). Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi, İstanbul: İnsan Yayınları.
- KORLAELÇİ, Murtaza (1994). "Bazı Tanzimatçılarımızın Pozitivistlerle İlişkileri", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara: 31 Ekim - 3 Kasım 1989, Ankara, ss. 25 - 45.
- KÖKER, Levent (1995). Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi, İstanbul: İletişim Yayınları.
- KÖNİ, Kâzım (1940). "Tercüme Bürosu", **Yeni Adam** (21 Mart 1940), 273, ss. 6 - 19.
- KÖPRÜLÜ, O. F. (1977). "Fuad Paşa" **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 6, İstanbul, ss. 672 - 681.
- KUDRET, Cevdet (1985). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Edebiyatı", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 2, İstanbul, ss. 389 - 407.
- KUNTAY, Mithat C. (1944). "Namık Kemal'in Tercümeleri I", **Tercüme**" Cilt 5, Sayı 27, ss. 213 - 220.
- KUNTAY, Mithat C. (1944). "Namık Kemal'in Tercümeleri I", **Tercüme**" Cilt 5, Sayı 28, ss. 304 - 311.
- KUNTAY, Mithat C. (1944). "Tercüme Merhalesinde Resmi ve Hususi Adımlar", **Tercüme**, Cilt 5, Sayı 25, ss. 53 - 60.
- KUNTER, Halim Baki (1955). "Türkiye Maarifinde Vakıflar", **Eğitim Hareketleri**, Sayı 33, s.18.
- KURAN, Ercümend (1967). "Türkiye'nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Rolü", **VI. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler** (20 - 26 Ekim 1961), Ankara. ss. 489 - 496.
- KURAN, Ercümend (1976). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara, ss. 1003 - 1013.
- KURAN, Ercümend (1977). "Reşit Paşa", **A.İ, IX**, İstanbul, ss. 701 - 705
- KURAN, Ercümend (1990). "Sultan II. Mahmud ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri", **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 18 - 30 Haziran 1989**, İstanbul, ss. 107 - 112

- KURAN, Ercümen (1997). “Müspet Bilimlerin Türkiye’ye Girişi (1797 - 1839), Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler içinde, Ankara, 1997, s. 7
- KURAN, Ercümen (1997). Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler (Der. Mümtaz’er Türköne), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- KURAN, Ercümen (1997). “Osmanlı İmparatorluğu’nda İnsan Hakları ve Sâdik Rıfat Paşa (1807 - 1857)”, Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler içinde (Der. Mümtaz’er Türköne), Ankara, 1997, ss. 143 - 148.
- KURAN, Ercümen (2003). Türk Çağdaşlaşması, Çileli Bir Yolda İlerleyiş (Der. Mehmet Erdoğan), Ankara: Akçağ Yayınları.
- KURDAKUL, Necdet (1989). “Mehmet Sadık Rıfat Paşa”, **Tarih ve Toplum**, Sayı 71. Kasım, ss. 312 - 317.
- KURMUŞ, Orhan (1974). Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi, İstanbul: Savaş Yayınları.
- KURNAZ, Şefika (1997). “Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839 - 1923), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- KUT, A. Turgut, (1978). “İstanbul Sıbyan Mektepleriyle İlgili Bir Vesika” **Journal of Turkish Studies**, Volume 2, 1978, Cambridge, pp. 55 - 84.
- KUTAY Cemal, (1991). Sultan Abdülaziz’in Avrupa Seyahati, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- KÜÇÜK, Cevdet (1985). “Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 4, İstanbul, s. 1012.
- KÜÇÜK, Yalçın (1997). Aydın Üzerine Tezler 5, İstanbul.
- KYMLICKA, W. (1999). Education for Citizenship, In J. M. Halstead & T. H. McLaughlin (Eds) Education in Morality, London.
- LANDAU, Jacob M. (1999). Pantürkizm, İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- LEKESİZ, Hulusi (1989). Osmanlı İlmî Zihniyetinde Değişme, Hacettepe Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- LEVEND, Agâh Sırrı (1972). Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LEVY, Avigdor (1971). “The Ottoman Ulema and the Military Reforms of Sultan Mahmud II”, **Asian and African Studies**, Vol. VII, pp. 13 - 39.
- LEVY, Avigdor (1991). “Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmud’un Askeri Islahatı”, Modern Çağda Ulema içinde, İstanbul, ss. 29 - 61.

- LEWIS, Bernard (1993). Modern Türkiye'nin Doğuşu (Çev. Metin Kıratlı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- LEWIS, Geoffrey (1974). Modern Turkey, New York.
- LEWIS, Raphaela (1971). Everyday Life in Ottoman Turkey, New York.
- LINCOLN, W. Bruce (1990). The Great Reforms: Autocracy, Bureaucracy, and The Politics of Change.
- LYNCH, A. Benegas Jr. (2001); Açık Toplumda Eğitim, **Liberal Düşünce**, Kış, Cilt 6, Sayı 21.
- LÜTFÜ EFENDİ (1926). "Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de Maarif Teşkilatı", **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, Sayı 17.
- MAHÇUPYAN, Etyen (2002). "Osmanlı Dünyası'nın Zihni Temelleri Üzerine", **Doğu-Batı Dergisi**, Sayı 8.
- MAHMUT CEVAT (2001). Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı (19. Asır Osmanlı Maarif Tarihi) (Haz. Taceddin Kayaoğlu), İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları.
- MANTRAN, Robert (1991). XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat (Çev: M. Ali Kılıçbay), İstanbul.
- MANTRAN, Robert (1995). 16. - 18. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu, Ankara.
- MA'OZ, Moshe (1968). The Impact of Modernization on Syrian Politics and Society during the Early Tanzimat Period", Beginings of Modernization in the Middle East The Nineteenth Century (Ed. William R. POLK and Richard L. Chambers) Chicago 1968, pp. 333 - 349.
- MA'OZ, Moshe (1968). "The Impact of Modernization on Syrian Politics and Society" in Beginings of Modernization in the Middle East The Nineteenth Century, Chicago.
- MA'OZ, Moshe (1968). Ottoman Reform in Syria and Paletsine, 1840 - 1861, London.
- MA'OZ, Moshe (1971). "The 'Ulama' and the Process of Modernization in Syria During The Mid-Nineteenth Century", **Asian and African Studies**, Vol 7, pp. 77 - 88.
- MARDİN, Ebül'ula (1947). Cevdet Paşa ve Darülmualimin Müdürlüğü, **İş Felsefe, Ahlâk ve İctimaiyet Mecmuası**, Cilt 13, Sayı 76, ss. 2 - 4.

- MARDİN, Şerif (1957). “Yeni Osmanlıların Hakiki Hüviyeti I, Tanzimat Bürokrasisi”, **Forum**, Cilt 7, Sayı 79, 1 Temmuz 1957, ss. 11 - 12.
- MARDİN, Şerif (1957). “Yeni Osmanlıların Hakiki Hüviyeti I, Tanzimat Bürokrasisi”, **Forum**, Cilt 7, Sayı 80, 15 Temmuz 1957, s. 9.
- MARDİN, Şerif (1957). “Yeni Osmanlılar”, **Forum**, Cilt 7, Sayı 83, 1 Eylül 1957, ss. 9 - 10.
- MARDİN, Şerif (1957). “modern dünya’da Eğitimin maksat ve gayesi”, **Forum**, Cilt 8, Sayı 87, 1 Kasım 1957, ss. 7 - 8.
- MARDİN, Şerif (1957). “Tanzimat Fermanı’nın Manâsı -Yeni Bir İzah Denemesi-”, **Forum**, Cilt 8, Sayı 88, 15 Kasım 1957, ss. 6 - 8.
- MARDİN, Şerif (1957). “Tanzimat Fermanı’nın Manâsı”, **Forum**, Cilt 8, Sayı 89, 1 Aralık 1957, ss. 13 - 15.
- MARDİN, Şerif (1957). “Tanzimat Fermanı’nın Manâsı”, **Forum**, Cilt 8, Sayı 90, 15 Aralık 1957, ss. 13 - 15.
- MARDİN, Şerif (1957). “Tanzimat Fermanı’nın Manâsı”, **Forum**, Cilt 8, Sayı 91, 31 Aralık 1957, ss. 12 - 13.
- MARDİN, Şerif (1983). “Batıcılık”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1, İstanbul, ss. 245 - 250.
- MARDİN, Şerif (1983). “Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye’de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci”, **Yazko Felsefe Yazıları**, 5. Kitap, (Çev. Nuran YAVUZ), İstanbul, ss. 6 - 7.
- MARDİN, Şerif (1985). “19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 2, İstanbul, ss. 342 - 351.
- MARDİN, Şerif (1985). “Tanzimat ve Aydınlar”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1, İstanbul, ss. 46 - 54.
- MARDİN, Şerif (1990). Siyasal ve Sosyal Bilimler, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MARDİN, Şerif (1992). Jön Türkler’in Siyasi Fikirleri (1895 - 1908), İstanbul: İletişim Yayınları.
- MARDİN, Şerif (1992). Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleleri I, (Der.Mümtaz’er Türköne - Tunca Önder), İstanbul: İletişim Yayınları.
- MARDİN, Şerif (1993). Türkiye Din ve Siyaset Makaleleri 3, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MARDİN, Şerif (1994). İdeoloji, İstanbul: İletişim Yayınları.

- MARDİN, Şerif (1995). Din ve Siyaset, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MARDİN, Şerif (1996). Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MARDİN, Şerif (1997). Türk Modernleşmesi, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MARDİN, Şerif (2000). “Hayal Gücümüz Sansürlü”, Milliyet Gazetesi, 24 Kasım 2000.
- M. ALİ Şevki (1931). “Bir Asırlık Maarif Hareketi”, **Muallimler Mecmuası**, Cilt 8, Sayı 8.
- MARTINOVITCH, N. N. (1930). “Turkish Education in the 18th Century”, Moslem World 20, pp. 37 - 44.
- MEDINA, William Antonio (1982). Changing Bureaucracies: Understanding The Organization Before Selection, M. Dekker, New York.
- MEHMEDOĞLU, Yurdagül (2001). Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi (1838-1920), İstanbul.
- MEHMET SADIK RIFAT PAŞA (1290). Müntahabat-ı Asar, İstanbul. MEHMET SADIK RIFAT PAŞA (1959). Âsar-ı Rıfat, İstanbul.
- MERİÇ, Cemil (1973). “Namık Kemal ve ‘Tercümesi’ ”, **Hisar**, Sayı 110, ss. 5 - 8.
- MERİÇ, Cemil (1974). Umrandan Uygarlığa, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MERMUTLU, Bedri (2003). Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Ansiklopedisi, Cilt 1, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, İstanbul, 2001.
- Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Ansiklopedisi, Cilt 2, Modernleşme ve Batıcılık, İstanbul, 2002.
- MORAN, Berna (1985). “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Roman”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 2, İstanbul, ss. 409 - 418.
- MORAN, Berna (1995). Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MORDTMANN, Andreas David (1999). İstanbul ve Yeni Osmanlılar (Çev. Gertraude Songu-Habermann), İstanbul: Pera Yayıncılık.
- MOREL, Eugéne, (2000). Türkiye ve Reformları (Çev. S. Belli), İstanbul: Ütopya Yayınevi.

- MUALLİM CEVDET. “25 Sene Evvelki Hatıralardan: Selim Sabit Merhum Hakkında”, **Tedrisat Mecmuası**, Cilt 13, Sayı 68, Eylül, ss. 360 - 367.
- MUALLİM CEVDET (1919). “Cemaat Mekteplerine Bir Bakış”, **Tedrisat**, Sayı 5, ss. 4 - 48.
- MUALLİM CEVDET (1978). Mektep ve Medrese (Haz.: Erdoğan Erüz) İstanbul.
- MUALLİM CEVDET (1919). “Terbiyemizde Buhran”, **Tedrisat**, Sayı 6, s. 49.
- MUALLİM CEVDET. “Darü'l-Muallimin-i Rüşdiye'ye Usul-ü Tedris Konması Hakkında”, **Tedrisat Mecmuası**, Sayı 32.
- MUSTAFA SAMİ EFENDİ (1996) Avrupa Risalesi, (Haz. Remzi Demir), Ankara: Gündoğan Yayınları.
- MÜNİF, “Mukayese-i İlm ü Cehl”, **Mecmua-i Fünûn**, Cilt 1, No. 1, Muharrem 1279, s. 38.
- MÜNİF, “Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan”, **Mecmua-i Fünûn**, Cilt 1, No. 5, Cemaziyülevvel 1279, ss. 176 - 185.
- MÜNİF, “Darülfünûnda Ders-i Âmm Küşâdı”, **Mecmua-i Fünûn**, Cilt 1, No. 6, Cemaziyülahir 1279, ss. 258 - 260.
- MÜNİF, “Darülfünûn'da Ders-i Amm Vuku-ı Küşâdı”, **Mecmua-i Fünûn**, No: 7, Receb 1279, s. 302.
- MÜNİF, “Darülfünûn Dersleri”, **Mecmua-i Fünûn**, Cilt 1, No. 8, Şaban 1279, ss. 331 - 332.
- MÜNİF, “Suret-i Hal-i Cemiyet”, **Mecmua-i Fünûn**, No. 24, Zilhicce 1280, s. 481.
- NACİ, Fethi (1981). 100 Soruda Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme İstanbul.
- NADİR BEY (1895). “Talim ve Terbiye-i Etfal Yahut Usul-ü Tedris”, **Tercüman-ı Hakikat**, 16 Ekim 1311.
- NAMIK KEMAL (1968). “Terbiye-i Nisvan”, **Tasvir-i Efkâr**, No. 457, 16 Şevval 1284 / 10 Şubat 1868.
- NAMIK KEMAL (1978). “Terakki”, **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865 - 1876**, (Haz. Mehmet Kaplan - İnci Enginün - Birol Emil), İstanbul, 1978, ss. 195 - 201.

- NAMIK KEMAL (1978). “Maarif”, Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865 - 1876, (Haz. Mehmet Kaplan - İnci Enginün - Birol Emil), İstanbul, 1978, s. 235.
- NAMIK KEMAL (1978). “Aile”, Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865 - 1876, (Haz. Mehmet Kaplan - İnci Enginün - Birol Emil), İstanbul, 1978, ss. 246 - 250.
- NAMLI, Tuncer (1988). “Tanzimat ve Sonrası Dönem Kanunlaştırmaları Karşısında İslâm Alimlerinin Aldığı Tavır ve Bunun Neticeleri” Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam ve İslâm Felsefesi Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.
- NEUMANN, Christoph K. (1999). Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet’in Siyasi Anlamı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- NEUMANN, Christoph K. (2004). “Paradigmalar Arasında: Ahmet Cevdet ve Aidiyet”, **Düşünen Siyaset**, Sayı 7, Aralık 2004 (II. Baskı), s. 264.
- NURDOĞAN, Arzu M. (2005). Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869 - 1922), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- OKAY, Orhan (1989). Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- OKAY, Orhan (1999). “Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzerine Bir Deneme”, Osmanlı Medeniyeti Tarihi (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), Cilt 1, İstanbul, ss. 195 - 219.
- OKAY, Orhan (2002). “Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinde İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansıması”, **Doğu - Batı Dergisi**, Sayı 22.
- OKTAY, Ayla - ÖZTÜRK Cemil (1991). Türkiye’de Kızların Eğitimi, Eğitimde Nitelik Geliştirme, İstanbul.
- OKUMUŞ, Ejder (1999). Türkiye’nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat, İstanbul: İnsan Yayınları.
- ORTAYLI, İlber (1979). Türkiye İdare Tarihi, Ankara: TODAİE Yayınları.
- ORTAYLI, İlber (1979 - 1980). “18. Yüzyılda İlmîye Sınıfının Toplumsal Durumu Üzerine Bazı Notlar”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Sayı 155, ss. 55 - 58.
- ORTAYLI, İlber (1981). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Okullarına Dair Bazı Gözlemler”, **Amme İdaresi Dergisi**, XIV, Sayı 13, Ankara. ss. 87 - 89.
- ORTAYLI, İlber (1985). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 4, İstanbul, ss. 996 - 997.

- ORTAYLI, İlber (1986). “Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu”, **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi**, (Ed. Ersin Kalaycıoğlu - Ali Yaşar Sarıbay), İstanbul, ss. 69 - 88.
- ORTAYLI, İlber (1986). “Midhat Paşa’nın Vilayet Yönetimindeki Kadroları ve Politikası”, **Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar**, Edirne, 8 - 10 Mayıs 1984, Ankara, ss. 227 - 229.
- ORTAYLI, İlber (1994). “Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları”, Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Ankara, 31 Ekim - 3Kasım 1989), Ankara, ss. 481 - 487.
- ORTAYLI, İlber (1995). “Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 6, Ankara.
- ORTAYLI, İlber (1996). “Maarifin Son 150 Yıldaki Serencamı”, **Yeni Türkiye**, No. 7.
- ORTAYLI, İlber (1999). “Babı Ali Meclisleri”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, Cilt 1, İstanbul, s. 295.
- ORTAYLI, İlber (2000). “19. Yüzyılda Pan - İslâmizm ve Osmanlı Hilafeti”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I**, Ankara.
- ORTAYLI, İlber (2001). **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler 1**, Ankara.
- ORTAYLI, İlber (1985). “Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 1, ss. 278 - 280.
- ORTAYLI, İlber (1987). **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul: Hil Yayınları.
- OSMANOĞLU, Cihan (2004). **Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tâbiyetinin (Vatandaşlığının)Gelişimi**, İstanbul.
- ÖNSOY, Rifat (1988). **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- ÖZAY, Mehmet (1990). **Islamic Identity and Development: Studies of The Islamic Periphery**, London.
- ÖZBEK, Nadir (2002). **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet Siyaset İktidar ve Meşruyet (1876 - 1914)**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÖZCAN, Abdülkadir (1991). “II. Mahmud’un Memleket Gezileri”, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan, İstanbul, ss. 361 - 379.

- ÖZCAN, Abdülkadir (1992). “Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi”, 150. Yılında Tanzimat (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, ss. 441 - 474.
- ÖZDEMİR, Hüseyin (2001). Osmanlı Devleti’nde Bürokrasi, İstanbul: Okumuşadam Yayınları.
- ÖZEÇOĞLU, Halil (2004). Eğitimde Bir Öncü: Selim Sabit Efendi, Hayatı ve Eserleri, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- ÖZEL, İsmet; (1985). “Tanzimat’ın Getirdiği “Aydın””, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÖZKUL, Osman (2004). Gelenek ve Modernite Arasında Ulema, İstanbul: Bir Harf Yayınları.
- ÖZÖN, Mustafa Nihat (1997). Namık Kemal ve İbret Gazetesi, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ÖZTÜRK, Cemil (1995); “Türkiye’de Meslekî ve Teknik Eğitimin Doğuşu I: Islâhhaneler”, Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, Ankara, ss. 427 - 442.
- ÖZTÜRK, Cemil (1998). Türkiye’de Düünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar, İstanbul: Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Yayınları.
- ÖZTÜRK, Faruk (1998). “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ahlâk Kitapları”, **Kebikeç**, Yıl 3, Sayı 6.
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet (1984). Bir Türk Diplomatının 18. Yüzyıl Sonunda Devletlerarası İlişkilere Dair Görüşleri, Ankara.
- PALMER, Alan (2002). Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu Bir Çöküşün Tarihi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- PINAR, Safettin. “Maarif Sistemimizin Meziyet ve Hataları”, **Yücel**, Sayı 42, 1938.
- PİLEHVARIAN, Nuran Kara (1999). “Osmanlı Devleti’nin İlk Sivil Lisesi: Valide Mektebi/Darülmaarif 1266/1850”, **Electronic Journal of Oriental Studies**, Volume IV, 2001, (=M. Kiel, N. Landman & H. Theunissen (eds.), Proceedings of the 11th International Congress of Turkish Art, Utrecht - The Netherlands, August 23 - 28, 1999, pp. 1 - 15.
- POLAT, İlknur, (1988). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme”, **Bellefen**, Cilt 52, Sayı 203, Ağustos 1988.

- POOLE, Stanley Lane (1998). Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- POLK, W. - CHAMBERS, R. (1968). The Beginning of Modernization of the Middle East, Chicago.
- POLVAN, Nurettin (1952). Türkiye'de Yabancı Öğretim, İstanbul.
- RAMAZANOĞLU, Huseyin (1985). Turkey in the World Capitalist System: A Study of Industrialization, Power, and Class, Brookfield, Vermont.
- ROBINS, Philip (1991). Turkey and the Middle East. New York.
- REPP, Richard C. (1986). "The Mufti of İstanbul A Study in The Development of the Ottoman Learned Hierarchy", London: Ithaca Press.
- RODRIGUE, Aron (1990). French Jews - Turkish Jews: The Alliance Israelite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey (1860-1925), Bloomington.
- RUSTOW, D.A. (1963). "Politics and Westernization in the Near East" The Modern Middle East, Ed. R.H. Nolte, pp. 57 - 93.
- REFET (1925). "Türkiye'de Maarifi-i İptidai", **Türk Yurdu**, Sayı 7.
- RİFAT PAŞA (1293). "Ahlâk Risalesinin Zeyli", **Müntehabât-ı Asar**, C. 7, İstanbul.
- SADIK RIFAT PAŞA (1275). Sadık Rıfat Paşa, "Avrupa'nın Ahvâline Dair Risale", **Asâr-ı Rıfat Paşa**, İstanbul.
- SADIK RIFAT PAŞA (1275). Sadık Rıfat Paşa, "Zeyl-i Risâle-i Ahlâk", **Asâr-ı Rıfat Paşa**, İstanbul.
- SAİD, Edward (1982). Oryantalizm (Çev. Selahaddin Ayaz), İstanbul, Pınar Yayınları.
- SAİD HALİM PAŞA (1993). Buhranlarımız ve Son Eserler (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul: İz Yayıncılık.
- SAKAOĞLU, Necdet (1991). Osmanlı Eğitim Tarihi, İstanbul: İletişim Yayınları.
- SAKAOĞLU, Necdet (1992). "Medeniyet Değişimleri Çerçevesinde Türklerde Ailede Eğitim", Sosyo - Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi, Cilt 1, Ankara.
- SAKAOĞLU, Necdet; Saray Okulu Enderun, Erişim: www.tarihvakfi.edu.tr, (16.11.2002).

- SAKAOĞLU, Necdet - AKBAYIR Nuri (2002). Avrupalılaştırmanın Yol Haritası ve Sultan Abdülmecid, İstanbul.
- SAKAOĞLU, Necdet - AKBAYIR Nuri (2002). Avrupa Yolunda Bir Padişah: Sultan Abdülmecid, İstanbul.
- SAKAOĞLU, Necdet (2003). Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- SARIKAYA, Yaşar (1997); Medreseler ve Modernleşme, İstanbul: İz Yayıncılık.
- SARIYILDIZ, Gülden (2002). "Osmanlı Devleti'nde Kâtip Yetiştirmek İçin Açılan Modern Bir Eğitim Kurumu: Mekteb-i Maarif-i Aklâm (Mahrec-i Aklâm), **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, Sayı 6, 2002 Bahar, ss.17 - 30.
- SHAW, STANFORD JAY(1968). "Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth-Century Otoman Reformers", in Beginings of Modernization in the Middle East The Nineteenth Century, Chicago.
- SHAW, Stanford J. - SHAW, Ezel K. (1983). Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye (Çev. Mehmet Harmancı), 2 Cilt, İstanbul: E Yayınları.
- SHAW, S.- HOURANI, A. - KARPAT K. - DAVISON R. - KURAN, E. - ALIBI, K. (1995). Ortadoğu'da Modernleşme, İstanbul.
- SHAW, Stanford Jay (1995). "19. Yüzyıl Osmanlı Reformcularının Amacı ve Başarılarının Bazı Yönleri", Ortadoğu'da Modernleşme (Haz. William R. Polk, Richard L. Chambers), s. 48, İstanbul.
- SANDER, Oral (1993). Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme, Ankara.
- SAYAR, Ahmet Güner; "The Inteltellectual Career of Ottoman Statesman: Sadık Rıfat Pasche (1806 - 1858) and his Economic Ideas" Revue D'histoire.
- SAYAR, Ahmet Güner (2000). Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- SARIYILDIZ, Gülden (2002). "Osmanlı Devleti'nde Kâtip Yetiştirmek İçin Açılan Modern Bir Eğitim Kurumu: Mekteb-i Maarif-i Aklâm (Mahrec-i Aklâm), **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, Sayı 6, Bahar 2002, s. 29.
- SELİM SABİT EFENDİ (1299). Rehnümâ-yı Muallimin (Sıbyan Mekteplerine Mahsus Usûl-ü Tedrisiye), İstanbul.
- SEVİL, Muharrem (1999). Türkiye'de Modernleşme ve Modernleştiriciler, Ankara: Vadi Yayınları.

- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet (1994). Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838 - 1868), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- SEZER, Baykan (1981). Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- SILVER, Harold (1983). Education as History: Interpreting Nineteenth and Twentieth Century, Leicester.
- SOFUOĞLU, Ebubekir (2004). Osmanlı Devletinde Islahatlar ve I. Meşrutiyet, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.
- SOMEL, Selçuk Akşin (1997). "Ottoman Islamic Education in the Balkans in the Nineteenth Century", **Islamic Studies**, Volume 36, Numbers 2 - 3, Islamabad, pp. 439 - 465.
- SOMEL, Selçuk Akşin (1999). "Osmanlılarda İslâmiyet ve Modernleşme, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 58, ss. 116 - 117.
- SOMEL, Selçuk Akşin (2001). The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire (1839 - 1908) Islamization, Autocracy and Discipline, The Ottoman Empire and its Heritage, 22, Lieden, Brill.
- SOMEL, Selçuk Akşin (2000). "Osmanlı Modernleşme Döneminde Kız Eğitimi", **Kebikeç**, No.10, ss. 223 - 238.
- SOMEL, Selçuk Akşin (2001). "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839 - 1913)", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce** (Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi), Cilt 1, İstanbul, 2001, ss. 96 - 99.
- SOMEL, Selçuk Akşin (2002). "Osmanlı'nın Son Döneminde Maarif-i Umumiye", **Toplum ve Bilim**, Güz, Sayı 93.
- SOMEL, Selçuk Akşin (2002). "Osmanlı'nın Son Döneminde Eğitim Yatırımları ve Vergilendirme Meselesi", **Doğu - Batı Dergisi**, Sayı 17, ss. 67 - 78.
- SOMEL, Selçuk Akşin "Textbooks as determiners of moral education in late 19th century Ottoman Muslim Primary School" Bilkent University Pres.
- SU, Kamil (1977). "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Bursa Okulları ve Ahmet Rıza Bey", **Eğitim Hareketleri**, Cilt 22, Sayı 3 / 8, ss. 265 - 266.
- SUNGU, İhsan (1941). "Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin Tesisi", **Tarih Vesikaları**, No. 3, Birinci Teşrin, ss. 212 - 225.
- SUNGU, İhsan (1943). "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", **Bellekten**, Cilt 7, Sayı 28, ss. 315 - 347.

- SUNGU, İhsan (1999). “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, Tanzimat I, Cilt 2, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- SZYLIOWICZ, Joseph S. (1984). “Continuity and Change in Turkey’s Educational Policies”, **Journal of Turkish Studies**, N 8, pp. 241 - 250.
- SZYLIOWICZ, Joseph S. (2000). “Osmanlı’nın Eğitsel Mirası: Efsane mi, Yoksa Gerçek mi?”, İmparatorluk Mirası içinde, (Haz. L. Carl Brown), İstanbul, s. 420.
- ŞAHİN, Mustafa (1999). “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Politikalarında Yabancı Eğitim Uzmanlarının Etkisi”, **Milli Eğitim**, Sayı 137.
- ŞAHİN, Mustafa (1999). “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Uzmanlar Aracılığıyla Batılılaşma Çabaları”, **Milli Eğitim**, Sayı 143.
- ŞAHİN, Mustafa (1999). “Türk Eğitim Sisteminde Yabancı Eğitim Uzmanlarından Yararlanma (Tarihsel Gelişim)”, **Toplumsal Tarih**, Cilt 9, Sayı 54.
- ŞAN, Mustafa Kemal (1994). 19. Yüzyıl Geçiş Dönemi Osmanlı Aydını, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- ŞANAL, Mustafa (2004). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Öğretmen Okullarında Görev Yapan Kadın İdareci ve Öğretmenler ile Okuttukları Dersler”, **Bellekten**, Cilt 67, Sayı 253, Aralık 2004.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, (1978). Kâmus-i Türki, İstanbul: Çağrı Yayınları
- ŞEN, Adil (2003). Osmanlı’da Dönüm Noktası: 3. Selim’in Hayatı ve Islahatları, İstanbul.
- ŞEN, Adil (1995). İbrahim Müteferrika ve Usûlü’l-Hikem fi Nizâmü’l-Ümem, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ŞİŞMAN, Adnan (1989). Galatasaray Mekteb-i Sultanisi’nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları (1868 - 1871). İstanbul.
- ŞİŞMAN, Adnan (1999). “XIX. Yüzyıl Başlarında Fransa’daki İlk Osmanlı Öğrencileri”, Osmanlı Ansiklopedisi, Cilt 5, Ankara, 1999, ss. 238 - 245,
- ŞİŞMAN, Adnan (2004). Tanzimat Döneminde Fransa’ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839 - 1876), İstanbul.
- TABAKOĞLU, Ahmet (1992). “Osmanlı Toplumunda Aile “Sosyo - Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi I, Ankara, ss. 93 - 96.
- TACHAU, Frank - Heper Metin (1983). “The State, Politics and the Military in Turkey,” *Comparative Politics*, 16, No. 1, October, pp. 17 - 33.

- TANPINAR, Ahmet H. (1988); 19. Asırda Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- TANSEL, Fevziye A.; “Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862 - 1884)”, **Bellekten**, Cilt 17, Sayı 22.
- TANYOL, Cahit (1982). “Tanzimat ve Getirdikleri”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Özel Sayı, 18, 1 /2, ss. 163 - 171.
- TAPPER, Richard (Ed.) (1991). Islam in Modern Turkey: Religion, Politics and Literature in a Secular State, London.
- TAZEGÜL, Murat (2005). Modernleşme Sürecinde Türkiye, İstanbul: Babil Yayınevi.
- TEKELİ, İlhan (1980). Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Tarihi Üzerine Konuşmalar, Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Yayını.
- TEKELİ, İlhan - İLKİN, Selim (1999). Osmanlı İmparatorluğu’nda Bilgi Üretim Sistemlerinin Oluşumu ve Dönüşümü, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- TEKELİ, İlhan (2003). Eğitim Üzerine Düşünmek, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- TEKELİ, Sevim (1968). “Batılılaşmada Son Dönem: İshak Hoca”, **Erdem**, Cilt 4, Sayı 11, ss. 437 - 467.
- TEMİZYÜREK, Fahri (1999). Selim Sabit Efendi ve Usul-i Cedid Hareketi İçerisindeki Yeri, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- TEMİZYÜREK, Fahri (2004). “Osmanlı Mekteplerinde Cedidçilik Hareketi Gaspıralı’nın İlham Kaynakları”, İsmail Bey Gaspıralı’nın içinde, (Baş Editör. Hakan Kırımlı), Ankara.
- TIETZE, Andreas (1991). Ethnicity and Change in Ottoman Intellectual History, **Turcica**, Cilt 22 - 23.
- TİMUR, Taner (1985). Osmanlı ve ‘Batılılaşma’, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları.
- TİMUR, Taner (1991). Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik İstanbul: Afa Yayınları.
- TİMUR, Taner (1994). Osmanlı Kimliği, İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.
- TODOROVA, M. (1976). Composition of the ruling elite of the Ottoman Empire in the period of reforms (1826 - 1878), **Etudes Balkaniques**, 12 i, pp. 103 -

113.(reformlar döneminde Osmanlı imparatorluğu ileri gelen idareci tabakanın kompozisyonu)

- TOLEDANO, E.R. (1980). “The Legislative Process in the Otoman Empire in the Early Tanzimat Period: a Footnote”, **International Journal of Turkish Studies I**, pp.99-106.
- TOPRAK, Zafer (1992). “Modernization and Commercialization in the Tanzimat Period: 1838 - 1875” (Ottoman Turkey), **New Perspectives on Turkey**, No. 7 Spring 1992, pp. 57 - 70.
- TOTT, Baron de (2004). 18. Yüzyılda Türkler (Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar), (Çev. M. Reşat Uzmen), Ankara: Elips Kitap.
- TOURAINE, Alain (2002). Modernliğin Eleştirisi (Çev. Hülya Tufan), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- TOYNBEE, Arnold (1991). Medeniyet Yargılanıyor, (Ter. Ufuk Uyan), İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- TRIMBERGER, E. K. (1978). Revolution From Above: Military, Bureaucrats and Development in Japan , Turkey, Egypt and Peru, New Jersey.
- TÖNÜK, Vecihi (1945). Türkiye İdare Teşkilatının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu, Ankara: Kanaat Basım ve Ciltevi.
- TUNAŞAR, Seyhun (1876). Dört Mason Sadrazam 1: Abdülhamid Dönemi İbrahim Edhem Paşa Hüseyin Hilmi Paşa, Piramit Yay., 12 / 2003 * “Bize Anayasa (constition) değil, Eğitim Kurumları (instition) Gereklidir”, I. Edhem Paşa / Berlin Sefiri - 1876.
- TUNAYA, Tarık Zafer (1996). Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İstanbul: İletişim Yayınları.
- TUNCER, Hüner (1995). Eski ve Yeni Diplomasi, Ankara: Ümit Yayıncılık.
- TUNCER, Hüner (1997). Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameleri, Ankara: Ümit Yayıncılık.
- TUNCER, Hüner (2000). 19. Yüzyılda Osmanlı Avrupa İlişkileri (1814 - 1914), Ankara: Ümit Yayıncılık.
- TURAN, Kemal (1996). Ahilikten Günümüze Mesleki ve Teknik Eğitimin Tarihi Gelişimi, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- TURGUT, Bekir (1996). “19. Yüzyılda Batı Karşısında Doğuda Ortaya Çıkan Fikrî Temayüller”, Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu, Kayseri, ss. 571 - 579.

- TURHAN, Mümtaz (1964). Maarifimizin Ana Davaları ve Bazı Hal Çareleri, İstanbul: Bedir Yayınları.
- TURHAN, Mümtaz (1974). Garplılışmanın Neresindeyiz?, İstanbul: Yağmur Yayınevi.
- TURHAN, Mümtaz (1994). Kültür Değişmeleri (Sosyal Psikolojik Bakımından Bir Tetkik), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- TURNER, B. S. (Ed.) (1993). Citizenship and Social Theory, London.
- TUŞ, Muhiddin, (1995). “Osmanlıda Baskı Gruplarının Rolü Üzerine Bir Deneme”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 6, Ankara.
- TUTSAK, Sadiye (1996). İzmir’de Eğitim ve Eğitimciler (1850 - 1950), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- TÜRKDOĞAN, Orhan (1988). Değişme - Kültür ve Sosyal Çözülme, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- TÜRKDOĞAN, Orhan (2003). Aydın Sınıfının Anatomisi: Türk Toplumunda, İstanbul: Timaş Yayınları.
- TÜRKCAN, Ergun (1996). Makro Tarih Açısından Tanzimat Hareketleri, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Cilt 23, Sayı 4.
- TÜRKÖNE, Mümtaz’er (1993). Siyasal Bir İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu, İstanbul: İletişim Yayınları.
- TÜRKÖNE, Mümtaz’er (1993). Osmanlı Siyasi Düşüncesinde Tanzimat’ın Kuramsal Kökenleri ve Sadık Rıfat Paşa, Ankara, 1993, (Yayınlanmamış Doçentlik Çalışması)
- TÜRKÖNE, Mümtaz’er (1995). Osmanlı Modernleşmesinin Kökleri, İstanbul: Yeni Şafak Kitaplığı.
- TÜRKÖNE, Mümtaz’er (2000). “The Tanzimat Charter and Mehmed Sadık Rıfat Pahsa” The Great Otoman - Turkish Civilisation, Vol. 3, Philosophy, science and institutions, (Ed. Kemal Çiçek), Ankara, Yeni Türkiye, pp. 99 - 110.
- TÜRKÖNE, Mümtaz’er (2003). Türk Modernleşmesi, Ankara: Lotus Yayınları.
- UĞUR, Ahmet - GÜL, Ahmet - ÇUHADAR, Mustafa - ÇUHADAR, İbrahim H. (1997). Kitâbü’t - Târih-i Kühü’l - Ahbâr, Cilt 1, Kayseri.
- UNAT, Faik Reşit (1964). Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

- UNAT, Faik Reşit (1987). Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri (Yay. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- UBICINI, M. A. (1998). Osmanlı'da Modernleşme Sancısı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- UBICINI, M. A. (Tarihsiz). Türkiye 1850 (Tanzimat - Ulema - Basın) (Çev. Cemal Karaağaçlı), Cilt 1, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- URAZ, Murat (1955). Şinasi: Hayatı, Şahsiyeti, Eserlerinden Seçme Parçalar, İstanbul: Nurgök Matbaası.
- UZUN, Ahmet (2002). Tanzimat ve Sosyal Direnişler, İstanbul: Eren Yayınları.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1948). Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988). "Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÜLGENER, Sabri F. (1947). Ahmed Cevdet Paşa'nın Devlete ve İktisada Dair Düşünceleri", **İş Mecmuası**, Cilt 13, Sayı 76, İstanbul, ss. 5 - 23.
- ÜLGENER, Sabri F. (1981). İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası, İstanbul: Der Yayınları.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya (1325). Milli Terbiye", **Muallim**, Sayı 5- 7.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya (1935). Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü, İstanbul: Vakıf Gazete - Matbaa - Kütüphane.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya (1938). "Tanzimat'a Karşı", **İnsan**, Cilt 1/1, İstanbul.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya (1999). "Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri", Tanzimat I, Cilt 2, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya (1994). Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul: Ülken Yayınları.
- ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir (1965). "Sıbyan Mektepleri", **Türk Kültürü**, Sayı 33, Yıl 3, Temmuz 1965, Ankara, ss. 594 - 600.
- ÜNAL, Mehmet Ali (2002). Osmanlı Müesseseleri Tarihi, Isparta: Fakülte Kitabevi.
- ÜNLÜ, Mahir (2003). Şinasi: Kişiliği, Yapıtları, Şair Evlenmesi, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- ÜNVER, Süheyl (1969). "XVIII. Yüzyıl Sonunda Padişaha Sunulan Bir Layiha", **Belleten**, Sayı 129, Ocak.

- QUATAERT, Donald (2003). Osmanlı İmparatorluğu 1700 - 1922, İstanbul: İletişim Yayınları.
- VAHAPOĞLU, M. Hidayet (1990). Osmanlılardan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- VANDERLOO H. - VANREIGEN, W. (1993). “Modernliğin Paradoksları”, **Bilgi Hikmet**, (Çev. Kadir Canatan), Sayı 1.
- VARIŞ, Fatma (1996). Eğitimde Program Geliştirme, Ankara: Alkım Yayınevi.
- VOLL, J. Obert (1991). İslâm, Süreklilik ve Değişim, (Çev. C. Aydın, C. Şişman, M. Demirhan) Cilt 1, İstanbul.
- WASHBURNE, Carleton (1957). “Batı Tesirindeki Türkiye Maarifi, (Çev. Müşerref Dede)”, **Eğitim Hareketleri**, Sayı 35, s. 19.
- WATT, Montgomery (1998). İslâmi Hareketler ve Modernlik (Çev. Turan Koç), İstanbul: İz Yayıncılık.
- WEBER, Max (1987). Sosyoloji Yazıları (Çev. Artun Ünsal), İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınevi.
- WEBER, Max (1995). Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- WHITE, Charles (1845). Three Years in Constantinople; or, Domestic Manners of the Turks in 1844, Londra, 3 Cilt.
- WHITEHEAD, A. (1959). The Aims of Education, Macmillan.
- WILLIAMSON, Bill (1987). Education and Social Change in Egypt and Turkey. A Study in Historical Sociology, Hampshire.
- WILSON, G. (1945). Analysis of Social Change, Cambridge.
- WILSON, James Q. (1996). Bürokrasi: Kamu Kuruluşları Neyi Niçin Yaparlar? (Çev. Selçuk Yalçındağ, Doğan Canman, Yücel Ertekin), Ankara: TODAİE Yayınları.
- YAKUT, Esra (2005). Şeyhülislâmlık, Yenileşme Döneminde Devlet ve Din, İstanbul: Kitap Yayınları.
- YALTKAYA, M. Şerafettin (1999). “Tanzimat’tan Evvel ve Sonra Medreseler”, Tanzimat I, İstanbul.
- YAMAN, Talat M. (1940). Osmanlı İmparatorluğu’nun Mülki İdaresinde Avrupalılaşıma Hakkında Bir Kalem Denemesi, İstanbul.

- YARDIM, Mehmet Nuri (1998). Tanzimat'tan Günümüze Edebiyatçılarımızın Çocukluk Hatıraları, İstanbul: Timaş Yayınları.
- YAZAN, Ümid Meriç (1992). Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü, İstanbul: İnsan Yayınları.
- YAZICI, Nesimi (1995). "Osmanlı Son Döneminde Libya'da Türk Dilinin Öğretimi Üzerine Bazı Gözlemler", **Bellekten** 59, ss.121-132.
- YAZICI, Nesimi (2000). "The Ottoman Communications Structure in the Tanzimat Era", *The Great Otoman - Turkish Civilisation*, Vol. 2, Economy and Society, (Ed. Kemal Çiçek), Ankara, Yeni Türkiye, pp. 276 - 284.
- YAZICI, Nevin (2002). Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I: 1839 - 1865, (Haz. Mehmet Kaplan - İnci Enginün - Birol Emil), İstanbul, 1974: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865 - 1876, (Haz. Mehmet Kaplan - İnci Enginün - Birol Emil), İstanbul, 1978: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- YETİŞ, Kazım (1992). Tanzimat Karşısındaki Tavırların Tasnifi Konusunda Bir Deneme", 150. Yılında Tanzimat, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yirmisekiz Çelebi Mehmed Sefaretnamesi, (Haz. Abdullah Uçman), İstanbul, 1975.
- YUMUL, Arus - BALI, Rıfat N. (2001). "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt 1, İstanbul, ss. 362 - 366.
- ZENGİN, Salih Zeki (2004). Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839 - 1876), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- ZILFI, Madeline C. (1988). *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*. Minneapolis, Bibliotheca Islamica, c 1988. Series Title: **Studies in Middle Eastern History**, No. 8.
- ZILFI, Madeline C. (1993). "A Medrese for the Palace: Ottoman Dynastic Legitimation in the Eighteenth Century", **Journal of the American Oriental Society** 113 (2/April-June), pp. 184 - 191.

- ZORLU, Yaşar (1997). Sadık Rıfat Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- ZÜRCHER, Erik J. (1994). Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İstanbul: İletişim Yayınları.